ACTA UNIVERSITATIS LUNDENSIS.

LUNDS UNIVERSITETS ÅRS-SKRIFT.

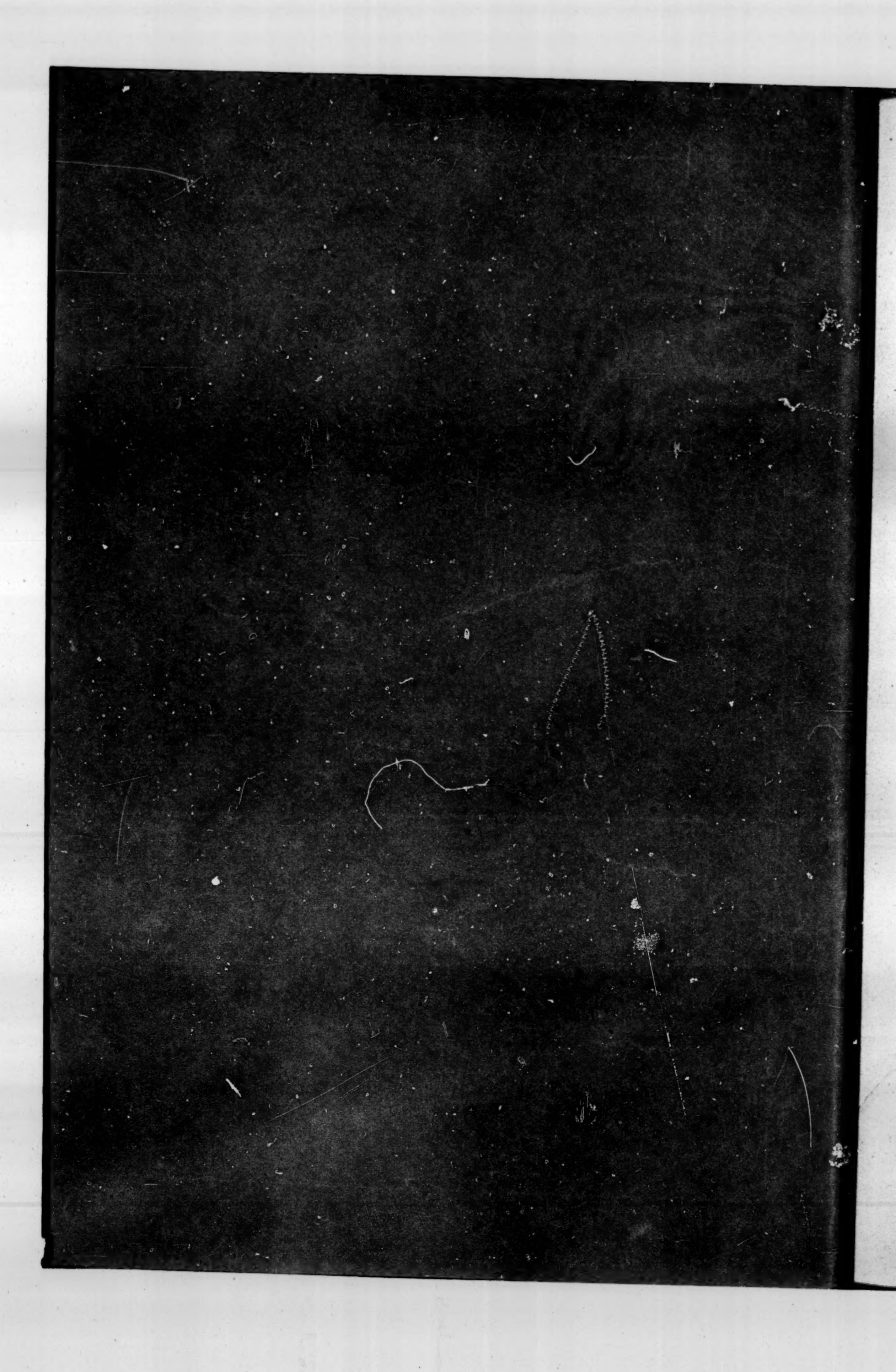
TOM. XVI.

1879—80.

PHILOSOPHI, SPRÅKVETENSKAP OCH HISTORIA.

LUND, 1879—81.
FR. BERLINGS BOKTRYCKERI OCH STILGJUTERI.
DISTRIBUERAS GENOM C. W. K. GLEERUPS FÖRLAGSBOKHANDEL I LUND.

Tom. XVI utgifves i 2:ne Afdelningar: I. Philosophi, Språkvetenskap och Historia.
II. Mathematik och Naturvetenskap.

ACTA UNIVERSITATIS LUNDENSIS.

LUNDS UNIVERSITETS ÅRS-SKRIFT.

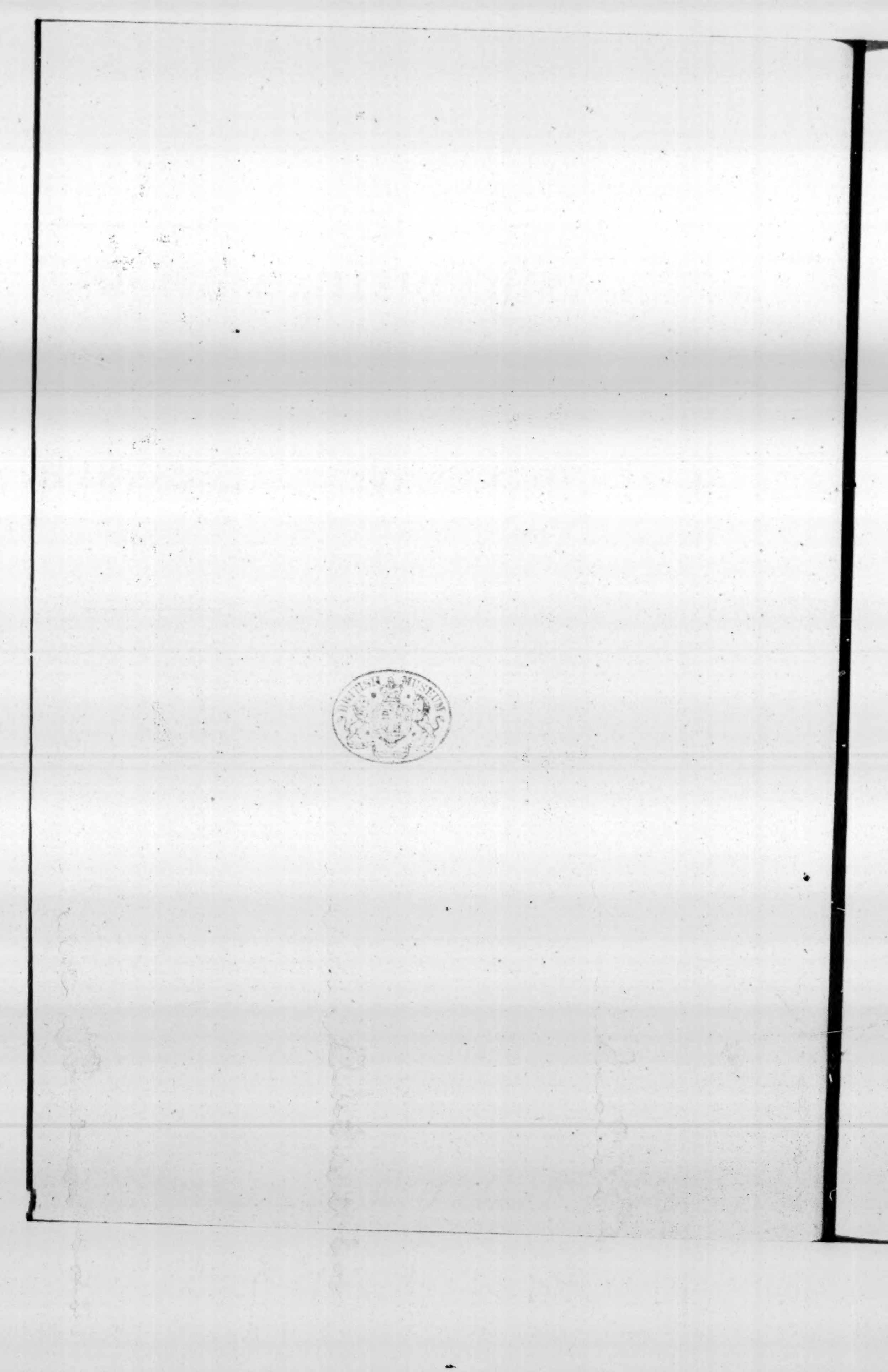
TOM. XVI.

1879—80.

LUND, 1879—81.

FR. BERLINGS BOKTRYCKERI OCH STILGJUTERI.

DISTRIBUERAS GENOM C. W. K. GLEERUPS FÖRLAGSBOKHANDEL I LUND.

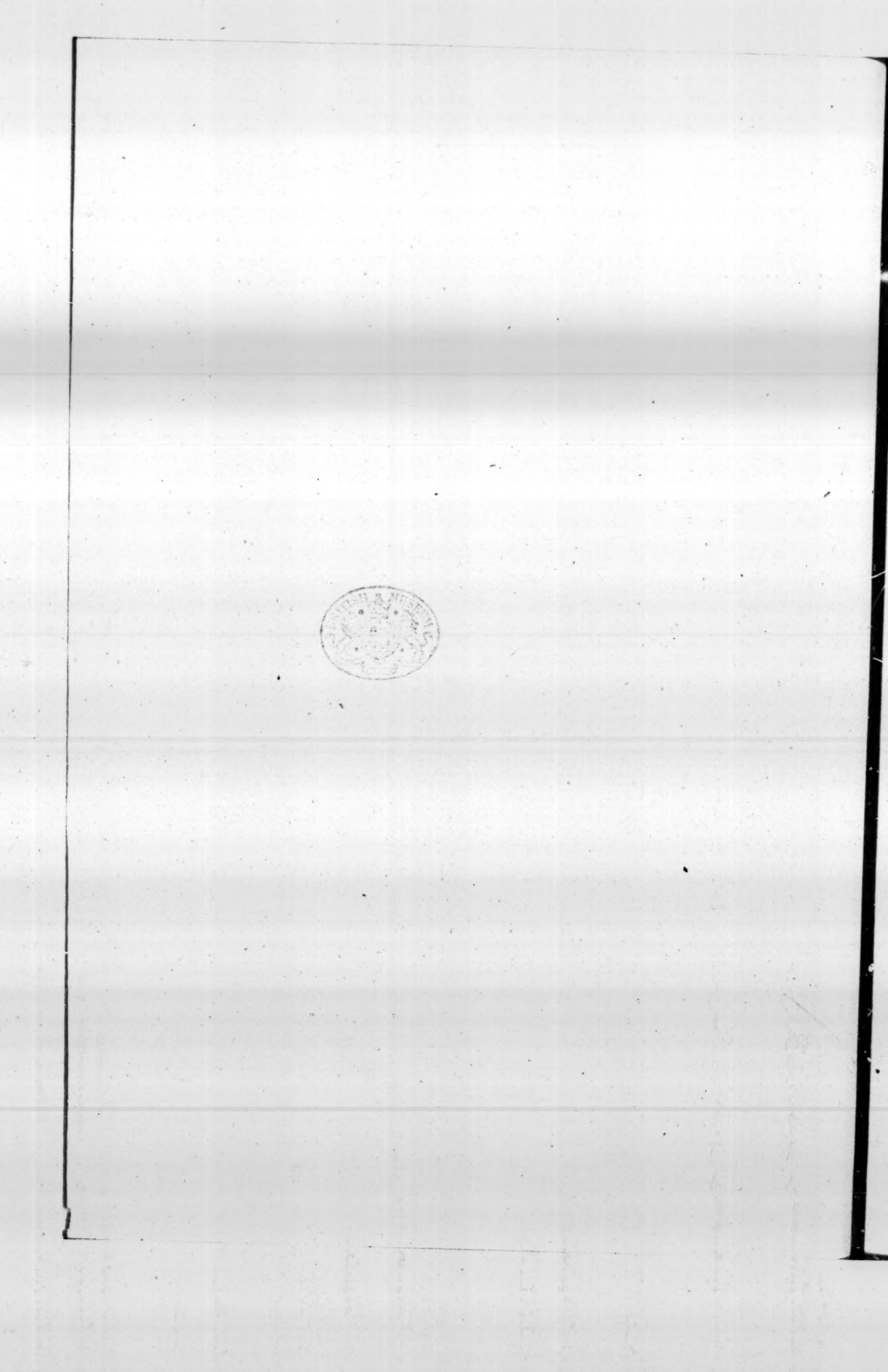
LUNDS UNIVERSITETS ÅRS-SKRIFT.

TOM. XVI.

FÖR LÄSÅRET 1879—80.

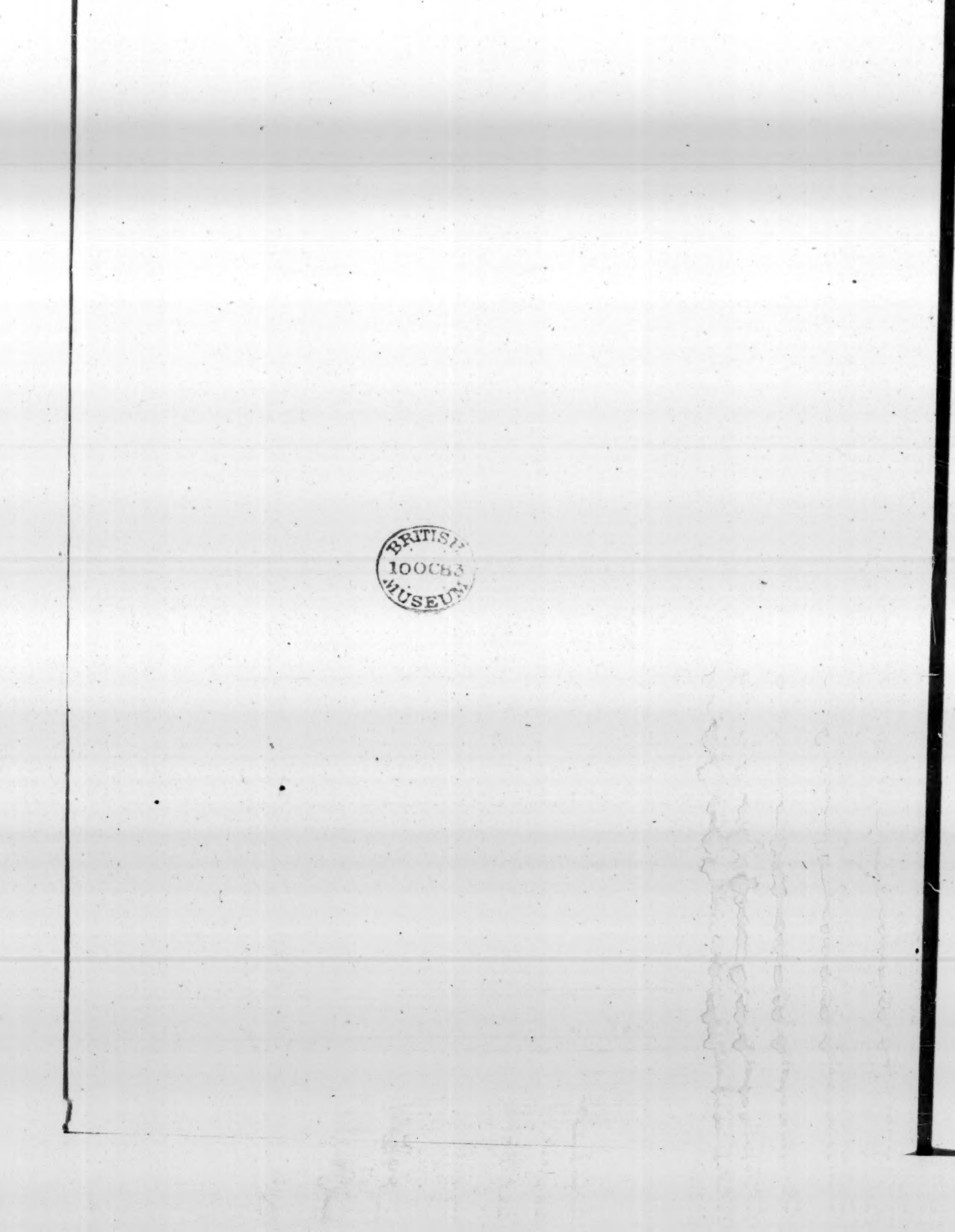
I.

AFDELNINGEN FÖR PHILOSOPHI, SPRÅKVETENSKAP OCH HISTORIA.

Innehåll:

(Afdelningen för Philosophi, Språkvetenskap och Historia.)

John Stuart Mills Logiska System och dess kunskapsteoretiska förutsättningar.

Af

S. WÄGNER.

I.

Logikens uppgift och dess förhållande till andra vetenskaper hafva blifvit på flere olika sätt uppfattade. En bland dessa uppfattningar, hvilkens grundläggare är KANT, och som räknat framstående anhängare, t. ex. HERBART, och äfven i vårt land tyckes hafva varit den gällande, gör logiken till en rent formell vetenskap. Starkt betonande åtskilnaden mellan tankens formella och dess materiella sanning och giltighet, anvisa denna riktnings målsmän åt logiken endast undersökningen af den förra. Begreppet och omdömet behandlas blott såsom slutledningens elementer utan att något afseende fästes vid deras psykologiska utveckling eller vid dessa formers öfverensstämmelse med verkligheten. Enligt denna uppfattning blir logiken endast en konstlära eller en vetenskap om den rätta tekniken för omdömens härledning ur hvarandra. Men sålunda uppfattad kan logiken egentligen hvarken bevisa grunden till de lagar den uppställer, ej heller kan den träda i det innerliga förhållande till andra vetenskaper, som den behöfver för att bringa deras metoder under sina former och lagar.

En annan uppfattning af logiken är den metafysiska, hvartill grunden är att söka redan i den eleatiska och den platonska dialektiken. Dess förnämste representanter i nyare tid äro FICHTE, SCHELLING och framför allt HEGEL, hvilka tvärtom identifiera tänkandets materia eller innehåll med dess form. Utgående från den riktiga och för all kunskap oundgängliga förutsättningen, att vårt

tänkande är så beskaffadt, att det kan ernå en öfverensstämmelse mellan sitt innehåll och den reella verkligheten, förvandlade nämnde tänkare denna öfverensstämmelse till en identitet och satte tänkandets dialektiska sjelfrörelse såsom identisk med varats sjelfproduktion, hvarigenom den nödvändiga fordran, att tänkandet såsom teoretiskt måste bestämmas af och rätta sig efter sitt objekt, i stället vändes om, så att det blef objektet eller det varande som skulle rätta sig efter tanken och denna sjelf skulle skapa sig sitt innehåll. Logiken blef sålunda sjelf metafysik och alla andra vetenskaper underafdelningar under denna. Likväl har det visat sig, att under denna metafysiska logik de öfriga vetenskapernas verkligen fruktbringande metoder icke kunnat inordnas. Och det har varit så långt ifrån att dessa vetenskapers målsmän velat erkänna denna suprematí, att anspråket derpå endast alstrat en bitter fiendskap, som icke annorlunda kunnat biläggas än genom att småningom öfvergå i ett ömsesidigt ignorerande.

En tredje riktning erkänner endast en parallelism emellan tänkandets och varandets former. Den skiljer sig genom fordran af en sådan ej blott från den metafysiska utan äfven från den rent formella logiken. Denna riktning, till hvilken början kan sökas redan hos Aristoteles, har i vår tid blifvit närmare formulerad och utbildad af Schleiermacher och isynnerhet af Ueberweg samt i viss mån af Trendelenburg och Lotze. Begreppet, omdömet och slutledningen, som äro den tänkande andens former, hafva, säger Ueberweg [1]), sina korrelater i kunskapsobjekterna, näml. begreppet i tingens väsen, omdömet i tingens förhållande af subsistens och inherens, slutledningen i det verkliga skeendets regelbundna sammanhang. I enlighet härmed bestämmes kunskapen såsom andens medvetna reproducerande inom sig af verkligheten, och logiken såsom vetenskapen om de normativa lagar, enligt hvilka denna reproduktion skall ske, så vida sanning, som är kunskapens mål, skall vinnas [2]). Men logiken kommer då att träda i innerlig beröring dels med psykologien, som just har till objekt kunskapsförmågans väsen och naturlagar, dels med metafysiken, hvars objekt är det varande och dess former.

Denna sistnämnda uppfattning af logikens uppgift och dess förhållande till de öfriga vetenskaperna anse vi komma sanningen närmast, så vidt nämligen den fordrade öfverensstämmelsen mellan tänkandet och varandet, mellan våra begrepp och tingens väsen fattas — icke såsom ett slags prestabilierad har-

[1]) System der Logik sid. 52.
[2]) Anf. st. sidd. 1—4.

moni — utan såsom det mål, mot hvilket hvarje vetenskaplig forskning måste sträfva. Logiken, som föreskrifver lagarne för denna forskning, träder då i organiskt förhållande till både psykologien och metafysiken, samt dessutom, då logiken äfven är metod- och systemlära, också till öfriga vetenskaper.

Detta är också den åsigt, som ligger till grund för Wundts gedigna arbete "Logik, eine Untersuchung der Principien der Erkenntniss und der Methoden wissenschaftlicher Forschung." Utgående från en redogörelse för det logiska tänkandets psykologiska utveckling och de subjektiva grunderna för dess normativa karakter, redogör han för de allmänna tankeformerna och deras logiska funktioner och i sammanhang dermed och med tankelagarne de på gränsen till metafysiken stående fundamentalbegrepp och lagar, på hvilka de vetenskapliga tankeformernas giltighet och betydelse hvilar. Hit hänföras vetandets begrepp, de allmänna erfarenhetsbegreppen, åskådningsformerna, substansbegreppet, de logiskt-matematiska axiomerna, kausallagen och ändamålsprincipen. Behandlingen af dessa fundamentalbegrepp och lagar bildar förberedelsen till den ännu ej utgifna del, som skall behandla de vetenskapliga metoderna.

Vilja vi efter dessa antydningar angående de olika riktningarna inom logiken göra oss reda för den ståndpunkt, som Stuart Mill såsom logiker intager, så kunna vi till en början anmärka, att enligt honom logikens uppgift icke är att vara blott formell. "Den så kallade formella logiken," säger han [1]), "är i sjelfva verket en mycket underordnad del af logiken, enär den ej direkt har att göra med slutledningsprocessen i den mening, hvari denna process är en del af forskandet efter sanning." Den afser blott eqvivalens mellan olika uttryck. Han kallar ock den formella logiken en följdriktighetslogik (Logic of consistency) i motsats till sanningslogiken (Logic of truth), hvilken den tjenar som hjelpmedel [2]). Å andra sidan afvisar han såsom fallande utom logikens område en mängd frågor, som dock synas vara för grundläggningen af hvarje logiskt system af väsentlig vigt, såsom den om andens och materiens existens, om åtskilnaden mellan ande och materia, huru vida något af det, hvarmed den kunskapande anden är utrustad (furniture of the mind) är för honom ursprungligt (medfödt) eller allt är resultat af association o. s. v. [3]). Nej icke ens dermed, huru kunskap vinnes (the manner in which the knowledge is acquired) [4]),

---

[1]) A System of Logic ratiocinative and inductive. Eighth edition I sid. 239.
[2]) Anf. st.
[3]) Anf. st. s. 7, 8.
[4]) Anf. st. s. 69.

anser Mill logiken hafva att skaffa. Dessa och dylika frågor anser han, i full öfverensstämmelse med den filosofiska ståndpunkt han intager, nämligen den positivistiska, olösliga och derför också i praktiskt afseende betydelselösa. Han hänvisar dem till metafysiken, som han i likhet med Comte aldrig nämner utan med en viss ringaktning.

Men om han sålunda sträfvar att göra logiken oberoende af de i subjektets och det varandes väsen liggande kunskapsteoretiska förutsättningarna, så ställer han den deremot i ett så mycket innerligare sammanhang med erfarenhetens fakta och de vetenskaper, hvilka hafva till uppgift att bestämma lagarne för dessa fakta.

Allt vårt vetande, säger Mill i Inledn. till sin Logik [1]), tillhör endera af följande tvänne klasser: det består antingen i det omedelbart i medvetandet gifna, eller i det derur genom slutledning härledda. Till det förra slaget räknar han våra kroppsliga och andliga (mental) känslor äfvensom våra sinnliga varseblifningar. Detta slags kunskapsinnehåll kan icke blifva föremål för vetenskaplig verifikation, enär det utesluter möjligheten af tvifvel, och behöfver icke heller några konstregler, efter hvilka det skall förvärfvas; för denna del af vår kunskap gifves det derför icke någon logik. Allt vårt öfriga kunskapsinnehåll faller inom logikens område, så vidt det nämligen utgör en öfvertygelse (belief), som söker sitt stöd eller sin grund i ett förut gifvet kunskapsinnehåll; och det är logikens uppgift att afgifva ett vittnesbörd öfver, huruvida denna öfvertygelse är väl grundad. I öfverensstämmelse med denna sin uppfattning af logikens uppgift definierar Mill den också såsom "vetenskapen om de förståndsoperationer, som tjena till att uppskatta värdet af en bevisning (evidence)" [2]). Till dessa intellektuella operationer räknas nu utom sjelfva slutledningen, eller den "process, genom hvilken vi fortgå från kända sanningar till okända," äfven såsom dennas hjelpoperationer benämnandet (Naming), definitionen och klassifikationen. Den uppgift, som sålunda Mill föresätter sig att i sin logik lösa, är att gifva "en analys af den intellektuella process, som kallas slutledning (Reasoning, Inference), och af de andra intellektuella operationer, som tjena till att underhjelpa denna, samt att på grund af denna analys och i jämbredd med den bilda ett system af regler för att bedöma styrkan eller tillräckligheten af en gifven bevisning. Utan att sjelf lemna vetenskapliga bevis skall således logiken afgöra, hvilka vilkor fakta måste uppfylla för att bevisa andra fakta, visa, hvilka

[1]) Anf. st. sid. 5, f.
[2]) Anf. st. sid. 11.

förhållanden måste ega rum mellan det gifna och det som derur skall härledas, mellan ett bevis och det som dermed kan bevisas; den vill sålunda vara en gradmätare af den vetenskapliga bevisningens halt. Logiken benämnes derför af MILL med ett från BACON lånadt uttryck en *ars artium*, enär alla andra vetenskaper äro dess objekt och falla under dess domvärjo. Han uttalar dervid den förhoppningen, att logiken, så uppfattad, skall blifva ett neutralt område, der de olika metafysiska åskådningarna kunna fredligt räcka hvarandra handen. Att likväl denna hans förhoppning icke realiserats, att i stället hans logik från många håll mötts af en liflig opposition, kan väl närmast förklaras deraf, att han icke följt och i sjelfva verket icke kunnat följa sin föresats att hålla logiken isolerad från kunskapsteoretiska och metafysiska förutsättningar, som äro långt ifrån obestridda eller obestridliga. —

Emellertid är STUART MILLS Logik ett system, som icke får affärdas med ett blott och bart bestridande af dess metafysiska grunder. Det bildar en epokgörande, för att ej säga revolutionär företeelse inom den logiska vetenskapens historia. Att afkasta den syllogistiska metodens snäfva former och bilda en induktiv vetenskaplig metod, stödd omedelbart på erfarenhetens fakta och experiment var en fordran, som för snart tre århundraden sedan uppstäldes af FRANCIS BACON, men för hvars förverkligande hans tid på långt när icke var mogen. STUART MILL, som lefvat i ett land och en tid, som bragt de empiriska vetenskaperna till en höjd, den hans store föregångare och landsman väl knappast anat, har gjort allvar af denna fordran. Och hvad han dervid uträttat är så mycket mer beaktansvärdt, som han är en öfverlägsen ande, rikare än de allra fleste utrustad med material för sitt företag från nästan alla områden af empirisk och experimentell forskning. I MILL såsom logiker och filosof har dessutom den riktning åt det empiriska och faktiskt gifna, som är ett så utmärkande karaktersdrag hos den engelska nationalandan, funnit ett typiskt uttryck. Men ej blott för sin egen nation och den inom densamma herskande tankeriktningen är MILL en betydelsefull representant. Han är det äfven för en af hufvudströmningarna i våra dagars filosofi, den från Frankrike utgångna positivismen, hvilken ju för öfrigt eger många naturliga beröringspunkter med den äldre engelska filosofien. Det torde derför icke vara utan intresse att taga en granskande öfversigt af detta system och den filosofiska verldsåskådning, af hvilken det är ett uttryck. Denna verldsåskådning är till sina grunddrag empirisk och sensualistisk. Det logiska system, som derpå är uppfördt, måste följaktligen i många väsentliga stycken afvika ifrån och träda i opposition emot det af Ari-

stoteles grundlagda, hvilket under alla de modifikationer och tillägg det sedan erhållit, likväl bevarat ett konstant drag af rationalism och intellektualism. Afvikelserna blifva naturligtvis störst i de delar, som behandla det logiska begreppet, den syllogistiska slutledningen och den derpå grundade deduktiva bevisningsmetoden, hvaremot i fråga om induktionen en större öfverensstämmelse enligt sakens natur måste förefinnas. MILLS behandling af logikens så att säga deduktiva sida är sålunda mera polemisk och till sitt resultat negativ, på samma gång den sätter oss i tillfälle att taga kännedom om systemets metafysiska och kunskapsteoretiska förutsättningar. Behandlingen af den induktiva deremot meddelar företrädesvis det positiva och nya uti systemet. Följande MILLS egen indelning af logiken i deduktiv och induktiv, skola vi i föreliggande afdelning redogöra för hans uppfattning af den *deduktiva*, hvartill höra, utom *syllogismen* och *demonstrationen*, såsom dess förutsättningar det logiska begreppet och omdömet eller för att begagna MILLS egen terminologi, *namnet* och *satsen*. En särskild afdelning skall derefter egnas åt MILLS *induktiva bevisningsmetod* och hans uppfattning af *kausaliteten* såsom grunden till denna.

Betecknande för MILLS filosofiska ståndpunkt är redan den omständigheten, att han börjar sina logiska undersökningar — icke med de bestämda, allmängiltiga föreställningar, hvilka man brukar betrakta såsom det logiska tänkandets elementer, de *logiska begreppen* — utan i stället med de språkliga uttrycken för dessa eller *Namnen* (the Names). Hvarje omdöme (proposition), säger MILL [1], består af två namn, och hvarje omdöme jakar eller nekar ett af dessa namn. Visserligen erkänner han, att omdömets betydelse icke ligger i namnen, som kunna vara godtyckligt valda tecken, utan i det, hvarpå de äro namn; men detta åter blir icke, såsom man skulle hafva väntat, de föreställningar eller begrepp, för hvilka namnen stå som symboler, utan de genom namnen betecknade tingen (the Things). "Om jag säger: solen är orsak till dagen, så menar jag icke, att min föreställning om solen framkallar hos mig föreställningen om dagen — — — utan jag menar, att ett visst fysiskt faktum, nämligen solens närvaro, förorsakar ett annat fysiskt faktum, som man kallar dag" [2]. Han medgifver visserligen, att den, som uttalar ett namn, meddelar den som hör det icke tinget, som namnet betecknar, utan sin föreställning om tinget.

---

[1]) System of Logic I s. 21.

[2]) I sid. 24.

Likväl anser han det såsom mera öfverensstämmande med allmänna språkbruket och såsom lämpligt (proper), att ordet betraktas såsom namn på det ting eller det faktum, som vi vilja hafva förstådt, när vi bruka ordet. De logiska begreppen såsom de elementära former, i hvilka det tänkande subjektet måste fatta sitt kunskapsinnehåll, förbigås helt och hållet i MILLS logik. Detta förbigående af de allmängiltiga former, i hvilka tankeinnehållet måste fattas, och som måste tänkas hafva ett väsentligt inflytande på sjelfva detta innehåll, synes åter grunda sig på ett misskännande af jagets ursprungliga, syntetiserande verksamhet, hvilkens nödvändighet såsom yttersta vilkor för all kunskap KANT på ett ovederläggligt sätt ådagalagt. STUART MILL visar sig häri tydligen stå under inflytande af den psykologiska åsigt, som förfäktades af hans fader, JAMES MILL. Enligt denna åsigt, den s. k. associationspsykologien, som kan anses vara grundlagd redan af HUME, är subjektet ett slags passivt receptaculum, i hvilket föreställningarna förenas och sammansmälta efter en rent yttre mekanisk lag (kontiguitetens lag [1]). Man skulle derför kunna säga, att det icke är en tänkandets utan en tingens eller rättare företeelsernas logik, som MILL framställer, och i hvilken det tänkande jaget spelar rollen af en passiv åskådare af det sätt, på hvilket ting och fakta sjelfva ordna sig inför detsamma.

Hvad som från MILLS ståndpunkt menas med dessa "things" och "facts" skall längre ned visas. Dessförinnan hafva vi emellertid att uppvisa en för MILL egendomlig teori om sjelfva namnen, hvilken för hela hans system är af genomgripande betydelse.

Med namn förstår MILL sådana ord och uttryck, som spela rollen af subjekt eller predikat i den grammatiska satsen. Från namn undantager han alltså först och främst partiklarna, vidare alla nomina i casus obliqui och dessutom alla bestämningar till subjektet och predikatet i den sats, hvari ett i fråga varande omdöme uttryckes. Adjektivet 'tung' är sålunda ett namn, om det är subjekt eller predikat, men förlorar denna sin natur, om det blir attribut; rättvisa är icke mera ett namn, utan blott "en del af ett namn," så vidt det är t. ex. genitivbestämning eller objekt. "John Nokes, som var mayor i staden" är blott *ett* namn. Huruvida ett sådant språkligt uttryck som imperativet 'tänk!' skall vara ett eller flere namn, derom upplyser oss icke MILL. För öfrigt synes oss frågan vara af underordnad vigt. Ty då denna de språkliga uttryckens vexlande natur, enligt hvilken samma ord kan vara, såsom MILL

---

[1]) Jfr HØFFDING "Den engelske Philosophie i vor Tid, sid. 21 f.

uttrycker sig, än ett namn, än endast en del af ett namn, helt och hållet är beroende af den tillfälliga roll orden spela såsom tankeinnehållets omklädnad och dessutom för samma tankeinnehåll mångfaldiga språkliga uttryck nästan utan åtskilnad kunna användas, så borde detta tankeinnehåll eller de logiska begreppen hafva trädt i förgrunden och i stället för namnen lagts till grund för den logiska undersökningen.

Förbigå vi såsom oväsentlig den af MILL återupptagna, föråldrade skolastiska indelningen af namnen i konkreta och abstrakta, enligt hvilken 'abstrakt' icke betyder innehållsfattig, utan substantiveringen af ett egenskapsord eller attribut ('förnuftig' är sålunda ett konkret, 'förnuftighet' ett abstrakt namn), så komma vi till en annan indelning, som för MILLS logiska undersökning är af stor betydelse, nämligen i *konnotativa* och *non-konnotativa* namn [1]). Dessa likaledes från den skolastiska logiken lånade konsttermer definierar MILL sålunda: en non-konnotativ term är en sådan, som endast betecknar ett föremål (subjekt) eller ett attribut; en konnotativ term deremot är en sådan, som betecknar ett föremål och derjemte medbetecknar (implies) ett attribut. 'Menniska' t. ex. betecknar eller betyder (denotes) Peter, John, och ett obegränsadt antal andra individer, på hvilka, tagna såsom en klass, menniska är ett namn [2]). Men namnet menniska tillkommer dem, emedan de ega vissa attribut, såsom kroppslighet, animalt lif, förnuft, en viss yttre form o. s. v., hvilka attribut således "medbetecknas" i namnet menniska. Och liksom menniska så äro alla konkreta nomina appellativa (general names) konnotativa namn. Men äfven adjektiver såsom 'hvit', 'lång', 'dygdig' äro konnotativa eller medbetecknande: 'dygdig' betecknar Sokrates, Howard och ett obestämdt antal andra individer i förfluten, närvarande och tillkommande tid; men de betecknas med detta namn, eller detta namn användes på dem i följd af ett attribut, hvilket förutsättes vara gemensamt för dem, nämligen attributet 'dygd'. — Icke-medbetecknande, non-konnotativa namn äro deremot först och främst alla nomina propria. De beteckna de med namnen benämnda individerna, men de angifva icke eller innesluta icke attributer såsom tillhörande individerna. De äro endast ett slags etiketter eller märken, som påsättas ting, utan att dermed någon egenskap medbetecknas. Namn på attribut eller abstrakta namn i MILLS mening kunna vara dels konnotativa, dels non-konnotativa. Såsom exempel på det förra slaget anföres bl. a. 'längd',

---

[1]) I. sid. 31.
[2]) Anf. st. sid. 32.

'dygd' o. s. v., som blott beteckna ett attribut och på det senare 'fel'. Skälet, hvarför somliga af detta slags namn äro konnotativa, andra deremot icke, skall vara det, att ett ord, som betecknar ett (eller flere) attribut, kan medbeteckna ett attribut hos detta (eller dessa), eller att attributer sjelfva kunna hafva attribut. Hvarför då ej 'dygd' lika väl som 'fel' kan vara ett konnotativt namn, är svårt att inse.

Ville vi till vanligt logiskt språk öfversätta denna MILLS terminologi och i stället för namn använda uttrycket logiskt begrepp, så skulle med de till antalet obestämda, enskilda föremål, som namnet betecknar, eller hvad MILL på annat ställe (s. 109 not.) kallar namnets extension, väl närmast förstås det logiska begreppets omfång, och med det som namnet medbetecknar, dess konnotation eller intension förstås begreppets innehåll. Emellertid vill MILL, såsom vi redan antydt, med ett namn t. ex. menniska icke beteckna begreppet menniska såsom en enhet för tanken utan det obegränsade antal enskilda i sinneverlden uppträdande individer, som subsumeras under detta namn. Och grunden till denna subsumtion finner han då deri, att hos dessa individer återfinnas de egenskaper, som äro medbetecknade eller innehållas i namnet. Hade likväl MILL reflekterat öfver, hvari denna konnotation eller detta innehåll består och huru det uppkommit, så borde han hafva funnit, att det icke kan bestå i annat än det logiska begreppets genom abstraktion vunna innehåll och att det sålunda är detta såsom enhet, hvilket vi åsyfta att med ordet menniska beteckna och icke det obegränsade antalet individer. Väl är det sant, att från psykologisk synpunkt betraktadt begreppet icke i en enda medvetenhetsakt kan uppfattas utan att öfvergå i ett skema eller ock i en individuell föreställning och att, om begreppet är särdeles kompliceradt eller abstrakt, sjelfva namnet, det talade eller skrifna ordet ofta vid apperceptionen träder i dess ställe[1]; logiskt taget kan deremot namnet icke vara begreppets ställföreträdare[2].

---

[1]) Jfr WUNDT, Physiologische Psychologie s. 672.

[2]) I ett annat af sina filosofiska arbeten uttalar MILL den åsigten, att vi egentligen icke hafva några allmänna begrepp, utan endast komplexa ideer af objekter *in concreto*. "It is evident, indeed, that the existence of abstract Ideas — the conception of the class-qualities by themselves and not as embodied in an individual — is effectually precluded by the law of Inseparable Association" (An Examination of Sir WILLIAM HAMILTONS Philosophy s. 386). De kännetecken, som ingå i begreppet, kunna vi, säger MILL, ej fatta annorlunda än i förbindelse med andra för begreppet oväsentliga föreställningar. Ett begrepp existerar icke såsom ett separat och oberoende tankeobjekt, utan är alltid blott en del af en konkret bild (image) och dess kännetecken ega ingenting, som skiljer dem från andra kännetecken hos en

Från denna sin uppfattning af Namnen och deras betydelse kommer Mill till för honom egendomliga åsigter om Omdömet och Definitionen. "En af de ödesdigraste villfarelser, som innästlat sig i logikens filosofi och den förnämsta orsaken till de obetydliga framsteg vetenskapens teori gjort under de två sista århundradena, synes mig," säger han, [1]) "ligga i den meningen, att hufvudsynpunkten för logiken i fråga om omdömet skulle vara relationen mellan de båda subjektet och predikatet motsvarande ideerna eller begreppen (i stället för relationen mellan de båda fenomener, som de respektive uttrycka)." Han erkänner visserligen, att vid hvarje omdömesakt det dömande subjektet sätter två ideer eller begrepp i förbindelse med hvarandra och vidare, att det kan förhålla sig gillande eller ogillande gentemot det derigenom uppkomna omdömet; men bestämmandet af hvad som i denna process försiggår anser han icke tillkomma logiken utan vara ett af metafysikens mest invecklade problemer [2]). Logi-

---

sådan bild, utom den speciella del af uppmärksamhet, som tillkommer dem genom association med ett namn. Han anser det derför orätt att grunda hela logiken, hela omdömes- och slutledningsteorien på begreppen, såsom varande ting med en blott fingerad existens. Vi tänka icke medels begrepp utan medels föreställningar (ideas) om konkreta fenomener, hvilka gifvas oss dels omedelbart i erfarenheten dels medelbart i imaginationen, eller ock medels namn, hvilka, på ett särskildt sätt associerade med vissa elementer af den konkreta bilden, rikta vår uppmärksamhet på dessa elementer (anf. st. sid. 402).

Sant är nu visserligen, att vårt förnimmande är så beskaffadt, att vi icke kunna på intuitiv väg, genom en inre åskådningsbild fatta eller för oss framställa totaliteten af ett begrepps allmänna bestämningar utan att deri inblanda sig oväsentliga momenter, att sålunda den inre åskådningens bild alltid sträfvar att antaga en sinligt individuell karakter; men deraf borde väl icke följa, att vi äro i saknad af förmågan att tänka ett begrepp, att på diskursiv väg fatta dess bestämningar, predicera dem den ena efter den andra såsom tillhörande begreppet eller väsentliga för detsamma, med bortseende från andra såsom oväsentliga. Detta erkännes i sjelfva verket af Mill sjelf, då han (anf. st. sid. 393) säger: "vi äro i stånd att uteslutande rikta uppmärksamheten på (attend) vissa delar af den konkreta föreställningen, och genom denna uteslutande uppmärksamhet sätta vi dessa delar i stånd att ensamma determinera följden af våra tankar såsom successift framkallade genom association; och vi kunna sålunda fullfölja en serie af betraktelser eller slutledningar beträffande dessa delar ensamt för sig."

Mills påstående, att "vi tänka icke genom begrepp utan genom föreställningar om konkreta fenomener," motsäges dessutom af den omständigheten, att det i många fall är för oss hardt när omöjligt att i vår inre åskådning framkalla en mot begreppet svarande konkret bild. — Helt visst skulle Mill sjelf med all sin skarpsinnighet som analytiker råkat i förlägenhet, om man uppmanat honom att påvisa "ideerna om de konkreta fenomener," som föresväfvade honom, då han nedskref följande definition: "the Logic is the Science of the investigation af Truth by means of Evidence."

[1]) System of Logic I s. 98.

[2]) Anf. st. s. 97.

ken har således intet att göra med omdömet såsom tankeakt utan med dess innehåll, och detta innehåll är påståenden beträffande — icke våra ideer om tingen utan — tingen sjelfva. Frågan är således den: Hvad är det i omdömet uttryckta faktum? hvad är det jag skänker mitt bifall, när jag affirmerar ett omdöme?

Den af Hobbes gifna nominalistiska förklaringen, "att i hvarje omdöme uttryckes den dömandes tro, att predikatet i omdömet är ett namn på samma ting, på hvilket subjektet är ett namn" accepteras af Mill, ehuru han icke anser den vara en fullständig förklaring på alla omdömen. Att omdömet är en namnförklaring, deri han är emellertid med Hobbes ense. Och då, såsom vi ofvan sett, enligt Mill alla namn, med undantag af nomina propria och de abstrakta, som ej äro konnotativa, erhålla sin betydelse genom det som de medbeteckna, genom de attribut, som vid namnen underförstås, så måste betydelsen af ett omdöme, i hvilket subjektet eller predikatet eller bådadera äro konnotativa namn, ligga i dessas konnotation. När vi alltså säga: Alla menniskor äro dödliga, så mena vi, att alla väsen, som ega den serie attributer, som underförstås i ordet menniska, också ega den serie attributer, som underförstås i ordet dödlig[1]). Egandet af attributerna är således det vilkor, af hvilket omdömets sanning beror. Är sålunda subjektet ett individuelt, icke-medbetecknande namn och predikatet ett allmänt, medbetecknande, så betyder omdömet, att det genom subjektet betecknade tinget eger de genom predikatet medbetecknade attributerna. Är åter äfven subjektet ett medbetecknande namn, hvars betydelse således ligger icke i det obestämda antalet mer eller mindre okända individer, som det betecknar, utan i de attributer, som det medbetecknar, så kan ett sådant omdömes betydelse uttryckas i följande form: hvart och ett individ, som eger de i subjektet medbetecknade attributerna, eger äfven de i predikatet medbetecknade attributerna, eller den senare serien af attributer åtföljer ständigt den förra[2]).

Ett särskildt kapitel egnar Mill åt den klass af omdömen, som han kallar blott verbala (merely verbal) och hvarmed han förstår sådana omdömen, som afse att förklara betydelsen af ett namn. Då han emellertid, enligt hvad vi ofvan sett, under betydelsen af ett namn innefattar allt hvad som brukar räknas till begreppets innehåll, så måste han betrakta såsom endast verbala sådana analytiska omdömen, i hvilka predikatet utsäger ett eller flere för subjektet väsentliga kännetecken d. v. s. en större eller mindre del af dess innehåll. "Men-

[1]) Anf. st. s. 102.
[2]) Anf. st. s. 109.

niskan är ett förnuftigt väsen," och "triangeln är en af tre räta linier begränsad yta" äro följaktligen endast verbala omdömen, utan annan vigt och betydelse än att angifva, hvad de konventionella eller tillfälliga namnen menniska och triangel betyda. Då i ett sådant omdöme predikatet endast påstår, hvad man redan, så vidt man känner namnets betydelse, har påstått i subjektet, så innehåller egentligen ett dylikt omdöme samma sak tvänne gånger och meddelar följaktligen ingen kunskap. De omdömen deremot, som om ett ting utsäga ett faktum, hvilket icke är inneslutet i betydelsen af det namn, hvarom predikatet utsäges (de syntetiska omdömena), meddela, för så vidt de äro sanna, verklig kunskap och kallas derför af Mill reella omdömen [1]).

Härmed har Mill också angifvit sin åsigt om definitionens väsen och betydelse. Definitionen är en namnförklaring och ingenting vidare. Vill man häremot invända, att definitionen är ett omdöme, som uttrycker ett tings väsen, så medgifver Mill detta, om man med ett tings väsen menar totaliteten af de genom dess namn medbetecknade attributerna. Menniska t. ex. är intet annat än en obegränsad mängd individer, hvilka man kan betrakta såsom en klass eller art på grund af en likaledes obegränsad och oräknelig mängd egenskaper [2]), hvarigenom de skilja sig från andra lefvande varelser. De bland dessa egenskaper, som nu äro underförstådda i det namn, hvarmed klassen nämnes, äro dess väsen. Frågar man då, hvad som bestämmer, hvilka bland de oräkneliga egenskaperna skola såsom medbetecknade upptagas, så svaras, att det beror på deras beskaffenhet att vara mera vigtiga och i ögonen fallande [3]). Och den auktoritet, som bestämmer denna deras vigt och ögonskenlighet är, om man undantager konnotationer, som för ett särskildt ändamål, t. ex. en vetenskaplig klassifikation inläggas i namnen, det allmänna medvetandet (general Mind), eller m. a. o. tingens väsen är den betydelse, som i allmänna lifvet (common usage of life) inlägges i deras namn [4]). Sådana namn som Sokrates, John Thompson eller hvilken annan individ som helst, som benämnes med ett nomen proprium, har icke något väsen, emedan nomina propria ingenting betyda (s. 127). Då vidare "språket icke tillverkas utan växer," så tilldelas ett namn icke på en gång och med afsigt en klass af ting, utan användes först på ett ting och sedan öfverflyttas, eller som Mill någonstädes uttrycker sig, "kryper" det från ett föremål till ett

[1]) I s. 129.
[2]) Anf. st. s. 143.
[3]) Anf. st.
[4]) Anf st. noten s. 161.

annat, och genom en serie af öfvergångar på grund af likhet, kan det till sist komma att användas på ting, hvilka med dem, som först erhöllo och fortfarande behålla det, icke hafva någonting gemensamt, så att följaktligen namnet slutligen ingenting medbetecknar [1]). Men hvad blir det då, kan man med skäl fråga, af dessa tings och dessa arters väsen. I ett logiskt system, der tankens enhet och det tänkande subjektets lagar ingenting betyda, upplöser sig allt i en oändlighet af enskilda fakta och företeelser utan enhet eller inre sammanhang.

Men ehuru således alla definitioner äro definitioner af namn och intet annat än namn, så finnes det dock bland dem en skilnad. Under det somliga blott äro ordförklaringar, innehålla deremot andra dessutom påståendet, att ett mot namnet svarande ting verkligen existerar. Så innehåller omdömet: "en Centaur är ett djur, hvars öfre del är en menniska och den nedre en häst" blott en ordförklaring, medan omdömet "en triangel är en rätlinig figur med tre sidor," utom detta betyder, att en dylik figur existerar. Detta senare ligger dock icke i definitionen såsom sådan, utan deri, att omdömet i sig döljer en hypotes eller innehåller ett annat omdöme, som påstår ett faktum. Det kan alltså upplösas i följande tvänne satser: "en figur kan finnas, som begränsas af tre räta linier" och "en figur som är så beskaffad kallas en triangel." Det förra omdömet förenar ett faktum med ett annat och är derför ett syntetiskt omdöme; det innehåller ett påstående, som kan bestridas, enär det kan vara sant eller falskt; taget såsom premiss kan det leda till vigtiga slutsatser, hvilket bevisas af de matematiska vetenskaperna. Det senare omdömet, den egentliga definitionen, är ett analytiskt eller identiskt omdöme, som ingenting påstår; det är hvarken sant eller falskt, utan blott antingen i öfverensstämmelse med språkbruket eller i strid dermed [2]). Häraf följer, att någon vetenskap icke kan byggas på definitioner såsom sådana.

Men då nu hvarken i naturen finnes ej heller genom konst kan åstadkommas någonting sådant som en matematisk punkt, en absolut rät linie, eller en linie i betydelsen af en längd utan bredd, så äro de postulater, som enligt Mills mening dölja sig i de geometriska definitionerna, strängt taget icke sanna, och någon demonstrativ vetenskap synes således icke heller på dem kunna byggas. Ville man häremot invända, att de i fråga varande definitionerna äro definitioner på de geometriska begreppen, och att den demonstrativa bevisningen måste stödja sig, om ej på sjelfva definitionerna af dessa begrepp, så åtminstone på de i dem dolda postulaterna, att en matematisk punkt, en längd utan bredd, en exakt

---

[1]) Anf. st. s. 173.

[2]) Anf. st. s. 164 f.

cirkel o. s. v. finnas eller kunna finnas såsom tankeinnehåll, eller att vi kunna tänka oss dessa begrepp, så måste MILLS svar, i enlighet med hans åsigt om logikens uppgift, blifva, att denna såsom en vetenskap om den objektiva sanningen (evidence) har icke något att skaffa med våra ideer, vår andes abstraktioner. Men ej nog härmed. Då han ej erkänner möjligheten af något vetande, som ej härstammar från erfarenheten, så nödgas han göra det påståendet, att vi icke kunna hafva någon idé, eller något begrepp om en matematisk punkt, en längd utan bredd eller någon fullt exakt geometrisk storhet. Matematiken förvandlas af MILL till en empirisk vetenskap. Men härom mera vid redogörelsen för slutledningen.

I motsats till de blott verbala omdömena stå nu, såsom redan är nämdt, de reala eller syntetiska, de enda genom hvilka kunskap vinnes. De förbinda, såsom MILL uttrycker sig, ett namn med ett annat. Då nu namnen, äro namn på ting eller på egenskaper hos ting, så frågas: hvad äro dessa ting och dessa egenskaper? MILL indelar dem i känslor eller medvetenhetstillstånd, substanser och attributer, hvarunder han inbegriper qvalitet, qvantitet och relation. Allt hvad vi kunna veta faller under någon af dessa kategorier, och innehållet må vara huru olika som helst, i en sak öfverensstämmer det dock alltid, deri nämligen, att det ytterst består af sensationer eller förnimmelser hos oss och i den inbördes ordningen mellan dessa förnimmelser. MILL företager analyser utaf kroppsliga och andliga substanser och kommer dervid till samma resultat. "Min föreställning om bordet, vid hvilket jag skrifver," säger han [1]), "är sammansatt: af dess synliga form och storlek, hvilket är en komplex synsensation; af dess kännbara form, storlek och vigt, hvilket är sammansatta känsel- och muskelsensationer; dess färg, som likaledes är en synförnimmelse" o. s. v. "Dessa (och dylika) förnimmelser äro allt, hvarom jag direkt är medveten; men jag betraktar dem såsom alstrade (produced) af något, som icke blott är oberoende af min vilja, utan som äfven existerar utom mina kroppsliga organer och min ande. Detta yttre 'något' kallar jag en kropp." Striden om hvad detta 'något' är och de "metafysiska subtiliteter," kring hvilka den rört sig, angå ej logiken. Så mycket anser MILL emellertid visst, att vi ej ega ringaste grund för det antagandet, att hvad vi kalla egenskaper hos tingen skulle ega någon likhet med dessa tings egen natur [2]). Kroppar eller yttre substanser äro alltså de yttre, för oss erkända orsakerna, till

[1]) Anf, st. s. 62.
[2]) Anf. st. s. 67.

hvilka vi hänföra våra förnimmelser, och vår ande är den likaledes obekanta recipienten eller percipienten af dessa förnimmelser. En kropp är det mysteriösa något, som kommer själen att känna (sentera), och själen är det mysteriösa något, som känner och tänker. Allt hvad vi om vår egen ande eller själ (mind) känna är en viss mer eller mindre invecklad serie af känslor d. ä. förnimmelser, tankar, rörelser (emotions) och viljeyttringar. Jag skiljer mig visserligen såsom den varelse, det väsen (the being), som har dessa känslor, från känslorna sjelfva, men jag vet dock icke mer om detta väsen än serien af dess medvetenhetstillstånd [1]).

Kan nu om substanserna intet annat vetas än de förnimmelser de i oss eller andra förnimmande varelser uppväcka, så är det ju tydligt, att vi med substansernas egenskaper (attributer) ej kunna förstå något annat än sjelfva dessa förnimmelser; skilnaden mellan subjektets förnimmelser och tingens egenskaper är egentligen endast verbal, härledande sig snarare ur språkliga beqvämlighetsskäl (convenience of discourse) än ur naturen af det som namnet betecknar [2]), eller m. a. o. sensation och qvalitet äro samma sak, betraktad från två olika synpunkter. "Om jag säger: snön är hvit, så är dermed påstådt blott det, att om snö är närvarande inför mina sinnesorgan, jag då har en viss förnimmelse, som jag enligt språkbruket kallar förnimmelsen af hvitt. Denna förnimmelse kan emellertid "åtminstone utan någon absurditet" kallas en egenskap, om den betraktas såsom utgående från ett föremål, hvilket — — — i min själ uppväcker denna förnimmelse [3])."

För denna betraktelse eller denna objektivering af våra förnimmelser, hvarigenom de fattas såsom från subjektet skilda substanser med en mångfald attributer, torde det emellertid vara svårt att i Mills kunskapsteoretiska förutsättningar finna någon tillfredsställande förklaringsgrund. Tingens substanser och attributer skola ju i sjelfva verket icke vara annat än psykologiska eller rent subjektiva företeelser. "Vi kunna, säger Mill [4]), derför påstå, att hvarje objektivt faktum är grundadt på ett motsvarande subjektivt och (utom det deremot svarande subjektiva faktum) för oss ej eger någon betydelse, med undantag af den att vara ett namn för den obekanta och outgrundliga process, genom hvilken nämnda subjektiva eller psykologiska företeelser åstadkommas." I öfverensstämmelse härmed borde ju först och främst all skilnad mellan våra

[1]) Anf. st. s. 68.
[2]) Anf. st. s. 69.
[3]) Anf. st. s. 71.
[4]) Anf. st. s. 84.

medvetenhetstillstånd å ena sidan och objekterna å den andra alldeles bortfalla, hvilket också Mill synes medgifva, och vidare borde den objektiva betraktelsen, långt ifrån att vara lika berättigad med den subjektiva, snarare anses oegentlig och dessutom, från Mills synpunkt sedt, vilseledande, enär den ju utan någon giltig grund hypostaserar förnimmelserna. Är allt varande, för så vidt det kan af oss fattas, i sista hand endast en serie af sensationer eller medvetenhetstillstånd, så borde logiken vara — väl icke en begreppens, men icke heller en tingens, utan snarare — en sensationernas logik, för så vidt nämligen en sådan är tänkbar.

Hvad Mill, enligt hvad vi redan sett, i sin logik påstår om tingen, att de nämligen ej äro annat än våra sensationer, utvecklar han vidare i "Examination of Sir William Hamiltons Philosophy," hvarest han framställer en på associationspsykologien grundad "teori för vår tro på en yttre verld." Enligt denna teori är hvad vi kalla substans eller det varaktiga, hvilket vi tänka oss såsom existerande, vare sig vi förnimma det eller icke, intet annat än den permanenta möjligheten af varseblifning (a Permanent Possibility of Sensation)[1]. "Jag tror att Calcutta existerar, ehuru jag icke förnimmer det, och att det skall existera, om än hvarje dess förnimmande innebyggare plötsligt lemnade det eller doge. Men om jag analyserar denna tro, så innebär den endast, att om en sådan händelse inträffade, den permanenta sensationsmöjlighet, som jag kallar Calcutta, likväl skulle qvarstå; att om jag plötsligt förflyttades till Hooglys bankar, jag ännu skulle hafva de sensationer, hvilka, om de nu voro närvarande, skulle leda mig till att påstå, att Calcutta existerar här och nu[2])." Det att vi tro på en objektiv, transcendent existens såsom något annat och mer än en sådan sensationsmöjlighet förklarar Mill derur, att vi för det första ega förmågan att fatta en differens mellan en föreställning och en annan och vidare att genom generalisation kunna bilda oss föreställningen om differens i allmänhet samt med hvarje sensation, som vi hafva, oskiljaktigt förbinda förnimmelsen af dess differens från andra ting. Och sedan denna association en gång är bildad, kunna vi ej mera uppfatta någonting utan att på samma gång tvingas att äfven bilda föreställningen om något annat, från detsamma åtskildt (different). "Vår förtrogenhet med föreställningen om något skiljaktigt från hvarje särskildt ting, som vi känna, gör det för oss naturligt och lätt att bilda begreppet om något skiljak-

[1]) Examination of Sir William Hamiltons Philosophy s. 233.
[2]) Anf. st. s. 235.

tigt från allting som vi känna [1]." Detta tyckes sålunda innebära, att objektiveringen af våra sensationer eller uppfattningen af dem såsom ting skulle vara en af oss sjelfva åstadkommen fördubbling af dessa sensationer eller ett af oss sjelfva skapadt korrelat till dem. På samma sätt förklarar Mill i detta sammanhang vår tro på en transcendent orsak till våra sensationer ur vår böjelse att tro, det en relation (af antecedens och konseqvens), hvilken förefinnes mellan våra särskilda erfarenheter, äfven skall förefinnas mellan vår erfarenhet såsom ett helt och någonting, som ligger utom erfarenhetens sfer [2]). Genom denna psykologiska förklaringsgrund för vårt antagande af så väl ting utom oss som en transcendent orsak till våra förnimmelser ställer sig alltså Mill afgjordt på Berkeleys ståndpunkt. Då han det oaktadt, såsom vi ofvan sett, i Logiken talar om kroppar såsom "de obekanta orsaker, till hvilka vi referera våra förnimmelser," om "det mysteriösa något, som kommer själen att känna" och om de objektiva fakta såsom "namn på den obekanta och outgrundliga process, genom hvilken den subjektiva eller psykologiska företeelsen åstadkommes," så synes detta ej vara förenligt med hans empiriskt idealistiska ståndpunkt, utan snarare böra betraktas såsom ett medgifvande till förmån för en motsatt åsigt, gjordt i afsigt att hålla logiken på neutral mark. För att vara i full öfverensstämmelse med sina förutsättningar borde Mill ej hafva erkänt tillvaron af något annat än medvetenhetstillstånd och det genom erfarenheten konstaterade successionsförhållandet emellan dessa.

För att emellertid återgå till redogörelsen för Mills uppfattning af de logiska kategorierna, så kunna, säger han, liksom qvaliteter äfven relationer upplösas i medvetenhetstillstånd eller sensationer och ordningsföljden dem emellan. Vissa relationer, t. ex. de som uttryckas genom namnen herre och tjenare, fordringsegare och gäldenär, förutsätta en handling eller en serie handlingar, i hvilken de båda korrelativa tingen eller personerna äro meddelaktiga och som derför är fundamentum relationis. "Men hvad är nu en handling? Icke ett ting, utan en serie af två ting, det själstillstånd som kallas viljeverksamhet och den derpå följande verkan. Viljeverksamheten eller afsigten att frambringa en verkan är ett ting; den i följd af afsigten frambragta verkan är ett annat ting [3])." Visserligen förutsättas yttre orsaker, genom hvilka några af dessa medvetenhetstillstånd väckas, och andar såsom de subjekter, genom hvilka de erfaras.

---

[1]) Anf. st. s. 236.
[2]) Anf. st. s. 237.
[3]) System af Logic I s. 60.

"Men hvarken yttre föremål eller andar gifva sin tillvaro tillkänna annorlunda än genom medvetenhetstillstånd [1])."

Såsom ett alldeles särskildt slag af relation betraktar Mill förhållandet af likhet och olikhet. Då ohållbarheten af hans kunskapsteoretiska ståndpunkt här med i ögonen fallande tydlighet framträder, skola vi söka närmare granska hans uppfattning af detta förhållande.

Då vi säga om två föremål, att de äro lika, så skall, enligt hvad vi förut sett, likheten vara ett medvetenhetstillstånd hos den, som iakttager densamma. Med sin vanliga positivistiska motvilja för hvad som ligger bakom eller utöfver det omedelbart gifna afvisar Mill den frågan, huruvida förnimmelsen af likhet är ett från de båda förnimmelser, om hvilka den prediceras, skildt medvetenhetstillstånd för sig, eller den är inbegripen i de båda lika förnimmelserna. Emellertid synes det vara sjelfklart, att ingen förnimmelse af likhet mellan två förnimmelser skulle komma till stånd, om ej det förnimmande subjektet genom en sjelfständig, jämförande medvetenhetsakt afgjorde hvad som i de båda förnimmelserna är identiskt och hvad som är åtskildt eller olika. Men denna jagets sjelfverksamhet, utan hvilken för öfrigt ingen kunskap är möjlig, strider emot den associationspsykologiens uppfattning af jaget såsom en passiv recipient, från hvilken Mill icke kan frigöra sig. Detta förklarar tillräckligt hans obestämda hållning i denna ingalunda ovigtiga fråga. Emellertid skall nu all likhet och olikhet, all jämförelse, äfven analogier mellan två särskilda relationer kunna genom analys återföras till "känslor" af likhet och olikhet, hvilka deremot sjelfva såsom delar af vår natur, såsom ting sui generis icke medgifva någon ytterligare analys. Om man ville säga: "det förhållande hvari Cromwell stod till England är likt det förhållande hvari Napoleon stod till Frankrike," så måste i båda fallen meningen vara den, att en likhet egde rum mellan de fakta, hvilka utgjorde fundamentum relationis [2]).

Mill varnar oss uttryckligen för hvad han kallar en tvetydighet i språket, bestående deri, att, då likheten går ända till oåtskiljelighet, denna ofta får namn af identitet. Jag kan strängt taget icke säga, att två personer hysa samma känsla eller hafva samma sjukdom; åtminstone icke i samma mening som när jag säger, att de sitta vid samma bord eller segla med samma skepp. Än mer, jag kan icke säga, att anblicken af ett föremål väcker hos mig i dag samma förnimmelser som det gjorde i går. "De känslor jag hade i går äro för alltid

[1]) Anf. st. s. 74.
[2]) Anf. st. s. 76.

borta; dem jag har i dag äro andra känslor, de förra måhända noggrant lika, men dock från dem åtskilda [1])."

Men på en så beskaffad teori om elementerna af vår kunskap borde man med allt fog kunna använda Heraklits πάντα ῥεῖ. Allt flyter sönder och samman i ett enda kaos af ständigt vexlande sensationer. Noga taget är ju i hvarje omdöme uttryckt en relation. Reducerar man denna till ett erfarenhetsfaktum eller en serie af dylika fakta och dessa åter till sensationer, så blir följden med nödvändighet den, att, då det ena subjektets förnimmelser eller sensationer icke äro desamma som det andras, man måste förneka all allmängiltig kunskap och återgå till Protagoras' sats: den enskilda, sinliga menniskan är all tings mått. Och vidare, då den förnimmelse, som jag hade af ett föremål i går, är försvunnen "for never to return" samt en helt annan än den jag har af samma föremål i dag, och jagets reproducerande och syntetiserande sjelfverksamhet är en faktor, som icke får tagas med i räkningen — hur vet jag då, att det verkligen är samma föremål? Huru vet jag ens, att jag sjelf såsom förnimmande är densamme? En all kunskap förintande skepsis är det resultat, till hvilket Mill med nödvändighet skulle hafva kommit, om han ej å ena sidan i sin logik konseqvent undvikit allt, som kunde få namn af metafysik, allt som går utöfver det omedelbart gifna, och å andra sidan varit lika konseqvent i att ständigt taga med i räkningen kunskapsfaktorer, som han sjelf förklarat ej blott obekanta, utan äfven värdelösa.

Resultatet af Mills undersökning angående Namn och Omdömen är sålunda i korthet följande. Logiken såsom den vetenskap, hvilken har att granska och värdera det genom slutledning förmedlade vetandet, sysselsätter sig egentligen endast med omdömen, enär det endast är dessa, i hvilka sanning eller falskhet kan finnas. Men hit hör då också en analys af omdömets elementer och innehåll. Omdömets elementer äro nu namn, af hvilka det ena jakas eller nekas med afseende på det andra, och namnen beteckna icke begrepp, eller föreställningar utan en obegränsad mängd enskilda ting eller rättare företeelser, hvilka på grund deraf, att hos dessa företeelser finnas egenskaper, som vid namnet underförstås, kunna sammanfattas till ett, ofta obestämdt och sväfvande helt, en art eller en klass. Dessa företeelser och egenskaper upplösa sig dock vid en noggrannare analys i subjektiva medvetenhetstillstånd. De omdömen, som af detta kunskapsmaterial bildas äro antingen rent verbala och innehålla då endast en namnförklaring, hvarigenom ingen kunskap vinnes och hvarpå ingen vetenskap-

[1]) Anf. st. s. 77.

lig bevisning kan byggas -- definitioner utgöra härifrån endast ett skenbart undantag — eller ock äro de reella omdömen, i hvilka fakta syntetiseras och som derföre ensamma kunna bilda utgångspunkt och underlag för ett genom slutledning förmedladt vetande. Det förhållande mellan fakta, som dessa omdömen utsäga, är antingen koexistens, succession eller ett likhetsförhållande. — Kansuliteten är såsom erfarenhetsfaktum endast succesion, och hvad likhetsförhållandet beträffar synes MILL vilja inordna äfven detta under ett af de båda förstnämnda. — Men i hvilket förhållande dessa fakta än stå till hvarandra ytterst äro de endast koexisterande eller succederande medvetenhetstillstånd.

Vi kunna ej bättre afsluta denna sammanfattning än med anförande af ett af MILLS egna exempel på, huru denna upplösningsprocess skall tillgå.

"En ädel person är värd ära." Hvem skulle vänta att här finna ett fall af koexistens mellan företeelser? Och likväl är det så. Det attribut, hvilket är orsaken till att en menniska kallas ädel, tillägges henne på grund af själstillstånd hos henne och enskildheter i hennes beteende. Båda äro företeelser; det första är inre medvetenhetsfakta hos henne, det senare, så vidt det skiljes från de förra, är fysiska fakta eller sinnesförnimmelser. "Värd ära" medgifver en liknande analys. Ära i den mening, hvari ordet här förekommer, betyder ett tillstånd af bifallande och beundrande affektion (emotion), beledsagad efter omständigheterna af motsvarande yttre handlingar. "Värd ära" medbetecknar allt detta och tillika vårt godkännande af ärebetygelseakten. Allt detta är företeelser, tillstånd hos det inre medvetandet, beledsagade af fysiska fakta. Om vi säga: en ädelmodig menniska är värd ära, så affirmera vi koexistensen af två sammansatta företeelser, medbetecknade i två ord. Vi affirmera, att om de i ordet ädelmod inneslutna känslorna och yttre fakta ega rum, då också närvaron och ådagaläggandet af en inre känsla, ära åtföljes af en annan inre känsla i vår själ, nämligen bifall" [1]).

Den Aristoteliska Syllogistiken och den vetenskapsmetod, som derpå grundar sig, förutsätter en ståndpunkt i kunskapsteoretiskt och metafysiskt afseende, som, enligt hvad vi redan af det föregående torde kunna sluta, ej gerna låter förena sig med den af MILL intagna. Enligt ARISTOTELES kunna de enskilda, växlande och förgängliga tingen icke vara föremål för vetande; dettas enda verkliga objekt är det oföränderliga och beståndande, hvilket såsom ett allmänt är gemensamt

[1]) Anf. st. sid. 110, f.

för en mångfald enskilda ting och i dem inneboende. Genom sin delaktighet i detta allmänna blifve de enskilda tingen, de primära substanserna till hvad de äro. Slägtbegreppen, tänkta såsom sammanfattningar af de väsentliga egenskaper, som äro gemensamma för en mångfald enskilda ting, utgöra dessa enskildas väsen och hafva i begreppet såsom subjektiv tanke, *λόγος*, sitt adeqvata uttryck. Att säga hvad ett ting är, är derför att om detsamma predicera det deri inherenta slägtbegreppet eller att subsumera det under detta begrepp. Det förmedlade vetandet, hvars enda fullt regelrätta form enligt ARISTOTELES är syllogismen, skulle derföre i enlighet med den Aristoteliska logiken kunna betraktas såsom en kedja af subsumtioner. Syllogismens fundamentum demonstrationis, som sedermera erhållit ett konstant uttryck i satsen: *dictum de omni et nullo* eller *quidquid de omnibus valet, valet etiam de quibusdam et singulis; quidquid de nullo valet, nec de quibusdam vel singulis valet*, uttrycker det särskildas och enskildas subsumtion undet allmänna. Denna grundsats gäller nu, såsom LAMBERT m. fl.[1]) visat, strängt taget endast för syllogismens första figur; men ARISTOTELES sjelf ansåg också denna såsom den grundform, till hvilken de båda öfriga af honom uppställda slutledningsfigurerna kunde återföras, för att vara strängt bevisande. Vi kunna derföre betrakta subsumtionsslutet såsom det för den Aristoteliska syllogistiken karakteriska och väsentliga. Men den är det äfven för den Skolastiska, hvilkens förtjenst är att hafva genomarbetat och i vissa stycken utbildat den Aristoteliska. Dess universalia motsvara ARISTOTELES' *οὐσίαι δεύτεραι*. Begreppet menniska såsom ett sådant universale betyder icke summan af alla menskliga individer, utan det för dessa individer gemensamma och väsentliga, vare sig nu detta med anslutning till ARISTOTELES fattades såsom i dem inherent, eller i enlighet med den Platonska idéläran såsom öfver dem stående. Hvad som derför enligt denna grundsats utsäges om detta för de enskilda individerna gemensamma väsen, det måste också kunna utsägas om individerna sjelfva. Ur premisserna: "Menniskan är dödlig (eller: alla menniskor äro dödliga), Sokrates är en menniska," följer såsom konklusion: "Sokrates är dödlig," utan att denna konklusion kan anses såsom en tavtologisk upprepning af hvad som redan är predeceradt i öfversatsen.

För den nominalistiska riktning, som MILL tillhör, finnes det deremot icke några allmänna begrepp, långt mindre någon mot dem svarande realitet. Menniskan är intet annat än ett godtyckligt valdt namn på en till antalet obestämd mängd af enskilda individer. "Menniskan är dödlig" betyder derför

---

[1]) LAMBERT: Neues Organon I, Dianoiologie; BAILEY: Theory of Reasoning.

från denna ståndpunkt: Sokrates, personerna A. B. C o. s. v. äro dödliga, och då jag derur medels undersatsen: "Sokrates är en menniska" sluter: "Sokrates är dödlig," så innehåller detta omdöme intet annat än en del af det, som redan innehålles i öfversatsen; och det är så långt ifrån att jag genom slutledningen utvidgar mitt vetande, att jag tvärtom, för att begagna ett uttryck af BENEKE [1]), i konklusionen förlorar i stället för att vinna. I stället för den allmänna regel, som öfversatsen innehåller, sättes endast ett särskildt fall, som dertill redan underförstods i sjelfva regeln. "Vore all syllogistisk slutledning intet annat än användningar på särskilda fall af grundsatsen *dictum de omni et nullo*, så voro syllogismen sannerligen intet annat än hvad den så ofta blifvit ansedd för, nämligen ett betydelselöst gyckelspel" [2]). Skall slutsatsen, säger MILL [3]), icke innehålla något annat eller mer än hvad som ligger i premisserna, så kan aldrig i en syllogism bevisas annat än hvad som på förhand är kändt. Betraktar man premisserna såsom ett argument, som skall bevisa konklusionen, så innebär hvarje syllogism dessutom en petitio principii, enär slutsatsen redan förutsättes för öfversatsens giltighet. Vilja vi bevisa, att Sokrates såsom menniska är dödlig på den grund, att alla menniskor äro dödliga, så kunna vi ej vara öfvertygade om sanningen af denna grund, med mindre vi redan på förhand veta, att alla individuella menniskor, således äfven Sokrates, äro dödliga.

Men oaktadt MILL sålunda förkastar de hittills gällande grunderna för syllogismen, vill han likväl icke förkasta syllogismen sjelf. Han erkänner såsom ett obestridligt faktum, att en betydlig del af vårt vetande vinnes icke genom omedelbar iakttagelse, utan genom slutledning. "Vi tro att hertigen af Wellington är dödlig, men vi veta detta icke genom direkt iakttagelse, då han ännu icke är död, utan genom en slutledning." "Omdömet: hertigen af Wellington är dödlig, erhålla vi såsom en slutsats ur något annat; men sluta vi i verkligheten från satsen: alla menniskor äro dödliga? Jag svarar nej" [4]). Det allmänna omdömet, alla menniskor äro dödliga, är, liksom hvarje allmän sanning, ej annat än ett aggregat af enskilda sanningar och kan i sådana upplösas. Vi erfara aldrig annat än enskilda fall; men genom språkets värdefulla inrättning, som sätter oss i stånd att tala om många som om det vore blott ett, bilda vi omfattande uttryck, hvarigenom vi på en gång jaka eller neka ett obestämdt antal enskilda fall. Men

---

[1]) BENEKE, Logik I s. 245.
[2]) MILLS Logic, I s. 199.
[3]) Anf. st. s. 210.
[4]) Anf. st. s. 212.

då vi naturligtvis aldrig skulle blifva färdiga med bildandet af det allmänna omdömet, alla menniskor äro dödliga, förrän vi iakttagit alla möjliga fall, och då dessa icke ligga inom gränserna för vår erfarenhet, så fordras för bildandet af allmänna omdömen mer än blott hopsummeringen af erfarenhetsrön. "Generalisationen är ej blott en benämningsprocess, den är äfven en slutledningsprocess. Från de fall, som vi hafva iakttagit, känna vi oss berättigade att sluta, att hvad vi i dessa fall funno vara sant, äfven är sant i alla liknande, förflutna, närvarande och tillkommande fall, huru talrika de än må vara [1]). Det allmänna omdöme, som bildar öfversatsen i en syllogism, är således sjelft en genom induktion vunnen slutsats. Men den är, säger Mill, icke ens såsom sådan nödvändig för bildandet af en slutledning. Äro vi berättigade, att ur vår erfarenhet angående John, Thomas och alla andra menniskor, som en gång lefde och nu äro döda, sluta, att alla menniskor äro dödliga, så hade vi helt visst utan någon logisk inkonseqvens kunnat från dessa enskilda fall direkte sluta, att också hertigen af Wellington är dödlig och icke för uppnåendet af detta mål behöft passera öfversatsens allfarväg, äfven om den möjligen är den tryggaste [2]). Men vi ej blott kunna sluta från det särskilda till det särskilda utan tillhjelp af subsumtion under det allmänna, vi sluta faktiskt oftare på detta sätt utan något allmänt omdömes mellankomst. Vi göra till och med slutsatser, innan vi äro i stånd att använda språket och således innan vi kunna bilda något allmänt omdöme. Barnet, hvilket undviker att sticka handen i elden, sedan det en gång bränt sig, gör en slutledning, långt innan det ännu tänkt den allmänna grundsatsen: elden bränner [3]). Äfven djuren göra slutledningar, ehuru vi ej hafva skäl för antagandet, att de skulle hafva något språk eller tecken för uttryckandet af ett allmängiltigt omdöme.

Hos djuren liksom väl äfven hos barnen försiggår likväl denna slutledning rent mekaniskt och instinktmessigt och är väl snarare en slutledning från ett enskildt fenomen till ett annat än från ett särskildt till ett särskildt. Det är här assosiationens lag som gör, att då en förnimmelse samtidigt med eller omedelbart efter en annan förekommit i medvetandet, reproduktionen af den ena medför en reproduktion af den andra. Men då Mill icke vill erkänna något nödvändigt sammanhang mellan våra förnimmelser, så kan han, såsom vi längre fram skola se, icke för något slag af slutledning uppgifva någon annan

[1]) Anf. st. s. 213.
[2]) Anf. st.
[3]) Anf. st. s. 215.

grund eller bevisningskraft än den, att vissa förnimmelser faktiskt associera sig i vårt medvetande.

Den typ för slutledningen, som MILL efter ofvan anförda analys af syllogismen uppställer är nu följande: vissa individer (A, B, C o. s. v.) ega ett (genom experiment eller erfarenhet konstateradt) attribut, t. ex. dödlig; ett annat individ eller andra individer likna de förra deri, att de liksom dessa ega vissa andra attributer (de genom namnet menniska medbetecknade), derför likna de dem också i afseende på det gifna attributet (dödlighet). I hvad mån och under hvilka vilkor denna slutsats är berättigad, äro frågor, som måste hänskjutas till läran om induktionen. Emellertid är syllogismens öfversats icke någon väsendtlig del af denna slutledning; den plats, som den nominelt intager, tillkommer egentligen de individuella fakta eller iakttagelser, hvilkas allmänna resultat den uttrycker. Men ehuru det är fullt berättigadt att från dessa individuella fakta eller iakttagelser sluta direkte till ett enskildt fall, så kan man också taga en omväg och från dem sluta till ett allmänt omdöme. Jag kan från omdömet: personerna A, B, C o. s. v. äro dödliga, sluta: alla menniskor äro dödliga, och sedan från detta omdöme såsom öfversats och förmedels undersatsen: hertigen af Wellington är en menniska,sluta: alltså är hertigen af Wellington dödlig. Att sålunda genom induktion sluta från det särskilda till det allmänna och derefter genom deduktion från detta leda sig till det obekanta fall, som är i fråga, anser MILL fördelaktigt och stundom nödvändigt. Ty då vi från en mångfald iakttagna fall direkte sluta till ett annat, obekant fall, så kan vårt intresse för resultatet af slutledningen lättare dölja för oss det otillräckliga och grundlösa deri, än om vi först draga en allmän slutsats. En betydande sannolikhet är nämligen då för handen, att om premisserna voro otillfredsställande och den allmänna slutsatsen grundlös, denna måste innehålla fakta, om hvilka vi redan veta, att motsatsen är sann, och vi skola sålunda i vår generalisation upptäcka misstaget genom en reductio ad impossibile [1]).

Den syllogistiska slutledningens betydelse är alltså enligt MILL förnämligast den att kunna röja ett arguments brist på bevisande kraft och att derigenom också medelbart kunna verificera ett argument. Den är, säger han, en slutledningsform, som vi icke nödvändigt måste använda, men som vi böra använda, så ofta ett tvifvel på giltigheten af vår slutledning från det särskilda (eller enskilda) hos oss uppstår. Härtill kommer, att den induktion från erfarenhetsfakta,

[1]) Anf. st. sid. 226.

som är förutsättningen för all deduktiv slutledning, kan i vissa fall en gång för alla vara afslutad och dess resultat "registreradt" i form af ett allmängiltigt omdöme samt i vårt minne uppbevaradt såsom en allmängiltig sanning eller ett axiom. Det är emedan vi ej ega ett tillräckligt omfattande minne för att bibehålla ordning emellan en ofantlig massa detaljer, som vi sammanfatta dem i allmänna omdömen, hvilka äro ett slags erinringar om de erfarenheter, ur hvilka vi gjort slutledningar. Från dessa allmänna omdömen kunna vi sedermera göra slutsatser på deduktiv väg, äfven sedan de enskildheter i våra erfarenhetsrön, på hvilka de grunda sig, äro ur minnet utplånade. Så betraktad innehåller en syllogism tvänne väsendtligen skilda elementer: en induktion, som är dess förnämsta och vigtigaste del och hvars resultat kan vara nedlagdt i ett allmängiltigt omdöme, samt en deduktion, som egentligen blott är en interpretation af den induktiva slutledningens resultat.

Och hvad som gäller om den slutledning, hvilken består af en enda syllogism, gäller nu äfven om sådana slutledningar, som bestå af flere sammanhängande syllogismer, således äfven om kedjeslutet. De allmängiltiga omdömen, som förmedla förbindelsen mellan slutsatsens subjekt och dess predikat i en sorit, äro icke de verkliga mellanleden eller länkarne i kedjan, utan blotta formler, som vi taga till rättesnöre, anteckningar af de kriterier, genom hvilka vi i följd af föregående bestämning anse oss kunna afgöra, när slutsatsen är tillåten eller icke. De verkliga premisserna äro alltid de enskilda iakttagelserna. För att åskådliggöra, huru Mill tillämpar induktionsteorien på kedjeslutet, välja vi ett af hans egna exempel, som vi först uppställa i enlighet med den s. k. Gocleniska soritens skema.

Ingen regering, som allvarligt sträfvar att befordra sina undersåtars väl, blifver lätt störtad. Hvarje regering, som handlar på ett visst sätt, sträfvar allvarligt att befordra sina undersåtars väl. Om ett visst lands regering uppgifves af intelligenta och ointresserade vittnen, att den iakttager detta handlingssätt. Hvad som af sådana vittnen uppgifves, är tillförlitligt. Det är derför tillförlitligt, att den i fråga varande regeringen iakttager detta handlingssätt. Alltså är denna regering en sådan, som icke lätt blifver störtad. Detta kedjeslut hvilar nu enligt Mill på följande tre induktioner. 1) Våra sinnen lemna oss det bevis, att fallet med den i fråga varande regeringen i det afseende liknar ett antal föregående fall, att någonting om densamma påstås af intelligenta och ointresserade vittnen, hvaraf vi genom induktion sluta, att påståendet i detta liksom i de föregående fallen är sant. 2) Då om den afsedda regeringen påstås,

att hon handlar på ett visst sätt, och då enligt iakttagelse andra regeringar handlade på samma sätt, så finna vi en bekant likhet emellan den i fråga varande regeringen och de öfriga; och då om dessa är bekant att de sträfvat att befordra sina undersåtars bästa (= att detta deras handlingssätt varit ett kännetecken på, att de åsyftat detta ändamål), så sluta vi genom en andra induktion, att denna regering likaledes åsyftar sina undersåtars bästa. 3) I detta syftemål finna vi vidare en likhet mellan denna regering och andra regeringar, hos hvilka vi funnit samma syftemål; och då vi funnit detta syftemål hos dem vara ett kännetecken på "att med sannolikhet undgå revolution," så sluta vi ändtligen genom en tredje induktion, att äfven hos den afsedda regeringen detta syftemål skall vara ett kännetecken på samma förhållande [1].

De matematiska vetenskaperna, som framför alla andra erkänts vara af deduktiv natur, förvandlas på detta sätt af Mill till induktiva. Genom induktion från enskilda fall sluta vi, säger han, att ting, som äro lika stora med ett och samma, sinsemellan äro lika stora, att om man till lika stora lägger lika stora eller från lika stora tager lika stora, summorna, resp. resterna äro lika stora, att två räta linier blott en gång kunna råkas o. s. v. De allmängiltiga satser eller axiomer, i hvilka de uttryckas, äro generalisationer ur erfarenheten; de äro formler, som angifva gränserna, inom hvilka vissa induktioner äro tillåtna. Den egentliga bevisningen inom matematiken består derför deruti, att så ofta man ser ett nytt fall, som hör under en af dessa induktioner, denna induktion då på detta nya fall användes. De i spetsen för geometrien stälda axiomerna och definitionerna äro formlerna för alla de induktioner, som ligga till grund för denna vetenskap, och den enda svårigheten vid dess bevis är att bringa hvarje nytt fall under dess rätta formel, eller att se, under hvilken af dessa ursprungliga induktioner den hör. Att t. ex. vinklarne vid basen i en likbent triangel äro lika stora, är ett nytt fall af den i ett axiom uttryckta induktiva sanningen, att, då man tager lika stora från lika stora, resterna blifva lika stora, ett fall, som det dock fordrats stor skarpsinnighet att inse och som först genom en ganska lång kedja af slutledningar kan bevisas [2]. Det kan ofta behöfvas en lång serie af substitutioner, för att bringa ett nytt fall eller en ny serie af fall under en redan fastställd induktion; a kan vara ett kännetecken på b, b på c, c på d och d på e, hvaraf vi sluta att a är ett kännetecken på e, äfven om vi aldrig sett a och e tillsammans. Genom att på detta sätt åter-

---

[1]) Anf. st. s. 243.
[2]) Anf. st. s. 247 f.

föra fall, som redan på experimentell väg blifvit konstaterade, till enklare och ursprungligare induktioner har man småningom gjort t. ex. mekanik, hydrostatik, optik, akustik, värmelära och astronomi till matematiska eller deduktiva vetenskaper. De äro dock, enligt MILL, icke dess mindre induktiva; "hvarje steg i deduktionen är ännu alltid en induktion. Motsats råder icke mellan utrycken deduktiv och induktiv utan emellan deduktiv och experimentell" [1]. Ett vetenskapligt bevis förvandlas sålunda från experimentelt till deduktivt, då man, i stället för att grunda detsamma på ett nytt experiment, uppvisat det såsom ett nytt fall af ett antagande, som redan förut är erkändt såsom sanning; och vetenskapens högsta uppgift är att återföra våra kunskapsfakta till det minsta möjliga antal af dylika primitiva antaganden, genom hvilka naturens ordning och sammanhang kan förklaras. Att härvid nå till en sista och högsta princip anser MILL icke möjligt. Den yttersta subjektiva gräns för förklaringen af naturföreteelserna måste anses vara uppnådd, om vi kunna uppvisa ett särskildt slag af orsaker till hvarje qvalitativt särskild del af våra förnimmelser eller medvetenhetstillstånd [2]). Men äfven objektiva gränser för detta enhetssträfvande finnas. Vi finna parallela orsaksserier i naturen, som icke kunna bringas under någon gemensam lag. De elementära krafterna stå till hvarandra i olikartade förhållanden, som vi icke kunna bringa under någon gemensam regel. Det menskliga tänkandet måste derför i sin deduktiva sträfvan stanna vid en flerhet af grundsatser. Och dessa äro nu alla utan undantag af empirisk natur. Detta gäller således ej blott om lagarne för rörelse, för gravitation, för organiskt lif o. s. v., utan om tankelagarne och de yttersta matematiska grundsatserna.

Men äro sålunda enligt MILLS åsigt de demonstrativa eller deduktiva vetenskapernas grundsatser sanningar, hvilka bero på erfarenhet och experiment, så kunna de ej ega apriorisk visshet, ej uppställas såsom allmängiltiga och nödvändiga sanningar, och de vetenskaper, som hafva dem till sina principer, blifva då också sjelfva empiriska. De matematiska vetenskaperna, som mera obestridt och enhälligt än andra erkänts vara rent deduktiva, ställas sålunda af MILL i jämbredd med öfriga empiriska vetenskaper, och den karakter af nödvändighet och fullkomlig visshet, som tillskrifves så väl deras grundsatser som de ur dem härledda bevisen, förklaras af MILL bero på en illusion [3]). I kunskapsteoretiskt afseende har denna MILLS åsigt om de matematiska vetenskapernas natur vidt-

[1]) Anf. st. s. 252.
[2]) II. s. 4.
[3]) I s. 258.

gående följder. Den har derför också framkallat liflig opposition från den Kantska ståndpunkten, som antager så väl de matematiska som de logiska grundsatsernas aprioritet. Särskildt bemärkt har härvid den lifliga polemik blifvit, som MILL fört mot sin landsman d:r WHEWELL och hvari han visat lysande prof på den skarpa och smidiga dialektik, hvari han är en mästare. Vid bekämpandet af motsatta åsigter härutinnan har han fått anledning att äfven framlägga sin uppfattning af sanningens kriterium, en uppfattning, som ådragit honom en lång polemik äfven med HERBERT SPENCER, hvilken för öfrigt delar hans åsigter om vetandets empiriska ursprung. De trenne kapitel i hans Logiska System, som handla om Demonstration och Nödvändiga Sanningar, och i hvilka han ej blott framställer sina egna åsigter i dessa frågor utan äfven upptager och bemöter sina motståndares, kunna räknas till det på en gång intressantaste och i kunskapsteoretiskt afseende vigtigaste af hela det digra verket.

Hvad nu först de matematiska grundsatserna och deras nödvändighet beträffar, så är MILLS åsigt derom i korthet följande. Dessa grundsatser äro af två slag, definitioner och axiomer. Enligt hvad vi ofvan [1]) nämnt angående de förra, anser MILL deras vetenskapliga betydelse ligga i de påståenden, som de innesluta, och dessa påståenden betraktar han såsom blotta hypoteser (suppositions), hvilka äro "så långt ifrån att vara nödvändiga, att de icke en gång äro sanna" [2]). Geometrien handlar om verkliga linier, verkliga figurer, sådana de gifvas i erfarenheten; men dessa afvika alla mer eller mindre från de i definitionerna om dem predicerade egenskaperna. Vi kunna dock abstrahera ifrån dessa afvikelser och "af vetenskapliga beqvämlighetsskäl låtsa, som om dessa linier och figurer voro afklädda alla egenskaper med undantag af sådana, med afseende på hvilka vi åsyfta att betrakta dem" [3]). Ehuru vi således veta, att dessa satser strängt taget icke motsvara verkligheten, antaga vi dock att de göra det, för att kunna ur dessa antaganden draga slutsatser. Och dessa slutsatser hafva samma visshet som andra, hvilka kunna dragas ur uppställda hypoteser [4]).

Det torde dock kunna i fråga sättas, huruvida denna MILLS förklaring är öfverensstämmande med verkliga förhållandet. Matematikern låtsar väl icke

[1]) Se ofvan s. 13.

[2]) Logic I s. 262.

[3]) Anf. st. s. 261.

[4]) Före MILL hade DUGALD STEWART uppträdt med påståendet att ej blott definitionerna, utan alla matematiska grundsatser äro af hypotetisk natur. Då äfven JOHN HERSHEL instämde i och försvarade detta påstående, uppträdde d:r WHEWELL deremot i sitt arbete "Mechanical Euclid" och försvarade från den Kantska ståndpunkten de matematiska grundsat-

som om i erfarenheten gåfves ytor utan tjocklek, linier utan bredd, o. s. v., ej heller tager han väl vid utvecklandet af sina bevis hänsyn till erfarenhetsobjekterna utan till de enkla matematiska åskådningar, till hvilka dessa gifva anledning. Då han nu lämpar dessa på i naturen förekommande eller genom konst frambragta föremål, så måste han visserligen taga hänsyn till de mångfaldiga inskränkningar och afvikelser, som dessa på grund af sin komplicerade beskaffenhet och sin föränderlighet erbjuda; men han uppfattar dem icke såsom upphäfvande de matematiska satserna, hvilket han dock borde göra, i fall dessa satser voro generalisationer ur erfarenheten, utan såsom sjelfva stående under matematiska lagar af samma art som de enkla matematiska åskådningarna. Förutsättningen att alla tids- och rumsförhållanden, huru komplicerade och föränderliga de än må vara, äro beroende af och bestämbara enligt matematiska lagar, är ett nödvändigt vilkor för en matematisk behandling af sådana vetenskaper som mekanik, fysik, astronomi. Men denna förutsättning skulle, från Mills synpunkt sedd, vara ej blott ogrundad utan äfven oberättigad, då han förklarar de empiriska objekternas föränderlighet och komplicerade natur såsom grunden till inskränkningen i de matematiska satsernas sanning och giltighet. En tillräcklig grund för denna förutsättning har man endast i tidens och rummets aprioritet såsom för subjektet nödvändiga förnimmelseformer.

Emellertid medgifver Mill, att matematiska satser finnas, som äro axiomer, eller som utan någon hypotetisk inskränkning äro sanna. Såsom exempel på sådana anför han följande: "Två räta linier kunna icke innesluta något rum," eller "två räta linier, som en gång skurit hvarandra, divergera sedan oupphörligt," "två räta linier, som skära hvarandra, kunna ej båda vara parallela med en tredje," "ting, som äro lika med ett och samma, äro sinsemellan lika," "det hela är lika med summan af sina delar."

Grunden för vår öfvertygelse om dessa satsers obetingade sanning är nu enligt Mill af alldeles samma slag som grunden för vår öfvertygelse om hvarje annat faktum, som vi genom erfarenhet och experiment konstatera. De äro de lättaste och enklaste generalisationer från fakta, som gifvas oss genom vår erfarenhet eller vår inbillningskraft. "Axiomet, två räta linier kunna icke innesluta något rum, bekräftas i nästan hvarje ögonblick af vårt lif, i det vi ej kunna betrakta två hvarandra skärande linier utan att se att de, sedan de skurit hvarandra,

---

sernas aprioriska natur. Mill kastade sig då in i striden och stälde sig såsom en afgjord motståndare mot allt aprioriskt vetande på Stewarts och Herschels sida, hvarefter striden fördes hufvudsakligen mellan honom och Whewell.

divergera allt mer och mer. Det experimentella beviset hopar sig för oss i ett sådant öfvermått och saknar så fullständigt hvarje fall, i hvilket vi skulle kunna ens misstänka ett undantag från regeln, att vi borde hafva starkare grund för vår tro på axiomet äfven såsom experimentell sanning, än vi kunna hafva för snart sagdt någon af de allmänna sanningar, om hvilka det erkännes att de grunda sig på sinliga bevis [1]). Det är derför öfverflödigt att supponera någon annan grund för axiomernas sanning än denna, som är fullkomligt tillräcklig.

Whewell har mot honom invändt: Om ett axioms sanning bevisades endast på experimentell väg, så skulle vi ej annorlunda kunna öfvertygas om dess sanning än genom faktiska försök, således genom att se eller känna de räta, hvarandra skärande linierna; men axiomernas sanning bevisas genom blotta tänkandet af dem, hvarför grunden för vår öfvertygelse om deras sanning måste ligga i förnimmandets egna lagar. Och vidare: då vi om de hvarandra skärande räta linierna påstå, att de måste oupphörligt divergera, om de än oändligt utdragas, så är detta ett påstående, som icke kan grunda sig på erfarenheten, enär denna icke omfattar andra än ändliga distanser.

Det svar som Mill afgifver på denna invändning, synes oss emellertid innebära ett öfverskridande af hans empiriska ståndpunkt. Det torde kunna sammanfattas sålunda: Vår inbillningskraft kan så fullkomligt återgifva form-sensationer, att vår själs bilder af linier, figurer o. s. v. äro fullt lika lämpliga objekter för erfarenhet och experiment som yttre bilder eller reella föremål.- "Ehuru det skulle vara nödvändigt att följa de i fråga varande linierna i oändlighet, om vi verkligen ville se, huru vida de aldrig åter mötas eller konvergera, så kunna vi utan att göra detta dock veta, att om de någonsin möttes, eller om de efter att hafva divergerat åter begynte att närma sig hvarandra, detta måste inträffa på ett ändligt och icke på ett oändligt afstånd. Om vi derför antaga, att detta verkligen vore fallet, så kunna vi i tankarne försätta oss dit och göra oss en andlig bild (mentaimage) af den anblick, som den ena eller båda linierna vid denna punkt erbjuda, en bild, på hvilkens likhet med verkligheten vi kunna lita ——— och den beskaffenhet, som denna bild företedde, skulle visa sig vara oförenlig med den föreställning vi ur erfarenheten bildat oss om en rät linie" [2]). Whewells påstående, att vi icke af erfarenhet veta, huruvida vår föreställning om en rät linie till fullo liknar en real linie, är härmed icke af Mill vederlagd. Ty huru skall denna

[1]) Anf. st. s. 267.
[2]) Anf. st. s. 270, f.

likhet uppvisas? Väl icke annorlunda än genom jämförelse med erfarenheten; men denna är inskränkt till begränsade afstånd. Då MILL säger: vi veta, att, om linierna mötas, detta måste inträffa på ett ändligt och icke på ett oändligt afstånd, så torde det kunna i fråga sättas, huru vida vi kunna veta ens detta genom erfarenhet. Så snart MILL medgifver, att vi kunna bilda föreställningen om en i oändlighet förlängd linie, går han utöfver den ståndpunkt han med sin lära om axiomernas empiriska natur vill försvara, eller att vår själ är ett tomt och passivt receptaculum för våra förnimmelser. MILLS svar på den ofvan nämnda anmärkningen af d:r WHEWELL tyckes för öfrigt lida af en i logiskt afseende oförlåtlig kretsgång. Vi supplera, säger han, våra sinliga förnimmelsers ofullständighet genom våra inre rumsåskådningar, eller såsom han kallar dem, våra fantasibilder; men då riktigheten af dessa åter skall pröfvas, sker det genom deras jemförelse med just dessa ofullständiga sinliga förnimmelser.

Den egentliga grunden till MILLS opposition mot d:r WHEWELL och genom honom mot KANT är emellertid att söka i hans psykologiska ståndpunkt, som för öfrigt är bestämmande för hela hans filosofiska åskådning. Enligt denna är själen ej blott ursprungligen tom utan också i sitt förnimmande passiv. Dess kunskapsmaterial meddelas henne så att säga färdigt, är liksom ett slags bilder, som afspeglas mot densamma såsom bakgrund och tänkes icke erhålla någon beskaffenhet eller bestämdhet, som betingas af sjelfva förnimmandets natur och väsen. Betraktad från denna ståndpunkt blir den åsigt, som vill försvara ett i i subjektets väsen grundadt, aprioriskt moment i vår kunskap, till ett förnyadt försök att göra gällande den lära om medfödda idéer, mot hvilken LOCKE på sin tid kämpade; KANTS "rena rumåskådning" uppfattas såsom ett slags intellektuell åskådning af en idéverld utan sammanhang med erfarenheten. Men om MILL, såsom det af sjelfva hans sätt att återgifva och bemöta sina motståndares åsigter vill synas, inlägger en sådan mening i den Kantska läran om rummets och de matematiska axiomernas aprioritet, så torde han härtill icke hafva giltig anledning hvarken i KANTS egen lära eller i WHEWELLS försvar för densamma. KANTS yttrande[1]): "Alles Denken muss sich . . . . zuletzt auf Anschauungen . . . . auf Sinnlichkeit beziehen, weil uns auf andere Weise kein Gegenstand gegeben werden kann," är ju ett erkännande af erfarenhetens betydelse så fullt och odeladt som man från MILLS ståndpunkt kan begära. Men KANT fann, att sjelfva möjligheten af denna erfarenhet förutsätter, ej blott ett objekt utan ock "eine for-

[1]) Kritik d. r. Vern., J. H. v. KIRCHMANNS edit. s. 71.

male Beschaffenheit des Subjektes, von Objekten afficirt zu werden [1]), och att, då denna formella beskaffenhet och de lagar, som gälla för densamma utgöra ett vilkor för erfarenhetens möjlighet, de sjelfva icke kunna vara förvärfvade, utan måste vara af apriorisk natur. Och liksom rummet sjelft så äro också de i de geometriska axiomerna uttryckta rumsförhållandena af apriorisk natur. Men de behöfva derför icke betraktas såsom något från början färdigt och fullbildadt vetande; rumsåskådningarna kunna vara ofullkomliga, men äro derför också perfektibla. Det gifna kunskapsmaterialet meddelar dem icke, men kan gifva anledning till deras utbildning och fullkomnande. Vid betraktandet af t. ex. en sfär äro både form och innehåll för förnimmandet närvarande, och båda samverka till att bilda åskådningen af ett yttre stäriskt objekt. Men de geometriska förhållanden, som gälla för stären och som omedelbart äro uttryckta i de geometriska definitionerna och axiomerna eller ock ur dem härledas, äro det åskådande subjektets egna förnimmelseformer, hvilkas sanning inses genom att åskådas och som ej behöfva någon bekräftelse genom erfarenhetsexperiment. Huru vida åter dessa aprioriska åskådningsformer ega någon betydelse för det materiella kunskapsinnehållet, eller huruvida i detta finnes någon grund till våra rumåskådningar och deras outtömliga rikedom på konstanta förhållanden, är en annan fråga. Genom läran om rumsåskådningarnas och de geometriska satsernas aprioriska natur är den hvarken nekande eller jakande besvarad. Kant afvisade den såsom omöjlig att besvara. Till hvilket resultat än metafysiken måtte komma i detta afseende, så torde vi emellertid just i vår outplånliga öfvertygelse om de matematiska sanningarnas orubbliga nödvändighet hafva en psykologisk grund för vår böjelse att fatta dem såsom objektiva sanningar, grundade i det varandes eget väsen.

Mill förklarar våra rumsåskådningar för erfarenhetsfakta. Hvad är, det då som meddelas oss genom erfarenheten? Mills svar känna vi redan: vi förnimma ju intet annat än våra egna medvetenhetstillstånd, våra sensationer eller "känslor" [2]). Men hvarigenom skilja sig dessa känslor ifrån hvarandra? Väl icke genom annat än genom sin olika qvalitet och sin olika intensitet. Ty svårligen kan man väl utan absurditet tala om känslor eller själstillstånd, som skilja sig genom olika rumsförhållanden, eller som äro extensiva. Hvad som inträder i medvetandet — det må komma hvarifrån som

---

[1]) Anf. st. s. 77.
[2]) Se ofvan s. 15.

helst — kan ej tänkas såsom något extensivt, utan endast såsom i qvalitatift och intensift afseende differentieradt. Det återstår då intet annat sätt att förklara rumsförhållandet i förnimmelserna än såsom en af de former, under hvilka subjektet uppfattar deras innehåll [1]).

Från dessa argumenter till försvar för axiomernas aprioriska natur och MILLS försök att vederlägga dem vända vi oss nu till det, som hemtas från vår omedelbara öfvertygelse om deras sanning och nödvändighet. Af så väl MILL som hans motståndare betraktas detta argument såsom hörnstenen för den aprioriska teorien. Och det med rätta. Ty allt vårt vetande, för så vidt det grundar sig på bevis, hvilar ytterst på ett obevisadt, om hvars sanning vi alltså måste vara omedelbart öfvertygade, och detta i medvetandet omedelbart gifna måste vara antingen de enskilda, sinliga förnimmelserna eller ock inre, i medvetandets egen natur grundade åskådningar. Förutsätter man nu, att det vetande, som vinnes genom erfarenheten, hvars yttersta källa alltså är de enskilda, sinliga förnimmelserna, aldrig kan få karakteren af allmängiltighet och nödvändighet, så måste tillvaron ej blott af en matematik, utan af en deduktiv vetenskap öfver hufvud, hvilken eger en mer än blott hypotetisk giltighet, bero på tillvaron af sådana i medvetandets egen natur grundade omedelbara åskådningar och af den betydelse såsom sanningskriterium, hvilken man är berättigad

[1]) En af samtidens förnämste fysiologer, professor HELMHOLTZ, har uppställt en empiristisk teori för förklaringen af rumsåskådningen såsom beroende uteslutande af erfarenheten. Han utgår dervid från den hypotesen, att i sensationen finnas vissa momenter, lokaltecken (som han dock icke fattar i alldeles samma betydelse som Lotze, hvilken uppfunnit termen), genom hvilka vi kunna åtskilja det intryck (Reizung), som träffar de båda af ett objekt afficierade ställen på näthinnorna från intrycken på alla andra punkter på näthinnorna, och han antager, att i dessa lokaltecken är gifvet ett tillräckligt material för att otvetydigt kunna bestämma orten för en gifven punkt i rummet. (Helmholtz Phys. Opt., Leipzig 1867, och Populär-Wissenschaftliche Vorträge, Braunschweig 1876). Han antager alltså, att genom sjelfva sinnesaffektionernas qvaliteter föreställningen om rummet uppstår, och anvisar åt lokaltecknen den uppgiften, "die Reizung einer Stelle von der Reizung einer andern Stelle unterscheidbar zu machen" (Vorträge II S. 66). Hvad dessa lokaltecken till sin natur äro, det kunna vi, säger han, icke veta. Emellertid skall genom dem en affektion (Reizung) skiljas från andra. Men äfven om man nu antager, att det finnes dylika tecken, hvarigenom affektionen af ett nervställe skiljes från affektioner af ett annat, så kommer man dock dervid icke utöfver en blott qvalitativ åtskilnad, och den qvalitativa åtskilnaden i affektionerna *är* icke en åtskilnad till rummet; den kan referera sig till den rumliga åtskilnaden, endast om denna förutsättes såsom förut för handen varande. Och just detta är den Kantska åsigten. Det qvalitativa i förnimmelserna, som genom vår receptivitet uppfattas, refererar sig till rumsåskådningen, som just derigenom framkallas eller vinner aktualitet.

att tillägga den tro på deras nödvändighet, hvilken karakteriserar dem. Men ej nog härmed. Sjelfva stringensen eller konklusionens nödvändighet vid en bevisning — dess premisser må vara hypotetiska eller icke — förutsätter en sanning, som eger omedelbar visshet. "All slutledning," säger HERBERT SPENCER [1]) med rätta, "består deri, att man pröfvar förbindelsen mellan tankar; men denna pröfning kan ega rum, endast om man antager absoluta tankeförbindelser, och den kan i sista instans icke göra annat än framställa vissa absoluta förbindelser, för att dermed ådagalägga sanningen af andra, hvarvid då utan bevis förutsättes en större giltighet hos de absoluta förbindelser, på hvilka man bygger, än som tillerkännes dem, som skola begrundas." Är denna reflexion riktig, så synes MILL icke kunna göra ens ett försök att bevisa sanningen af sin egen ståndpunkt och falskheten af den han bekämpar, utan att förutsätta såsom sant hvad han ämnar vederlägga, eller möjligheten af en sanning af högre dignitet än den som erfarenheten han gifva. För att emellertid ej anticipera skola vi återgifva WHEWELLS och HERBERT SPENCERS uppfattningar af nödvändiga sanningar och deras kriterium samt MILLS argumentation deremot, för att sedan undersöka halten af densamma.

I fråga om skilnaden mellan sanningar, som grunda sig på erfarenhet och experiment å ena sidan samt nödvändiga sanningar å den andra, anmärker WHEWELL: Erfarenheten måste alltid komma att bestå af ett begränsadt antal iakttagelser, och huru talrika dessa än må vara, så kunna de dock ingenting bevisa med afseende på det oändliga antal fall, i hvilka ingen iakttagelse blifvit gjord. Erfarenheten kan vidare blott iakttaga och erinra om hvad som har skett, men kan ej angifva någon grund för hvad som måste ske. Det finnes derför en grundväsentlig skilnad emellan erfarenhetssanningar och nödvändiga sanningar. "Nödvändiga sanningar äro sådana, genom hvilka vi icke blott fatta att ett omdöme *är* sant, utan genom hvilka vi inse, att det *måste* vara sant; hvars negation icke blott är falsk utan också omöjlig, hvars motsats vi derför icke ens genom någon ansträngning af vår inbillning kunna fatta såsom sann. Att det gifves sådana sanningar kan icke betviflas. Vi kunna såsom exempel taga alla talrelationerna. Tre och två utgöra tillsamman fem. Vi kunna icke föreställa oss, att det skulle kunna förhålla sig annorlunda" [2]). Kännetecknet

---

[1]) Mindre Afhandlinger af HERBERT SPENCER, paa Dansk ved H. HØFFDING s. 149.

[2]) WHEWELL, History of Scientific Ideas I s. 58, f.; återgifvet efter MILLS citat, Logic I s. 273, f.

på dylika sanningars nödvändighet är alltså, enligt Whewell, obegripligheten af deras motsats (the Inconceivability of the contradictory of a Proposition). Men då han kännetecknar en sannings nödvändighet genom nödvändigheten för det förnimmande subjektet att tänka den så och icke annorlunda, så åsyftar han dermed dels att fastställa ett i subjektets väsen grundadt, således aprioriskt vilkor för förnimmandet, dels att angifva ett kriterium, hvarigenom nödvändig kunskap kan skiljas från tillfällig.

Herbert Spencer, som såsom vi ofvan antydt i viss mån erkänner tillvaron af nödvändiga sanningar, uppställer i likhet med Whewell såsom kännetecken på dylika sanningar obegripligheten af deras negation. En fruktlös ansträngning att begripa negationen af en sats (proposition) visar, säger Spencer [1]), att den kunskap, som deri uttryckes, är en sådan, i hvilken predikatet är oföränderligt förbundet med sitt subjekt, och då vi inse, att predikatet är oföränderligt förbundet med sitt subjekt, så inse vi, att det är en kunskap, som vi tvingas att antaga och erkänna såsom sann. Den utgör då en nödvändig relation i medvetandet; och att antaga möjligheten af en högre garanti vore att antaga att det kunde finnas relationer, hvilka äro mer än nödvändiga. Denna garanti kan missbrukas och användas såsom bevisningsgrund för falska påståenden, men kan derför icke uppgifvas, enär ingen högre finnes. Den är emellertid användbar endast på satser, som uttrycka enkla medvetenhetsfakta och som innehålla de första (ultimate) tids-,rums- och talförhållandena. Så långt kan nu Spencer anses vara i full öfverensstämmelse med Whewell och med den Kantska skolan; men då frågan blir om dessa nödvändiga sanningars ursprung, så skiljer han sig från densamma och öfvergår till den empiriska ståndpunkten. Han förklarar, att det endast är våra och våra förfäders erfarenheter af relationer mellan fenomener i det förflutna, som utgöra ursprunget till våra nödvändiga tankerelationer. ”Om det är en fundamental lag, att förbindelser af ideer blifva starka i den mån de upprepas, så måste den förbindelse mellan tankar och ting, hvilken åstadkommes redan genom ett enda individs lifserfarenheter vara sådan, att oupphörligt upprepade absoluta relationer i tingen måste frambringa tankeförbindelser (relations in thought), som äro lika absoluta. Men det af oss åberopade vitnesbördet för bestämmandet af, hvilka bland våra tankeförbindelser äro absoluta, det nämligen, som består i ofattbarheten af deras negation (the inconceivableness af their negations) representerar ett rättfärdigande, som är vida större; ty de absoluta

[1]) Principles of Psychology, Second Ed. Vol. II s. 406, f. — Mindre Afhandlinger, paa dansk ved H. Høffding, s. 128, f.

relationerna i våra tankar äro resultatet ej blott af hvarje särskild individs egna erfarenheter utan af erfarenheter samlade äfven af dess förfäder (by ancestral individuals) under all förfluten tid"[1]).

Så till vida går följaktligen SPENCER utöfver MILLS ståndpunkt, att han erkänner de matematiska grundsanningarnas nödvändighet och att han gör denna nödvändighet i väsentlig mån beroende af en förnimmandets predisposition. Men sjelfva denna predisposition anser han vara på empirisk väg, under slägtets utveckling vunnen genom konstanta förbindelser mellan förnimmelserna, förbindelser, som enligt associationslagen vunnit i styrka genom att upprepas, öfvergått såsom anlag från slägte till slägte, allt jemt bekräftade genom förnyad erfarenhet, tills de vunnit karakteren af absolut oupplöslighet. Och ej blott tids-, rums- och talförhållandena utan äfven föreställningen om ett ting i sig, en utom subjektet varande objektiv verld anser SPENCER som en nödvändig, genom samma kriterium begrundad, oundgänglig sanning. Och att det som vi erkänna såsom nödvändig sanning eger en mer än blott subjektiv nödvändighet eller att "mot absolut uniformitet i tanken svarar absolut uniformitet i tingen" anser han såsom ett nödvändigt antagande, grundadt på samma kriterium.

Genom detta *criterium veri* och de konseqvenser han deraf drager aflägsnar sig alltså SPENCER vida från den Berkeleyanska idealism, till hvilken, såsom vi sett, MILL bekänner sig. Det är derför lätt förklarligt, att denne måste lika kraftigt opponera sig mot honom som mot WHEWELL. Och vid bekämpandet af dem anser han sig ega oemotståndliga vapen ej blott i sin associationspsykologi utan i menniskoslägtets hela kulturhistoria. Ofattbarheten af ett påståendes negation är, säger MILL[2]), så långt ifrån att vara ett kännetecken på nödvändig sanning, att det tvärtom icke är ett säkert kännetecken på sanning alls. Ofattbarhet eller obegriplighet är någonting helt och hållet tillfälligt, beroende på den persons själskonstitution och utvecklingsgrad, som försöker bilda ett dylikt begrepp. Vår förmåga eller oförmåga att fatta sanningen af ett påstående beror hufvudsakligen på, huru ofta och huru konstant vi hafva i vårt medvetande funnit de förnimmelser förenade, som påståendet uttrycker. Hafva i vår erfarenhet ofta och under en lång tid vissa förnimmelser förekommit associerade, och har denna association aldrig blifvit rubbad genom en erfarenhet i motsatt riktning, så ökas derigenom allt mer och mer svårigheten att tänka dessa förnimmelser såsom icke förenade. Kommer dertill, att vi sakna all analogi från

[1]) Principles of Psychology II s. 426.
[2]) Logic I s. 276, f.

annat område af vår erfarenhet, som kunde leda till föreställningen om möjligheten af motsatsen (såsom fallet är just med de matematiska axiomerna), så behöfs ej mer för ofattbarheten at en sannings negation. — Vidare hafva vi mångfaldiga exempel på satser, hvilka en gång varit ansedda såsom omöjliga, emedan de förklarats vara obegripliga och det till ock med af de snillrikaste vetenskapsmän, men hvilka dock numera betraktas såsom icke blott begripliga utan såsom de enda riktiga förklaringsgrunderna för vissa företeelser. Det var en tid, då hvar och en ansåg det obegripligt och derför omöjligt, att det kunde finnas antipoder. För Newton var det obegripligt, att en kropp skulle kunna verka annorstädes än der han är; och likväl är nu detta erkändt såsom sanning i teorierna för gravitation och magnetism o. s. v. De exempel på nödvändiga sanningar, hvilka Whewell hemtar från upptäckterna inom de exakta vetenskaperna och om hvilka han säger, att vi utan historiska bevis icke skulle kunnat tro att menniskor någonsin fattat dem annorlunda, dessa exempel vänder nu Mill såsom vapen emot honom sjelf, hemställande till honom, huruvida han vill påstå, att vi hafva rätt blott derför, att vi anse det obegripligt, som andra hafva begripit och det såsom sjelfklart, hvilket andra alldeles icke hållit för att vara evident [1]).

Tydligt är nu först och främst, att Mill här använder ordet begripa (conceive) i en bemärkelse, som icke kan vara berättigad. Icke kunde t. ex. de, som förklarade det Kopernikanska systemet obegripligt och derför orimligt, sägas *begripa* himlakropparnes rörelser? Den som sjelf gör en vetenskaplig upptäckt och sedan hvar och en som omfattar den icke blott såsom ett föreställningssätt utan såsom verkligen begripen och tillegnar sig den såsom en nödvändig sanning, måste föra den tillbaka till enkla iakttagelser eller begrepp, om hvilkas förhållanden medvetandet omedelbart kan afgifva tillfredsställande vittnesbörd. Först då, när han kommit till så enkla och ursprungliga satser som de matematiska axiomerna eller identitets- och motsägelsesatserna, först då förnimmer han genom omedelbar och orubblig visshet sanningen och nödvändigheten af sin upptäckt; då kan han utropa sitt *εὕρηκα* och från den stunden är också sanningen för honom klar och orubblig. Och vidare måste ju den visshet, som framgår af ett sådant begripande, vara af annan art och ega ett högre värde såsom sanningskriterium än den, som grundar sig på en obestämd sväfvande föreställning. Då vetenskapsmannen är fullkomligt viss derpå att, en kropp, sedan han en gång

[1]) Anf. st. s. 280.

blifvit försatt i rörelse, fortfarande rör sig i samma riktning och med samma hastighet, om ej en annan kraft verkar på honom, så måste naturligtvis denna hans visshet tillskrifvas ett annat värde än den visshet, med hvilken en i lagarne för rörelsen oinvigd påstår, att en i rörelse försatt kropp ändrar riktning och af sig sjelf stannar i sitt lopp. Detta kan tydligtvis MILL icke vilja förneka, ehuru han borde göra det, i fall hans ofvan nämnda invändning mot WHEWELL vore berättigad.

Mot SPENCERS sanningskriterium gör emellertid MILL en invändning, som synes oss omöjlig att gendrifva, just derför att han sjelf i likhet med MILL förutsätter subjektets ursprungliga tomhet och passivitet. SPENCER säger visserligen, att ehuru gamla, inrotade fördomar föranledt menniskor att förklara en sak obegriplig, som sedan befunnits och äfven allmänt erkänts vara sann, under det den motsatta, som man ansett fullt begriplig befunnits vara den falska, detta icke är något verkligt inkast mot hans sanningskriterium, ty detta är man ej berättigad att använda på komplicerade omdömen, utan först sedan dessa blifvit upplösta i enkla medvetenhetsfakta och man sålunda kunnat *mero adspecto* döma öfver deras sanning eller falskhet. Men MILL anför exempel på omdömen, som grundats på sådana enkla, omedelbara åskådningar och hvilkas negation man just derför varit berättigad att anse obegriplig och omöjlig, medan dessa omdömen dock blifvit af vetenskapen vederlagda. Han nämner himlakropparnes skenbara rörelser.

Till de af honom anförda skulle man kunna foga en mängd andra exempel på oförstörbara illusioner inom fenomenverlden. Bestode nu, såsom vi sett att SPENCER antager, all vår kunskap uti intryck, som konstant och likformigt upprepats och derigenom bildat fasta associationer i de enskilda subjekternas medvetanden samt såsom ärftliga anlag från "ancestral individuals" öfvergått allt jemt förstärkta till oss, så borde väl solens rörelse kring jorden, himlahvalfvets rundning, dess sammanträffande med jorden vid horisonten o. s. v. hafva under årtusendenas längd hunnit blifva oförstörbara ideassociationer och sålunda nödvändiga sanningar lika väl som enligt SPENCER vår tro på ett utom oss varande rumfyllande substrat. De förra äro illusioner, och endast den fullkomligt obildade betraktar dem nu mera annorlunda än som sådana. Men hvilka bevis kan SPENCER anföra för att styrka rättmätigheten af tron på yttre ting såsom något mer än en illusion? "När tänkaren tager sin gaffel och sticker in mat i sin mun, så är han," säger SPENCER [1]), "ur stånd att afvärja föreställ-

[1]) Mindre Afhandlinger s. 152.

ningen om något, som gör motstånd mot den kraft, han är medveten om att han använder; och han kan icke undertrycka den uppkommande tanken på ett oafhängigt existerande, som skiljer hans tunga från hans gom och gifver honom den smakförnimmelse, som han icke kan genom sin egen verksamhet i medvetandet frambringa. Ehuru en kritisk undersökning visar honom, att han icke kan veta hvad det är, som ligger utom honom — och oaktadt han måhända sluter, att, när han icke kan veta, hvad det är, det är blott en inbillning — så upptäcker han likväl, att en sådan kritisk undersökning alldeles icke förmår tillintetgöra medvetandet om detsamma såsom en realitet." — Helt visst skulle man, mutatis mutandis, kunna anföra ett liknande bevis för åtskilliga andra omedelbara sensationer eller omedelbara förnimmelser, hvilkas sanning likväl en kritisk undersökning måste förneka. Har sanningens högsta kriterium ingen annan källa än de sinliga intrycken, så kunna det slags allmänt gängse satser, som Bacon kallade *idola tribus*, göra anspråk på samma auktoritet som vetenskapsmannens upptäckter, ja en vida större, om det kan uppvisas, att de äro lika gamla som menniskoslägtet.

Då likväl Spencer sjelf med stor skärpa framhåller nödvändigheten af ett absolut sant såsom grundval för allt vetande och äfven för all bevisning, och då han i förnimmandets egen organisation förlägger nödvändigheten att erkänna vissa tankeförbindelser såsom absolut sanna [1]), så borde han hafva tagit steget fullt ut och erkänt denna förnimmandets organisation såsom för detsamma väsentlig och ursprunglig och icke såsom genom erfarenheten småningom förvärfvad. Då han likväl gör detta, kommer hans sanningskriterium att sväfva i luften, att hvila på en bevisning, som rör sig i en cirkel. Ty frågar man honom, hvarför vi måste antaga tillvaron af ting såsom en nödvändig sanning, så svarar han: emedan detta är en oupplöslig tankeförbindelse hos oss. Frågas åter: hvarför måste en nödvändig tankeförbindelse vara sann? så blir svaret derpå, att nödvändig tankeförbindelse måste antagas motsvara nödvändig förbindelse i tingen. Men för detta antagandes nödvändighet finnes ingen annan grund än samma kriterum, eller den nödvändiga tankeförbindelsen. Eller med andra ord: tillvaron af utom subjektet varande ting och korrespondensen mellan dem och subjektet förutsättas såsom grunden och vilkoret för de nödvändiga tankeförbindelsernas sanning; men denna förutsättning är sjelf begrundad i tankeförbindelsernas nödvändighet. — Då Spencer liksom Mill ställer sig

[1]) Principles of Psychology II s. 419.

på associationspsykologiens ståndpunkt, så kan han, synes det oss, lika litet som MILL undgå dess konseqvenser. Principielt äro denna ståndpunkts brister icke afhjelpta dermed, att han, "i stället för relatift svaga associationer i nervsystemet, förorsakade genom repetition under *en* generation," sätter dylika associationer, "frambragta genom vana under tusentals — ja sannolikt milliontals generationer" [1]).

MILLS uppfattning af den del af matematiken, som tillhör talläran (the Science of Number), behöfva vi endast i korthet omnämna. Mot dem, hvilka betrakta omdömen, som uttrycka talförhållanden, t. ex. $2 + 1 = 3$, såsom blott analytiska, försvarar MLL dessa omdömens syntetiska natur; deremot betraktar han dem såsom rent empiriska omdömen, hvilkas sanning beror på sinnenas intyg [2]). De äro sanna utan hypotetisk inskränkning, så vidt de utsäga förhållanden mellan talen såsom sådana. Men om från likhet eller olikhet i antal slutes till likhet eller olikhet i något annat afseende, t. ex. i vigt, storlek o. s. v., beror deras sanning af hypotesen, att alla talen äro tal af samma eller lika enheter. "Vi kunna ej vara vissa om, att 1 pund + 2 pund äro = 3 pund, med mindre vi antaga, att 1 pund alltid är detsamma" [3]). Vid bevisen för de omdömens empiriska natur, hvilka uttrycka talförhållanden, behöfva vi ej uppehålla oss, då de i hufvudsak äro desamma som de, genom hvilka MILL vill ådagalägga de geometriska axiomernas härledning ur erfarenheten.

Det återstår oss nu endast, att, innan vi afsluta redogörelsen för MILLS behandling af Demonstrationen, tillse hvilken betydelse han tillskrifver tankelagarne. Vända vi oss då först till motsägelsesatsen, som ju är den vigtigaste, så affärdar MILL denna sats med en ringaktning och en knapphändighet, för att icke säga vårdslöshet, som eljest icke brukar förekomma hos denne samvetsgranne tänkare. "Principium contradictionis borde," säger han [4]), "afklädas den anspråksfulla fraseologi, som gifver den skenet af en naturen genomgående, fundamental antites, och borde framställas i den enklare formen, att samma omdöme icke kan på en gång vara falskt och sant. — — — Jag anser den vara, liksom andra axiomer, en af våra tidigaste och vanligaste generalisationer ur erfarenheten. Dess ursprungliga begrundning anser jag vara, att bifall och ogillande (Belief and Disbelief) äro två skilda själstillstånd, som utesluta hvar-

[1]) Anf. st. s. 419.
[2]) Logic I. s. 296.
[3]) Anf. st. s. 298.
[4]) Anf. st. s. 320.

andra. Detta erfara vi vid de enklaste iakttagelser på oss sjelfve. Och om vi rikta uppmärksamheten utåt, så finna vi, att ljus och mörker, ljud och tystnad, rörelse och hvila, likhet och olikhet, föregående och efterföljande — med ett ord, att hvarje positift fenomen och dess negation äro bestämda företeelser, som stå i skarp kontrast mot hvarandra, och att det ena alltid är frånvarande, hvarest det andra är närvarande. Jag anser den i fråga varande grundsatsen vara en generalisation af alla dessa fakta." — Såsom en stor oegentlighet kunde nu redan det anses, att Mill just här, då han vill redogöra för en tankelags psykologiska grund, gör en mot sin egen grundåskådning stridande åtskilnad emellan iakttagelser, som vi göra på oss sjelfva (observations of our own minds), och iakttagelser, som vi göra genom att rikta uppmärksamheten utåt. Sjelf förklarar han ju dessa yttre fenomener ej vara för oss annat än modifikationer af våra egna själstillstånd. Och då han vidare säger, att ljus och mörker, hvila och rörelse, likhet och olikhet äro skarpt skilda fenomener, af hvilka det ena alltid är frånvarande, hvarest det andra är närvarande, så är detta så långt ifrån öfverensstämmande med sanna förhållandet, att man snarare borde vända om satsen och säga, att det ena icke kan vara för medvetandet närvarande utan det andra. Icke är det t. ex. möjligt att förnimma något såsom likt ett annat utan hänsyn till olikheten, eller att förnimma rörelse utan att på samma gång förnimma något, som i förhållande till det rörda icke röres. Det torde vara svårt att förklara, huruledes Mill tänkt sig motsägelsesatsens empiriska uppkomst medels generalisation af just dessa af honom åberopade fenomener. Han tänker sig, såsom vi upprepade gånger omnämnt, subjektet såsom en passiv recipient af förnimmelser, och då måste ju för det samma den ena förnimmelsekomplexen vara, så att säga, lika god som den andra; subjektet har då intet annat att göra, än att konstatera den ena så väl som den andra, eller att erfara dem såsom faktiska modifikationer af sitt tillstånd. Hvad som gör två förnimmelser kontradiktoriskt motsatta är väl icke det, att båda icke kunna på samma gång förekomma i subjektet såsom dess förnimmelser (hvilket dock måste vara Mills mening, så vidt han öfver hufvud menar något, när han säger, att af två fenomener, som stå i skarp kontrast mot hvarandra, det ena alltid måste vara frånvarande, när det andra är närvarande); ty för att fattas såsom motsatta, måste de jämföras, således förnimmas tillsamman. Kontradiktoriskt motsatta blifva två förnimmelser genom en medvetenhetsakt, som består deri, att subjektet, på samma gång det gifver sitt bifall till en förnimmelse eller erkänner den såsom sann, med nödvändighet måste vägra sitt bifall till en viss annan förnimmelse eller

förklara den såsom falsk. Om vi t. ex. två gånger å rad utföra samma räkneoperation och dervid få olika facit, så torde MILLS associationsteori icke kunna uppgifva något skäl, hvarför vi ej skulle låta det dervid bero, enär de båda resultaten faktiskt kunna på en gång vara närvarande för vårt medvetande. Att vi ej låta det härvid bero utan förklara att, om det ena facit är sant, det andra måste vara falskt, är en ursprunglig och grundväsentlig yttring af subjektets sjelfständighet.

Om principium exclusi tertii säger MILL [1]), dervid användande HERBERT SPENCERS ord, att den "helt enkelt är ett förallmänligande af den allmänna erfarenheten, att vissa själstillstånd helt och hållet upphäfva andra. Denna princip formulerar en absolut konstant lag, att förekomsten (appearance) af ett positift medvetenhetstillstånd icke kan finnas utan att utesluta det motsvarande negativa." Detta är riktigt, för så vidt dermed menas, att subjektet icke kan på en gång och i samma afseende ponera och negera samma sak eller antaga ett och detsamma såsom på en gång falskt och sant; men det är oriktigt, för så vidt dermed påstås, att en förnimmelse på mekanisk väg, utan subjektets medverkan, undantränger en annan. Ty såsom det af oss anförda exemplet visar, kunna två motsatta förnimmelser på en gång vara i medvetandet närvarande; bifallet och ogillandet (Belief and Disbelief) äro deremot hvarandra uteslutande medvetenhetsakter i förhållande till dessa förnimmelser. Att subjektet icke kan på en gång jaka och neka detsamma, måste bero på dess egen natur. Att det också beror på sjelfva förnimmelsernas natur bestrides icke; detta bevisar blott, att subjektet icke kan, såsom MILL antager, vara passift gentemot, eller likgiltigt för sina egna förnimmelser. Orimligheten af ett sådant antagande synes oss sjelfklar, så snart man erkänner tillvaron af ett förnimmande subjekt, och utan detta erkännande är väl absolut tvifvel det enda som återstår.

Lika litet som vi kunde anse de matematiska grundsatsernas härledning ur erfarenheten fullt tillfredsställande, lika litet, om ej än mindre tillfredsställande och med sakens verkliga beskaffenhet öfverensstämmande kunna vi derför finna MILLS försök att derur härleda tankelagarne. De senare äro till och med ännu påtagligare bevis mot hans kunskapsteori, enär i dem tillerkännes subjektet en sjelfständigt dömande verksamhet i afseende på dess kunskapsinnehåll, hvilken är med denna kunskapsteori och med associationspsykologien alldeles oförenlig.

---

[1]) Anf. st. s. 322.

Principium contradictionis är egentligen det högsta tänkbara sanningskriteriet, och såsom sådant använder i sjelfva verket äfven Mill denna tankelag, eller rättare den specifikation deraf, som man kallat principium repugnantiæ, hvarvid han dock reserverar sig mot uppfattningen af densamma såsom nödvändig lag. Han säger nämligen [1]: "Om någon vägrar att erkänna en konklusion, oaktadt han erkänt premisserna, så invecklas han ej i en direkt och uttrycklig motsägelse, förr än han blifvit tvungen att åter upphäfva en af premisserna, och härtill kan han tvingas endast genom en *reductio ad absurdum*, det är genom en andra syllogism; men om han nu vägrar att erkänna bevisningskraften eller giltigheten af sjelfva slutledningsprocessen, så kan han lika litet tvingas att erkänna den andra syllogismen som den första. I sjelfva verket kan derför ingen tvingas till en *contradictio in adjecto;* han kan blott tvingas till en motsägelse mot, eller rättare till ett öfverträdande af syllogismens fundamentala maxim, nämligen att allt som eger ett kännetecken, eger också det, hvarpå det är ett kännetecken, eller, i fråga om allmänna omdömen, att det som är kännetecken på ett ting, är också ett kännetecken på allt det, hvarpå detta ting är ett kännetecken" [2]. Om man gillar premisserna i en slutledning utan att gilla konklusionen, så har man följaktligen valet mellan att afstå från allt hvad slutledning heter och att antaga, det samma påstående, taget i samma betydelse, kan vara på en gång sant och falskt. Då båda dessa alternativer äro lika oförenliga med kunskapens möjlighet, så synes intet kraftigare bevis kunna gifvas för nödvändigheten att betrakta principium contradictionis såsom en apriorisk, följaktligen icke ur erfarenheten härledd tankelag.

Resultatet af Mills undersökning angående det demonstrativa vetandets natur är alltså, i korthet sammanfattadt, följande. De demonstrativa vetenskapernas principer äro antingen hypoteser, hvilka antagas såsom sanna utan att i sträng mening vara det, och af denna art äro de geometriska definitionerna och i vissa fall de omdömen, som uttrycka talförhållanden; eller också äro de på induktioner från erfarenheten grundade satser, hvilka äro sannolika i samma mån som de fall äro talrika och konstanta, ur hvilka vi härledt dem. De matematiska axiomerna och tankelagarne göra endast skenbart härifrån undantag. De äro de enklaste och oftast återkommande af alla våra erfarenheter; och då vi hittills aldrig konstaterat något undantag från dem, så hafva dessa erfarenheter i vårt medvetande bildat så fasta ideassociationer, att vi anse

---

[1]) Anf. st. s: 300.

[2]) Se ofvan s. 24.

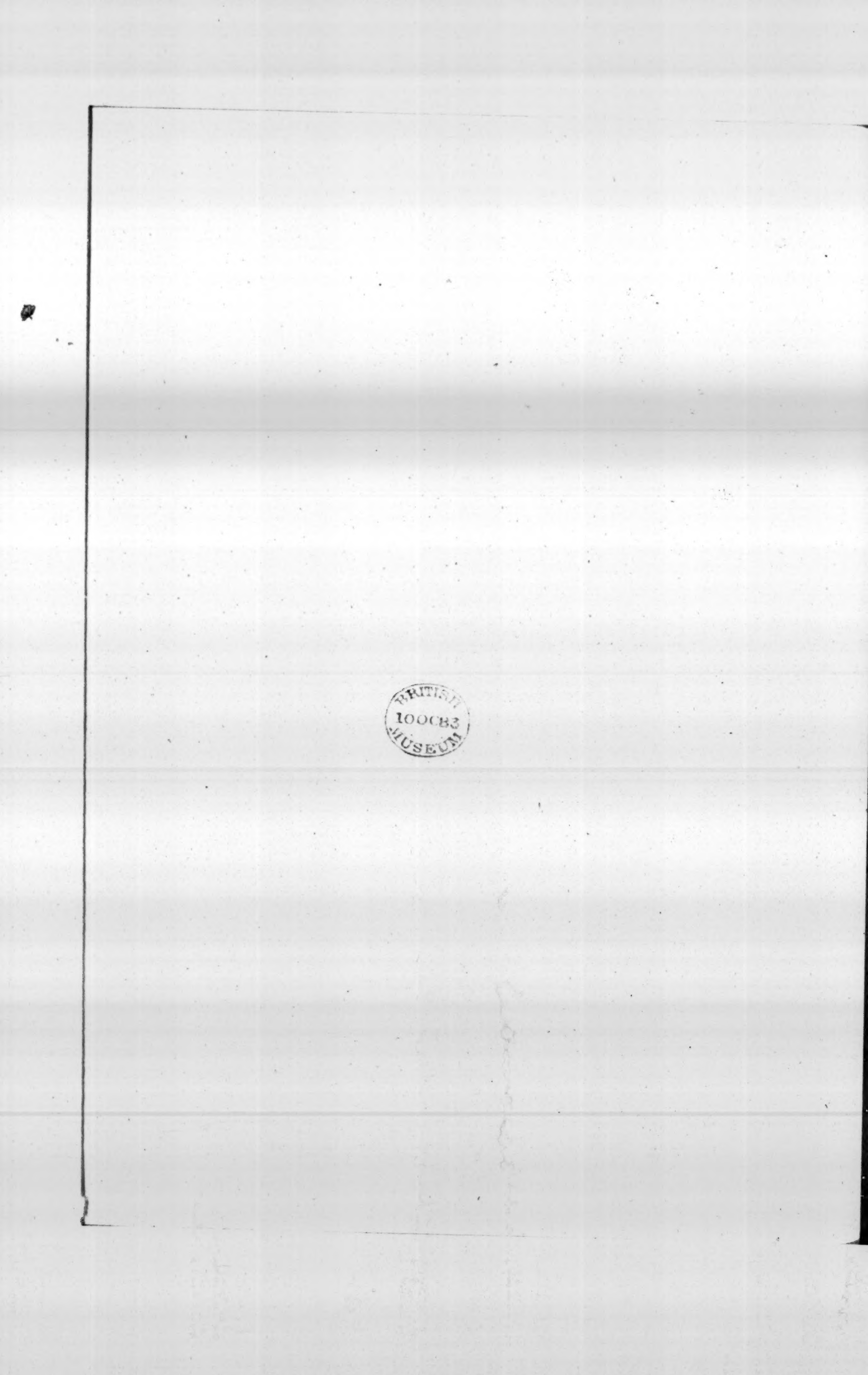
dem såsom absoluta sanningar. De äro dock, äfven de, till sin natur hypotetiska satser, enär all induktion ytterst beror på den förutsättningen, att framtiden skall likna det förflutna, eller att naturens gång är likformig. *(That the course of nature is uniform, is the fundamental principle, or general axiom, of Induction)* [1]. Men denna princip är sjelf en induktion eller en generalisation af erfarenhetsfakta. Då nu härtill kommer, att denna grundsats, enligt MILLS eget medgifvande [2], ingalunda af alla erkännes såsom allmängiltig och icke heller af alla våra erfarenheter samstämmigt bekräftas, så kan man ej undgå att finna hela den grundval, på hvilken MILL ytterst vill stödja all demonstrativ vetenskap, i hög grad osäker och vacklande. Och äro en vetenskaplig bevisnings yttersta premisser problematiska, så måste hvarje led i bevisningen varda problematiskt. Konklusionen är sann, endast i den mån och för så vidt premisserna äro sanna.

Men är man väl, sedan man ur vårt vetande bortrensat allt nödvändigt och aprioriskt, ens berättigad att påstå, det konklusionen i en logisk slutledning måste vara sann, så vida premisserna äro sanna? MILL säger visserligen om de demonstrativa vetenskaperna: "Resultaten af dessa vetenskaper äro i sjelfva verket nödvändiga i den mening, att de med nödvändighet följa af vissa principer, som man gemenligen kallar axiomer och definitioner, det är: de äro för visso sanna, om dessa axiomer och definitioner äro sanna" [3]. Men fråga vi, hvad grund han kan anföra för en logisk bevisnings nödvändighet, så hänvisas vi åter i sista hand till en endast på induktion grundad sats, den nämligen, att hvad som är ett kännetecken på ett ting, är också ett kännetecken på allt det, på hvilket detta ting sjelft är ett kännetecken. Ty enligt MILL beror sanningen af denna hans fundamentalmaxim för all deduktiv slutledning på den förutsättningen, att hvad som är sant i vissa, iakttagna fall, är också sant i hvarje annat fall, som liknar de förra i vissa bestämbara afseenden, och denna sats är till sitt innehåll identisk med hypotesen, att naturens gång är uniform. Samma hypotes alltså, som genom sin problematiska natur verkar försvagande på hvarje demonstrativ vetenskaps grundsanningar och genom dem på hvarje led i dess bevisning, försvagar också sjelfva bevisningens stringens, sjelfva *nervus demonstrandi:* den ej blott undergräfver grundvalarne till hvarje vetenskaplig byggnad, den verkar också upplösande och förstörande i alla dess fogningar.

---

[1]) Logic I s. 355.
[2]) Anf. st. s. 355, f.
[3]) Anf. st. s. 290.

Vi se sålunda, att om Mill dragit de konseqvenser, som med nödvändighet framgå ur hans kunskapsteoretiska förutsättningar, han icke skulle hafva kunnat erkänna möjligheten af någon demonstrativ vetenskap med ens hypotetisk giltighet. Att denna kunskapsteori strängt taget icke heller medgifver möjligheten af någon induktiv vetenskap, torde kunna slutas redan af det här antydda. Åt Mills behandling af induktionen skall emellertid en särskild afdelning af denna granskning egnas. Det skall dervid då också visa sig, att liksom så mången annan framstående tänkare, oaktadt han utgått från förutsättningar, som kunna uppvisas vara ohållbara, likväl, genom att sjelf icke draga konseqvenserna af dessa förutsättningar, med värderika bidrag riktat sin vetenskap, så har detta också varit fallet med John Stuart Mill. Långt ifrån att hamna i den all vetenskaplig verksamhet förlamande skepsis, till hvilken hans förnekande af hvarje nödvändigt kunskapselement borde hafva drifvit honom, har han bevarat sin tro på kunskapens möjlighet och sin aldrig svalnande ifver och lust för vetenskaplig forskning, och derför också utfört ett arbete, som för de *induktiva* vetenskapernas logik skall blifva af stort och varaktigt gagn, om än hans försök att omdana den *deduktiva* logiken måste tillerkännas ett endast underordnadt värde.

De Xenophonteo Temporum et Modorum Usu in Enuntiationibus Orationis Obliquæ Primariis ad Tempora Præterita Relatis,

Pars I.

Scr.

S. I. CAVALLIN.

Notissima res est atque ab omnibus fere rerum grammaticarum scriptoribus commemorata in iis primariis enuntiationibus orationis obliquæ, quæ finito modo utuntur, si ad præteritum tempus referantur, tum omnino eadem, quæ in recta oratione usurpata sint, restare tempora et modos, tum indicativum (nisi hypotheticus est) et conjunctivum in optativum transgredi, tum retento indicativo præsens (et perfectum) in imperfectum (et plusquamperfectum) mutari. Si autem quæsierimus, quando tempora et modi orationis rectæ immutata retineantur, quando in optativum transitus fiat, quando præsens in imperfectum commutetur, ne apud illos quidem, qui de rebus grammaticis doctissime et copiosissime exposuerunt, aliquid inveniemus, quod ad hanc quæstionem expediendam satis valeat. Quod enim et apud clarissimos grammaticos Krügerum [1] et Kühnerum [2] occurrit et apud scriptorum veterum interpretes et commentatores sæpe reperimus indicativum de rebus vere factis usurpari, optativum de illis, quæ e mente et cogitatione ejus, de quo prædicetur enuntiatio regens, afferantur, id quale

[1] Krüger: *Griechische Sprachlehre* § 54. 6. Anm. 2 Nach *einem historischen Tempus*, auch dem historischen Præsens, kann *statt des Indicativs der Optativ eintreten*, wenn der Satz nicht als objective Erscheinung sondern als subjective Auffassung reflectirt vorzustellen ist.

[2] Kühner: *Ausführliche Grammatik der Griechischen Sprache* § 550. 4: Statt des *Indikativs im Nebensatze* nach *einer historischen Zeitform* — — wird der *Optativ* gebraucht, wenn die Behauptung des Nebensatzes als *Gedanke* des *Subjektes* im *Hauptsatze* ausgesprochen wird.

esset, et satis docuit Madvigius [1], et si libros veterum scriptorum inspexerimus, satis apparebit multis locis optativum de illis rebus adhiberi, quæ verissimæ sint atque ab omni dubitatione remotæ, indicativum vero sæpe usurpari de iis, quæ ficta esse et a vero abhorrentia ex ipsa oratione satis procedit; et ipse Kühnerus rem ita se habere concedit [2]. Quod si Madvigium sequentes statuimus ad fidem et veritatem eorum, quæ afferuntur, nihil interesse, utrum optativus an indicativus usurpetur, sed optativum eam tantum ob rem usurpari, ut ipsa verbi forma indicetur explicativam enuntiationem a sententia regenti pendere atque ad præteritum tempus relatam esse [3], plane supervacaneum et inutile forsitan cuipiam videatur, si quis de modorum usu in explicativis enuntiationibus disputationem instituerit. Quod tamen negare nostro jure audemus. Nam si in literis Græcis tempus et opera collocentur, non solum ut quæ iis contineantur, cognoscatur, sed etiam ut ipsa loquendi forma penitus perspiciatur, certe, quum ad plenam et perfectam totius syntaxis Græcæ cognitionem, tum ad singulorum scriptorum loquendi consuetudinem cognoscendam vel maximi momenti esse videtur etiam ea considerare discrimina, quæ non ad res relatas sed ad ipsum scribendi usum pertineant. Ac si eam ipsam quæstionem aggredimur, quam nobis tractandam suscepimus, de modis et temporibus in iis enuntiationibus primariis orationis obliquæ, quæ ad præteritum tempus referuntur, licet alius sit aliorum scriptorum usus [4] magnaque libertas concessa, ut multis locis

---

[1] Madvig: *Bemerkungen über einigen Puncte der Griechischen Wortfügungslehre* pp. 8—12.

[2] Kühner § 551. 1 Dasz der Optativ hinsichtlich der Bedeutung einen Gegensatz zu dem Indikative bilde, so dasz jener etwas Ungewisses, dieser etwas Gewisses, Faktisches bezeichne, darf man nicht annehmen; denn an unzähligen Stellen sind Verben, deren Objekt etwas Gewisses oder Wirkliches enthält, bald mit dem Optative bald mit dem Indikative, sowie Verben, deren Objekt etwas Ungewisses enthält, bald mit dem Indikative bald mit dem Optative verbunden.

[3] Madvig l. l. pag. 11. Der optativ ist eine specielle bezeichnung des satzes als eines solchen, der zugleich untergeordnetes glied sei und zu einem hauptsatze der vergangenen Zeit gehöre. Der optativ tritt so — — — für den indicativ ein in denjenigen sätzen. in denen bei einem hauptsatze im præsens oder futurum keine bezeichnung der unterordnung stattfand. Es ist leicht erklärlich, dasz bei der versetzung der ganzen aussage in die vergangenheit auch die mittelbarkeit des den hauptsatz ergänzenden nebensatzes und der charakter seines inhalts als bloss vorgestellt für denjenigen, welcher jetzt berichtet, dass etwas ehemals gesagt oder erkannt u. s. w. worden, sich stärker dem bewusstsein aufdrang, während man bei der erwähnung des gegenwärtigen dieses verhältniss nicht bemerkte und nicht grammatisch bezeichnete.

[4] Kühner § 551. 1. Die Wahl beider Ausdrucksweisen hängt lediglich von der Auffas-

v. c. vel optativus vel indicativus præsentis vel imperfectum adhiberi possit, tamen nobis persuasum est non semper in arbitrio scribentis positum esse, quæ constructio loco quodam adhiberetur, sed esse locos, et ubi optativum et ubi indicativum[1] omnes fere scriptores præferant; hoc autem vel a verbo enuntiationis regentis pendere vel ab iis, quæ in enuntiatione explicativa contineantur. Quod credo satis perspicuum futurum, si quis eas constructiones, quæ apud quemque scriptorem sæpissime occurrant, inter se comparaverit; id quod tamen fieri non potest nisi exposito et examinato singulorum scriptorum hac in re loquendi usu.

Quæ quum ita essent, non alienum esse putavi in scriptis Xenophontis legendis operam dare ut cognoscerem, quando potissimum ille scriptor in oratione obliqua ad tempus præteritum relata optativum pro indicativo vel conjunctivo adhiberet, quando modos et tempora orationis rectæ retineret, quando in imperfectum præsens mutaret. Sed in hac commentationis parte de iis tantum enuntiationibus quærere in animo est, quæ ab particulis ὅτι et ὡς incipiunt et ad dicendi vel sentiendi verba referuntur; de interrogationibus indirectis et de ceteris, quæ ad orationem obliquam pertinent, enuntiationibus brevi tempore nonnihil afferre posse speramus. De illis autem enuntiationibus, quæ a particulis ὅτι et ὡς incipientes ad verba affectuum, laudis, criminis referuntur, sub finem hujus commentationis nonnulla afferemus; quæ quidem enuntiationes quamquam ad sententias causales nonnumquam proxime accedunt, tamen cum illis enuntiationibus, quæ post verba dicendi et sentiendi occurrunt, quandam habent constructionis similitudinem.

Sed quoniam nobis propositum est, ut de modis et temporibus earum enuntiationum, quæ a præteritis temporibus pendent, disputationem institueremus, non alienum nobis visum est, antequam ad singulos locos Xenophonteos afferendos aggrediamur, breviter exponere, quæ verbi formæ præteritum tempus indicent, ne in iis, quæ sequuntur, necesse sit de temporali significatione enuntiationis regentis variis locis quærere.

---

sung des Schriftstellers ab; aber das ist richtig, dass manche Schriftsteller eine Vorliebe für die direkte (objektive) Darstellungsform haben wie z. B. Thukydides, andere hingegen für die oblique (subjektive) wie Xenophon, Plato, die Redner.

[1] Cfr. hac de re Kühner. l. l. § 551. 1 p. 882.

Atque illud quidem satis constat iis verbi formis, quæ augmento instructæ sint, *imperfecto, plusquamperfecto, aoristi indicativo* proprie propositum esse, ut præteritum tempus significarent, et haud scio, an post has formas rarius quam post ceteras, quæ præteritum tempus indicare possint, retineatur in enuntiationibus explicativis indicativus. Præsens autem illud, quod in narrationibus de rebus præteritis usurpatur, et participia, quæ ad hoc præsens referuntur, cum optativo conjungi posse non est quod miremur; cujus rei complura exempla apud Xenophontem invenimus; tamen sæpius fere indicativus restat. Animadvertendum tamen esse videtur post præsens historicum non occurrere nisi temporum principalium optativos, aoristi optativum numquam fere usurpari (cfr. tamen Cyr. V. 3. 26) neque præsentis aut perfecti optativum imperfecto aut plusquamperfecto respondentem. In iis, quæ sequuntur, et optativi et indicativi post præsens historicum occurrentes suo quisque loco afferentur.

Sed præter has, quas jam attulimus, formas verbi ad præteritum tempus indicandum valent et cum optativo conjungi possunt:

1) Tempora principalia quum a præterito tempore (vel a præsenti historico) pendent; itemque conjunctivi in enuntiationibus finalibus et hypotheticis ad historicum tempus relatis. Neque tamen apud Xenophontem talibus locis sæpe usurpatur optativus: Cfr. Cyr. V. 3. 26 *λέγει ὅτι ἥκουσιν αὐτῷ ἄγγελοι, ὡς ὁ Ἀσσύριος — — χαλεπῶς τε ἐνέγκοι καὶ συσκευάζοιτο —*. An. VII. 6. 43 *λέγει, ὅτι ἀκήκοε, ὡς — ἀποθανοῖτο.* Conjunctivum Cobetus libros sequens legit H. G. VI. 5. 21 — — *ἵνα μή τις εἴπῃ* (ceteri: *εἴποι*), *ὡς φεύγων ἀπαγάγοι.*

2) Optativi ad præteritum relati a) de rebus iteratis An. III. 1. 20 *ὁπότε ἐνθυμοίμην ὅτι — μετείη — ἐφοβούμην.* Cfr. An. VI. 1. 21. Mem. II. 9. 8. — b) orationis obliquæ An. II. 1. 3 *οὗτοι ἔλεγον ὅτι — Ἀριαῖος — λέγοι, ὅτι — — περιμένοιεν* — (Schenkl., Hug., Rehdantz.) H. G. VI. 4. 7 *ἀπηγγέλλετο — — ὡς — — αἱ — ἱέρειαι λέγοιεν, ὡς νίκην οἱ θεοὶ φαίνοιεν.* c) opt. finalis H. G. III. 3. 9 *ἐμεμελήκει — αὐτοῖς ὅπως — — οἱ πεμπόμενοι εἰδεῖεν, ὅτι Κινάδωνα δέοι συλλαβεῖν.*

3) Infinitivi et participia, quæ a temporibus præteritis pendent An. III. 3. 4 *ἐπειρᾶτο διδάσκειν, ὡς ἄπορον εἴη —*. III. 2. 10 *ἐτύγχανον λέγων, ὅτι πολλαὶ καὶ καλαὶ ἐλπίδες ἡμῖν εἶεν σωτηρίας.* Cfr. III. 2. 4.

4) Infinitivus aoristi etiam ad tempora primaria verborum sentiendi et dicendi:[1] Cyr. I. 4. 25 *λέγεται εἰπεῖν* (ɔ: *ὅτι εἶπεν*) *ὅτι ἀπιέναι βούλοιτο*, itemque

[1] Infinitivus aoristi cum articulo, quamquam præteritum tempus eodem modo, quo aor.

participium aoristi, quum aut de subjecto aut de objecto verborum sentiendi prædicatur: Cyr. II. 4. 12 *μέμνημαί σου ἀκούσας ὅτι — καταφρονοίη —*. Cfr. Mem. II. 9. 1. Ceteris locis participium aoristi, quamquam semper fere de iis, quæ actionem verbi regentis antecedunt, usurpatur, tamen vix ad præsens vel perfectum indicativi, nedum ad futurum vel imperativum relatum præteriti significationem ita induere possit, ut cum optativo conjungatur. Ind. Cyr. V. 1. 8. Vect. 4. 22.

5) Infinitivus et participium præsentis, quum ad præsentia imperfecto respondent: Cyr. I. 6. 5 *οἶδά σε λέγοντα (ὅτι ἔλεγες) — ὡς οὐδὲ θέμις εἴη —*. Cfr. Herod. IV. 15 *σφέας — Μεταποντῖνοι λέγουσι — ἐπειρωτᾶν (= ὅτι ἠρώτων), ὅτι τὸ φάσμα τοῦ ἀνθρώπου εἴη.*

6) Tempora historica cum *ἄν* juncta si de rebus præteritis usurpantur vel de eo, quod fieri potuit *(potentialis præteriti)*, vel de eo, quod futurum fuit, si hoc vel illud accidisset *(condicionalis præteriti)*, cum optativo conjungi possunt; ut in interrogatione obliqua Cyr. VII. 1. 38 *ἔνθα δὴ ἔγνω ἄν τις, ὅσου ἄξιον εἴη τὸ φιλεῖσθαι ἄρχοντα ὑπὸ τῶν περὶ αὐτόν.* Cfr. Herod. VIII. 93 *εἰ μὲν νυν ἔμαθε, ὅτι ἐν ταύτῃ πλώοι Ἀρτεμισίη, οὐκ ἂν ἐπαύσατο —* [1]. Sed post imperfectum hypotheticum, quum præsens tempus significat, indicativus sequitur ut An. V. 1. 10 *εἰ μὲν ἠπιστάμεθα σαφῶς, ὅτι ἥξει πλοῖα Χειρίσοφος ἄγων ἱκανά, οὐδὲν ἂν ἔδει —*.

Quærendum autem etiam est, num post tempora vere præsentia transitus in optativum fieri possit, cujus rei nonnulla apud Xenophontem videntur occurrere exempla, plurima a Kühnero [2] exposita et examinata. Et primum quidem afferendum est Cyr. VIII. 2. 14 *καὶ λόγος δὲ αὐτοῦ ἀπομνημονεύεται, ὡς λέγοι παραπλήσια ἔργα εἶναι νομέως ἀγαθοῦ καὶ βασιλέως ἀγαθοῦ,* quod ita defendi posse videtur, si statuimus in voce *λόγος* præteriti quandam significationem inesse, ut idem sit quod *ὃ ἔλεγεν* [3], ad quod per verborum quandam abundantiam refertur enuntiatio explicativa *ὡς λέγοι (commemoratur illud Cyri, quod dixisse fertur)*, quemadmodum An. I. 9. 11 *καὶ εὐχὴν δέ τινες αὐτοῦ ἐξέφερον,*

ind., significat, tamen apud Xenophontem ad tempus primarium relatus non occurrit cum optativo. Cfr. Mem I. 2. 1. Ag. 9. 6 *τὸ αὐτὸν μὲν — — — ἐπιδεῖξαι, ὅτι τὸ θρέμμα τοῦτο — — πλούτου ἐπίδειγμά ἐστι.*

[1] Contra Conv. 9. 3 *Ἀριάδνη τοιοῦτόν τι ἐποίησε, ὡς πᾶς ἂν ἔγνω ὅτι ἀσμένη ἤκουσε.* Cfr. Mem. I. 4. 16 *οἴει ἂν τοὺς θεοὺς τοῖς ἀνθρώποις δόξαν ἐμφῦσαι, ὡς ἱκανοί εἰσιν εὖ καὶ κακῶς ποιεῖν, εἰ μὴ δυνατοὶ ἦσαν —.*

[2] l. l. § 551. 2.

[3] Kühner l. l. p. 883. X. will jenen *λόγος* als einen schon früher oft ausgesprochenen bezeichnen.

ὡς εὔχοιτο — — ubi eadem prorsus ratione ὡς εὔχοιτο ad εὐχὴν abundanter relatum est, quamquam hoc loco verbum in præterito occurrit. — Contra Cyr. II. 4. 17 Ἀλλ' ἔστιν — — καὶ πρόφασιν κατασκευάσαι καὶ ἐνθάδε οὐκ ἄπιστον, καὶ ἄν τις ἐκεῖσε ἐξαγγείλῃ, ὡς ἐγὼ βουλοίμην μεγάλην θήραν ποιῆσαι vix assentiri possumus Kühnero statuenti ad ἐξαγγείλῃ audiri ὅτι ἔλεγον, quum non ad ἐξαγγείλῃ sed ad πρόφασιν referendum sit illud ὡς βουλοίμην, et ad ἐξαγγείλῃ audiendum sit οὐκ ἄπιστον. Equidem potius statuerim post βουλοίμην excidisse particulam ἄν, præsertim quum tria illa vocabula sequentia βουλοίμην μεγάλην θήραν in litteram -ν exeant, particula autem ἄν et in antecedenti ὕποπτον ἂν γένοιτο et in sequenti αἰτοίην ἄν occurrat. Eodemque modo Mem. I. 2. 34 εἰ μὲν γὰρ σὺν τοῖς ὀρθῶς (sc. λεγομένοις εἶναι νομίζοντες τὴν τῶν λόγων τέχνην ἀπέχεσθαι κελεύετε αὐτῆς) δῆλον (sc. ἐστι) ὅτι ἀφεκτέον εἴη τοῦ ὀρθῶς λέγειν, εἰ δὲ σὺν τοῖς μὴ ὀρθῶς, δῆλον ὅτι πειρατέον ὀρθῶς λέγειν, recte, credo, præter Kühnerum omnes fere editores, Breitenbackius, Sauppius, Seyffertus, Schenkelius, Thomsenius alii ante εἴη particulam ἄν addiderunt. Quod autem dicit Kühnerus in commentariis ad hunc locum optativum hoc loco præteritum tempus respicere, ut hæc sententia exsistat: *wenn ihr damit meintet —, so lag darin offenbar der Sinn, dasz man sich hätte abhalten müssen*[1], non facile videtur hanc sententiam e præsenti κελεύετε, δῆλον (sc. ἐστι) elicere. Fieri etiam potest, ut illud εἴη non a Xenophonte scriptum sit sed a librario ignaro pro ἐστι additum; ut sæpe ad adjectiva verbalia etiam in enuntiationibus pendentibus verbum ἐστι omittitur. — Ap. Socr. 17 Dindorfius et Schenkelius: ἐκεῖνον δὲ τί φήσομεν αἴτιον εἶναι τοῦ πάντας μὲν εἰδέναι, ὅτι ἐγὼ ἥκιστ' ἂν ἔχοιμι χρήματα ἀντιδιδόναι — —; Kühner ἥκιστα ἔχοιμι, interpretans: *der Grund davon, dass Alle wissen und längst wussten;* — haud scio, an simplex optativus hoc loco retineri possit sed rectius, credo, infinitivo εἶναι imperfecti significationem tribuimus.

Optativi cum ἄν juncti (potentialis) et optativi in enuntiationibus hypotheticis vel relativis ad potentialem relatis quum præteriti non habeant significationem semper fere eodem modo, quo tempora primaria, in enuntiationibus explicativis indicativo utuntur[2] quum optativus in his enuntiationibus ad præ-

[1] Cfr. Gram. l. l. Hier ist der Optativ offenbar auf einen aus dem Vorhergehenden zu ergänzenden Zwischengedanken zu beziehen: so liegt auf der Hand, dasz ihr *sagen musstet*, dass ich mich τῆς τῶν λόγων τέχνης enthalten müsste, also δῆλόν ἐστι, ὅτι λέγειν ἐχρῆν, ὅτι ἀφ. εἴη —.

[2] Cfr. de hac re: Madvig. Ordføiningslære § 138: Declarative Gienstandssætninger og afhængige Spörgesætninger (der föies til en Sætning i Optativ med ἄν eller til en Beding-

teritum tempus indicandum omnino valeat. Cfr. Cyr. I. 3. 11. 6. 21. Quum tamen non solum enuntiationes relativæ et conjunctionales sed etiam enuntiationes objectivæ finales, quæ ab *ὅπως* incipiunt[1], quæ quidem ab his explicativis non tam longe absunt, si ad optativum potentialem referuntur, ipsæ per modorum quandam attractionem in optativum transire possint, licet enuntiationes ab *ὅτι* et *ὡς* et interrogationes obliquæ non tam arcto vinculo, quam ceteræ enuntiationes, cum sententia regenti cohæreant, tamen non audacius esse videtur statuere has quoque sententias, quum ad hypotheticam illam sententiam definiendam valeant, simili modi attractione, in lingua Græca latissime patenti, ad optativum nonnumquam potuisse transgredi. Quam ob rem Cyr. III. 1. 28 — — *οὓς δὲ γιγνώσκειν δοκοίην, ὅτι εὐνοίᾳ καὶ φιλίᾳ τῇ ἐμῇ τὸ δέον συλλαμβάνοιεν, τούτους ἂν μοι δοκῶ καὶ ἁμαρτάνοντας ῥᾷον φέρειν* — — (or. r. *τούτους ἂν ῥᾷον φέροιμι*) haud scio an retineri possit optativus *συλλαμβάνοιεν*, qui in omnibus libris occurrit. At contra Vect. 6. 2. *εἴ γε μὴν ταῦτα δόξειεν ὑμῖν πράττειν, συμβουλεύσαιμ' ἂν ἔγωγε πέμψαντας — — ἐπερέσθαι τοὺς θεούς, εἰ λῷον καὶ ἄμεινον εἴη ἂν* — —, intelligere non potui, quæ causa Dindorfium adduxerit, ut particulam *ἄν*, quæ, quantum ex annotationibus criticis Sauppii intelligere potui, in libris manuscriptis occurrit, uncis intercluderet. Certe enim optativus sine particula *ἄν* in talibus enuntiationibus perrarus est.

In iis, quæ sequuntur, disputationem nostram ita instituemus, ut ex temporibus orationis rectæ proficiscentes perspiciamus, singula orationis rectæ tempora quamnam habeant in oratione obliqua post particulas *ὅτι* et *ὡς* constructionem. Optativi autem et indicativi cum *ἄν* (*Potentiales* et *Condicionales*),

---

elsessætning i Optativ) staae derimod i Indicativ, som efter et Præsens eller Futurum Indicativ (hvorfraa Hovedsætningen kun afviger i Udtrykkets Form). Madv. Bemerkungen. pag. 21: Sätze dieser art treten anders aus der hypothetischen umgebung heraus als die die annahme ergänzenden umstandssätze, und da sonst eine modusbezeichnung in den sätzen mit *ὅτι* und *ὡς* und in den abhängigen Fragen nur als folge des speciellen verhältnisses zu einem præteritum eintritt, ist hier keine veranlassung gewesen den indicativ aufzugeben Cfr. Kühner Ausf. Gram. § 551. 2 p. 883: Nach dem *Opt.* c. *ἄν* folgt, da er præsentische Bedeutung hat, in der Regel *ὅτι* c. *Indic.* eines Haupttemp.; doch kann mittels der Attractio modorum auch der *Optativ* folgen. Citat Dem. XVI. 5 *οὐ γὰρ ἂν εἴποιμεν, ὡς βουλοίμεθα* quod Madv. Bem. l. l. in *βουλόμεθα* emendavit, Kühner ipse § 399 6. b. An. 2 in *βουλοίμεθ' ἂν* Cfr. Chr. Cavallin, Grekisk Syntax § 191 Anm. 1. 199 b. 203.

[1] Madv. Ordf. l. l: I Gienstandssætninger med *ὅπως* og i Hænsigtssætninger staaer ligeledes sædvanlig Conjunctiv, dog ogsaa Optativ.

qui post tempora præterita occurrunt, quamquam nullo modo commutantur, tamen post ceteras verbi formas afferentur.

Præsens.

In hac commentationis nostræ parte primum illos locos tractabimus, ubi præsentis indicativus in optativum transgressus est, deinde eos, ubi indicativus præsentis retinetur, tum eos, ubi præsens in imperfectum mutatum est.

I Quamquam omnino non raro factum est, ut apud Xenophontem post tempus historicum præsentis indicativus retineretur, tamen multo sæpius optativus usurpatur. Sed quum in recta oratione præsentis indicativus vel illis locis adhibeatur, ubi præsens tempus præterito aut futuro (utrique aut alteriutri) opponatur, vel de iis, quæ fieri soleant et ad omnia tempora pertineant — quamquam sunt sane loci, qui inter hæc duo genera quasi medium locum tenent, ubi præsenti tempore ea afferuntur, quæ nunc quidem, ut antea et postea, fiant neque tamen ad omne tempus transferri possint — vel hoc loco forsitan dignum sit, quod commemoretur, quamquam non desint loci, ubi contrario modo res se habeat, omnino tamen optativum potissimum usurpari de eo, quod ad illud ipsum tempus pertineat, quo relata est enuntiatio regens, indicativum præcipue de illis, quæ vel ad omnia tempora vel ad posterius tempus, quam enuntiatio regens, pertineant [1]; quam ob rem indicativi usus frequentior est in libris philosophicis (Memorabilibus et Scriptis Minoribus), optativi autem in scriptis historicis (Anabasi, Historia Græca, Cyrupædia). Atque fortasse ne illud quidem prætereundum est post indicativos temporum præteritorum (imperfecti, plusquamperfecti, aoristi) indicativum rarius occurrere quam post ceteras verbi formas, quæ præteritum tempus indicare possunt; et verba dicendi (vel declarandi) sæpius fere quam verba sentiendi (cognoscendi, similia) cum optativo conjungi; præterea illis locis, ubi in recta oratione pronomina I vel II personæ occurrebant, vel potissimum optativum usurpari.

1. Optativus igitur longe sæpissime adhibetur illis locis, ubi ex rectæ orationis persona I vel II transitus verbi in pers. III factus est; et quidem

---

[1] Kühner Gr. § 551. 1. p. 882 Indess gibt es Fälle, wo der Gebrauch des *Indikativs Præsentis* aus der *Bedeutung* des Nebensatzes ganz natürlich hervorgeht, wie z. B., wenn derselbe etwas *allgemein Gültiges* oder eine *längere Zeit Umfassendes* ausdrückt. — — So auch wenn eine Handlung oder ein Zustand als eine aus der Vergangenheit in die Gegenwart des Redenden hinüberreichende und auch in dieser noch Geltung habende bezeichnet werden soll

persæpe indicativus præsentis or. rectæ pers. I in optativum transiit. Ut occurrit ὅτι βούλοιτο l. βούλοιντο ad præterita εἶπον, ἔλεγον, ἀπεκρίνατο, sim. Cyr. I, 3. 13. 3. 15. 4. 25 (λέγεται εἰπεῖν). III. 1. 5. IV. 6. 1. VIII. 3. 1. Anab. IV. 4. 5. 4. 6. V. 4. 8 ὅτι βούλοιντο — δέχοιντο, VII. 1. 4. 2. 14. H. G. III. 1. 18. 2. 18. IV. 5. 9. V. 4. 7. Sed etiam multa alia verba in transitu a persona I or. rectæ in optativo occurrunt et quidem:

A. ad dicendi et declarandi verba relata:

a) in præterito indicativi[1]: Cyr. III. 2. 12 ὅτι ἥκοι, IV. 2. 4 λέγουσι (præs. hist.) ὅτι μισοῖεν sq. opt. fut. — V. 4. 42 ὅτι παρασκευάζοιτο —. VI. 3. 9 ὅτι ἀπὸ τοῦ στρ. εἶεν. VII. 2 7 ὅτι δέοιτο VIII. 7. 4 ὅτι — ἀναπαύοιτο —, An. I. 3. 20 ὅτι ἀκούοι[2] 9. 7 ἐπέδειξεν ἑαυτόν, ὅτι περὶ πλείστου ποιοῖτο —. II. 3. 4 ὅτι ἥκοιεν 3. 6. ὅτι — ἥκοιεν 3. 9 ὅτι σπένδοιτο 3. 25 ὅτι ἥκοι V. 5. 24 ὅτι ἥκοιεν 7. 18 ὅτι θαυμάζοιεν VI. 4. 19 ὅτι οὐκ ἔχοιεν 6. 25 ὅτι οὐκ ἐπαινοίη VII 1. 16 ὅτι πάσχοιεν 1. 33 ὅτι ἕτοιμος εἴη 4. 12 ὅτι σκηνοῖεν καὶ πλησίον εἶεν οἱ πολέμιοι (4. 19 impf.) 8. 3 ὅτι πείθοιτο —. H. G. I. 6. 2 ὅτι παραδιδοίη (I. 7. 5 impf.) II. 4. 23 ἐδίδασκον, ὡς οὐδὲν δέοιντο —. 4. 30 ὅτι νομίζοιεν III. 3. 3 ἀντεῖπεν, ὡς οὐκ οἴοιτο IV. 1. 29 εἶπεν πρὸς τὸν Ἀ. ὡς οἴοιτο 6. 1 ὅτι οὐ δίκαια πάσχοιεν 8. 14 ὅτι ἥκοι V. (2. 13 ὅτι ἴοιεν in futuri significatione) 2. 32 ἔλεγεν ὅτι εἰ — πεπραχὼς εἴη —, δίκαιος εἴη ζημιοῦσθαι. 3. 14 ὅτι — στρατεύοιτο (impf?) 3. 17 ὡς δέοιντο, 4. 8 εἶπε τῷ εἱργμοφύλακι, ὅτι ἄνδρα ἄγοι —. VII. 1. 40 ὅτι δέοιντο —. 4. 5 ὅτι παρείη.

b) in infinitivo: Cyr. VIII. 3. 22 εἰπεῖν ἐκέλευσε —, ὅτι οὐδὲν ἔτι δέοιτο — An. I. 9. 23 λέγειν αὐτὸν ἔφασαν ὅτι — φίλους — καλῶς κεκοσμημένους μέγιστον κόσμον ἀνδρὶ νομίζοι, ubi tamen particula ἄν ex antecedenti τὸ μὲν ἑαυτοῦ σῶμα οὐκ ἂν δύναιτο τούτοις πᾶσι κοσμηθῆναι etiam ad νομίζοι forsitan referri possit. H. G. III. 2. 6 — ἐπιστεῖλαι — εἰπεῖν ὡς μέμφοιντο — — ἐπαινοῖεν. 2. 8 τούτους δὲ λέγειν ὡς νῦν μὲν οὐ δύναιντο —. 4. 11 ἀπαγγεῖλαι ἐκέλευεν ὡς — χάριν ἔχοι —. VI. 1. 13 ἔφηκέ μοι λέγειν τὰ ἀληθῆ, ὅτι διανοοῖτο —. Ages. 1. 13. = H. G. III. 4. 11.

c) in participio: Cyr. III. 1. 31 ἐμέμνητο εἰπών, ὅτι οἴοιτο —. V. 4. 24 λέγοντα, ὅτι ἕτοιμος εἴη. VIII. 3. 22 ὑπήκουον ἐνδεικνύμενοι, ὅτι πείθοιντο —. Anab. II. 6. 27 — ἠξίου ἐπιδεικνύμενος, ὅτι πλεῖστα καὶ δύναιτο καὶ ἐθέλοι ἂν ἀδικεῖν[3]. III. 2. 4 λέγων ὡς γείτων εἴη (sq. opt cum ἄν) συνέλαβε —.

---

[1] εἶπεν, ἀντεῖπεν, ἔλεγε, ἔλεξε, ἀπήγγελλεν, ἀπεκρίνατο, ἐδίδασκεν, sim.

[2] ἀκούοι Schenkl., Hug., Saupp., Krüger, Kühner, ἀκούει Vollbr. Rehd.

[3] Particulam ἄν modo ad posteriorem optativum ἐθέλοι pertinere plurimi editores mo-

IV. 8. 4 προσέρχεται (pr. hist.) λέγων, ὅτι γιγνώσκοι. H. G. III. 2. 13. διαμαρτυρούμενος, ὅτι ἕτοιμος εἴη —. 2. 14 εἰπών, ὡς ὀκνοίη — διέβαινε 2. 23 ἀποκριναμένων τῶν Ἠλείων, ὅτι οὐ ποιήσοιεν ταῦτα, ἐπιλῆΐδας γὰρ ἔχοιεν τὰς πόλεις —. V. 3. 11 συνηκολούθουν λέγοντες, ὅτι οὐ δοκοῖεν —. 4. 13 Ἀ. λέγων ὅτι ὑπὲρ τετταράκοντα ἀφ' ἥβης εἴη —. VII. 1. 23 — ἐνέπλησε λέγων — ὡς — μόνοι γὰρ οἰκοῖεν (quod etiam ad pers. II respondere potest) —. 3. 2 ἀνεστρέφετο λέγων ὡς — διατελοίη. Mem. I. 2. 52 — ἀναπείθοντα ὡς αὐτὸς εἴη σοφώτατος — —. 7. 5 ἀπαιτεῶνα ἐκάλει — πολὺ μέγιστον, ὅστις — ἐξαπατήκοι πείθων, ὡς ἱκανὸς εἴη —. III. 13. 2 ἄλλου λέγοντος, ὡς ἀηδῶς ἐσθίοι — ἔφη. Ag. 11. 2 ὑμνῶν οὔποτ' ἔληγεν, ὡς οἴοιτο —.

B. Post verba sentiendi — H. G. VII. 4. 35. ἐλογίζοντο, ὅτι πολέμου οὐδὲν δέοιντο An. VII. 2. 31 ὅτι συγγενεῖς εἶεν εἰδέναι ἔφη —. Cyr. III. 1. 1 ἐννοήσας, ὅτι ἀδικοίη — ἐφοβεῖτο —. Cyr. VII. 5. 58 ἐννοῶν, ὅτι ἐπιχειροίη μὲν — παρασκευάζοιτο δὲ —.

Persona I optativi in orationibus vel colloquiis occurrit Cyr. II. 4. 17 (vide supra); Anab. V. 6. 29 ἐξήνεγκε τὸν λόγον, ὡς ἐγὼ διανοοίμην —. OEc. 9. 18 εἰπέ γέ μοι, ὅτι οὐκ ὀρθῶς γιγνώσκοιμι, εἰ οἰοίμην —. 19. 16 καὶ γεωργεῖν ἀνέπεισάς με ὡς ἐπιστήμων εἴην. Conv. 4. 30 εἰδώς, ὅτι — ἱκανὸς εἴην —.

In transitu ex II persona verbi or. rectæ (quamquam nonnullis locis dubium esse potest, utrum personæ II an III respondeat optativus) his locis optativum invenimus; sed ex his optativis sunt nonnulli, qui vel ad præsens vel ad imperfectum referri possint: Cyr. III. 3. 56 ἔλεγεν, ὅτι ἐξαμαρτάνοι — διατρίβων —. Anab. II. 3. 6 ἔλεγεν, ὅτι — δοκοῖεν —. III. 3. 12 ἔλεγεν, ὅτι ὀρθῶς αἰτιῷντο[1] καὶ αὐτὸ τὸ ἔργον αὐτοῖς μαρτυροίη. V. 1. 3 ἀνεθορύβησαν, ὡς εὖ λέγοι —. H. G. I. 1. 27 ἠγγέλθη τοῖς — στρατηγοῖς, ὅτι — φεύγοιεν. IV. 6. 13 ἀπεκρίνατο, ὅτι τἀναντία λέγοιεν τοῦ συμφέροντος — 7. 3 ἀποκρινάμενος, ὅτι οὐ δοκοῖεν — οὐκ ἐδέχετο —. VII. 1. 23 (οἰκοῖεν?) 1. 35 συνεμαρτύρει αὐτῷ ταῦτα πάντα ὡς ἀληθῆ λέγοι ὁ Ἀθηναῖος Τιμαγόρας. 1. 39 — τῶν Θηβαίων — λεγόντων, ὡς διαφθείροι —. Mem. III. 11. 3 εἰπόντος τινός, ὅτι δίκαια λέγοι —.

Optativus personæ II his tantum locis occurrit: Cyr. VI. 3. 18 καὶ πολύς γε (sc. λόγος ἦν), ὡς ἐγγὺς ἤδη εἴητε προσιόντες et H. G. VII. 1. 13 οὐκ ἄρτι ἔλεγες, ὡς — ἥκοις —.

In tali personæ verbi mutatione perraro fit, ut indicativus retineatur; ut

nent; quamquam nullum fere significationis discrimen exoritur, sive ad unum sive ad utrumque retuleris.

[1] αἰτιῷντο Schenkl., Hug., Saupp., Vollbr., ᾐτιῶντο Kr., Rehd., Madv. Bemerkungen p. 17.

personæ I respondens Anab. VII. 6. 3 *καὶ ἐπεὶ εἶπον, ὅτι ἐπὶ τὸ στράτευμα ἥκουσι, ἔλεγεν, ὅτι τὸ στράτευμα ἀποδίδωσι φίλος τε καὶ σύμμαχος εἶναι βούλεται*, quo loco præsens historicum et antecedit et subsequitur. Ceteris locis, ubi retinetur præsentis indicativus pers. I respondens, particulæ *ὅτι* et *ὡς* non ad præteriti indicativum sed ad participium quoddam a præterito pendens referuntur: Anab. II. 5. 2 *ἔπεμψέ τινα ἐροῦντα, ὅτι συγγενέσθαι αὐτῷ χρήζει*[1]. III. 4. 42 *εἰπὼν ὁ Ξ., ὅτι νεώτερός ἐστι, αἱρεῖται* (præs. hist.) V. 5. 24 *εἶπεν, ὅτι — ἥκοιεν — ἐπιδείξοντες, ὅτι φίλοι εἰσί.* H. G. II. 2. 7 *ἔπεμψε πρὸς Ἆγίν τε — — καὶ εἰς Λακεδαίμονα* (sc. *λέγων* l. *τοὺς ἐροῦντας* vel ejus modi aliquid) *ὅτι προσπλεῖ —*. 4. 35 — *ἐκέλευε — προσιέναι — λέγοντας, ὅτι οὐδὲν δέονται τοῖς ἐν τῷ Πειραιεῖ πολεμεῖν*. 4. 37 *ἔπεμπον λέγοντας* (Dind. Breitenb. Büchs. *-ες* Cob.), *ὅτι αὐτοὶ μὲν παραδιδόασι καὶ τὰ τείχη — καὶ σφᾶς αὐτοὺς —*. IV. 7. 4 *εἰπών, ὅτι — — — — νομίζει* (antec. imperf. cum *ἄν*; unus cod. *νομίζοι*) V. 1. 33 *παρῆσαν οἱ Θ. λέγοντες, ὅτι ἀφιᾶσι —*. Conv. 4. 60 *εἰπών, ὅτι ὁμολογεῖται — — ἔφη —*.

Personæ II respondens indicativus legitur H. G. VI. 1. 13 *ἐπεὶ ἐγὼ ἀπεκρινάμην, ὅτι ἀξιόσκεπτα λέγει — —*.

In orationibus et colloquiis post *ὅτι* vel *ὡς* pers. I indicativi occurrit Cyr. III. 1. 21 — — *οὐκέτ' ἠμπέδου τὰς πρὸς ἡμᾶς συνθήκας εἰδώς, ὅτι ἡμεῖς οὐδ' ὁτιοῦν — — παραβαίνομεν*. H. G. II. 3. 45 *ἃ δ' αὖ εἶπεν, ὡς ἐγώ εἰμι οἷος ἀεί ποτε μεταβάλλεσθαι — —* (Cob. tamen *εἴην* legit). Cfr. Mem. III. 8. 2 *ὁ δὲ εἰδώς, ὅτι ἐάν τι ἐνοχλῇ ἡμᾶς, δεόμεθα τοῦ παύσοντος, ἀπεκρίνατο*, ubi persona I pluralis numeri pro indefinito pronomine *τις* usurpata videtur. — Persona II occurrit Cyr. V. 3. 8 *οὐκ ἔλεγες — ὅτι τὸν ἐκτιμηθέντα ὑπὸ τοῦ Ἀσσυρίου οἴει ἂν σὺν ἡμῖν γενέσθαι*. Anab. VI. 6. 34. *λόγοι οὓς ἤκουον, ὡς ἀφίστατε —*. Cfr. Anab. II. 5. 25 — *λέξω τοὺς πρὸς ἐμὲ λέγοντας* (= *οἳ ἔλεγον*?) *ὡς σὺ ἐμοὶ ἐπιβουλεύεις —*[2].

2. Ceterum optativus præsentis persæpe occurrit, nullo in aliam personam subjecti transitu facto, de subjectis, quæ personalem (deorum, hominum, populorum) habent significationem. Quamquam vel ex his exemplis vel ex illis, quæ postea afferemus, multa sunt, ubi mutatio pronominum e persona I vel II facta sit. Sed jam locos afferamus:

---

[1] Plurimi codd. deteriores *χρήζοι* habent.

[2] In recta oratione a part. *ὅτι* incipiente non raro persona I vel II occurrit, ut pers. I. Anab. II. 4. 16 *Πρόξενος εἶπεν, ὅτι αὐτός εἰμι ὃν ζητεῖς* IV. 8. 6. V. 4. 10. H. G. III. 3. 7. — Pers. II. Cyr. III. 1. 8 *εἶπε ὅτι εἰς καιρὸν ἥκεις*.

A. Post dicendi aut declarandi verba:

a) in præterito indicativi [1]: Cyr. III. 3. 48 *ἔλεγον ὅτι (ἐξίοιεν τε ἤδη) — καὶ παρατάττοι αὐτοὺς αὐτὸς ὁ βασιλεὺς — καὶ παρακελεύοιτο* —. V. 3. 26 *λέγει* (pr. hist.) *ὅτι ἥκουσιν αὐτᾷ ἄγγελοι, ὡς ὁ 'Α. — συσκευάζοιτο* —. VI. 1. 25 *ὅτι ὁ 'Α. οἴχοιτο* —. 1. 26 *ὡς ὑπεκτίθοιτο* —. VII. 5. 2 *ὅτι ἐπιτίθεσθαι μέλλοιεν* —. Anab. I. 1. 3 *διαβάλλει* (pr. hist.) *ὡς ἐπιβουλεύοι*. 4. 7 *διῆλθε λόγος, ὅτι διώκοι αὐτοὺς Κῦρος* [2] —. 9. 11 *εὐχήν τινες ἐξέφερον, ὡς εὔχοιτο* — —. II. 1. 3 *ἔλεγον, ὅτι Κ. μὲν τέθνηκεν 'Α. δὲ — εἴη καὶ λέγοι — δὲ — φαίη* —. 2. 1 *ὅτι — φαίη* —, 4. 24 *ἐξήγγελλόν τινες, ὡς διαβαινόντων μέλλοιεν ἐπιθήσεσθαι*. III. 1. 26 *εἶπεν ὅτι φλυαροίη ὅστις λέγοι* —. IV. (1. 24 impf.) 4. 18 — *ὅτι Τ. εἴη ἔχων* —. 5. 10 *ὅτι οὐκ ἐνταῦθα εἴη ἀλλ'* — — *ἀπέχοι* [3] —. 5. 19 *ὅτι — οὐχ ὑποχωροῖεν* —. (5. 20 *ὅτι ὅλον ἀναπαύοιτο — τὸ στράτευμα* —). V. 5. 3 *ἀπεδείξαντο οἱ μάντεις — γνώμην, ὅτι οὐδαμῇ προσίοιντο οἱ θεοὶ τὸν πόλεμον* VI. 1. 13 *ὅτι αὗται αἱ τρεψάμεναι εἶεν* —. 1. 16 *ἀπήγγελλε ὅτι ἐπαινοίη* — — *καὶ ὅτι* sq. impf. VII. 2. 5 *ἐλέγετο ὅτι Π. ὅσον οὐ παρείη* —. 3. 13 *ἔλεγον κατὰ ταὐτά, ὅτι παντὸς ἄξια λέγοι Σ. χειμὼν γὰρ εἴη* —. 3. 16 — *ὅτι Μ. ἄνω εἴη* —. 4. 12 *ὅτι — πλησίον εἶεν οἱ πολέμιοι*. 6. 4 *ὅτι — εἴη οὐ κακός* —. 7. 55 *ἔλεγον ὡς ὁ Ξ. οἴχοιτο* —. 8. 10 *ὅτι — ὁ ἀνὴρ ἁλώσιμος εἴη* —. H. G. (II. 2. 17 impf.) III. 3. 4 *ὅτι φαίνοιεν οἱ θεοί* —. 3. 5 — *ὅτι Κ. κελεύοι* —. 4. 8 *ὡς παράνομα ποιοίη Λ*. IV. 3. 1. *ἀγγέλλει* (pr. hist.) *ὅτι νικῷεν* sq. opt. perf. 3. 13 *ἔλεγεν, ὡς ἀγγέλλοιτο — νικῴη* —. 3. 18 *ἀγγέλλει* (pr. hist.), *ὅτι Θ. ἐν ταῖς σ. εἴησαν*. V. 2. 8 *ἐδίδασκον, ὡς — ἐθέλοιεν — δέχοιντο* — (antec. 2 imperf.) 2. 9 *ἔλεγον, ὡς φίλοι οἱ φυγάδες εἶεν ἀδικοῦντες δὲ οὐδὲν φεύγοιεν*. 3. 12 *ἐδίδασκον, ὡς οὗτοι μὲν εἴησαν οἱ βιαζόμενοι* —. VI. 1. 7 *ἐπεδείκνυέ μοι εἰδότι, ὅτι ὑπήκοοι εἶεν Μ.* —. 2. 24 *ἐλέγετο, ὅτι 'Ι. ὅσον οὐ παρείη* —. 4. 7 *ἀπηγγέλλετο, ὡς οἱ νεῴ ἀνεῴγοντο, αἵ τε ἱέρειαι λέγοιεν, ὡς* —. 4. 36 *ὡς ὁ 'Α. ἐπιβουλεύοι* 5. 25 *ὡς καὶ νῦν — οἱ Π. οὐκ ἐθέλοιεν* —. 5. 35 *θροῦς διῆλθε, ὡς νῦν μὲν λέγοιεν* sq. impf. 5. 36 *πλεῖστος λόγος ἦν ὡς* —. *οὐ γὰρ ἐπιστρατεύοιεν οἱ 'Α*. VII. 1. 38 *ἀπήγγειλε, ὅτι β. — ἔχοι* —. Mem. I. 1. 1 *ἔπεισαν, ὡς ἄξιος εἴη* —. 1. 2 *διετεθρύλητο, ὡς φαίη Σ.* —.

b) in optativo: H. G. V. 4. 13 *κατέμεινεν — εἰδώς, ὅτι, εἰ στρατηγοίη, λέξοιεν οἱ πολῖται, ὡς Α.* — — *πράγματα τῇ πόλει παρέχοι*. VI. 4. 7 *ἠγγέλλετο, ὡς* — — *αἱ ἱέρειαι λέγοιεν, ὡς νίκην οἱ θεοὶ φαίνοιεν*.

---

[1] *ἔλεξα, ἔλεγον, εἶπον, ἀπ-, ἐξήγγελλον, διῆλθε λόγος, ἀπεκρίνατο* sim.
[2] *διώκοι* Hug., Saupp., Krüger; *διώκει* Schenkl., Rehdantz., Vollbrecht.
[3] *ἀπέχοι* Schenkl, Saupp., *ἀπέχει* Hug., Kr., Vollbr.

c) in infinitivo. Cyr. II. 4. 7 — — εἰπεῖν, ὅτι ὁ Ἰνδῶν βασιλεὺς — φαίη. Mem. I. 2. 30 λέγεται τὸν Σωκράτην — εἰπεῖν, ὅτι ὑϊκὸν αὐτῷ δοκοίη πάσχειν Κριτίας. 2. 59 Ταῦτα δὴ αὐτὸν ἐξηγεῖσθαι, ὡς ὁ ποιητὴς ἐπαινοίη παίεσθαι τοὺς δημότας καὶ πένητας.

d) in participio: (Cyr. II. 4. 1 ἦλθε — ἄγγελος λέγων, ὅτι Ἰνδῶν παρείη πρεσβεία). An. II. 2. 15 ἧκον λέγοντες οἱ — σκοποί, ὅτι οὐκ ἱππεῖς εἶεν [1] (ἀλλ' ὑποζύγια νέμοιντο (l. -οιτο)) VI. 1. 2 πέμπει (pr. hist.) πρέσβεις — λέγοντας, ὅτι Κ. ἕτοιμος εἴη —. H. G. I. 4. 13 ὁ ἐκ τοῦ ἄστεος ὄχλος ἠθροίσθη — — λέγοντες οἱ μέν, ὡς κράτιστος εἴη sq. aor. opt. — — 17 οἱ δέ (ɔ: λέγοντες), ὅτι τῶν παροιχομένων αὐτοῖς κακῶν μόνος αἴτιος εἴη sq. aor. opt. — 6. 4 διαθροούντων ἐν ταῖς πόλεσιν, ὅτι Λακεδαιμόνιοι μέγιστα παραπίπτοιεν — — καὶ — — κινδυνεύοιεν —. 6. 28 καί τινων αὐτῷ ἐξαγγειλάντων, ὅτι οἱ Ἀ. εἶεν — —. II. 1. 13 ἧκεν ἄγγελος λέγων, ὅτι ἀρρωστῶν ἐκεῖνον καλοίη. III. 1. 19 ἧκέ τις λέγων, ὅτι ὅσα λέγοιεν οἱ πρόσθεν καὶ αὐτῷ δοκοῦντα λέγοιεν [2]. V. 3. 16 — λεγόντων Λακεδαιμονίων, ὡς ὀλίγων ἕνεκεν ἀνθρώπων πόλει ἀπεχθάνοιντο πλέον ἢ πεντακισχιλίων ἀνθρώπων —. VI. 4. 21 διεπορεύθη — — πρότερον ὀφθεὶς ἢ ἀγγελθείς, ὅτι πορεύοιτο [3]. Huc referri etiam potest H. G. VII. 1. 33 παρακαλέσαντες — ἐπὶ προφάσει, ὡς καὶ Ἐ. εἴη παρὰ βασιλεῖ (pr. hist.). Mem. IV. 1. 5 — ἐφρένου λέγων, ὡς μωρὸς μὲν εἴη, εἴ τις — —.

B. Post verba sentiendi (cognoscendi, sim.)

a) in præteriti indicativo: Cyr. VII. 5. 38 ἔγνωσαν, ὅτι προσδέχοιτο —. An. I. 3. 21 τοῖς δὲ ὑποψία μὲν ἦν, ὅτι ἄγοι [4] πρὸς βασιλέα et ὅτι δε ἐπὶ βασιλέα ἄγοι [5], οὐδὲ ἐνταῦθα ἤκουσεν οὐδείς. 8. 21 ᾔδει αὐτόν, ὅτι — ἔχοι —. 10. 5 ἐπεὶ δ' ᾔσθοντο οἱ μὲν Ἕλληνες, ὅτι βασιλεὺς — — ἐν τοῖς σκευοφόροις εἴη, βασιλεὺς δ' αὖ ἤκουσε Τισσαφέρνους, ὅτι οἱ Ἑ. νικῷεν — — καὶ — οἴχονται —. II. 2. 21 ὅτι — εἴη καὶ οἱ ἄρχοντες σῷ. III. 3. 4 ἔνθα δὴ ἐγιγνώσκετο, ὅτι ὑπόπεμπτος εἴη —. V. 8. 8 τὸν μὲν ἄνδρα τοσοῦτον ἐγίγνωσκον, ὅτι εἷς ἡμῶν εἴη. H. G. I. 1. 14 ἐπύθοντο, ὅτι Μ. ἐν Κυζίκῳ εἴη. II. 4. 27 ἔγνω, ὅτι — — μέλλοιεν. V. 1. 26

[1] εἶεν Schenkl. et Hug. — εἰσι Kr., Rehd., Vollbr., Saupp.

[2] In recta oratione: ὅσα λέγουσι οἱ πρόσθεν, — — δοκοῦντα λέγουσι. — Præsens λέγει et similia sæpe de præterito usurpantur; si ad præteritum referrentur hæ enuntiationes, in en. secundaria legendum esset ἔλεγον pro λέγοιεν. Cfr. tamen Cyr. V. 3. 26 — ὡς ὁ Ἀ., ἐπεὶ πύθοιτο, χαλεπῶς τε ἐνέγκοι —.

[3] Ita Cob. — Breit., Dind. ὅπῃ π.

[4] ἄγοι Schenkl., Hug., Saupp. — ἄγει Kr., Rehd., Vollbr.

[5] ἄγοι Schenkl., Hug., Rehd., Vollbr. Saupp. — ἄγει Kr.

ἠκηκόει γάρ, ὅτι προσπλέοι Π. — VII. 5. 1 ἀνελογίζοντο, ὅτι οἱ Θηβαῖοι δῆλοι εἶεν βουλόμενοι — —. (Mem. II. 6. 13 impf.)

b) in infinitivo H. G. VI. 4. 13 πρὶν αἰσθέσθαι, ὅτι ἡγοῖτο, συνεβεβλήκεσαν. VII. 4. 39 ἀκοῦσαι γάρ ἔφη, ὡς Λακεδαιμόνιοί τ' εἶεν — — ἐπὶ τοῖς ὁρίοις προδιδόναι τ' αὐτοῖς μέλλοιεν τὴν Τεγέην — —. Mem. II. 4. 1 τοῦτο μὲν γὰρ δὴ πολλῶν ἔφη ἀκούειν, ὡς πάντων κτημάτων κράτιστον εἴη φίλος σαφὴς καὶ ἀγαθός [1].

c) in participio: Cyr. I. 4. 5 αἰσθόμενος, ὅτι βουλόμενος οὐ δύναιτό οἱ ζῶντα πολλὰ παρέχειν, ἔλεγε. II. 4. 12 μέμνημαί σου ἀκούσας, ὡς ὁ Ἀ. — καταφρονοίη — καὶ οὔτε — πέμποι οὔτε — ἀπάγοι. IV. 2. 3 ἐννοηθέντες, ὅτι — — οἱ δὲ σύμμαχοι αὐτῶν ὡς ἀθύμως ἔχοιεν καὶ ἀπολείποιεν —. VI. 1. 26 γιγνώσκων, ὅτι — οἴχοιτο — ἀντιπαρεσκευάζετο. An. I. 3. 7. ταῦτα ἀκούσαντες, ὅτι οὐ φαίη παρὰ βασιλέα πορεύεσθαι [2] — ἐπῄνεσαν. 6. 10 προσεκύνησαν καίπερ εἰδότες, ὅτι ἐπὶ θάνατον ἄγοιτο. VI. 2. 13 ἔπειθε —, ἀκούσας, ὅτι Κ. — φαίη —. VII. 5. 11 γνούς, ὅτι βούλοιτο —, παρέρχεται (præs. hist.). H. G. III. 4. 4 πυθόμενοι, ὅτι θύοι — εἶπον —. 5. 23 λογιζόμενος ὁ Π., ὡς — — καὶ Κ. ἠκολούθουν οἱ δὲ παρόντες οὐ προθύμως στρατεύοιντο —. IV. 5. 1 ἀκούοντες, ὅτι — ἔχοιεν — — σῴζοιντο — — τρέφοιντο — στρατεύουσι (pr. hist.) 8. 12 ἀκούοντες, ὅτι Κ. ἀνορθοίη — εὐτρεπίζοι, — — ἐνόμισαν —. 8. 18 κατανοήσας, ὅτι Θ. βοηθοίη —, ἔπεμψαν —. VI. 5. 1 ἐνθυμηθέντες οἱ Ἀ., ὅτι οἱ Π. ἔτι οἴονται — — καὶ οὔπω διακέοιντο — —, μεταπέμπονται (pr. hist.)

3. Impersonalia verba et locutiones in optativum transeunt non solum semper fere illis locis, ubi præsens tempus præterito vel futuro opponitur, sed etiam sæpe, ubi ad omne tempus significatio pertinet. Ut occurrit:

δέοι Cyr. I. 3. 17 ἔπαισε λέξας, ὅτι — — 4. 7 ἔλεγον καὶ τοῦτο, ὅτι — Anab. II. 6. 10 λέγειν αὐτὸν ἔφασαν, ὡς — — V. 1. 14 ἀνέκραγον, ὡς οὐ δέοι ὁδοιπορεῖν [3] VI. 1. 30 ἀνίσταντο λέγοντες, ὡς — —. VII. 2. 27 ἀπεκρίνω, ὅτι — —. 6. 44 ἐπέστελλον —, ὡς διαβεβλημένος εἴη καὶ φυλάττεσθαι δέοι. H. G. II. 4. 43 εἰπὼν ταῦτα καὶ ἄλλα τοιαῦτα καὶ ὅτι οὐδὲν δέοι ταράττεσθαι — — ἀνέστησε τὴν ἐκκλησίαν. III. 3. 9 ἐμεμελήκει, ὅπως — εἰδεῖεν, ὅτι — —.

---

[1] εἴη Dind., Schenkl., Sauppe, Thomsen. — ἂν εἴη Breitenb., Seyffert., Kühner.

[2] Hæc verba: ὅτι — πορεύεσθαι recentiores editores Schenkl. et Hug. uncis intercluserunt.

[3] Haud scio an recte Schenkelius ex emendatione Schæferi An. VI. 4. 22 legat — — οἱ στρατιῶται ἀνέκραγον, ὡς οὐδὲν δέοι εἰς τὸ χωρίον ἄγειν pro illo δέον, quod et in codicibus et in ceteris editionibus occurrit.

4. 1 προσακούσας, ὅτι — — ἐξήγγειλε. VI. 4. 7 ὁ χρησμὸς ὁ λεγόμενος, ὡς —. 5. 2 ἀντέλεγον, ὡς οὐ —. 5. 36 ὁ — πλεῖστος ἦν λόγος, ὡς — — sq. οὐ γὰρ ἐπιστρατεύοιεν —. VII. 1. 1 λεγόντων πολλῶν, ὡς — —, εἶπε. 1. 39 ἔλεγεν, ὅτι — Ages. 7. 6 οὐκ ἤθελε — λέγων, ὅτι οὐκ —. 8. 3 εἶπεν ἀπαγγεῖλαι βασιλεῖ, ὡς — — οὐδὲν δέοι —.

Contra δεῖ occurrit Cyr. II. 3. 5 οἶμαι — οὐδὲ διανοούμενόν σε, ὡς δεῖ ἴσον ἔχειν τοὺς κακοὺς τοῖς ἀγαθοῖς, ἐμβαλεῖν τοῦτον τὸν λόγον —. H. G. IV. 2. 7 τὴν — κρίσιν ἔφη ποιήσειν — — ὅπως εὖ εἰδείησαν, ὅτι τοὺς στρατευσομένους δεῖ εὐκρινεῖν. 8. 5. — ἐδέχετο, λέγων ὅτι οὐδ' ἐκείνους ἀθυμεῖν δεῖ —. OEc. 9. 18 εἶπε, ὅτι — γιγνώσκοιμι — εἰ οἰοίμην χαλεπὰ ἐπιτάττειν διδάσκων, ὅτι ἐπιμελεῖσθαι δεῖ τῶν ὄντων. 15. 6 ἃ δὲ εἶπας, ὡς δεῖ μαθεῖν τὸν μέλλοντα —. 15. 7 ταῦτα γὰρ ἐγὼ ἀκούσας, ὅτι μὲν δεῖ γράμματα ἐπίστασθαι, ἠκηκόειν ἄν. Cfr. Anab. VI. 1. 31 καί μοι οἱ θεοὶ οὕτως ἐν τοῖς ἱεροῖς ἐσήμηναν, ὥστε καὶ ἰδιώτην ἂν γνῶναι, ὅτι τῆς μοναρχίας ἀπέχεσθαί με δεῖ.

δοκοίη Cyr. II. 3. 20 ἀνέκραγον, ὅτι —. V. 3. 15 ἀπήγγειλεν, ὅτι —. H. G. II. 3. 19 ἔλεγεν, ὅτι —. III. 2. 23 εἶπον, ὅτι —. VI. 4. 2 Προθόου λέξαντος, ὅτι —. Mem. I. 2. 32 εἶπε — ὁ. Σ., ὅτι θαυμαστόν οἱ δοκοίη εἶναι, εἴ τις — μὴ ὁμολογοίη. — Anab. IV. 8. 10 ἔλεξεν οὖν Ξ., ὅτι δοκοίη[1] — λόχους ὀρθίους ποιῆσαι. Anab. V. 6. 36 λέγουσι (pr. hist.), ὅτι — καὶ δοκοίη —.

δοκεῖ OEc. 9. 14 ἐδίδασκον αὐτήν, ὅτι — — οὐκ ἀρκεῖν δοκεῖ —.

εἴη cum genitivo possessivo Anab., II. 1. 9 εἶπεν, ὅτι οὐ τῶν νικώντων εἴη τὰ ὅπλα παραδιδόναι. Ap. Socr. 23 ἔλεγεν, ὅτι τὸ ὑποτιμᾶσθαι ὁμολογοῦντος εἴη ἀδικεῖν Cfr. H. G. III. 2. 12 ἐδίδασκον, ὅτι εἴη ἐπὶ Τισσαφέρνει — —. — ἐξείη Anab. IV. 3. 10 ᾖδεσαν πάντες, ὅτι — — ἐξείη —. H. G. VI. 4. 19. — — ἐκέλευον, λέγοντες, ὡς νῦν — —. Ag. 6. 7 ὁπότε πορεύοιτο, εἰδώς, ὅτι ἐξείη — ἦγε —. (ἔξεστι Mem. III. 9. 12 εἰ δέ τις πρὸς ταῦτα λέγοι, ὅτι τῷ τυράννῳ ἔξεστι μὴ πείθεσθαι τοῖς ὀρθῶς λέγουσι — — ἔφη —). Sine dubio etiam Cyr. VII. 4. 7 legendum est ex Dindorfii et Sauppii emendatione ὁ δὲ Ἀδούσιος ἀπεκρίνατο, ὅτι καὶ τῇ παρούσῃ ἐξείη ἄλλοσε (pro ἔχειν ἀλλαχόσε) χρῆσθαι στρατιᾷ[2].

---

[1] Ita Schenkl. et Hug. — δοκεῖ Kr. et Vollbr. Ceterum δοκεῖ occurrit in oratione recta Anab. VII. 6. 7 τῷ Λάκωνε ἐλεγέτην, ὅτι Λακεδαιμονίοις δοκεῖ πολεμεῖν Τισσαφέρνει τῷ ὑμᾶς ἀδικήσαντι.

[2] Plurimos locos, ubi in codicibus et editionibus vetustioribus ὅτι l. ὡς cum infinitivo leguntur, recentiores editores Dind., Saupp., Schenkl., Hug., Cobet., alii emendaverunt. Ut Dind. et Saupp. Cyr. I. 6. 18 ὅτι ante ὥσπερ deleverunt, itemque II. 4. 15 ὅτι post ἀκούω γάρ. At contra II. 1. 23 et VIII. 1. 25 uterque ὡς retinuit. — Anab. III. 1. 9 ἀποπέμψει pro ἀποπέμψειν Sch., Hug., Kr., Saupp., Rehd., Vollbr. — VII. 5. 8 παραδώσει Sch., Hug.,

— *μετείη* Anab. III. 1. 20 *ὁπότε ἐνθυμοίμην, οτι* — —. *μέτεστι* OEc. 9. 16 *ἐδίδασκον* — — *ἐπιδεικνύων, ὅτι τοῖς μὲν οἰκέταις μέτεστι τῶν δεσποσύνων χρημάτων οὐδέν* —.

μέλοι An. I. 8. 13 *ἀπεκρίνατο, ὅτι αὐτῷ μέλοι*[1], *ὅπως καλῶς ἔχοι.* — *μεταμέλοι* V. 6. 36 *λέγουσιν* (pr. hist.), *ὅτι μεταμέλοι*[2] *αὐτοῖς καὶ δοκοίη* — —.

ἐγχωροίη H. G. II. 3. 16 *ἀντέλεγε, ὅτι οὐ* —.

χρείη H. G. II. 4. 23 *ἔλεγον, ὡς οὐ χρείη*[3] —. — *χρεὼν εἴη* Cyr. VI. 2. 24 *συνηγόρευον, ὡς* —. H. G. VII. 1. 28 *λεγόντων ὡς* — — *χρεὼν εἴη*[4] — *ἐνίκησε.* — Contra *χρή* occurrit sæpius et quidem An. V. 6. 31 *προσῆσαν λέγοντες, ὡς* — — H. G. I. 7. 3 *εἰπόντος, ὅτι* —, *ἔδησε* —. II. 2. 22 *προηγόρει, λέγων, ὡς* — —. VII. 4. 34 *ἔλεγον, ὡς οὐ χρή* —. Mem. IV. 8. 4 *ἔφη* — — *λέγειν αὐτῷ, ὡς χρὴ σκοπεῖν* —. Cyr. VIII. 6. 15, *ταῦτα εἰπὼν ὡς χρὴ ποιεῖν, ὡς* particula interrogativa est.

Sæpe occurrit verbum *εἴη* cum neutris adjectivorum vel cum substantivis quibusdam locutionem impersonalem efficientibus. Et quidem animadvertenda sunt:

a) adjectiva verbalia in *-τέον* exeuntia: *ἐξαιρετέον* Cyr. IV. 5. 52 *γελάσαντες εἶπον, ὅτι ἐ. εἴη.* — *ἐκτέον* H. G. VI. 1. 13 *εἰπών, ὅτι* — — *εἴη, ἀφῆκε*[5] —. *ἡγητέον* H. G. IV. 7. 2 *ἔγνω, ὅτι* — —. *ληπτέον* Cyr. VIII. 1. 10 *ᾔδει, ὅτι* —. *πειστέον* An. II. 6. 8 *ἱκανὸς ἦν ἐμποιῆσαι, ὡς* — —. *πεμπτέον* et *χρηστέον εἴη* post *ᾔδει ὅτι* Cyr. VIII. 1. 11.

b) adjectiva in *-τόν*: *διδακτὸν εἴη* Conv. 2. 6 *ὁ δέ τις* (sc. *εἶπε*) *ὡς* —.

παραδώσοι Sauppe; *παραδώσειν* Kr., Berg. Vollbr. — H. G. II. 2. 2 *ὅτι* retinuerunt Cob., Dind., Breit., Büchs. — III. 4. 27 *τοῦτο δὲ ἐποίησαν οἱ Λακεδαιμόνιοι τοιῷδε λογισμῷ, ὡς εἰ ὁ αὐτὸς ἀμφοτέρων ἄρχοι τό τε πεζὸν πολὺ ἂν ἰσχυρότερον εἶναι* — Cobetus pro *εἶναι εἴη* legit; quamquam hoc loco *ὡς* finalem vel consecutivam habere significationem videtur. — V. 4. 35 *εἰπών, ὅτι οὐδὲν ἂν ὅτι τῇ πόλει δοκοίη ἀντειπεῖν, ὅτι* ante *οὐδὲν* Cob. delevit, Dind. uncis inclusit, Breit. et Büchs. retinent. — VI. 5. 42 *ὡς* ante *ἄνδρας* Cob. delevit, Dind. in ed. recent. uncis inclusit, retinent Breit. et. Büchs. — VII. 5. 14, quod nonnulli huc referunt, *διδάσκων, ὡς πάντα μὲν εἰκὸς ἔξω εἶναι τὰ* — — *βοσκήματα,* aliter res se habet; nam hoc loco, ut sæpe, prædicatum *εἴη* ad *εἰκὸς* omissum est. H. G. V. 4. 7 *ὡς* particula comparativa est.

[1] *μέλει* Rehd., Kr., Saupp.

[2] *μεταμέλοι* Hug., Schenkl., Berg. Saupp., Vollbr. — *μεταμέλει* Kr.

[3] *χρείη* Cob., Dind., Büchs. — *χρὴ* Breit. —.

[4] Dind., Breit., Büchs. — *χρείη,* Cob.

[5] Mem. I. 2. 34 *ἀφεκτέον ἂν εἴη* legendum videtur; vide supra, pag. 6.

— εὐκτὰ εἴη Cyr. III. 2. 25 εἶπε, ὅτι —. — θαυμαστὸν ε. Mem. IV. 4. 5 παρεγένετο τῷ Σωκράτει λέγοντι —, ὡς — —.

c) adjectiva in -ιμον: νόμιμον εἴη. H. G. III. 2. 22 ἐκώλυον λέγοντες, ὡς — —. Mem. I. 2. 49 ἐδίδασκε — τεκμηρίῳ τούτῳ χρώμενος, ὡς — —. — χρήσιμον εἴη H. G. VI. 2. 4 ἔπεμψαν — διδάσκοντες, ὡς — —.

d) cetera adjectiva cum εἴη conjuncta hæc fere sunt: ἀδύνατον εἴη H. G. VI. 5. 5 ἀπεκρίναντο, ὅτι —. — αἰσχρὸν Anab. VI. 2. 10 λόγοι ἦσαν αὐτοῖς, ὡς — —. H. G. III. 1. 14 ἀναπτερωθείς, ὡς — —, ἀποπνῖξαι λέγεται. — ἀκόλουθα An. II. 4. 19 εἶπεν, ὡς οὐκ —. — ἀναγκαῖον H. G. IV. 2. 3 εἶπεν, ὅτι —. — ἄξιον An. II. 3. 25 ἀντιλεγόντων, ὡς οὐκ —. VI. 5. 13 λέγει (pr. hist.), ὅτι — οὐκ —. H. G. IV. 8. 20 ἐδίδασκον, ὡς οὐκ —. VI. 4. 22 ἀπέτρεπεν — διδάσκων, ὡς — —. — ἄπορον An. III. 3. 4 ἐπειρᾶτο διδάσκειν, ὡς —. VI. 6. 23 ἤκουε, ὡς —. — ἀσφαλὲς An. VII. 5. 8 διαβεβλήκει, ὡς οὐκ —. — γελοῖον An. VI. 1. 30 εἶπεν, ὅτι γ. ε., εἰ οὕτως ἔχοι, εἰ ὀργιοῦνται [1] —. — δεινόν Anab. V. 6. 27 ἔλεγον, ὡς —. — δίκαιον Cyr. I. 6. 31 ἐδίδασκεν, ὡς —. An. V. 6. 34 ἐβόα καὶ ἐπεχείρει λέγειν, ὡς —. — εἰκὸς H. G. II. 3. 15 ἀνέκοπτε λέγων, ὅτι οὐκ —. — ἐπιτήδειον An. VII. 1. 39 λέγειν γὰρ (sc. ἔφη), ὅτι — —. — εὔηθες Anab. I. 3. 16 ἀνέστη — ἐπιδεικνύς, ὅτι —. (οὐ) καλὸν εἴη Cyr. VI. 3. 36 ἀπεκρίναντο, ὅτι —. — εἴη καλῶς ἔχον H. G. I. 6. 32 εἶπεν, ὅτι — —, sq. αἱ γὰρ τριήρεις — — εἴησαν [2]. — μέγιστον OEc. 15. 2 ἔλεξας, ὅτι — —. — μωρὸν Mem. I. 2. 9 — ἐποίει — λέγων, ὡς —. — οἷόν τε εἴη Cyr. VI. 1. 4 ἔλεγον, ὡς — — 1. 52 κατενόησεν, ὅτι — Anab. VII. 2. 10 ἀπεκρίνατο, ὅτι — —. 3. 13 ἔλεγον, ὅτι — γὰρ —. H. G. II. 4. 28 λογισάμενος, ὅτι — —. Contra Resp. Ath. 2. 9 γνούς, ὅτι οὐκ οἷόν τέ ἐστι — — ἐξεῦρεν. — ῥᾴδιον H. G. VI. 2. 19 ἀποκριναμένων τινῶν, ὅτι —. — ῥᾷον Cyr. I. 1. 3 ἐγιγνώσκομεν, ὡς —. — χαλεπῶς ἔχοι H. G. VII. 4. 6 ἐνθυμουμένοις, ὡς — —, ἔδοξεν —.

e) substantiva quædam, quæ cum εἴη locutionem inpersonalem efficiunt: ἀνάγκη εἴη H. G. I. 1. 14 παρεκελεύετο αὐτοῖς, ὅτι — —. V. 4. 13 λέγων, ὅτι — καὶ ἀ. ε. — ἀπεδείκνυ. — ἐλπὶς εἴη H. G. VI. 3. 20 εἶχον τὴν γνώμην, ὡς νῦν —. — θέμις εἴη Cyr. I. 6. 6 οἶδά σε — λέγοντα ἀεί, ὡς οὐδὲ — —.

[1] Ita Saupp. et Schenkl.: hic melius tamen censet: γελοῖον ἂν εἴη, εἰ οὕτως ἔχοι, εἴ γ' ὀργιοῦνται —. Hug. legit ὅτι γελοῖον εἴη, εἰ οὕτως ἔχοι ἢ ὀργιοῦνται — —. Kr. ὡς ὀργιοῦνται Berg. εἶπεν, ὅτι γελοῖον εἴη. εἰ οὕτως ἔχοι, ὀργιοῦνται. Vollbr. ὅτι γελοῖον εἴη, οὕτως ἔχοι, εἰ ὀργιοῦνται (?).

[2] Ita Cobet. legit; ἦσαν Dind., Breit., Büchs. — Cfr. H. G. V. 3. 16.

Contra OEc. 11. 5 *ἀνέκυψα — ἀκούσας, ὅτι θεμιτόν ἐστι.* — *καιρὸς* Cyr. III. 3. 46 *ἔλεγεν, ὅτι ἤδη — —.* H. G. VI. 4. 22 *λεγόντων τῶν Θ., ὡς — — ἀνέτρεπεν —. κίνδυνος* Anab. VI. 1. 21 *ὁπότε ἐνθυμοῖτο, ὅτι — —.* H. G. IV. 2. 18 *ἐπηκολούθουν καίπερ γιγνώσκοντες, ὅτι —.* 8. 2 *ἔλεγεν, ὡς — καὶ κ. ε. —. — ὄφελος* Cyr. I. 6. 14 *διῆλθες, ὅτι —. πρᾶγμά τι* Anab. IV. 1. 17 *δῆλον ἦν, ὅτι —. οὐδὲν πρᾶγμα* Anab. VI. 6. 8 *ἔλεγον, ὅτι —.* Huc etiam referri potest *ἅλις εἴη* Cyr. VI. 3. 17 *εἰπόντος τοῦ Κ., ὅτι — ἅ ε., ἔφη.* —

4. Etiam non raro occurrunt optativi quum ceterorum verborum, tum sæpissime verbi *εἰμι* ad substantiva neutrius generis relati, et quidem:

A. Post verba dicendi et declarandi.

a) in indicativo præteriti: Cyr. I. 6. 14 *καταφανὴς ἐποίησας, ὅτι μικρόν τι μέρος εἴη — — τὰ τακτικά.* IV. 5. 40 *ἔλεγον, ὅτι χρυσίον εἴη — ἐπίσημον —.* V. 2. 4 *ἀπήγγελλον τῷ Κύρῳ, ὅτι τοιαῦτα εἴη ἔνδον ἀγαθά —.* VII. 5. 19 *ἀπήγγειλαν, ὅτι πορεύσιμον εἴη (τὸ ἔδαφος).* Anab. III. 3. 12 *ἔλεγεν, ὅτι — — τὸ ἔργον — μαρτυροίη —.* 5. 15 *ἔλεγον, ὅτι τὰ πρὸς μεσημβρίαν τῆς ἐπὶ Βαβυλῶνα εἴη καὶ Μηδίαν —.* IV. 5. 20 *ὅτι ὅλον — ἀναπαύοιτο τὸ στράτευμα —.* VI. 6. 8 *ἔλεγον, ὅτι — — ἀλλὰ τὸ δόγμα αἴτιον εἴη —.* VII. 8. 10 *εἶπον, ὅτι κάλλιστα εἴη τὰ ἱερά —.* H. G. III. 1. 18 *εἶπον, ὅτι ἃ μὲν ὁ ἄρχων ποιοίη οὐκ ἀρέσκοι σφίσι —.* V. 2. 23 *ἐδίδασκον, ὡς ταῦτα καλὰ μὲν εἴη τὰ ψηφίσματα —.* 4. 21 *ἀπήγγελλον, ὅτι στράτευμα πάμπολυ προσίοι* (impf. respondet?). — Mem. III. 14. 7 *ἔλεγε —, ὡς — τὸ εὐωχεῖσθαι ἐσθίειν καλοῖτο*[1].

b) in infinitivo: H. G. III. 3. 7 *λέγειν αὐτὸν ἔφη, ὅτι καὶ ταῦτα ὅπλα πάντα εἴη —.*

c) in participio: Cyr. I. 5. 3 *διαπέμπει* (pr. hist.) *λέγων, ὡς μεγάλα εἴη ταῦτα τὰ ἔθνη* sq. opt. perf. et fut. An. II. 2. 15 *ἧκον — λέγοντες, ὅτι — — ἀλλ' ὑποζύγια νέμοιντο.* VI. 6. 6 *ἀπελαύνει* (pr. hist.) — *τοὺς λέγοντας, ὅτι δημόσια εἴη (τὰ πρόβατα)* H. G. VII. 1. 23 *ἐνέπλησε φρονήματος τοὺς Ἀ. λέγων, ὡς — — πλεῖστον δὲ φῦλον τὸ Ἀρκαδικὸν εἴη καὶ σώματα ἐγκρατέστατα ἔχοι.* Mem. III. 11. 1 *εἰπόντος (τινός), ὅτι κρεῖττον εἴη λόγου τὸ κάλλος —.* 13. 3 *λέγοντος, ὅτι θερμὸν εἴη τὸ ὕδωρ —.*

B. Post verba sentiendi.

a) in præteriti indicativo: Cyr. I. 6. 7 *ἐπελάθου ἃ — ἐλογιζόμεθα, ὡς — καλὸν εἴη ἔργον —.* VI. 3. 5 *ἐγίγνωσκον, ὅτι εἴη που πλησίον τὸ στράτευμα.*

---

[1] H. G. VII. 2. 21 Cobetus legit *ἔλεγον, ὅτι καλὰ εἴη τὰ ἱερὰ* — Dind., Breit., Büchs.: *ὅτι καλὰ τὰ ἱερά*, cfr. An. I. 8. 15 et VII. 8. 10.

VII. 5. 52 ἐγίγνωσκον, ὅτι ταῦτα μέγιστα εἴη. An. III. 4. 19 ἔγνωσαν πλαίσιον ἰσόπλευρον ὅτι πονηρὰ τάξις εἴη πολεμίων ἑπομένων. H. G. III. 5. 23 ἐλογίζοντο τὸ ἱππικὸν ὡς — — ὀλίγον εἴη —. IV. 3. 13 ἐνεθυμήθη, ὅτι τοῦ στρατεύματος τὸ πλεῖστον εἴη οἷον —.

b) in participio: An. V. 7. 14 καταμαθών, ὅτι (τὸ χωρίον) καὶ μικρὸν εἴη καὶ —, ἔρχεται (præs. hist.). — H. G. III. 4. 23 γιγνώσκων, ὅτι — οὔπω παρείη τὸ πεζόν, αὐτῷ δὲ οὐδὲν ἀπείη — ἡγήσατο —. Cfr. Ag. 1. 31, ubi eadem verba recurrunt.

5. Etiam usitatissimus est optativus ad substantiva masculini et feminini generis, quæ res, non personas, significant.

A. Post verba dicendi et declarandi.

a) in præteriti indicativo: Cyr. III. 1. 3 ἔλεγεν, ὅτι οὐδενὶ πόλεμος εἴη —. IV. 4. 4 ἔλεγον, ὅτι — καὶ πᾶσα (ἡ χώρα) οἰκοῖτο καὶ μεστὴ εἴη — — antec. aor. opt. — An. III. 5. 15. ἔλεγον, ὅτι — (ἡ ὁδὸς) — φέροι — φέροι — ὅτι ἄγοι —. IV. 6. 2 ἔλεγεν, ὅτι (αἱ κῶμαι) οὐκ εἶεν ἐν τῷ τόπῳ τούτῳ. V. 6. 29 ἔλεξε, ὅτι — φαίνοιτό τις δόλος —. VI. 1. 23 ἔλεγε, ὅτι μέγας οἰωνὸς εἴη —. VII. 3. 28 εἶπεν, ὅτι ἀρχαῖος εἴη νόμος —. H. G. III. 3. 3 εἶπεν, ὡς χρησμὸς εἴη —. IV. 2. 2 διηγεῖτο, ὅτι ἡ πόλις ἐπιστέλλοι —. 8. 2 ἐδίδασκεν, ὡς —, εἰ δὲ — — φανερὸς ἔσοιτο, ἔλεγεν, ὡς μία ἑκάστη (πόλις) πολλὰ πράγματα ἱκανὴ εἴη παρέχειν [1]. V. 1. 27 οἱ σκοποὶ ἐσήμηναν, ὅτι προσπλέοιεν — — τριήρεις —. VI. 4. 25 ἀπηγγέλθη, ὅτι εἴησαν σπονδαί. VII. 1. 28 ἔλεγεν, ὡς ἑξήκοι ὁ χρόνος —. 4. 10 ἀπεκρίναντο, ὅτι ἡ σ. — μεταλλαγὴ εἴη —. 4. 38 ἔλεγον ἐπαγγέλλοντες, ὅτι ἡ πόλις ἐγγυῷτο —. Mem. I. 7. 1 ἀεὶ ἔλεγεν, ὡς οὐκ εἴη καλλίων ὁδὸς —. OEc. 18. 10 οὐκοῦν ἔλεγον ἐγώ σοι, ὅτι ταύτῃ εἴη γενναιοτάτη ἡ γεωργικὴ τέχνη —.

b) in infinitivo: Anab. II. 1. 21 εἰπεῖν ἐκέλευσε, ὅτι — — σπονδαὶ εἴησαν.

c) in participio: Cyr. II. 4. 1 ἦλθε — ἄγγελος λέγων, ὅτι Ἰνδῶν παρείη πρεσβεία. VI. 3. 12 παρῆν λέγων, ὅτι — τάξις — προφαίνοιτο —. Anab. III. 2. 10 ἐτύγχανον λέγων, ὅτι — — ἐλπίδες εἶεν. H. G. V. 3. 25 ἧκον ἀγγέλλοντες, ὅτι ἡ πόλις ἐπιτρέποι — [2]. VII. 1. 23 — — ἐνέπλησε — λέγων, ὡς μόνοις μὲν αὐτοῖς πατρὶς ἡ Π. εἴη —. 4. 4 εἰπόντος, ὡς — ἡ φιλία — δοκοίη — εἶπον —. 5. 4 ἠκολούθουν λέγοντες, ὅτι συνθῆκαι εἶεν —. OEc. 2. 11 — — ἐποίησας λέγων, ὅτι οὐκ εἴη χρήματα οἱ ἵπποι οὐδὲ ἡ γῆ — —. Ag. 7. 6 λεγόντων, ὅτι ἐνδιδοῖτο αὐτοῖς ἡ πόλις — —.

---

[1] Ita Dind., Breitenb., Büchs. — Cobetus contra ἔλεγεν, ὡς ante μία delevit.
[2] Cob. ἐπιτρέπει.

B. Post verba sentiendi.

a) in præteriti indicativo: Anab. II. 2. 21 ἔγνωσαν οἱ στρατιῶται, ὅτι κενὸς ὁ φόβος εἴη —. (impf.?)

b) in infinitivo: Cyr. VIII. 7. 2 ἐδόκει εἰδέναι, ὅτι ἡ τελευτὴ παρείη. Anab. III. 1. 10 σαφὲς — ἐδόκει εἶναι, ὅτι ὁ στόλος εἴη ἐπὶ βασιλέα.

c) in participio: Cyr. IV. 2. 3 ἐννοηθέντες, ὅτι — — φόβος ἐνείη antec. 2 optat. perf. —. VI. 1. 1 ἐκοσμεῖτο, ἀκούων, ὅτι ὄχλος εἴη —. VII. 5. 58 ἐννοῶν, ὅτι — αὕτη οὕτως ἔχοι —. An. VI. 6. 3 ἄσμενοι κατήγοντο, ἀκούοντες, ὡς οἰκίζοιτο πόλις καὶ λιμὴν εἴη —. H. G. IV. 8. 31 αἰσθόμενοι, ὅτι — αἱ πόλεις εὖ ἔχοιεν —. V. 2. 4 αἰσθόμενος, ὅτι — σῖτος — ἐνείη —, — ἀπέχωσε —. VI. 2. 38 ἀκούσας, ὅτι — προσπλέοιεν — τριήρεις —, — κατέστησε. Mem. II. 9. 1 οἶδα αὐτὸν — — ἀκούσαντα, ὡς χαλεπὸν ὁ βίος — — εἴη —.

II Jam transgrediendum est ad illos locos, ubi in oratione obliqua præsentis indicativus immutatus servatur; quos quidem locos in has partes distribuere possumus:

1. Primum igitur afferendi sunt illi loci, qui multo frequentissimi sunt, ubi præsens usurpatur de iis, quæ non ad præsens tantummodo tempus pertineant sed ad omne fere tempus referri possint, quum de iis mentio fiat, quæ accidere soleant, vel commemorentur verba quædam, quæ in usum proverbiorum aut sententiarum vel locorum communium, quos dicunt, fere abierunt. Quæ sententiæ quum magis quasi sui juris sint, quam illæ, quæ tantum ad tempus loquentis vel sentientis pertinent, apparet minus necessarium fuisse per optativum in præteritum tempus eas referre. Quamquam sane nihil impedit, quum id, quod ad omnia tempora referri possit, etiam ad præteritum pertineat, quominus etiam optativus usurpetur; cujus optativi usus vel plurima exempla in iis attulimus, quæ de locutionibus impersonalibus commemoravimus. Ceterum monendum est hujusmodi indicativos sæpissime occurrere in scriptis philosophicis (Memorabil., Scr. Minor., etiam in Cyrupædia persæpe), in libris historicis (Anabasi et Historia Græca) rarissimos esse, atque sæpius post sentiendi quam post dicendi verba usurpari. Occurrunt autem hi indicativi:

A. Post verba dicendi et declarandi:

a) in præteriti indicativo: Cyr. I. 4. 7 ἔλεγον, ὅτι — — αἱ ἔλαφοι — — — — ἀσινεῖς εἰσι. Mem. I. 2. 54 ἔλεγε, ὅτι καὶ ζῶν ἕκαστος — — — αὐτός

τε ἀφαιρεῖ καὶ ἄλλῳ παρέχει —. III. 9. 8 ὑπεμίμνησκεν, ὅτι πολλοὶ οὕτως πρός τινας ἔχουσιν —. IV. 1. 3 ἐδίδασκεν, ὅτι αἱ ἄρισται δοκοῦσαι εἶναι φύσεις μάλιστα παιδείας δέονται. OEc. 19. 17 ἔλεγον, ὅτι ἡ γεωργία οὕτω φιλάνθρωπός ἐστι καὶ πραεῖα τέχνη.

b) in infinitivo: Mem. I. 2. 56 ἔφη — λέγειν αὐτόν, ὅτι ὁ ποιητὴς κελεύει, de eo, quod in omne tempus præcipitur. Ages. 11. 14 δοκεῖ ἔμοιγε τόδε μόνος ἀνθρώπων ἐπιδεῖξαι, ὅτι ἡ μὲν τοῦ σώματος ἰσχὺς γηράσκει, ἡ δὲ τῆς ψυχῆς ῥώμη τῶν ἀγαθῶν ἀνδρῶν ἀγήρατός ἐστιν. R. L. 2. 9 ἐπέταξε — δηλῶσαι βουλόμενος, ὅτι ἔστιν — — εὐφραίνεσθαι.

c) ad participia (vel adjectiva) relata est enuntiatio: Cyr. I. 6. 13 — ἀπέκρινας — λέγων, ὅτι τὸ πᾶν διαφέρει — προθυμία ἀθυμίας. H. G. VI. 4. 21 ἔφθανε — δῆλον ποιῶν, ὅτι πολλαχοῦ τὸ τάχος μᾶλλον τῆς βίας διαπράττεται τὰ δέοντα. Mem. I. 2. 51. — ἐποίει — λέγων, ὡς οὔτε τοὺς κάμνοντας οὔτε τοὺς δικαζομένους οἱ συγγενεῖς ὠφελοῦσι. 2. 55 — ἐπιδεικνύων, ὅτι τὸ ἄφρον ἄτιμόν ἐστι. [III. 9. 7 — τῶν δήλων, ὅτι ἀδύνατά ἐστι —. Quamquam hoc loco præsentis significationem tribuere possumus verbis illis τῶν δήλων ɔ: τούτων, ἃ δῆλά ἐστι].

B. Post verba sentiendi.

a) in præteriti indicativo: Cyr. I. 1. 2 ἐνενοοῦμεν, ὅτι ἄρχοντες μέν εἰσι καὶ οἱ βουκόλοι τῶν βοῶν — sq. opt. c. ἄν. VIII. 1. 1 κατενόησα, ὅτι ἄρχων ἀγαθὸς οὐδὲν διαφέρει πατρὸς ἀγαθοῦ —. 7. 19 οὐδὲ τοῦτο πώποτε ἐπείσθην, ὡς ἡ ψυχή, ἕως μὲν ἂν ἐν θνητῷ σώματι ᾖ, ζῇ — — sq. pf. ind. Mem. IV. 5. 9 (ἐνεθυμήθης) — ὅτι αὕτη οὐ δύναται — — ἡ — ἐγκράτεια ποιεῖ —. 7. 7 — ἠγνόει, ὡς τὸ μὲν πῦρ οἱ ἄνθρωποι ῥᾳδίως καθορῶσι εἰς δὲ τὸν ἥλιον οὐ δύνανται ἀποβλέπειν — καὶ — ἔχουσι —. ἠγνόει, ὅτι — οὐδὲν δύναται — — πάντα ἀπόλλυται, — ἠγνόει, ὅτι λίθος μὲν — — οὔτε λάμπει οὔτε — — ἀντέχει, ὁ δὲ ἥλιος — — διαμένει. OEc. 8. 13 κατενόησα, ὅτι οὔτε ἐμποδίζει — — οὔτε δεῖται — — ἐστι — ἔχει. 16. 7 ἀνεμνήσθην τὸ τῶν ἁλιέων, ὅτι — — — οὐκ ὀκνοῦσι — ψέγουσι — ἐπαινοῦσι —. 20 3 — ὅτι (= quod) ἠγνόησέ τις, ὅτι ἀγαθόν ἐστι — — προεργάζεσθαι — — ὅτι ἠγνόησέ τις, ὡς ἀγαθόν ἐστι — — μιγνύναι. R. L. 10. 4 — κατέμαθεν, ὅτι ἔστιν ὅπου [1] οἱ βουλόμενοι ἐπιμελεῖσθαι τῆς ἀρετῆς οὐχ ἱκανοί εἰσι τὰς πατρίδας αὔξειν —. Cyneg. 12. 7 ἑώρων, ὅτι — — ἡ ἡδονὴ μόνη αὕτη — — παρασκευάζεται —.

b) in infinitivo: Cyr. II. 1 21 ἐκεῖνο δοκῶν καταμεμαθηκέναι, ὅτι οὗτοι

[1] Saupp. ex emendatione Cobeti.

κράτιστοι ἕκαστα γίγνονται, οἳ ἂν —. VIII. 2. 2 *δοκεῖ ἡμῖν γνῶναι, ὡς εὐεργέτημα — οὐδέν ἐστιν — ἐπιχαριτώτερον* —. Mem. III. 9. 5 *ἔφη δῆλον εἶναι, ὅτι καὶ δικαιοσύνη καὶ ἡ ἄλλη πᾶσα ἀρετὴ σοφία ἐστίν*. OEc. 5. 19 *ᾤμην — σε εἰδέναι, ὅτι οἱ θεοὶ — — κύριοί εἰσιν* —.

c) in participio: Cyr. I. 6. 15 *ἀκούων καὶ ὁρῶν, ὅτι καὶ πόλεις ἰατροὺς — — αἱροῦνται καὶ οἱ στρατηγοὶ — — ἰατροὺς ἐξάγουσι* — —. II. 1. 22 *ἐννοήσας, ὅτι περὶ ὁπόσων ἂν γένωνται ἀνθρώποις φιλονεικίαι, πολὺ μᾶλλον ἐθέλουσι ταῦτα ἀσκεῖν, — προεῖπεν* —. III. 3. 9 — *γιγνώσκων, ὅτι ἐν τῷ μέλλειν — ἀλλοιοῦταί τι* —. 3. 10 — *εἰδώς, ὅτι οἱ κοινοὶ κίνδυνοι φιλοφρόνως ποιοῦσι ἔχειν κ. τ. λ.* —. VII. 5. 59 *γνούς, ὅτι οὐδαμοῦ — εὐχειρωτότεροί εἰσι — ἢ ἐν σίτοις* —. VIII. 2. 1 *ἐνεφάνιζε — — ἡγούμενος τοὺς γνωσθέντας, ὡς φιλοῦσι καὶ εὐνοοῦσι, οὐκ ἂν δύνασθαι μισεῖσθαι* —. 2. 24 *κατανοήσας τοὺς πολλούς* —, *ὅτι — παρασκευάζονται — — κατατίθενται* —. OEc. 7. 25 *γιγνώσκων, ὅτι — οὐ κάκιόν ἐστι* —. R. L. 5. 8 *κατανοῶν, ὅτι ἀπὸ τῶν σίτων οἱ μὲν διαπονούμενοι — — εὔρωστοί εἰσι — — ἐννοῶν, ὅτι — — ἀρκοῦν τὸ σῶμα ἔχων ἀναφαίνεται — — ἐπέταξε* —.

Huc etiam referri possunt nonnulla exempla, ubi in locis describendis vel in situ locorum indicando indicativus usurpatur: Anab. II. 4. 21 *ὁ δὲ εἶπεν, ὅτι πολλὴ καὶ κῶμαι ἔνεισι καὶ πόλεις* — —. V. 2. 17 *ἔλεγον, ὅτι ἄκρα τέ ἐστι ἔνδον* —. H. G. IV. 8. 5 (ad præs. e præterito pendens) *ἐδέχετο λέγων — ὅτι — δεῖ — ἐνθυμουμένους, ὅτι καὶ ἐν τῇ Ἀσίᾳ — — καὶ Τῆμνος — καὶ Αἰγαί εἰσι* —. (OEc. 9. 4 *ἐπέδειξα, ὅτι — — ἀναπέπταται, ὥστε εὔδηλον εἶναι, ὅτι χειμῶνος μὲν εὐήλιός ἐστι τοῦ δὲ θέρους εὔσκιος.* — *εὔδηλον εἶναι* = *εὔδηλόν ἐστι*). Usitatior est optativus.

2. Nonnumquam indicativus eam potissimum ob causam usurpatus videtur, ne, si optativus adhiberetur, ambiguitas quædam orationis exoreretur: velut H. G. V. 4. 6 *εἶπεν, ὅτι οὐκ ἄν φασιν εἰσελθεῖν αἱ γυναῖκες*, ubi si *φαῖεν* legeretur, parum appareret, utrum ad optativum an ad infinitivum referretur particula *ἄν*. Eodemque modo Cyr. V. 3. 8 *οὐκ ἔλεγες* —, *ὅτι τὸν ἐκτμηθέντα — — οἴει ἂν γενέσθαι* —. Etiam Cyr. IV. 1. 1 *δηλώσας, ὅτι ἕτοιμοί εἰσι μάχεσθαι, εἴ τις ἐξέρχοιτο* — — *ἀπήγαγεν* haud scio, an optativus enuntiationis condicionalis ad indicativum sententiæ primariæ referatur de eo, quod forsitan fieri possit; quod non satis appareret, si *εἰσι* in *εἴησαν* mutatum esset.

3. Nonnullis locis in enuntiatione primaria aoristus vel imperfectum ita adhibetur, ut a significatione perfecti vel præsentis non multum absit; ut *ἤκουον ἤκουσα, εἶδον* nonnumquam idem fere significat, quod *γιγνώσκω, οἶδα*: Cyr.

VI. 2. 15 *πρῶτον μὲν ἠκούετε, ὅτι οἱ πρότερον νικήσαντες πάλιν ἔρχονται.* VI. 2. 21 *ἐπεὶ ἠκούσαμεν, ὅτι περίλοιπόν ἐστι ἔργον* —. Cfr. Anab. VI. 4, 18 (anacol.) *ὡς — — ἤκουσα — ὅτι*[1] *K. — μέλλει ἄξειν* —. — Anab. III. 2. 23 *Λυκάονας καὶ αὐτοὶ εἴδομεν ὅτι — — τὴν τούτου χώραν καρποῦνται* —. Conv. 2. 15 *εἴδετε, ὡς καλὸς ὁ παῖς ὢν ὅμως σὺν τοῖς σχήμασι ἔτι καλλίων φαίνεται.*

4. Nonnumquam illis locis, ubi exposita est particula temporalis ad præsens tempus indicandum, quamquam etiam talibus locis optativus sæpius occurrit[2]. Cyr. VIII. 6. 16 *κατενοήσαμεν καὶ τοῦτο ὅτι Κύρου κατάρξαντος, ὡς φασι, καὶ νῦν ἔτι διαμένει.* Cfr. Cyr. V. 4. 42 *ᾤμην καὶ βούλεσθαι ἄν σε νῦν — — ἄγειν, ἵνα καὶ ἐπιδείξαις —, ὅτι τὸ στράτευμά σου ἤδη πολύ τέ ἐστι καὶ καλόν.* Anab. VI. 3. 11 *ἔλεγον πάντα τὰ γεγενημένα καὶ νῦν ὅτι πολιορκοῦνται.* VII. 2. 16 *ἀπήγγελλον, ὅτι νῦν μὲν ἀπιέναι σφᾶς κελεύει* — —. H. G. VI. 5. 1 *ὅτι ἔτι οἴονται* sq. præs. opt.

Observandum est H. G. V. 2. 2 *ὡς ἔστι, ὅτε στρατεύοιεν = ὡς ἐνίοτε στρατεύοιεν.*

5. Postremo eos locos afferemus, ubi nullam aliam ob causam positus videtur indicativus præsentis, nisi ut res quasi magis præsentes subjicerentur animis et mentibus legentium. Quibus ex locis haud scio an nonnulli pro recta oratione apposita particula *ὅτι*, ut non raro fit, haberi possint. Nam semper fere particula *ὅτι*, raro *ὡς* usurpatur. Et quamquam sane iis assentiri non possumus, qui de præsenti historico in enuntiationibus explicativis mentionem faciunt, tamen non potest negari utrumque præsentis indicativi genus, et illud, quod historicum vocatur, et illud, quod in enuntiationibus explicativis ad tempus præteritum relatis occurrit, ut ab eadem causa profectum sit, ita idem efficere, ut res præteritæ quasi præsentes oculis legentium obversentur. Atque illud quoque dignum est, quod commemoretur, quæ verba in præsenti historico sæpissime usurpantur, eadem ipsa plurimis locis post præteritum in indicativo occurrere, aut verba *dicendi* et *sentiendi* aut verba *motum* quendem *significantia*[3]. Et quidem verborum dicendi (jubendi, loquendi, sim.) vel sen-

---

[1] *ὅτι* Schenkl. uncis inclusit.

[2] Cfr. Cyr. II. 4. 12. H. G. VI. 3. 20; 4. 19; 5. 25; 5. 35.

[3] Fortasse non indignum erit, quod afferatur, inter illa præsentia historica, quæ in Anabasi occurrunt, numero fere 400, plus 160 ad verba motuum pertinere, plus 120 ad verba vel dicendi (jubendi, petendi) vel sentiendi, atque omnia fere, quæ admodum sæpe occurrunt, ad alterutrum ex his verborum generibus pertinere. Ut occurrunt *πέμπω* (et comp.) 30 locis, *ἐξελαύνω* (*ἐλ. ἀπελ.*) 27, *ἀφικνέομαι* (et alia comp.) 27, — *ἔρχομαι* (comp.) 20, *φεύγω*

tiendi indicativum invenimus his locis: Cyr. IV. 5. 18 *καὶ τέλος εἶπεν, ὅτι ἀπιέναι Μήδους κελεύει* (sc. *Κυαξάρης*), *καὶ εἰ Κῦρος μένειν βούλεται.* VI. 2. 1 *ἀπήγγελον αὐτῷ, ὅτι ὁ Ἰνδὸς ἐπιστέλλει τοιάδε*, sq. or. recta. An. II. 2. 20. *ἀνειπεῖν ἐκέλευσε* —, *ὅτι προαγορεύουσι οἱ ἄρχοντες* —. VI. 1. 19 *ἔλεγον, ὅτι ἡ στρατιὰ οὕτω γιγνώσκει.* VII. 7. 13 *ἔλεξεν, ὅτι καλεῖ αὐτοὺς Μ.* —. Mem. II. 7. 12 *διηγεῖτο ταῦτα καὶ ὅτι αἰτιῶνται αὐτόν* —. Vect. 1. 1. *ἐλέγοντό τινες, ὡς γιγνώσκουσι* — — —. Verba autem motum significantia in indicativo occurrunt: Cyr. VI. 1. 4 *ἔλεγον, ὡς οὐκ οἷόν τε — εἴη — λέγων, ὅτι ὁ πατήρ σε μεταπέμπεται.* An. I. 8. 1 — *προφαίνεται — καί — ἐβόα* —, *ὅτι βασιλεὺς* — — *προσέρχεται* —. 8. 16 *ὁ δὲ εἶπεν, ὅτι τὸ σύνθημα παρέρχεται δεύτερον ἤδη.* 10. 5 *βασιλεὺς ἤκουσε Τισσαφέρνους, ὅτι οἱ Ἕλληνες* — — — *οἴχονται διώκοντες* —. IV. 5. 10 *ὁ ἑρμηνεὺς εἶπε περσιστί, ὅτι παρὰ βασιλέως πορεύονται*[1] *πρὸς τὸν σατράπην* 5. 16 — *ἐδεῖτο — λέγων, ὅτι ἕπονται πολλοὶ πολέμιοι.* (Cfr. I. 3. 21 *ὑποψία μὲν ἦν, ὅτι ἄγει* et *ὅτι δὲ ἄγει, οὐδεὶς ἤκουε* —. I. 4. 7 *θροῦς διῆλθε, ὅτι διώκει* —. quibus tamen locis recentiores editores optativos *ἄγοι, διώκοι* legunt).

Cetera exempla retenti indicativi hæc sunt: An. IV. 5. 8 *εἶπέ τις, ὅτι σαφῶς βουλιμιῶσι* sq. ind. fut. V. 8. 10 *ἀνέκραγον οἱ παρόντες, ὅτι ζῇ ὁ ἀνήρ*, atque ad participia relati: Cyr. I. 4. 18 *σημανθέντων* —, *ὅτι πολέμιοί εἰσι ἐν τῇ χώρᾳ, ἐξεβοήθει.* Anab. II. 6. 2 *πείσας τὴν αὐτοῦ πόλιν, ὡς οἱ Θρᾷκες ἀδικοῦσι* —, *ἐξέπλει* —. VI. 6. 4 *ἔπεμπον — ἀκούοντες, ὅτι Ξ. πολίζει*[2] *τὸ χωρίον* —[3]. Cfr. Anab. VI. 4. 14 *ἐτόλμων λέγειν, ὡς ὁ Ξ. πέπεικε τὸν μάντιν, ὡς τὰ ἱερὰ οὐ γίγνεται καλά* —, ubi perfecti indicativus e tempore præterito pendens cum indicativo præsentis conjungitur.

6. Præterea post præsens historicum (*λέγει, λέγουσι, ἀγγέλλει*) sim. indicativus præsentis occurrit Cyr. IV. 2. 16 *ὅτι οὗτοί εἰσι* —. 2. 18 *ὅτι τοῦτ' ἐστὶ* —. V. 3. 26 *ὅτι ἥκουσιν — ἄγγελοι.* An. I. 10. 15 *ὅτι φεύγουσι* II. 1. 8 *ὅτι β.*

(comp.) 11, *πίπτω* (comp.) 9, *βαίνω* (comp.) 8, *ἄγω* (comp.) 5. — — *λέγω* autem 40 locis, *κελεύω* 14 (neque tamen eos numeravimus locos, ubi hæc verba in orationibus vel colloquiis de præterito usurpantur, ut *λέγω* III. 2. 8. 33. VII. 3. 4, *κελεύω* VII. 3. 3.), *καλέω* (comp.) 7, *ὁράω* (comp.) 8 et. cet. — . . Inter alia verba, quæ sæpius in pr. hist occurrunt, afferantur *δίδωμι* (comp.) 15, *λαμβάνω* (comp.) 17, *τυγχάνω* (comp.) 8, *λείπω* (comp.) 7; sed ex compositis horum verborum complura sunt, quæ vel ad dicendi vel ad motuum verba prope accedunt.

[1] nonnulli cod. *πορεύοιντο.*

[2] unus cod. *πολίζοι.*

[3] Observandum est H. G. IV. 8. 31 *αἰσθόμενοι*, — *ὅτι* — — — *καὶ Καλχηδόνα ἔχουσι* — optativo et antecedente et subsequente — quo loco, ad explicandum sane difficillimo, *ἔχουσι* alii præs. ind. alii part. præs. esse statuunt.

κελεύει. IV. 3. 8 *ὅτι ἐλπίδας ἔχει* —. V. 2. 7 *ὅτι ἔστι* —. 4. 3 *ὅτι πολέμιοι — εἰσι* —. 6. 17 *ἐκφέρει λόγον, ὅτι Ξ. βούλεται* — 7. 1 *ὡς Ξ. — διανοεῖται* —. 7. 23 *ὅτι — ποιοῦσι* —. VI. 6. 6 *ὅτι — ἐπιχειροῦσι.* VII. 6. 1 *ὅτι δοκεῖ καὶ Θ. — — δεῖται — καὶ λέγει* —. 8. 9 *φράζει, ὅτι Ἀ. ἐστι.* — H. G. IV. 3. 20 *ὅτι — εἰσι.* Ages. 2. 11 *ἀγγέλλει ὅτι — εἰσι.* 2. 13 *λεγουσι ὅτι — εἰσι.* — post infinitivum ad præsens historicum relatum Anab. VII. 2. 19 *εἰπεῖν κελεύει, ὅτι Ξ. πάρεστι.* — post participium Anab. III. 4. 42 *εἰπὼν ὁ Ξ., ὅτι νεώτερός ἐστι, αἱρεῖται* —. VII. 6. 2 *πυθόμενος, ὅτι — ἥκουσι, λέγει* —. H. G. VI. 5. 1 *ἐνθυμηθέντες, ὅτι — οἴονται* — sq. opt., *μεταπέμπονται* —[1].

Loci autem illi, ubi vel mutata persona indicativus occurrit vel indicativus verborum impersonalium, ante allati sunt. Atque ex illis, ubi mutata persona ind. præs. usurpatur, non ita pauci sunt, ubi prædicatum vel e verbo dicendi aut sentiendi vel e verbo motum significante efficitur.

III Sequitur, ut ad illos locos transgrediamur, ubi indicativus præsentis in imperfectum transiit; qui quidem transitus, ut apud ceteros scriptores, ita apud Xenophontem non raro occurrit [2]; nam si illos locos inspiciemus, ubi post parti-

[1] Loci, ubi post præs. hist. vel post participium ad. præs. hist. relatum optativi præsentis occurrunt, in antecedentibus allati sunt; hic tamen liceat omnes in unum colligere: a) post. pr. hist. Cyr. IV. 2. 4. An. I. 1. 3 (*διαβάλλει*). V. 6. 36. VI. 5. 13. H. G. IV. 3. 1; 3. 18. — b) post participia Cyr. I. 5. 3. An. IV. 8. 4. V. 7. 14. VI. 1. 2; 6. 6. VII. 5. 11; 8. 21. H. G. IV. 5. 1. VI. 5. 1. VII. 1. 33.

[2] Cfr. de hac re Krüg. I. 54. 6 Anm. 3. Madv. Ordf. § 130 b. et Bemerkungen, pp. 17—18, quamquam quod ibi dicit indicativum præsentis, qui non in optativum mutatur, "im ganzen wohl öfter" in imperfectum transire, si Xenophonteum scribendi usum respicimus, ei assentiri non possumus. Kühner § 550. 3. **a**): Der Nebensatz hat dieselbe Form, welche der durch ihn ausgedrückte Gedanke in der *unabhängigen Rede* nach der *Anschauung des Redenden haben würde;* — — et **c**) Der Hauptsatz und der Nebensatz werden beide auf die *Gegenwart des Redenden bezogen* und nach dieser das Zeitverhältniss bestimmt — —; neque tamen inter ea, quæ sub **a**) et **c**) afferuntur, exempla ullum discrimen interesse videtur, nisi quod loci in **c**) allati omnes imperfectum habent, in **a**) allati etiam alia tempora; mirum quoque est, quod utroque loco etiam verbum regens in orationem obliquam refert, quod, in rectam orationem verba mutans priore loco in præterito, posteriore in præsenti ponit. Idem fere invenies apud Akenium: *Grundzüge der Lehre vom Tempus und Modus im Griechischen* § 101, ubi dicit *ἔλεγε ὅτι ἐβούλετο* idem esse quod: "*er wollte dies, und das sagte er.*"

culam explicativam *ὅτι* — post *ὡς* autem rarior est hic imperfecti usus — imperfectum occurrit, inveniemus imperf. or. obl. sæpius fere præsenti orationis rectæ quam imperfecto respondere. Sed observandum est hunc transitum non ad illa, quæ re vera *dicendi verba* sunt [1] (*ἔλεγον εἶπον*, *ἀπεκρινάμην*, *ἀπήγγελλον*, similia), sed ad declarandi quædam et sentiendi verba occurrere, eadem fere, quæ cum participio, quod ad subjectum aut objectum prædicati loco refertur, conjungi solent [2], atque enuntiationem illam ab *ὅτι* incipientem, cujus verbum in imperfecto positum est, constructioni participiali omnino respondere. Quod autem statuunt nonnulli grammatici [3] imperfecto eam vim sæpe subjectam esse, ut scriptor non solum ex mente ejus, cujus verba vel cogitationes sunt ea, quæ proferuntur, rem quandam afferat sed ipse hanc rem veram esse indicet, equidem haud negaverim recte omnino hoc statui et plurimis locis rem ita se habere; illud tamen liceat monere hoc veritatis rei indicium non tam ab imperfecti forma enuntiationis explicativæ quam ab ipsa vi et significatione verborum regentium plurimis locis repetendum esse; quorum plurima talia sunt, ut, sive optativus vel indicativus præsentis sive imperfectum occurrit, ipsa quasi indicare videantur ea, quæ enuntiatione explicativa prædicantur, vera ac certa esse, ut *ὁράω*, *οἶδα*, *γιγνώσκω*, *ἐπίσταμαι*, *δηλόω*, *δῆλός εἰμι*, alia. Etiam *πυνθάνομαι* et *ἀκούω*, ut cum participio, ita cum *ὅτι* con-

---

[1] Hanc rem non satis observaverunt plurimi Grammatici, qui de hoc imperfecti usu mentionem fecerunt; cfr. exempla, quæ attulerunt Curtius et Kockius locis in sequ. annot. laudatis, — sed inter illa exempla, quæ ex Græcis scriptoribus afferuntur, nullum inveni, ubi enuntiatio explicativa a *dicendi* verbo penderet, præter Herodot. VIII. 111 *ὑποκρίναντο λέγοντες ὡς κατὰ λόγον ἄρα αἱ Ἀθῆναι ἦσαν μεγάλαι.* Kühner tamen § 550. 3. **a**: "das Verb" inquit, "des Hauptsatzes ist alsdann meistens ein Verbum *sentiendi* oder *affectuum*."

[2] Cfr. Madv. *Ordf.* § 178, ubi quum nonnulla alia affert, tum hæc: *ὁρῶ*, *αἰσθάνομαι*, *ἀκούω*, *πυνθάνομαι*, *μανθάνω*, *καταμ.*, *οἶδα*, *γιγνώσκω*, *ἐπίσταμαι*, *μέμνημαι*, *ἐπιλανθάνομαι*, *δηλῶ*, *δείκνυμι*, quæ omnia cum hujusmodi imperfecto occurrunt.

[3] Curtius Griech. Schulgr. § 529 Anm. 3 — — Umgekehrt folgen die Verba der Aussage den angegebenen Constructionen nicht, wenn der Schriftsteller den abhängigen Satz nicht blosz als Behauptung des sprechenden Subjects sondern als Thatsache hinstellt, *ἤγγειλέ τις, ὅτι οἱ πολέμιοι προσήλαυνον*: es meldete einer (die Thatsache) dasz die Feinde im Anzug waren; dagegen *ὅτι προσελαύνουσι* es meldete einer: Die Feinde sind im Anzuge. — Koch, Griech. Schulgr. § 109 Anm. 2 — Der Satz *εἶπεν ὅτι ἐπείνη* oder umgedreht: *ὅτι ἐπείνη, εἶπεν* kann aber auch bedeuten *dasz er hungerte, das sagte er*; dann ist *ὅτι ἐπείνη* nicht blosz Aussagesatz des redenden Subjects, sondern zugleich *Wirklichkeitsbehauptung* des Schriftstellers. — Cfr. Kühner. et Aken. ll. ll., et quæ Akenius ll. §§ 103—108 de accusativo verbali et transitivo disputat; § 108 "H. G. III. 2. 11 *πυθόμενος, ὅτι σῖτος ἐνῆν* (mit *ἔνεστι* könnte das auch auf Täuschung beruht haben)."

juncta [1] non tam de iis, quæ quis fama acceperit, quam de eo, quod certo nuntio compererit, usurpari videntur. At tamen, ut alia verba, ita hæc ipsa cum particula *ὡς* conjuncta de rebus fictis atque a veritate remotis nonnumquam usurpantur [2]; neque, credo, talibus locis imperfectum facile adhiberi poterat. Quamquam non semper scriptorem imperfecto adhibito significare se rei veritatem exploratam habere vel apparet e Mem. I. 2. 1 *θαυμαστὸν φαίνεταί μοι — τὸ πεισθῆναί τινας, ὡς Σωκράτης τοὺς νέους διέφθειρεν* [3].

Sed quo clarius appareat, quam late hæc constructio pateat apud Xenophontem, verba et locutiones, quæ cum hujusmodi imperfecto conjunguntur, ordine dispositas afferam:

αἰσθάνομαι An. I. 2. 21 *ᾔσθετο, ὅτι τὸ Μένωνος στράτευμα ἤδη ἐν Κ. ἦν —.*

ἀκούω Ages. 2. 28 *ἄσμενος ἤκουσεν, ὅτι μετεπέμπετο αὐτόν.* Cyr. III. 2. 27? Conv. 4 64?

γιγνώσκω Cyr. IV. 2. 35 *ἔγνω, ὅτι τούτους εἰκὸς — — νῦν κατειλῆφθαι ἦν —.* An. II. 2. 15 *ἔγνωσαν πάντες, ὅτι ἐγγύς που ἐστρατοπεδεύετο βασιλεύς.* V. 6. 29 *ἔλεξε — γιγνώσκων, ὅτι αὐτὸς ἐπεβούλευε —.* H. G. VII. 4. 39 *ἐκεῖνον — καίπερ γιγνώσκοντες, ὅτι ἐψεύδετο* (quod tamen etiam imperfecto respondere potest) *περὶ σφῶν, ἀφεῖσαν.* — *καταγιγνώσκω* H. G. V. 4. 41 *κατέγνω ὁ Ἀ., ὅτι ἀεὶ μετ᾽ ἄριστον οἱ πολέμιοι ἐφαίνοντο.* — *μεταγιγν.* Cyr. V. 5. 40 *ὥστε τὸν Κυαξάρην μεταγιγνώσκειν, ὡς οὔτε ὁ Κῦρος ἀφίστη αὐτοὺς ἀπ᾽ αὐτοῦ οὔθ᾽ οἱ Μῆδοι ἧττόν τι αὐτῷ προσεῖχον τὸν νοῦν ἢ καὶ πρόσθεν.* — *ἀγνοέω* H. G. II. 3. 55 *ἡ βουλὴ ἡσυχίαν εἶχε — — οὐκ ἀγνοοῦντες, ὅτι ἐγχειρίδια ἔχοντες παρῆσαν.* IV. 5. 12 *ὅτι πολλοὶ ἦσαν ἐν τῇ πόλει — —, οὐδὲν ἠγνόουν.*

ἐπι-δείκνυμι H. G. V. 4. 10 *ἐπεδείκνυεν, ὡς οὐδεὶς ἀντεξῄει.*

δῆλος Cyr. I. 4. 2 *δῆλος ἦν —, ὅτι ὑπερεφοβεῖτο.* VII. 2. 4 *ἐγένετο τοῦτο δῆλον, ὅτι εἴχετο τὰ ἄκρα.* Anab. II. 3. 6 *δῆλον ἦν, ὅτι ἐγγύς που β. ἦν —.* Mem. I. 2. 38. *δ. ἐγένετο, ὅτι ὠργίζοντο τῷ Σ.* — *ἔνδηλος* Cyr. I. 4. 1 *ἔνδηλος ὤν, ὅτι ἠσπάζετο αὐτῶν τοὺς υἱεῖς —.* Anab. II. 6. 18 — *ἔνδηλον αὖ καὶ τοῦτο εἶχεν, ὅτι — — ἂν θέλοι — — ἀλλὰ σὺν τῷ δικαίῳ καὶ καλῷ ᾤετο δεῖν —.* (?).

---

[1] Kühner § 550. 1. Anm. 2. — — Zwischen der Konstruktion mit dem Partizipe aber und der mit *ὅτι* oder *ὡς* scheint der Unterschied nur in der Form zu beruhen. Saltem de *ὡς* minus recte.

[2] Cfr. H. G. VII. 4. 39 *ἀπελογεῖτο, ὡς ἐξαπατηθείη. ἀκοῦσαι γὰς ἔφη, ὡς Λακεδαιμόνιοί τ᾽ εἶεν σὺν τοῖς ὅπλοις ἐπὶ τοῖς ὁρίοις προδιδόναι τ᾽ αὐτοῖς μέλλοιεν τὴν Τεγέην —. οἱ δ᾽ ἀκούσαντες, ἐκεῖνον μέν, καίπερ γιγνώσκοντες, ὅτι ἐψεύδετο περὶ σφῶν, ἀφεῖσαν.*

[3] Kühner § 550. 3. c. p. 880 or. r.: *Σ. τοὺς νέους διαφθείρει.*

Ap. Socr. 23 ὅτι δὲ οὕτως ἐγίγνωσκεν, *καταδηλότερον* ἐγίγνετο —. — *δηλόω* Cyr. I. 4. 26 — δηλῶν, ὅτι τοῦτον μάλιστα ἠσπάζετο. V. 4 2 δηλοῦν — ἐνετέλλετο —, ὅτι Κ. οὐ συνείπετο αὐτῷ. Ag. 1. 38 ἐδήλωσαν, ὅτι οὐ πλαστὴν τὴν φιλίαν παρείχοντο.

διδάσκω Mem. I. 7. 2 ὅτι ἀληθῆ ἔλεγεν, ὧδε ἐδίδασκεν.

κατα-δικάζω An. V. 8. 21. ὅτι δικαίως ἔπαιον —, καὶ αὐτοὶ ὑμεῖς κατεδικάσατε.

ἐπιλανθάνομαι Cyr. I. 3. 10 ἐπελέλησθε — — σύ τε ὅτι βασιλεὺς ἦσθα, οἵ τε ἄλλοι, ὅτι σὺ ἄρχων.

λογίζομαι H. G. III. 5. 23 λογιζόμενος ὁ Π. —, ὡς (sq. 2 pf. opt.) καὶ Κ. οὐκ ἠκολούθουν (impf.?) sq. pr. opt. στρατεύοιντο —. ἐλογίζοντο δὲ καὶ — ὡς sq. opt. pr. — τὸ δὲ μέγιστον, ὅτι οἱ νεκροὶ ὑπὸ τῷ τείχει ἔκειντο. — *ἀντιλογίζομαι* H. G. VI. 5. 24 ἀ-ίζοντο, ὅτι — ἐλέγετο εἶναι. — *ἐπιλογ.* H. G. VII. 5. 16 οὐδὲ ἐπ-ίσαντο [1], ὅτι — — ἔμελλον μάχεσθαι —.

καταμανθάνω Cyr. I. 3. 10 κατέμαθεν, ὅτι τοῦτ' ἄρ' ἦν ἡ ἰσηγορία —. An. VII. 7. 43 εἰ μήτε — κατέμαθες, ὅτι σοι ἐκ τῆς ψυχῆς φίλος ἦν —, κατανόησον —.

ἀνα-μιμνήσκω H. G. II. 1. 14 ἀναμνήσας, ὡς εἶχε φιλίας —.

ἐν-νόεω, -έομαι Cyr. V. 2. 18 ἐνενόησε αὐτῶν καὶ ὡς ἐπηρώτων ἀλλήλους — καὶ ἔσκωπτον —. Anab. III. 1. 2 ἐν πολλῇ ἀπορίᾳ ἦσαν οἱ Ἕ. ἐννοούμενοι, ὅτι — ἦσαν — ἦσαν — ἔμελλε — ἀπεῖχον — ἦν — διεῖργον — sq. 2 plqpf. *προσεννοέω* Conv. 2. 16 προσενενόησα, ὅτι οὐδὲν ἀργὸν ἦν — ἀλλὰ — — ἐγυμνάζοντο —. *κατανοέω* Cyr. III. 3. 9 κατανοῶν ὁ Κ., ὡς εὖ εἶχον οἱ στρ. — — ἐπιστήμονες δὲ — ἦσαν —. IV. 1. 3 ἔφθασεν — πρὶν τοὺς πολεμίους κατανοῆσαι, ὅτι ἀνεχωροῦμεν —.

οἶδα An. V. 8. 10 ἔδοξάς μοι εἰδότι ἐοικέναι, ὅτι ἔζη. H. G. V. 1. 20 τῶν μὲν γὰρ ἔξω ᾔδει, ὅτι κατὰ ναῦν ἔμελλον οἱ ναῦται σκηνήσειν. Ag. 3. 3 εἰδώς, ὅτι Φ. γῆμαι μὲν τὴν βασιλέως ἔπραττε, τὴν δ' αὐτοῦ ἄνευ γάμου λαβεῖν ἐβούλετο —. Cyneg. 12 6 εἰδότες, ὅτι εὐτύχουν —. (?).

ὁράω Cyr. III. 3. 10 ὁρῶν, ὅτι — — — πολλοὶ καὶ ἐπιφθόνως εἶχον πρὸς ἀλλήλους —. An. II. 2. 5 ἐπείθοντο — ὁρῶντες, ὅτι μόνος ἐφρόνει — οἱ δ' ἄλλοι ἄπειροι ἦσαν. VI. 4. 23 ἑώρα τοὺς ἀνθρώπους, ὡς εἶχον δεινῶς τῇ ἐνδείᾳ —. H. G. IV. 2 5 ὁρῶν, ὅτι οἱ πολλοὶ — — μένειν ἐπεθύμουν —. V. 4. 19 ὁρῶντες, ὅτι πόλεμος ἐν Κ. οὐκέτι ἦν ἀλλ' οἱ Λ. ἐνέβαλλον —.

πεισθῆναι Mem. I. 2. 1 τὸ πεισθῆναί τινας, ὡς Σ. τοὺς νέους διέφθειρε.

πυνθάνομαι H. G. III. 2. 11 πυθόμενος, ὅτι πολὺς σῖτος ἐνῆν αὐτοῖς, — ἐπολιόρκει — An. VI. 3. 23?

[1] Cob. ἐπελογίσαντο.

σαφηνίζω H. G. VII. 5. 21 σαφηνίζειν ἐδόκει, ὅτι εἰς μάχην παρεσκευάζετο — —.

τεκμηρίῳ χρῆσθαι Mem. I. 1. 2 ὡς οὐκ ἐνόμιζε —, ποίῳ ἐχρήσαντο τ. φανερός Mem. IV. 1. 1 ὥστε φανερὸν εἶναι, ὅτι οὐδὲν ὠφελιμότερον ἦν —. ἐμφανίζω Cyr. VIII. 1. 26 ἐ-ων καὶ τοῦτο, ὅτι — — ἐποιεῖτο —. ἀφανίζω H. G. III. 3. 9 ἀ-οντες, ὅτι ἐφ' ἕνα ἐκεῖνον — ἔπεμπον.

Imperfectum.

I Quemadmodum præsentis indicativum ad præteritum relatum in imperfectum mutari antea demonstravimus, ita nonnumquam fit, ut imperfectum orationis rectæ in optativum presentis transeat [1]. Recte autem KÜHNER [2] statuit hunc transitum iis fere locis occurrere, ubi ex ipsa oratione satis appareat optativum imperfecto respondere; neque enim tam late patet hic præsentis optativi usus, quam ex exemplis ab eodem KÜHNERO et ab AKENIO allatis colligere forsitan quispiam possit, et nonnullis locis minoris momenti est, utrum optativum quendam ad præsens an ad imperfectum pertinere statuamus. Certe autem imperfecto respondere videtur his locis: Anab. IV. 1. 24 ὁ δὲ λοιπὸς ἔλεξε, ὅτι οὗτος μὲν οὐ φαίη (de homine jam interfecto) διὰ ταῦτα εἰδέναι, ὅτι — — ἐτύγχανε —. VII. 4. 19 ἔλεγεν, ὅτι οἴοιτο τεθνεῶτας πολλοὺς εὑρήσειν. H. G. V. 2. 2 αἰσθάνεσθαι ἔφασαν, ὡς — — ἐξέπεμπον καὶ ὡς ἔστι μὲν ὅτε οὐδὲ συστρατεύοιεν — ὁπότε δὲ καὶ ἀκολουθοῖεν κακῶς συστρατεύοιεν. Mem. II. 6. 13 ἤκουσα μέν, ὅτι Περικλῆς πολλὰς (sc. ἐπῳδὰς) ἐπίσταιτο, ἃς ἐπᾴδων ἐποίει αὐτὴν φιλεῖν αὐτόν, hoc enim colloquium post mortem Periclis habitum esse videtur et si ἐπίσταιτο præsenti ἐπίσταται responderet, sine dubio etiam pro

---

[1] Cfr. MADV. Ordf. § 134. KÜHNER § 389, b. Anm. 1 et § 550. A. 4. AKEN. Grundzüge § 98.

[2] § 550. A. 4 Anm. 6 Allerdings pflegen die Griechen wenn die direkte Rede den Indikativ des Imperfekts verlangt, denselben auch in der obliquen Rede beizubehalten um die mögliche Zweideutigkeit zu vermeiden; wo aber aus dem Zusammenhange deutlich ersehen wird, das der Optativ des Imperf. von einer vergangenen Handlung zu verstehen sei, haben sie kein Bedenken getragen denselben anzuwenden, vgl. die Beisp. in N:o 4 von X. Com. 2. 6. 13 bis Hell 5. 2. 2. — Mirum tamen est eundem Kühnerum, qui et § 389 7. Anm. 1 et 550 A. 4 de illo loco e Memorabil. II. 6. 13 recte judicat, in commentariis ad hunc locum censere ἐπίσταιτο ad ἐπίστατει orationis rectæ transferendum esse.

ἐποίει ποιοίη scriptum esset. Credibilius tamen est, si ita res se habuisset, scripturum fuisse Xenophontem post ἤκουσα, idem fere atque οἶδα significans, — ἐπίσταται — — ποιεῖ —.

Afferendi jam sunt nonnulli loci, ubi mihi quidem verisimillimum videtur optativum imperfecto respondere, quamquam etiam statui forsitan possit optativum a præsenti historico, cujus usum in lingua Græca satis constat latissime patere, exortum esse. Anab. IV. 3. 11 ἔλεγον, ὅτι τυγχάνοιεν φρύγανα συλλέγοντες ὡς ἐπὶ πῦρ κἄπειτα κατίδοιεν (τυγχάνοιεν ɔ: ἐτυγχάνομεν vel τυγχάνομεν)[1] —. H. G. I. 7. 5 διηγοῦντο, ὅτι αὐτοὶ μὲν ἐπὶ τοὺς πολεμίους πλέοιεν sq. opt. aor. (ἐπλέομεν potius quam πλέομεν). II. 2. 17 ἐπεὶ δὲ ἧκε τετάρτῳ μηνί, ἀπήγγειλε ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, ὅτι αὐτὸν Λύσανδρος τέως μὲν κατέχοι, εἶτα κελεύοι εἰς Λακεδαίμονα ἰέναι.[2] Cyr. III. 3. 48 οἱ δ' ἔλεγον, ὅτι ἐξίοιεν τ' ἤδη sq. καὶ παρατάττοι αὐτοὺς αὐτὸς ὁ βασιλεύς, et H. G. V. 4. 21 — — ἀπήγγελλον, — —, ὅτι στράτευμα πάμπολυ προσίοι optativi illi imperfectis ἐξῆσαν προσῄει respondere videntur; nam hi optativi, quum præsenti verbi εἶμι respondent, semper fere habent futuri temporis significationem.

His autem locis minoris momenti esse videtur, utrum ad præsens an ad imperfectum referatur optativus. An. III. 3. 4 ἐγίγνωσκον, ὅτι ὑπόπεμπτος εἴη. Cfr. II. 2. 21 ἔγνωσαν οἱ στρατιῶται, ὅτι κενὸς ὁ φόβος εἴη καὶ οἱ ἄρχοντες σῷ (timorem vanum *fuisse* (esse) et duces salvos *esse*); ad prius subjectum melius imperfecto respondet[3], ad posterius pro præsenti usurpari necesse est statuere. An. I. 9. 11 εὐχήν τινες ἐξέφερον, ὡς εὔχοιτο —, optativus quidem videtur imperfecto respondere. Observandum tamen est hanc præteriti significationem vel in substantivo εὐχὴ positam esse. — Ceteros autem locos, ubi optativum imperfecto respondere aut statui possit aut grammatici et Xenophontis interpretes existimaverunt, ad præsens referre tutius mihi visum est[4].

---

[1] Anab. IV. 4. 9 Kühner (Gram. § 389. 7. Anm. 1) legit ὅτι κατίδοιεν στράτευμα καὶ νύκτωρ πολλὰ πυρὰ φαίνοιτο. Eadem lectio est apud Kr., Vollbr., Saupp. — Schenkl. et. Hug. legunt: ὅτι κατίδοιεν νύκτωρ πολλὰ πυρὰ φαίνοντα.

[2] κατέχοι — κελεύοι Dind., Cob., Büchs. κατέχει — κελεύει Breit (Ed 53) Contra in ed. 73 κατέχοι — κελεύει; "κατέχοι opt. imperf." inquit "κελεύει noch fortdauernde Handlung."

[3] Madv. Bemerkungen pag. 10: ihre furcht *sei* ohne grund *gewesen*.

[4] Satis constat esse complura verba. ἀκούω, ἀδικέω, φεύγω, νικάω, οἴχομαι, ne loquar de ἥκω, cujus optativus persæpe occurrit, quæ in præsenti præteriti significatione utantur, ut Anab. V. 7. 5 ἀκούω τινὰ διαβάλλειν ἐμέ cfr. III. 2. 34 3. 16. — Apparet igitur talibus locis. quales sunt An. I. 3. 20 ἀπεκρίνατο, ὅτι ἀκούοι — Cyr. III. 1. 1 ἐννοήσας,

II His autem locis imperfectum immutatum restat:

a) personæ I orationis rectæ respondens: H. G. III. 5. 5 ἀνεμιμνήσκοντο, ὡς θύειν — — οὐκ εἴων καὶ — — ὡς ἔρριψαν — καὶ ὅτι οὐδὲ συνεστράτευον —. VI. 5. 33 ἀνεμίμνησκον, ὡς ἀεί ποτε — — ἀλλήλους παρίσταντο. VII. 1. 34 εἶχε λέγειν, ὅτι μόνοι τῶν Ἑλλήνων βασιλεῖ συνεμάχοντο sq. opt. aor. Cyneg. 12. 6 εἰδότες, ὅτι εὐτύχουν — (?).

b) pers. II respondens H. G. V. 2. 2 αἰσθάνεσθαι ἔφασαν, ὡς οὐδὲ σῖτον ἐξέπεμπον καὶ sq. optativo. præs. imperfecto respondente.

c) pers. III respondens: Cyr. III. 2. 27 ὡς ἤκουσεν, ὅτι πολλάκις πρὸς τὸν Ἰνδὸν οἱ Χαλδαῖοι ἐπορεύοντο, ἀναμνησθείς, ὅτι — ἦλθον καὶ ᾤχοντο πρὸς τοὺς πολεμίους — — ἐβούλετο[1] —. VIII. 1. 40 καταμαθεῖν τοῦ Κύρου δοκοῦμεν, ὡς — — ἐνόμιζε — — ᾤετο —. Anab. VI. 3. 23 ἐπυνθάνοντο, ὅτι οἱ Θρᾷκες εὐθὺς ἀφ᾽ ἑσπέρας ᾤχοντο. [H. G. II. 1. 4 παραγγέλλειν ἐκέλευσε ὁ Ἐ., ὅτι τὸν κάλαμον εἶχε (ὅτι = quod?)] H. G. II. 1. 4 ἀπολογούμενος, ὅτι οὐδὲ πλεῖν — — δυνατὸν ἦν. III. 4. 8 ὅτι μὲν οὖν ἔδακνε[2] καὶ τὸν Ἀγησίλαον ταῦτα, ὕστερον ἐδήλωσεν. 5. 23 λογιζόμενος, ὡς — — — Κ. οὐκ ἠκολούθουν (?) (vide Büchs.). V. 2. 33 ὡς πολεμικῶς ὑμῖν εἶχον οἱ Θ., πρὶν τὰ νῦν γενέσθαι, ἐλέγετε καὶ αὐτοί. VII. 1. 23 — ἀπεδείκνυε — τεκμήρια παρεχόμενος, ὡς — — ἡροῦντο. Ap. Socr. 1 ὅτι ἑαυτῷ ἡγεῖτο αἱρετώτερον εἶναι τοῦ βίου θάνατον, τοῦτο οὐ διεσαφήνισαν. 22 ἤρκεσε — δηλῶσαι, ὅτι Σ. — — περὶ παντὸς ἐποιεῖτο —. Præterea ad præs. hist. An. III. 4. 20 λέγει, ὅτι ἐδόκει (ὅτι = quod?).

Cum præsentis optativo præs. ind. respondente imperfectum occurrit An. VI. 1. 16 ἀπήγγελλεν, ὅτι ἐπαινοίη — — καὶ ὅτι ὑπισχνεῖτο —. H. G. V. 2. 8 ἐδίδασκον, ὡς ἕως μὲν σφεῖς οἴκοι ἦσαν ἐδέχετό τε ἡ πόλις — — καὶ —

ὅτι ἀδικοίη —. H. G. I. 1. 27 ἠγγέλθη, ὅτι φεύγοιεν —. An. I. 10. 5 ἤκουσε, ὅτι οἱ Ἕ. νικῷεν Cyr. VI. 1. 26 γιγνώσκων, ὅτι οἴχοιτο nullam mentionem fieri posse de optativo pro imperfecto usurpato; id quod miror Akenium et Kühnerum (ad An. I. 3. 20) fugisse. Illud quoque cognitum est, præsentia λέγει (Cfr. An. III. 2. 8. 33), φησί, δοκεῖ, κελεύει, similia sæpe de præterito usurpari; et legatos redeuntes, quæ dixit ille, unde revertuntur, præsenti tempore afferre. Ut occurrit ὅτι λέγοι (φαίη) An. I. 3. 7. V. 1. 3. VI. 2. 13. VII. 3. 13. H. G. III. 1. 19. ἧκε λέγων, ὅτι ὅσα λέγοιεν οἱ πρόσθεν καὶ αὐτῷ δοκοῦντα λέγοιεν IV. 6. 3. VI. 4. 7 ὡς ἀνεφύγοντο — λέγοιεν —. VII. 1. 36 συνεμαρτύρει, ὡς ἀληθῆ λέγοι Mem. III. 11. 3 ὅτι δίκαια λέγοι. — —. ὅτι κελεύοι occurrit H. G. III. 3. 17, ὅτι δοκοῖεν Anab. II. 3. 6. H. G. IV. 7. 3? — Anab. VI. 1. 16 ἀπήγγελλε, ὅτι ἐπαινοίη sq. impf. ὅτι ὑπισχνεῖτο. Mem. I. 2. 59 ἐξηγεῖσθαι, ὡς ὁ ποιητὴς ἐπαινοίη —. An. III. 3. 12 Ξ. ἔλεγεν, ὅτι ὀρθῶς αἰτιῷντο καὶ τὸ ἔργον — — μαρτυροίη —.

[1] Cyr. V. 3. 46 ὡς particula interrogativa esse videtur.

[2] ἔδακνε Cob., ἔμηνε Dind., Breit., Büchs.

συνεστρατεύοντο —, ἐπεὶ δὲ σφᾶς ἐξέβαλον, ὡς — ἐθέλοιεν — δέχοιντο. VI. 4. 7 ἀπηγγέλλετο, ὡς οἵ τε νεῷ — — ἀνεῴγοντο αἵ τε ἱέρειαι λέγοιεν —. VI. 5. 35 διῆλθε θροῦς, ὡς νῦν ταῦτα λέγοιεν, ὅτε δὲ εὖ ἔπραττον, ἐπέκειντο ἡμῖν.

Perfectum et Plusquamperfectum.

I Perfecti indicativus orationis rectæ plurimis locis in optativum transit[1] et quidem:

A. Post verba dicendi et declarandi.

a) in præteriti indicativo: Cyr. VI. 2. 9 ἔλεγον, ὅτι Κροῖσος μὲν ἡγεμὼν — — ᾑρημένος εἴη — — δεδογμένον δ' εἴη —. VIII. 5. 17 εἶπε τῷ Κυαξάρῃ, ὅτι οἶκος αὐτῷ ἐξῃρημένος εἴη —. Anab. VI. 3. 11 ἔλεγον, — — ὅτι πολιορκοῦνται — οἱ δε Θρᾷκες πάντες περικεκυκλωμένοι εἶεν αὐτούς. VII. 6. 44 ἐπέστελλον δὲ ταῦτα καὶ ἄλλοι τῷ Ξ., ὡς διαβεβλημένος εἴη (II.) —. H. G. I. 4. 2 ἔλεγον, ὅτι Λ. πάντων ὧν δέονται πεπραγότες εἶεν παρὰ βασιλέως. II. 1. 11 εἶπεν, ὅτι τὰ — παρὰ βασιλέως ἀνηλωμένα εἴη —. (1. 31 κατηγορίαι ἐγίγνοντο — — ὅτι ἐψηφισμένοι εἴησαν sq. opt. aor.) III. 3. 7 εἶπεν, ὅτι ἐπιδημεῖν οἱ παρηγγελμένον εἴη. IV. 3. 1 ἀγγέλλει (pr. hist.), ὅτι — — τεθναῖεν et ἐδήλου δ' ὅτι καὶ τῶν συμμάχων οὐκ ὀλίγοι πεπτωκότες εἶεν. 3. 10 ἠγγέλθη, ὅτι ἡττημένοι εἶεν οἱ Λ. καὶ — Π. τεθναίη. 5. 8 ἀγγέλλουσι, (pr. hist.), ὅτι οἱ νεκροὶ ἀνῃρημένοι εἴησαν. V. 1. 32 ἔλεγον, ὅτι οὐκ ἐπεσταλμένα σφίσι ταῦτ' εἴη. VII. 1. 35 ἔλεγε, ὅτι οἱ Α. καὶ οἱ Α. μάχῃ ἡττημένοι εἶεν —.

b) in infinitivo: H. G. III. 3. 6 λέγειν ἔφη αὐτόν, ὡς σφίσι — — οὐ πάνυ πολλοὶ — συνειδεῖεν —.

c) in participio: Cyr. I. 5. 3 — λέγων, ὡς — præs. opt. — καὶ ἐπιγαμίας

---

[1] Fortasse dignum erit, quod commemoretur, si formas illas εἰδείην, συνειδ., τεθναίην, exceperis, activi optativum circumscriptum non minus sæpe occurrere quam simplicem, ut συνειληφώς, λελοιπώς, πεπραγώς, πεπτωκώς, τετελευτηκὼς εἴη (observandus etiam est indicativus πεπερακότες εἰσί H. G. III. 2. 14, ubi tamen Cob. εἶεν legit.); contra occurrunt καταλελοίποι, ὑπηρετήκοι, ἀποκεχωρήκοι. Ceterum fortasse commemorandum est nonnumquam optativum perfecti usurpari, ubi aoristi opt. exspectares. Ex illis autem locis, ubi perf. opt. occurrit, quamquam pauciscimi sunt, qui pers. I vel II or. rectæ respondent, tamen permultis pronomina occurrunt, quæ a pers. I vel II or. rectæ transierunt. In iis, quæ sequuntur, signis I et II parenthesi inclusis personas I et II verbi or. rectæ indicamus.

ἀλλήλοις πεποιημένοι εἶεν sq. opt. fut. III. 2. 8 — *εἰπών, ὅτι εἰδείη τοῦτο* — An. I. 2. 21 *ἧκεν ἄγγελος λέγων, ὅτι λελοιπὼς εἴη Συέννεσις τὰ ἄκρα* —. H. G. IV. 8. 16 *ἀνέβαινε φράσων, — ὅτι Κόνωνα συνειληφὼς εἴη.* (I). V. 2. 3 *λέγων, ὅτι τῷ πατρὶ αὐτοῦ ἡ — — πόλις — ὑπηρετήκοι.* 2. 38 *διδάσκων, ὅτι οἱ Θ. — κατεστραμμένοι εἶεν* sq. ind. fut. VII. 1. 32 *ἔπεμψεν ἀγγελοῦντα, ὅτι Λακεδαιμονίων οὐδὲ εἷς τεθναίη* —. Ag. 7. 5 *ἀγγελίας ἐλθούσης, ὡς — τεθναῖεν* —.

B. Post verba sentiendi:

a) in præteriti indicativo: An. V. 6. 35 *ἔγνωσαν οἱ Ἡ., ὅτι ἐκπλεῖν δεδογμένον εἴη καὶ Ξ. ἐπεψηφικὼς εἴη* —. VII. 2. 18 *κατέμαθεν, ὅτι τούτου ἕνεκα τὰ πυρὰ κεκαυμένα εἴη* —. H. G. III. 2. 8 *ἐπεμνήσθη τις —, ὅτι καταλελοίποιεν πρέσβεις* —. V. 2. 15 *ἠκούομεν, ὡς — — ἐψηφισμένον εἴη* —.

b) in participio: Cyr. IV. 2. 3 *ἐνθυμηθέντες, ὅτι νῦν — — τεθναίη ὁ ἄρχων — — ἡττημένοι δ' εἶεν* sq. 3. opt. præs. — An. VII. 8. 21 *ἀκούσας, ὅτι πάλιν ἐπ' αὐτὸν τεθυμένος εἴη ὁ Ξ. καὶ* sq. opt. fut. — H. G. I. 1. 11 *πυθόμενος, ὅτι αἱ — νῆες — ἀνηγμέναι εἶεν* —. III. 5. 23 *λογιζόμενος, ὡς Λ. — — τετελευτηκὼς εἴη καὶ τὸ σ. ἀποκεχωρήκοι* [1] —. IV. 8. 31 *αἰσθόμενοι, ὅτι — ἡ δεκάτη — πεπραμένη εἴη* —. 8. 35 *ἀκούσας, ὅτι τὴν Ἄντανδρον φιλίαν προσειληφὼς εἴη.*

II Perfecti indicativus rarius occurrit et quidem.

a) post præteriti indicativum: Anab. II. 1. 3 *οὗτοι ἔλεγον, ὅτι Κῦρος μὲν τέθνηκε* sq. 3 opt. præs. Cfr. H. G. III. 2. 28 *ᾔσθετο ὁ δῆμος, ὅτι οὐ τέθνηκεν ὁ Θρασυδαῖος* —. Contra Cyr. VIII. 7. 19 *οὐδὲ τοῦτο — πώποτε ἐπείσθην, ὡς ἡ ψυχή — — — ὅταν τούτου* (ɔ: *τοῦ σώματος*) *ἀπαλλαγῇ τέθνηκεν* ad temporis spatium latius patens pertinet, itemque OEc. 9. 4 *ἐπέδειξα αὐτῇ, ὅτι — — πρὸς μεσημβρίαν ἀναπέπταται.* Hic afferendi sunt duo loci H. G. III. 2. 14 *ἤκουσε ὁ Δ., ὅτι πάλιν πεπερακότες εἰσὶ τὸν Μ.* — et V. 3. 12 *ἐδίδασκον, ὡς — — εἶεν — οὗτοι δὲ καὶ νῦν διαπεπραγμένοι εἰσί*, quibus locis Cobetus *εἰσιν* in *εἶεν* mutavit. Vect. 1. 2 *ἀνεφαίνετο, ὅτι ἡ χώρα πέφυκε* —.

b) Ceteris locis sententia explicativa refertur vel ad infinitivum: Anab. VI. 4. 14 *ἐτόλμων λέγειν, ὡς ὁ Ξ. πέπεικε τὸν μάντιν* —. H. G. III. 3. 10 *πρὶν αἰσθέσθαι αὐτούς, ὅτι μεμήνυνται* — (I). Mem. IV. 8. 4 *εἰπεῖν αὐτόν, ὅτι*

---

[1] *ἀποκεχωρήκοι* Dind., Cob., Büchs.; *ἀποκεχωρήκει* Breitenb: "nostro loco," inquit, "eleganter discernuntur res manifestae, quæ per indicativos, a rebus minus apertis et fama magis vel mente quam oculis percipiendis, quæ per optativos exprimuntur. Hic enim modus rem exhibet, qualis et quatenus enuntiationis subjecto (Pausaniæ), ille, ut scriptori nota erat." — Quæ tamen qualia sant, ex antecedentibus satis apparet.

οὐδὲν ἄλλο ποιῶν διαγεγένηται — (I). OEc. 11. 21 *ᾤου με ἐρεῖν, ὡς — κέκλημαι* —. Vel ad participium: H. G. I. 4. 20 *εἰπών, ὡς ἠδίκηται* —. 6. 36 *ἐξέπεμψε — βοῶντας, ὅτι Κ. νενίκηκε — καὶ αἱ — νῆες — ἀπολώλασι.* Cyr. II. 1. 11 *γιγνώσκων, ὅτι — ὡπλισμένοι εἰσί, ἔδεισα, μὴ — πάθοιτε.*

Post præsens historicum perfecti indicativus occurrit An. IV. 2. 17 *λέγει* (*ὡς ἀπεκόπησαν καὶ*) *ὅτι τεθνᾶσι* —. VII. 6. 1 *λέγουσι, ὅτι* (*δοκεῖ — — καὶ*) *ἐκπέπλευκε* —. 6. 43 *λέγει, ὅτι ἀκήκοε* —[1].

III Quemadmodum in imperfectum præsentis indicativus, ita in plusquamperfectum perfecti indicativus nonnumquam mutatur. Cyr. VI. 1. 2 *γιγνώσκων, ὅτι Γαδάτας πάλαι ἀπωλώλει φόβῳ* (or. r. *Γ πάλαι ἀπόλωλε*) —. An. III. 1. 2 *ἐν πολλῇ ἀπορίᾳ ἦσαν ἐννοούμενοι, ὅτι — — προὐδεδώκεσαν αὐτοὺς — — καὶ μόνοι ὑπολελειμμένοι ἦσαν*, antecedentibus 6 imperfectis. (Cfr. H. G. III. 5. 23 — *ὡς* — — *ἀποκεχωρήκει* Breitenb.). — Ceterum plusquamperfectum in his enuntiationibus numquam occurrit plusquamperfecto orationis rectæ respondens, nisi in imperfecti significatione H. G. V. 4. 23 *ἔλεγον, ὡς εὔδηλον καὶ τοῖς Ἀ. ἔσοιτο, ὅτι οὐδ' ἡ πόλις τῶν Λ. ταῦτα συνῄδει*, ubi tamen etiam perfecto *σύνοιδε* plqpf. respondere potest.

Aoristus.

Aoristi indicativus orationis rectæ in oratione obliqua apud Xenophontem non minus sæpe immutatus servatur, quam in optativum transgreditur. Animadvertendum vero est in his enuntiationibus ab *ὅτι* vel *ὡς* pendentibus aoristum, sive indicativus sive optativus [2] usurpetur, semper fere de iis adhiberi, quæ tempus enuntiationis regentis antecedunt. Quod autem statuisse videtur Akenius [3] optativum aoristi de iis, quæ ad tempus verbi regentis pertinerent, in his enun-

---

[1] Præs. hist. cum opt. perf. occurrit, ut supra allatum est, H. G. IV. 3. 1. 5. 8.

[2] De optativi aoristi significatione temporali vide Madv. Ordf. § 134 et Bemerkungen p. 24 Kühner § 389. 7. a) Anm. 1.

[3] Grundzüge § 98: Aber wenn auch dieser (der Opt. des Aor.) von Gegenwart eben nicht vorkommen wird, da Gleichzeitigkeit immer einen Ausdrück der Dauer verlangt, ist es schon nach Obigem nicht möglich zu behaupten, dasz er bestimmt sei bei *ὅτι* und *ὡς* stets Vergangh. zum Hauptverbo, wie das Præs. die Gleichzeitigkeit, zu bezeichnen, noch aus ihm die Möglichkeit jenes Gebrauchs erklären wollen. Denn es giebt auch das *Præs.* Opt. von Vergangh.

tiationibus non occurrere eam ob rem, quod formis durantis actionis exprimenda essent ea, quæ ad idem tempus referrentur, neque defendi posse aoristi optativo id propositum esse, ut ea, quæ actionem verbi regentis antecederent, semper significaret, mihi quidem videtur indicativus aoristi potius quam optativus usurpari potuisse ad idem tempus, atque sententia regens, relatus. Nam ipsa optativi forma ad orationem rectam quasi apertius revocatur cogitatio, ut si dicatur *εἶπε, ὅτι ποιήσειεν (dixit se fecisse)* appareat eo ipso tempore, quo in præsenti occurrit id, quod enuntiatio regens exprimit (eo tempore, quo loquebatur aliquis), præteritum fuisse id, quod sententia explicativa prædicatur. (*ἐποίησεν* eo tempore præteritum fuit, quo tempore *εἶπεν* præsens fuit (= *λέγει*). At contra indicativo usurpato hoc nonnumquam minus elucet, præsertim si ad locutionem impersonalem refertur particula *ὅτι* (Latinorum *quod* l. *id quod, det att* sueth. quodammodo respondens). Nam tum facilius fieri potuit, ut utraque actio et enuntiationis regentis et sententiæ explicativæ ad præteritum tempus ita referretur, ut nihil respiceretur, quænam esset inter ipsas temporis ratio [1]. Ut quum legitur H. G. VI. 4. 20 *ἐπεὶ δ' ἤκουσαν τὸ γεγενημένον, ὅτι μὲν σφόδρα ἠνιάθησαν, πᾶσι δῆλον ἐγένετο,* utraque enuntiatio *ἠνιάθησαν* et *δῆλον ἐγένετο* ad idem fere tempus refertur; quum tamen hoc loco aoristum de ingeredienti actione interpretari possimus, non necessarium nobis visum est statuere aoristi indicativum per temporum quandam assimilationem præsenti orationis rectæ nonnumquam respondere, præsertim quum omnibus ceteris locis Xenophonteis aoristo respondere videretur, velut § 32 ejusdem capitis: *ᾧ καὶ δῆλον ἐγένετο,*

---

[1] Eodem modo aoristi infinitivus ad præterita dicendi et sentiendi verborum quamquam longe plurimis locis perfecti infinitivo Latinorum respondet, tamen nonnullis locis ita usurpatur, ut præsentis infinitivo Latinorum respondere videatur. Cfr. Chr Cavallin, Grekisk Syntax § 231 — — I förhållande till en styrande sats i *förfluten* tid utmärker dock aoristus inf. icke alltid något öfverståndet (plusqupf.) utan båda handlingarne förläggas understundom, utan inbördes relation, till förfluten tid. Cfr. An. I. 6. 5 *Κλέαρχον, ὅς γε καὶ αὐτῷ καὶ τοῖς ἄλλοις ἐδόκει προτιμηθῆναι* — — — den ehrvollsten Rang — — *einzunehmen* schien, Rehd. — IV. 5. 4 *ἔδοξε λῆξαι*, Cyr VI. I. 53 *γενέσθαι* pro *γενέσθαι ἄν*? Ad præs. Cyr. I. 6, 17 *οὕτω μοι δοκεῖ ἥ τε ὑγίεια μᾶλλον παραμένειν καὶ ἰσχὺς προσγενέσθαι* (= *accessisse* an in *προσγίγνεσθαι* l. *προσγενέσθαι ἂν* mutandum?), Sæpissime autem hic inf. aor. occurrit illis locis, ubi verbum *δοκεῖν* de somniis, visis, portentis usurpatur. Pl. Crito 44 *ἐδόκει τις γυνὴ — — καλέσαι με (me vocare videbatur) καὶ εἰπεῖν*. Cyr. VIII. 7. 1 *ἔδοξε προσελθὼν — εἰπεῖν*. An. III. 1. 11 *ἔδοξε σκηπτὸς πεσεῖν* —. III. 1. 12 — *ἰδεῖν ἔδοξε* —. IV. 3. 8 *ἔδοξε — δεδέσθαι — περιρρυῆναι* —. Permulta hujus rei exempla Hedodotea attulimus: De modis atque Temporibus orationis obliquæ apud Herodotum pp. 55—56, ubi tamen minus recte: "neque tamen dubium videtur, quin his quoque locis aoristus præteriti significationem retineat."

ὅτι ἰσχυρῶς ἔδεισαν οἱ Ἕλληνες αὐτόν (Iasonem interfectum), μὴ τύραννος γένοιτο. Mem. I. 3. 8?

Omnino autem statui possit optativum aoristi sæpius occurrere ad dicendi et declarandi verba, præsertim si oratio recta personam verbi I vel II usurpaverit, indicativum in illis enuntiationibus remanere, quæ ad verba sentiendi referuntur.

I. Aoristi optativus igitur occurrit:

A. Post verba dicendi et declarandi:

a) in præteriti indicativo: Cyr. I. 4. 10 ἔλεγεν, ὅτι αὐτὸς ταῦτα θηράσειεν ἐκείνῳ (I). II. 3. 19 οἱ δ' ἔλεγον, ὅτι πληγεῖεν ταῖς βώλοις (I). 4. 7 ἔλεξαν, ὅτι πέμψειε σφᾶς ὁ Ἰνδῶν βασιλεύς, (σφᾶς ɔ: ἡμᾶς). — IV. 4. 4 ἔλεγον, ὅτι καὶ πολλὴν διελάσειαν — sq. 2 opt. præs (I). — V. 3. 26 λέγει, ὅτι ἤκουσιν — ἄγγελοι, ὡς ὁ Ἀσσύριος ἐπεὶ πύθοιτο (?) — — χαλεπῶς τε ἐνέγκοι καὶ sq. opt. præs. — An. I. 4. 18 ἔλεγον, ὅτι οὐπώποθ' οὗτος ὁ ποταμὸς διαβατὸς γένοιτο. IV. 3 11 ἔλεγον, ὅτι — — κἄπειτα κατίδοιεν antec. opt. pr. impf. resp. (I). 4. 9 ἔλεγον, ὅτι κατίδοιεν νύκτωρ πολλὰ πυρὰ φαίνοντα (I). V. 6. 3 ἀπελογήσατο, — ὅτι οὐχ — εἴποι — (I) 8. 12 τοῦτον μὲν ἀνέκραγον ὡς ὀλίγας παίσειεν (II). — VII. 5. 4 ἔλεγεν, ὅτι οὐ πλέον ἐμπολῆσαι — (I). H. G. I. 7. 5 διηγοῦντο, ὅτι — — πλέοιεν τὴν δ' ἀναίρεσιν τῶν ναυαγῶν προστάξειαν — (I). [II. 1. 31 κατηγορίαι ἐγίγνοντο, ὅτι — καὶ ὅτι κατακρημνίσειαν]. V. 4. 34 — — ἐδίδασκον τὸν δῆμον, ὡς οἱ Λακεδαιμόνιοι οὐχ ὅπως τιμωρήσαιντο, ἀλλὰ καὶ ἐπαινέσειαν —. VII. 1. 39 ἀπεκρίναντο, ὅτι οὐκ ὀμούμενοι ἀλλ' ἀκουσόμενοι — πεμφθείησαν (I). 4. 39 ἀπελογεῖτο, ὡς ἐξηπατηθείη — (I).

b) in conjunctivo vel optativo: H. G. VI. 5. 21. ἦγε — βουλόμενος απαγαγεῖν πρὶν — ἰδεῖν, μή τις εἴπῃ (Cob. ceteri εἴποι), ὡς φεύγων ἀπαγάγοι —.

c) in infinitivo: Anab. V. 7. 18 ἐπεὶ σφᾶς λέγειν, ὅτι οὐκ ἀπὸ κοινοῦ γένοιτο —. H. G. VII. 1. 34 εἶχε λέγειν, ὅτι cum impf. ind. — καὶ ὅτι στρατεύσαιντο — καὶ ὡς Λ. πολεμήσειαν. (I. II.); 4. 40 τὸν Ἐ. ἔφασαν λέγειν, ὡς πολὺ ὀρθότερον ποιήσειεν — —.

d) in participio: Anab. I. 9. 25 ἔπεμπε — — λέγων, ὅτι οὔπω δὴ πολλοῦ χρόνου τούτου ἡδίονι οἴνῳ ἐπιτύχοι (I). H. G. I. 3. 19. ἀπέφυγε εἰπών [1], ὅτι — οὐ προδοίη ἀλλὰ σώσειε — (I). 4. 13 ἠθροίσθη — — λέγοντες οἱ μέν, ὡς

---

[1] Ita Cobetus ex uno libro legit; Breitenb.: ἀπέφυγε prägnant: dadurch seine Freisprechung bewirkte, dasz er sprach —. Rectius, credo, Büchs: ὅτι οὐ προδοίη indirecte Rede aus dem Sinne des Anaxileos . . . . .

κράτιστος εἴη — — καὶ μόνος οὐ δικαίως φύγοι ἐπιβουληθείη δὲ [1] — — —. 4. 17 οἱ δέ (sc. λέγοντες), ὅτι — — — μόνος αἴτιος εἴη — — κινδυνεύσειεν — —. II. 2. 18 Λύσανδρος — ἔπεμψε ἀγγελοῦντα, ὅτι — — ἀποκρίναιτο — — (I). VI. 5. 34 ἀναμιμνήσκοντες, ὡς — — αὐτοί τε — — ἡγεμόνες προκριθείησαν — (I).

B. Ad verba sentiendi non occurrit optativus aoristi, nisi An. II. 4. 22 τότε ἐγνώσθη, ὅτι οἱ βάρβαροι τὸν ἄνθρωπον ὑποπέμψαιεν et IV. 7. 20 δῆλον ἐγένετο, ὅτι τούτου ἕνεκα ἔλθοι.

II Aoristi indicativus retinetur:

A. Post verba dicendi et declarandi:

a) in præteriti indicativo: Cyr. I. 4. 7 ἔλεγον, ὅτι ἄρκτοι πολλοὺς ἤδη — — διέφθειραν — sq. ind. præs. 6. 12 εἶπον, ὅτι οὐδ' ὁτιοῦν περὶ τούτου ἐπεμνήσθη —. Anab. II. 3. 1 ὃ ἔγραψα, ὅτι βασιλεὺς ἐξεπλάγη —, τῷδε δῆλον ἦν. [H G. III. 4. 8 ὅτι ἔμηνε (Cob. ἔδακνε) τὸν Ἀγησίλαον, ἐδήλωσεν ὕστερον] [2].

b) in infinitivo: Anab. II. 1. 14 ἄλλους δὲ — — ἔφασαν λέγειν, ὡς καὶ Κύρῳ πιστοὶ ἐγένοντο καὶ βασιλεῖ ἂν πολλοῦ ἄξιοι γένοιντο (I), ubi propter sequentem optativum cum ἄν non facile, credo, optativus γένοιτο priore loco usurpatus esset. H. G. I. 7. 11 παρῆλθε — φάσκων — ἐπιστέλλειν — — ἀπαγγεῖλαι —, ὅτι οἱ στρατηγοὶ οὐκ ἀνείλοντο —. 7. 17 ἔπεισαν — — βουλομένους πέμπειν γράμματα, ὅτι ἐπέταξαν —, οἱ δ' οὐκ ἀνείλοντο (I, III).

c) in participio: H. G. VI. 5. 34 ἔλεγον — ὑπομιμνήσκοντες μέν, ὡς κοινῇ — — ἀπεμαχέσαντο, ἀναμιμνήσκοντες δέ, ὡς Ἀθηναῖοι — — ᾑρέθησαν (I, II) sq. aor. opt. Mem. III. 13. 6 ἄλλου λέγοντος, ὡς — παρετάθη —, ἤρετο — (I).

B. Post verba sentiendi:

a) in præteriti indicativo: Cyr. I. 1. 3 — ἐνενοήσαμεν, ὅτι Κ. ἐγένετο Πέρσης —. 5. 8 ἐγὼ γὰρ κατενόησα, ὅτι οἱ πρόγονοι χείρονες ἡμῶν οὐδὲν ἐγένοντο IV. 2. 34 ἐνενόησεν, ὅτι ἦλθον μὲν οὔτε σῖτα οὔτε ποτὰ ἔχοντες. VII. 5. 43 ἐνενοήσατε — χθὲς δήπου, ὅτι — οὐκ ἐλήξαμεν —. VIII. 2. 10 κατεμάθομεν, ὡς — ἐκτήσατο —. H. G. III. 5. 5. ἀνεμιμνήσκοντο, ὡς impf. ind. καὶ τὰ τεθυμένα ἱερὰ διέρριψαν sq. impf. ind. VI. 4. 20. 4. 32 (vide supra p. 35.)

[1] Ita Cobetus legit verba illa ἀπολογήθη ὡς delens; quæ ceteris quoque editoribus suspecta visa sunt et a Dindorfio et Breitenbachio uncis inclusa; pro ἐπιβουληθείη ceteri ἐπιβουληθείς legunt. Quod si ἀπελογήθη retinemus, non pendere posse videtur e λέγοντες ὡς, ut Akenius Grundzüge, § 38, statuere videtur, sed potius constructio ex participiali in finitam transisse statuenda est, id quod nonnumquam fit apud Xenophontem.

[2] Anab. VII. 2. 13 recta oratio est.

VII. 3. 7 *ᾔδειν, ὅτι καὶ ὑμεῖς — ἀνεμείνατε*[1] — — *ἐτιμωρήσασθε* —. Ad potentialem præteriti refertur en. explicativa Conv. 9. 3 *ἐποίησε, ὡς πᾶς ἂν ἔγνω, ὅτι ἀσμένη ἤκουσε* —.

b) in participio: Cyr. III. 2. 27 *ἀναμνησθείς, ὅτι — ἦλθον — ᾤχοντο* —. VII. 1. 6 *κατανοῶν, ὡς — — ἐποιήσαντο* —. H. G. III. 2. 18 — *τὸ Κύρειον στράτευμα καταλογιζόμενος ὡς ἐπολέμησεν αὐτοῖς* —. Mem. I. 3. 8 *πυθόμενος, ὅτι ἐφίλησε τὸν Ἀ. υἱὸν* — —, *ἤρετο* —. OEc. 7. 24 *εἰδώς, ὅτι — ἐνέφυσε καὶ προσέταξε* —, — *ἐδάσατο* — (I). 19. 16 *ἀνέπεισάς με — καίπερ εἰδότα, ὅτι οὐδεὶς ἐδίδαξε* —. R. L. 1. 1 *ἐννοήσας, ὡς ἡ Σ. — ὀνομαστοτάτη — ἐφάνη — ἐθαύμασα* —.

Præterea ad præsens historicum: An. IV. 2. 17 *λέγει, ὡς ἀπεκόπησαν* — (I). VII. 4. 8 *διηγεῖται, — ὅτι — συνελέξατο* —; post participium ad præs. hist. relatum H. G. III. 4. 2 *τὸ πεζὸν λογιζόμενος ὡς ἐσώθη* —, *πείθει* —. 5. 4 *πέμπουσι πρέσβεις διδάσκοντες, ὡς οὐκ ἦρξαν* —.

Futurum.

Futuri indicativus orationis rectæ quando apud Xenophontem in optativum mutetur, quando retineatur, non facile est certis finibus terminare; nam omnia fere in arbitrio scriptoris posita videntur. Tamen haud scio, an jure dicere possimus optativum sæpius fere post dicendi quam post sentiendi verba usurpari et tum potissimum occurrere, quum vel transitus e persona verbi I vel II orationis rectæ factus sit vel adjuncta sit enuntiatio condicionalis aut relativa aut constructio participialis idem fere significans.

Quum vero omnino optativus futuri in his enuntiationibus explicativis sæpius fere apud Xenophontem quam apud ceteros Græcæ linguæ scriptores occurrat, tum inter ipsos libros Xenophonteos magnum est usus optativi discrimen, ut in Anabasi utraque constructio et optativi et indicativi æque multis fere locis occurrat, in Cyrupædia et Historia Græca optativus multo usitatior sit quam indicativus. Et quidem in Hellenicis multo latissime patet [2] futuri

[1] Cob. *ἀναμείναντες*.

[2] Cfr. Chr. Cavallin: Om Grekiskans Futeri Optativus p. 13 et Grekisk Syntax § 197, 2 a Anm.

optativi usus, ut quum in Anabasi et Cyrupædia sæpius ad dicendi et declarandi verba referatur, ad sentiendi verba rarius usurpetur [1], contra in Historia Græca etiam post hæc verba persæpe inveniatur atque etiam in enuntiationibus hypotheticis nonnumquam ad futurum indicativi enuntionis explicativæ referatur [2], velut omnino post particulam *εἰ* frequentissimus est futuri optativi in Historia Græca usus [3].

I. Occurrit igitur Futuri Optativus:

A. Post dicendi et declarandi verba:

a) in præteriti indicativo [4]: a) post *ὅτι* Cyr. II. 3. 17 *τοῖς ἑτέροις εἶπεν, ὅτι βάλλειν δεήσοι* —. III. 1. 3 *εἰ δέ τινα φεύγοντα λήψοιτο, προηγόρευεν, ὅτι ὡς πολεμίῳ χρήσοιτο* (I). IV. 1. 24 — *αὐτός γε οὐκ ἀπολείψοιτο ἀνδρὸς καλλίστου* (I). 2. 4 *λέγουσι* (pr. hist.), *ὅτι* — — *νῦν τε εἰ βούλοιτο ἰέναι, σφεῖς — ὑπάρξοιεν — ἡγήσοιντο* — (I). 2. 6 — *εἰ πορεύοιντο — καταλήψοιντο* — (II). 2. 12 — *ἡγήσοιντο — οἱ πεζοί* —. V. 3. 52 — *ἐπὶ τῇ ὁδῷ ὑπομενοίη* — (I). VI. 1. 35 — — *ἠπείλησε τῇ γ., ὅτι, εἰ μὴ βούλοιτο ἑκοῦσα, ἄκουσα ποιήσοι ταῦτα* — (II). VII. 2. 19 — *ἔσοιντο* (sc. *παῖδες αὐτῷ*). Anab. I. 4. 11 — *ἡ ὁδὸς ἔσοιτο πρὸς β.* 6. 3 *γράφει — ὅτι ἥξοι* — (I). V. 4. 2 — *οὐ διήσοιεν* — (I). 6. 34 *ἠπείλουν ὅτι — εἰ λήψονται — τὴν δίκην ἐπιθήσοιεν* — (I). VI. 1. 3 — *βουλεύσοιντο* — (I). VII. 1. 4 — *ἀπαλλάξοιτο ἤδη* [5] — (I). 1. 34 *ἀπεκρίνατο, ὅτι* (2 fut. ind.) *καὶ αὐτὸς βουλεύσοιτο* —, *ὅτι δύναιτο* — (I). 2. 27 — *τὸ στρ. διαβήσοιτο* —. 3. 14 — *συστρατεύσοιντο* — (I). 3. 16 — *Σ.* — *ἄρχων ἔσοιτο* —. H. G. II. 3 17. — *εἰ μή τις — λήψοιτο — ἀδύνατον ἔσοιτο* —. 3. 56 — *οἰμώξοιτο, εἰ μὴ σιωπήσειεν* — (II). III. 3. 9 — *πέμψοιεν* — (I). 4. 8 *ἔλαττον ἕξοιεν, εἰ αὐτὸς παρείη* — (II). 5. 16 *ἀτειχίστου τοῦ Π. ὄντος — παρακινδυνεύσοιεν* — (II). V. 2. 13 *προεῖπον, ὅτι εἰ μὴ παρεσόμεθα* [6], *ἐκεῖνοι ἐφ'*

---

[1] ad verba dicendi in Cyr. 14 locis, Anab. 14 locis, H. G. 20, Ages. 5. — post verba sentiendi in Cyr. 5 locis, Anab 2, H. G. 26, Ages. 2.

[2] H. G, IV. 4. 2. 8. 6. 8. 20. V. 1. 34. 4. 36. VI. 4. 36. Ages. 2. 31.

[3] Cfr. Chr. Cavallin: Om Grek. Fut. Opt. l. l. I Historia Græca förekommer fut. opt. så talrikt, der andra författare använda aoristens optativ, att man kunde frestas till att i detta bruk se en dialektegenhet. Fortasse non alienum erit, quamquam cum quæstione proposita minus arcte cohæret, hoc loco afferre post part. *εἰ* opt. fut. occurrere in Cyrop. quattuor locis (I. 5. 3. III. 1. 3. V. 3. 47. VIII. 1, 10) in Anab. ter (IV. 1. 25. 6. 1. VII. 3. 19) (præterea Cyr. VII. 5. 14. An. I. 4. 7. VI. 1. 7 ad nullam en. prim. or. obl. relatus) in H. G., si recte numeravimus 31 locis, et præterea duobus ad nullam en. prim. or. obl. relatus.

[4] *εἶπεν, προηγόρευεν, προσετίθει, ἀπεκρίνατο, προεῖπεν, ἐπεδείκνυτο* sim.

[5] Cob. *ἀπαλλαξείοι* legendum censet.

[6] Cob. *παρεσοίμεθα.*

ἡμᾶς ἴοιεν. 4. 60 — καταιριβήσοιντο — (I). VI. 1. 1. — εἰ μὴ βοηθήσοιεν, οὐ δυνήσοιντο — (I). — b) post ὡς Cyr. IV. 2. 10 λόγος διῆλθε, ὡς ἡγήσοιντο —. VII. 5. 34 ὅπου ληφθεῖεν ὅπλα —, προηγόρευεν, ὡς πάντες — ἀποθανοῖντο —. VIII. 2. 15 ἐνουθέτει, ὡς — πένης ἔσοιτο — (II). Anab. V. 6. 3. — τὸν Π. φίλον ποιήσοιντο — (I). H. G. [II. 1. 22 προεῖπεν, ὡς [1] μηδεὶς κινήσοιτο ἐκ τῆς τάξεως μηδὲ ἀνάξοιτο —.] III. 1. 22 τῶν δικαίων οὐδενὸς ἀτυχήσοι (II). 1. 27 — εἰ —, ἀλώσοιντο — ἀποσφαγήσοιντο — (II). 4. 20 — εὐθὺς ἡγήσοιτο — (I). IV. 8. 1 παρεμυθοῦντο — — ὡς οὔτε — — ἐντειχιοῖεν — ἐάσοιέν τε — (I). 8. 2 οὕτω μὲν ποιοῦντι αὐτῷ αἱ πόλεις φίλιαι ἔσοιντο —. V. 4. 23 — εὔδηλον — ἔσοιτο —. VII. 4. 34 διδάσκουσι — (pr. hist.) —, ὡς εἰ μὴ στρατεύσοιεν, κινδυνεύσοιεν οἱ Ἀ. λακωνίσαι [2]. Ages. 1. 24 προεῖπε, ὅστις παρέχοιτο —, ὡς ἐξέσοιτο αὐτοῖς —. 1. 28 — εὐθὺς ἡγήσοιτο — (I). 2. 8 — — ἐλπίδων — ἐνέπλησεν, ὡς πᾶσι πολλὰ κἀγαθὰ ἔσοιτο, εἰ ἄνδρες ἀγαθοὶ γίγνοιντο —.

b) in optativo: Anab. II. 1. 3 ἔλεγον, ὡς — Α. — λέγοι ὅτι — περιμενοῖεν [3] —, εἰ μέλλοιεν ἥξειν — (I).

c) in infinitivo: Ag. 8. 3 εἶπεν ἀπαγγεῖλαι βασιλεῖ, ὡς — δέοι —, ἢν δὲ — φαίνηται —, ὅτι καὶ αὐτὸς φίλος — ἔσοιτο.

d) in participio: post ὅτι Anab. IV. 5. 28 θαρρεῖν ἐκέλευσε λέγων, ὅτι οὔτε στερήσοιτο — (II) sq. ind ἄπίασι — (I). H. G. III. 2. 23 ἀποκριναμένων τῶν Ἠ., ὅτι οὐ ποιήσοιεν ταῦτα — (I). Ag. 1. 18 — εἰπών, ὅτι καταβήσοιτο — (I). — post ὡς Cyr. I. 5. 3 διαπέμπει (pr. hist.) — λέγων, ὡς — (opt. pr.) — καὶ κινδυνεύσοιεν (I), εἰ μή τις — ἀσθενώσοι —. H. G. IV. 1. 2. λέγοντος τοῦ Σ., ὡς, εἰ ἔλθοι — — τὸν — βασιλέα ἄξοι καὶ σ. ποιήσοι —. (I). 8. 9 — λέγοντος τοῦ Κ., ὡς εἰ ἐφὴ αὐτὸν ἔχειν τὸ ναυτικόν, θρέψοι — συναναστήσοι — (I). VI. 2. 14 ἔπλει — λέγων, ὡς ἐὰν — γένηται — πολλὰς αὐτοῖς ναῦς ἀποπέμψοι [4].

Observandi autem sunt hi loci: Cyr. VII. 5. 31 προεῖπε — κηρύττειν — μένειν· εἰ δέ τις ἔξω ληφθείη, ὅτι θανατώσοιτο —, ubi ὅτι ad κηρύττειν refertur antecedente infinitivo μένειν. Anab. IV. 3. 29 παρήγγειλε — θεῖν — ἡγεῖσθαι

---

[1] ὡς Dind. Breit. Büchs. — Cob. ὅπως legit; quamquam fieri potest, ut hic, velut sæpe, particula ὡς a Xenophonte pro ὅπως usurpetur.

[2] H. G. VII. 5. 24. ὡς causale.

[3] περιμενοῖεν Hug., Sch., Rehd. — περιμείνειεν ἂν Kr., Saupp.

[4] Dind., Breit., Buchs.; Cob. ἀποπέμψει legit.

— *διαβαίνειν* —· *ὅτι οὗτος ἄριστος ἔσοιτο, ὃς ἂν γένηται* —, ubi, si recte legitur, ex antecedenti *παρήγγειλε* audiendum est *λέγων*.

B. Post verba sentiendi.

a) in præteriti indicativo[1]: post *ὅτι* Cyr. III. 3. 29 *δῆλον ἐγένετο, ὅτι οὐκ ἐξίοιεν οἱ πολέμιοι οὐδὲ μάχην ποιήσοιντο* —. VIII. 1. 13 *τό ἀεὶ ἔχειν ᾔδει ὅτι ἀσχολίαν παρέξοι* — —. H. G. II. 3. 39 *ᾔδειν γάρ, ὅτι — οἱ ὅμοιοι φοβήσοιντο — δὲ — ἔσοιντο* et *ἐγίγνωσκον, ὅτι — οἱ τούτῳ ὅμοιοι δυσμενεῖς ὑμῖν γενήσοιντο*; utroque loco gen. abs. occurrit. 3. 40 *ἠπιστάμην, ὅτι* — — *πάντες ὑπόπτως ὑμῖν ἕξοιεν* et *εὔδηλον ἦν, ὅτι* — — *καὶ οἱ μέτοικοι — πολέμιοι τῇ πολιτείᾳ ἔσοιντο* —, utroque loco gen. abs. 3. 42 *ᾔδειν, ὅτι οὕτω γε τὸ ἀντίπαλον ἰσχυρὸν ἔσοιτο, εἰ — προσγενήσοιντο — φανήσοιντο* —. III. 5. 7 — — *ὅτι ἐμβαλοῖεν οἱ Λ.* — V. 1. 20 *ὅτι οἱ μὲν τ. οἴκοι καθευδήσοιεν, οἱ δὲ ν. — σκηνήσοιεν* —. VI. 4. 6 *ἐλογίζοντο, ὡς* — —· *εἰ δὲ μὴ ἕξοι ὁ δῆμος — τἀπιτήδεια, ὅτι κινδυνεύσοι καὶ ἡ πόλις* —. 4. 9 *πρόδηλον ἦν, ὅτι μάχη ἔσοιτο* —. post *ὡς* Cyr. VII. 5. 49 *ἐλογιζόμην, εἰ — συλλάβοιμι, ὡς οἰκεῖός τέ σοι ἐσοίμην καὶ ἐξέσοιτο* —. An. VII. 6. 43 *λέγει* (pr. hist.), *ὅτι ἀκήκοε* —, *ὡς εἰ ὑποχείριος ἔσται — σαφῶς ἀποθανοῖτο* —. (II). H. G. VI. 4. 6 *ἐλογίζοντο, ὡς, εἰ μὴ μαχοῖντο, ἀποστήσοιντο μὲν αἱ — πόλεις, αὐτοὶ δὲ πολιορκήσοιντο* — (III, I).

b) in infinitivo: post *ὅτι* Cyr. VII. 5. 52 *εἰ — γένοιτο — ἐδόκουν εἰδέναι, ὅτι πολλὴ ἔσοιτο ἡ ἀφθονία* —. H. G. V. 4. 23 *Σφοδρίαν εὖ εἰδέναι ἔφασαν ὅτι ἀπολωλότα πείσοιντο* — (I). VI. 5. 19 *εὖ δὲ εἰδέναι ἔφασαν, ὅτι παρέσοιντο* —.

c) in participio[2]: post *ὅτι* Cyr. VIII. 1. 13 — *προνοῶν, ὅτι — ἀνάγκη ἔσοιτο* —. An. VII. 8. 21 *ἀκούσας, ὅτι* — — *Ξ. τεθυμένος εἴη καὶ — ἥξοι, ἐξαυλίζεται* —. H. G. II. 3. 50 *γνούς, ὅτι εἰ ἐπιτρέψοι*[3] — — — *ἀναφεύξοιτο* (I). 4. 4 *γιγνώσκοντες, ὅτι καὶ ἐκ τῶν ἀγρῶν λεηλατήσοιεν, εἰ μή τις φυλακὴ ἔσοιτο, διαπέμπουσι* — (pr. hist.). III. 1. 28 — *ἀκούσαντες πολὺ εὐτακτότεροι — ἔσοιντο*. 4. 15. — *εἰ μὴ ἱππικὸν ἱκανὸν κτήσαιτο*[4], *οὐ δυνήσοιτο* — (I). IV. 8. 35 — *καταστήσας* — — *ἀποπορεύσοιτο πάλιν καὶ ἀπάξοι* —. V. 4. 13 — *ὅτι εἰ στρατηγοίη, λέξοιεν οἱ πολῖται* —. 4. 62 — *εἰ τοῦτο γένοιτο, οὐ δυνατὸν ἔσοιτο* —. VII. 2. 18 — *ἐνεδρεύσοιντο ὑπὸ τῶν πολεμίων* —. (I). 4. 34. *γνόντες* —

---

[1] *ᾔδει, ἐγίγνωσκον, ἠπιστάμην, ἐλογιζόμην, δῆλον ἐγένετο, εὔδηλον ἦν*, similia.

[2] *ὑπονοῶν, ἀκούσας γιγνώσκων, γνούς, (οὐκ) ἀγνοῶν, εἰδώς, λογιζόμενος, προνοῶν, νομίσας, ἀναπειθόμενος* —.

[3] *ἐπιτρέψοι* Cob., Dind., Breit. (73). — *ἐπιτρέψει* Büchs.

[4] Cob.: *κτήσοιτο*.

— ὅτι, εἰ δώσοιεν εὐθύνας, κινδυνεύσοιεν ἀπολέσθαι, πέμπουσιν — (pr. hist.) (I). 5. 14 — βοηθήσοιεν οἱ Ἀ. — 5. 18 ὁ δὲ Ἐ. ἐνθυμούμενος, ὅτι ἀνάγκη ἔσοιτο — εἰ δὲ καταλείψοι —, ἐκεῖνοι πολιορκήσοιντο — αὐτὸς δὲ — ἔσοιτο λελυμασμένος (I) — οὐκ ἐδόκει αὐτῷ — — λογιζομένῳ, ὅτι εἰ μὲν νικῴη πάντα ταῦτα ἀναλύσοιτο — —. Ages. 1. 38 — — οὐ χείροσιν ἑαυτῶν δεήσοι μάχεσθαι. 2. 31 γνούς, ὅτι εἰ μὲν μηδετέρῳ συλλήψοιτο, — οὐδέτερος λύσει — παρέξει — ἔσται, εἰ δὲ τῷ ἑτέρῳ συλλήψοιτο, οὗτός γε — φίλος ἔσοιτο —. χειροῦται —. post ὡς H. G. VI. 4. 12 λογιζόμενοι, ὡς εἰ νικήσειαν — —, τὸ ἄλλο πᾶν εὐχείρωτον ἔσοιτο —. VII. 4. 16 — ἀναπειθόμενοι, ὡς ἡ πόλις προσχωρήσοιτο [1].

II Futuri indicativus his locis retinetur:

A. Post verba dicendi et declarandi.

a) in præteriti indicativo: Cyr. IV. 5. 57. ἔλεγεν, ὅτι ἐλευθέρους ὄντας δεήσει ὅπλα ὑποφέρειν —. Anab. I. 7. 18 εἶπεν, ὅτι βασιλεὺς οὐ μαχεῖται δέκα ἡμερῶν. [II. 2. 20 ἀνειπεῖν ἐκέλευσε — —, ὅτι προαγορεύουσι οἱ ἄρχοντες, ὃς ἂν — — μηνύσῃ, ὅτι λήψεται τάλαντον.] III. 1. 9 εἶπεν, ὅτι, ἐπειδὰν τάχιστα ἡ στρατεία λήξῃ, εὐθὺς ἀποπέμψει αὐτόν. (I). IV. 5. 8 εἶπε, ὅτι — — ἄν τι φάγωσι, ἀναστήσονται —. V. 2. 9 — ἀποδεδειγμένοι ἦσαν, ὅτι μάχη μὲν ἔσται —. V. 5. 22 ἃ δὲ ἠπείλησας, ὡς ἢν ὑμῖν δοκῇ, — — ποιήσεσθε —. VII. 1. 5 ἔφη αὐτῷ ταῦτα συμπροθυμηθέντι ὅτι οὐ μεταμελήσει 1. 34. ἀπεκρίνατο, ὅτι πειθομένοις αὐτοῖς οὐ μεταμελήσει — ἀλλὰ ἀπαγγελεῖ καὶ sq. fut. opt. (I). 1. 36 ἐκήρυξεν, ὃς ἂν ἁλῷ —, ὅτι πεπράσεται. 4. 5 ὁ Σ. ἔλεγεν, ὅτι, εἰ μὴ πείσονται —, ὅτι κατακαύσει — — καὶ ἀπολοῦνται —. (I, II). 5. 8 τέως μὲν ἀεὶ ἐμέμνητο, ὡς, ἐπειδὰν — ἀπέλθῃ, παραδώσει — (I). H. G. I. 6. 15 Κόνωνι δ' εἶπεν, ὅτι παύσει αὐτὸν μοιχῶντα τὴν θάλατταν [2] (I). 6. 32 εἶπεν, ὅτι ἡ Σ. οὐδὲν μὴ κάκιον οἰκιεῖται αὐτοῦ ἀποθανόντος [3]. II. 2. 16 εἶπεν, ὅτι, εἰ βούλονται —, ἥξει (I). IV. 6. 4 εἶπεν, ὡς, εἰ μὴ αἱρήσονται, δῃώσει — καὶ παραλείψει [4] —. (I). 8. 6 προηγόρευεν, ὡς, εἰ μὴ ἐκπέμψοιεν —, πόλεμον ἐξοίσει — (I). V. 1. 34 προεῖπε — εἰ μὴ ἐκπέμψοιεν — ἀπίοιεν —, ὅτι πόλεμον ἐξοίσει — (I). VI. 3. 19

---

[1] H. G. IV. 4. 2 Cob. legit: γνόντες ὡς — — κινδυνεύσοι ἡ πόλις —. Ceteri: κινδυνεύσει.

[2] Cob. legit: Κόνωνα δ' εἶπεν ὅτι παύσει μοιχ.

[3] Ita Cobetus legit, unum librum A sequens, Dind. οὐδὲν [μὴ] κάκιον οἰκεῖται Büchs. et Breit. (in utraque ed.) οὐδὲν κάκιον οἰκεῖται, quam formam Büchs. præsens esse stutuit pro futuro usurpatum; Breitenb. autem Classenium, ad Thuc. III. 58. 5, laudans futurum contractum esse censet; quod tamen valde dubium videtur.

[4] Cob. αἱρήσοιντο — δῃώσοι — παραλείψοι.

ἀπεκρίνατο, ὅτι μεταγράψει οὐδὲν — — (I). 4. 36 εἶπεν, ὡς εἰ μὴ ἤδη πράξοιεν, ἐξεγερεῖ αὐτόν (I). Conv. 3. 14 εἶπεν, ὅτι οὐ φθονήσει — (I).

b) in optativo: An. V. 6. 3 — ὅτι — εἴποι — ὅτι αἱρήσονται — (I).

c) in infinitivo: Cyr. IV. 2. 17 λέγειν ἐκέλευσε τοῖς Ὑ., ὅτι, ὡς ἂν ὁρῶσι —, οὕτω καὶ αὐτοὶ ποιήσουσι (II pers. fut. pro imperativo usurpati). V. 2. 1 ἕκαστον ἐκέλευσεν — εἰπεῖν, ὅτι ὅστις ἂν — φαίνηται —, κολασθήσεται. An. VII. 1. 11 ἐκέλευεν προσανειπεῖν [1], ὃς ἂν — — —, ὅτι αὐτὸς αὐτὸν αἰτιάσεται. H. G. III. 2. 6 — εἰπεῖν, ὅτι ἢν μὲν ἀδικῶσι, οὐκ ἐπιτρέψουσιν· ἢν δὲ δίκαια ποιῶσι ἐπαινέσονται αὐτούς. (I). VI. 4. 30 ἀποκρίνασθαι τὸν θεόν, ὅτι αὐτῷ μελήσει.

d) in participio: Anab. IV. 5. 28 λέγων, ὅτι — στερήσοιτο (II) — ἄπίασι (I) ἢν — πράξῃ —. V. 1. 14 λέγων, ὅτι θᾶττον ἀπαλλάξονται, ἢν εὔποροι γένωνται — (I). H. G. I. 5. 4 ἐκέλευον — διδάσκοντες, ὅτι ἂν οὗτος ὁ μισθὸς γένηται, οἱ τῶν Ἀθηναίων ναῦται ἀπολείψουσι τὰς ναῦς καὶ μείω χρήματα ἀναλώσει. III. 1. 4 εἰπών, ὅτι αὐτὸς μισθὸν παρέξει (I). III. 4. 15 προειπών —, ὅστις παρέχοιτο —, ὅτι — ἐξέσται —. IV. 8. 28 — ἐλπίδας ὑποθεὶς τοῖς μὲν M., ὡς ἐὰν λάβῃ τὰς πόλεις, προστάται πάσης Λέσβου ἔσονται, τοῖς δὲ φυγάσι, ὡς ἐὰν — — ἴωσιν, ἱκανοὶ ἔσονται — —, τοῖς δ' αὖ ἐπιβάταις, ὡς — — — διαπεπραγμένοι ἔσονται — — ἦγεν V. 2. 38 ἔπεμπε — — διδάσκων, ὅτι (cum pf. opt.) καὶ οὐκ ἀνήσουσι —.

B. Post verba sentiendi:

a) in præteriti indicativo: Cyr. VI. 1. 23 ἔγνω, ὅτι διατριβὴ ἔσται ἀμφὶ ταῦτα. Anab. I. 3. 2 ἔγνω, ὅτι οὐ δυνήσεται βιάσασθαι (I). IV. 1. 3 ἤκουον τῶν ἁλισκομένων, ὅτι, εἰ διέλθοιεν τὰ — ὄρη, — τὰς πηγὰς τοῦ Τίγρητος ποταμοῦ, ἢν μὲν βούλωνται, διαβήσονται, ἢν δὲ μὴ βούλωνται, περιίασι. V. 2. 26 δῆλοι ἦσαν [2], ὅτι ἐπικείσονται —. OEc. 7. 8 εὔδηλος ἦν, ὅτι οὐκ ἀμελήσει —.

b) in optativo: Cyr. II, 2. 21 βελτίους ἂν εἶναι ἡγεῖτο, εἰ εἰδεῖεν, ὅτι καὶ αὐτοὶ — τεύξονται — (I).

c) in infinitivo: Anab. VI. 1. 25 ἐδόκει δῆλον εἶναι, ὅτι αἱρήσονται αὐτόν, εἴ τις ἐπιψηφίζοι —.

d) in participio: Cyr. II. 4. 21 εἶπεν — καὶ τοῦτο προειδών, ὡς συμβαλεῖται — (I). V. 4. 24 ἐννοήσας, ὅτι οἱ πρὸς αὐτὸν ἀφεστηκότες — κακῶς πείσονται, ἂν μὴ αὐτὸς ἀεὶ παρῇ —. H. G. IV. 4. 2 γνόντες, ὡς, εἰ μὴ ἐκποδὼν ποιήσοιντο —, κινδυνεύσει [3] — ἡ πόλις λακωνίσαι — ἐπεχείρουν —. 8. 20 γνόντες

---

[1] Sch.: προσανεῖπεν.

[2] Kr: δῆλοι ἦσαν, Ceteri: δῆλοι.

[3] Cob.: κινδυνεύσοι.

οἱ Λ., ὡς εἰ μὲν ὁ δῆμος κρατήσοι, Ἀθηναίων ἔσται Ῥόδος ἅπασα — ἐπλήρωσαν —. V. 1. 29 *γιγνώσκοντες, ὅτι ἡ — — ὑποφορὰ οὐδὲν ἔτι σφᾶς ὠφελήσει — — πρόθυμοι ἦσαν.* 4. 36 *γιγνώσκων, ὅτι εἰ μή τις προκαταλήψοιτο τὸν Κ., οὐ ῥᾴδιον ἔσται —, ἐκοινολογήσατο* —. VI. 3. 9 *γιγνώσκοντες ἐφαίνεσθε, ὅτι εἰ μὴ ἐάσοιεν οἱ Θ. — —, οὐ ποιήσουσι* —. 5. 13 *γνόντες οἱ Μ., ὡς εἰ μὴ ἀποκρούσονται αὐτούς, πολλοὶ σφῶν κατακοντισθήσονται —, ἐχώρησαν* —. Mem. II. 7. 11 — *εἰδώς, ὅτι οὐκ — ἔξω.* OEc. 7. 25 *εἰδώς, ὅτι ἀρήγειν δεήσει, — ἐδάσατο.*

Præterea post præs. historicum: An. IV. 7. 20 *λέγει, ὅτι — ἄξει* —. V. 6. 19 *λέγουσι, ὅτι, εἰ μὴ ἐκποριοῦσι —, ὅτι κινδυνεύσει μεῖναι τοσαύτη δύναμις* — VII. 2. 14 *ἐξαγγέλλει τις τῷ Ξ., ὅτι, εἰ ἔξεισι, συλληφθήσεται — — πείσεται — — παραδοθήσεται* — (II). 6. 1 *λέγουσι — ὅτι Θ. — λέγει, ὅτι δαρεικὸς — ἔσται* —. H. G. VII. 1. 44 *λέγει —, ὡς εἰ — ἔσοιντο —, σαφῶς — πάλιν λακωνιεῖ ἡ πόλις.* — Post participia ad pr. hist relata An. IV. 5. 19 *εἰπόντες, ὅτι — ἥξουσι — τινες* — H. G. III. 5. 3 *γιγνώσκοντες, ὅτι εἰ μή τις ἄρξει — οὐκ ἐθελήσουσι οἱ Λ.* —. Ag. 2. 31 vide supra pag. 42 [1].

Potentialis et Conditionalis.

Potentialis et Conditionalis orationis rectæ quamquam nullo modo mutantur nisi ita, ut personæ I et II in pers. III plerumque transeant, tamen hoc loco liceat exempla illa Xenophontea enumerare, ubi post præterita tempora verborum declarandi et sentiendi in enuntiationibus explicativis optativus aut indicativus cum *ἄν* occurrunt. Ut optativum cum *ἄν* invenimus:

A. Post dicendi vel declarandi verba:

a) in præteriti indicativo: Cyr. III. 2. 23 *ἔλεγον, ὅτι οὕτως ἂν μόνως ἡ εἰρήνη βεβαία γένοιτο.* V. 3. 13 *ὅτι* cum opt. aor. et. præs. VII. 2. 23 *ὡς* cum 2 præs. An. I. 6. 2 *ὅτι* cum 3 aor. opt. 6. 8 in recta oratione: *ἀπεκρίνατο, ὅτι οὐδ᾽ εἰ γενοίμην, ὦ Κῦρε, σοί γ᾽ ἄν ποτε ἔτι δόξαιμι.* 9. 10 *ὅτι* aor. II. 6. 18 *ἔνδηλον εἶχε ὅτι* præs. V. 6. 37 *ὅτι* aor. VII. 2. 31 *ὅτι* aor. H G. III. 1. 20 *ὅτι* aor. IV. 4. 7 *ὅτι* præs. V. 3. 15 *ὡς* aor. 4. 11 *ὅτι* præs. VI. 1. 17 *ὅτι* præs. 2. 9 *ὡς* aor. VII. 2. 5 *προσήνεγκαν λόγον, ὡς* aor. OEc. 9. 16 *ὡς* pr.

---

[1] Optativus futuri occurrit post pr. hist. Cyr. IV. 2. 4. An. I. 6. 3 (VII. 6. 43) H. G. VII. 4. 34 et post participia ad pr. hist. relata Cyr. I. 5. 3 An. VII. 8. 21. H. G. II. 4. 4 VII. 4. 34. Ages. 2. 31.

b) in infinitivo: Cyr. V. 3. 5 ὅτι præs. 4. 1 ὅτι aor. VIII. 3. 27 in oratione recta τὸν δ' ἀποκρίνασθαι, ὅτι βασιλείαν μὲν οὐκ ἂν δεξαίμην, χάριν δὲ ἀνδρὶ ἀγαθῷ καταθέσθαι δεξαίμην ἄν. Anab. I. 9. 23 ὅτι præs. sq. pr. opt. sine ἄν. II. 1. 14 ὡς aor. opt. antec. aor. ind. VII. 5. 9 ὅτι aor. OEc. 4. 16 λέγεται εἰπεῖν ὅτι præs.

c) in participio: Cyr. III. 1 41 ὡς aor. VIII. 2. 3 ὅτι præs. An. II. 3. 19 ὅτι præs. 6. 27 ὅτι opt. præs. cum ἂν antec. opt. præs. sine ἄν. III. 2. 4 opt. aor. cum ἂν antec. opt. præs. sine ἂν H. G. II. 3. 45 ὡς aor. III. 4. 26 ὅτι aor. V. 2. 1 ὅτι aor. Ages. 1. 36 ἔνδηλον ποιῶν, ὡς aor.

B. Post verba sentiendi.

a) in præteriti indicativo: Cyr. I. 1. 2 ἐνενοοῦμεν, ὅτι ἄρχοντες μέν εἰσι — — καὶ πάντες δὲ οἱ καλούμενοι νομεῖς, ὧν ἂν ἐπιστατῶσι ζῴων, εἰκότως ἂν ἄρχοντες τούτων νομίζοιντο. An. III. 1. 2 εὔδηλον ἦν, ὅτι cum 2 aor. Ag. 9. 7 ὅτι aor. sq. ὅτι cum aor. et præs. opt.

b) in infinitivo: Cyr. V. 2. 10 ὅτι 2 præs. VIII. 1. 16 ὅτι præs. H. G· IV. 8. 9 ὅτι aor. (Mem. II. 4. 1 cfr. pag. 14).

c) in participio: Cyr. I. 1. 3 ὅτι aor. 6. 3 ὅτι pr. VII. 1. 36 ὅτι aor. H. G. III. 1. 21 ὅτι præs. Ages. 1. 20 ὅτι 2 præs.

II. Indicativum autem temporis præteriti cum ἂν non invenimus nisi his locis: H. G. IV. 7. 4 ὁ Ἀ. εἰπών, ὅτι εἰ μὲν μέλλοντος αὐτοῦ ἐμβάλλειν σείσειε (?), κωλύειν ἂν αὐτὸν ἡγεῖτο sequente ἐπεὶ δ' ἐμβεβληκότος, ἐπικελεύειν νομίζει. et V. 4. 22 ἀπελογοῦντο, ὡς οὐκ ἄν ποτε οὕτω μωροὶ ἦσαν ὡς εἰ ᾔδεσαν — —, ad quos addi forsitan possit Anab. VI. 6. 15 ἀκούω Δέξιππον λέγειν πρὸς Κ., ὡς οὐκ ἂν ἐποίησεν Ἀγασίας ταῦτα, εἰ μὴ ἐγὼ αὐτὸν ἐκέλευσα, quo loco vel ἀκούω vel λέγειν præteriti significationem addere possumus.

De illis autem locis, ubi post particulas ὡς et ὅτι vel indicativus et optativus conjuncti occurrunt vel plures optativi per particulas copulativas et adversativas conjunguntur vel omissum est verbum enuntiationis explicativæ, hæc pauca addenda sunt.

I. Vel ex illis, quæ antea attulimus, satis apparet post idem verbum eodem loco indicativum et optativum conjunctos occurrere [1] posse; et quidem omnino

[1] Cfr. Kühner § 551. 3 pag. 882. Madvig Ordf. § 130. b) Anm. 1 et Bemerkungen pp. 9 et 10.

credo sæpius fieri, ut indicativus optativum antecedat, quod magis necesse sit, quæ verba a conjunctione explicativa et a verbo regenti longius absint, ea ipsa optativi forma ad obliquam orationem referre. Quamquam non ita raro contrario modo res se habet, ut post optativum ad indicativum transeatur, quibus locis nonnumquam ex obliqua in rectam orationem quasi via quædam munitur; qui quidem in rectam orationem transitus, ut satis constat, in lingua Græca latissime patet. Apud Xenophontem tamen hæc indicativi et optativi conjunctio non tam sæpe quam apud alios quosdam scriptores reperitur, et nonnulli loci, ubi in vetustioribus editionibus hi modi conjuncti erant, in recentioribus editionibus mutati sunt, ut Anab. II. 2. 15 (*εἶεν, νέμοιτο*), IV. 5. 10 (*εἴη, ἀπέχοι*), H. G. II. 2. 17 (*κατέχοι, κελεύοι*), Anab. III. 3. 12 (*αἰτιῷντο, μαρτυροίη*). Ceterum optativus post indicativum temporum principalium occurrit Anab. II. 1. 3, ubi tres præsentis optativi unum indicativum perfecti sequuntur, VI. 3. 11 (præs. ind. et perf. opt.), VII. 1. 32 (2 fut. ind. et fut. opt.), H. G. VI. 5. 1 (præs. ind. et præs. opt.). Confer An. VII. 6. 4 *ἀπεκρίναντο, ὅτι τὰ μὲν ἄλλα εἴη οὐ κακός, φιλοστρατιώτης δέ· καὶ διὰ τοῦτο χεῖρόν ἐστιν αὐτῷ* (or. recta) —. Indicativus autem antecedente optativo occurrit Anab. I. 10. 5 (*νικῷεν, οἴχονται*), IV. 5. 28 (*στερήσοιτο, ἀπίασι*). (Cfr. H. G. IV. 8. 31, ubi occurrit *ἔχουσι* optativo et antecedente et subsequente?) Imperfectum cum optativo conjungitur Anab. VI. 1. 16, ubi tamen *ὅτι* iteratur, H. G. III. 5. 23 (impf. antec. 2 pf. opt. et sq. pr. opt.), 5. 23 (præs. opt., impf.), V. 2. 2 (impf., opt. præs.), 2. 8 (impf., præs. opt.), VI. 4. 7 (impf., opt. præs.), 5. 35 (pr. opt., impf.), VII. 1. 34 (impf., aor. opt.). Confer de his locis ea, quæ supra pagg. 31, 32 attulimus.

II. Cum sententiis ab *ὅτι* vel *ὡς* incipientibus conjungi possunt aliæ sententiæ in optativo positæ per particulas copulativas *τε, καί*, ut Cyr. II. 4. 12 III. 3. 48. IV. 2. 4; 4. 4. V. 3. 26 et multis aliis locis vel per particulam *δέ* ut Cyr. IV. 2. 3 (ter repetita), VII. 5. 58 *μὲν — δὲ — δὲ —*. An. II. 1. 3 *δὲ — καὶ — δὲ —*. III. 5. 15 (ter), VI. 1. 21; 3. 11. VII. 3. 16. H. G. I. 7. 5. II. 3. 39; 3. 42. III. 1. 18; 2. 6; 4. 23; 5. 23. IV. 3. 13; 5. 1; 8. 2; 8. 9. V. 1. 20; 2. 8; 2. 9. VI. 4. 6. VII. 1. 23; 5. 18 (bis). Ages. 1. 31; 2. 31. [Indicativus sequitur Cyr. I. 4. 7 præs. antec. aor. ind. Anab. IV. 1 2 fut. et aliis locis; imperf. Cyr. III. 3. 9 (antec. impf.), An. III. 1. 2. 6 imperf. et 2 plqpf. conjuncta, H. G. III. 5. 23]. Nonnumquam post *καὶ* particula explicativa iteratur, ut H. G. II. 1. 31 (*ὅτι — καὶ ὅτι*) Cfr. H. G. V. 2. 35 (*ὡς* sq. opt. *καὶ ὡς* sq. opt. *καὶ ὡς* sq. opt. *καὶ ὅτι* sq. opt.), quod etiam ad *δὲ* fieri potest, si antecedit ante part. *ὅτι* vel pars quædam en. explicativæ ut An. III.

5. 15 — ἡ δὲ — τετραμμένη, ὅτι — vel sententia secundaria, in quam particula δὲ inseratur, ut Ag. 8. 3 ἦν δὲ — — φαίνηται, ὅτι — — ἔσοιτο. Additum est nonnumquam quoddam dicendi vel sentiendi verbum: Cyr. VIII. 1. 11. H. G. IV. 8. 2 (Dind. Breit.). Ceteræ particulæ, quas optativus apud Xenophontem sequitur, sunt ἀλλά: An. II. 2 15. IV. 5. 10. VI. 6. 8. VII. 1. 34 (ind. et opt.) H. G. V. 4. 34 et γάρ[1]: An. VII. 3 13 H. G. III. 2. 23. VI. 5. 35. VII. 1. 23. Sed H. G. I. 6. 32 Cobetus unus εἴησαν legit, ceteri ἦσαν et H. G. V. 3. 16 omnes, quos adii, aor. ind. ἐκκλησίασαν legunt. Contra Anab. IV. 6. 13 haud scio an recte Schenkelius ex emendatione Cobeti legat μένοιεν γὰρ ἂν αὐτοῦ μᾶλλον ἀθρόοι οἱ πολέμιοι, quo quidem loco simplex optativus vix defendi posse videtur antecedente infinitivo: δοκοῦμεν δ' ἄν μοι ταύτῃ προσποιούμενοι προσβαλεῖν ἐρημοτέρῳ ἂν τῷ ὄρει χρῆσθαι. — Ceterum post particulas δέ, ἀλλά, γάρ, ut post οὖν et μέντοι, non raro fit, ut scriptor vel ad infinitivum, tum exposito tum omisso dicendi verbo, vel in rectam transeat orationem[2].

III. Non ita pauci occurrunt loci, ubi post particulam ὅτι[3] ad tempora præterita relatam omissum est verbum enuntiationis explicativæ; et quidem plurimis locis antecedit interrogatio (recta aut) obliqua, cujus verbum non fuit necesse in enuntiatione explicativa iterare: Ut Cyr. I. 6. 14 ἀποκρίνομαι (pr.

---

[1] Cfr. Kühner §. 593 Anm. 2. Madv. § 130 b. Anm. 4. —. En Fortsettelse af den anförte Tale eller Mening med γὰρ sættes ligeledes efter Optativ i Optativ — —. Cfr. tamen H. G. I. 6. 32. V. 3. 16.

[2] Ut occurrit infinitivus exposito verbo dicendi (ad τε — An. VII. 1. 16; 4. 12. ad καὶ H. G. II. 4. 23.) ad δέ Cyr. I. 3. 17. IV. 5. 57. An. IV. 1. 24; 4. 18. VI. 3. 23. VII. 1. 33. H. G. II. 4. 30. V. 2. 9. VII. 4. 10, (ad κελεύω refertur inf. Cyr. II. 4. 7. IV. 2. 12. H. G. VII. 1. 39) — ad γὰρ Cyr. IV. 2. 16. An. VII. 2. 31. H. G. V. 2. 2; 4. 23 (Dind. Breit.) VI. 5. 33. OEc. 4. 16. — ad οὖν An. I. 3. 20. H. G. V. 2. 23. — ad μέντοι An. V. 7. 18. VI. 6. 25 sq. οὖν in or. recta. H. G. VI. 3. 19. — Omisso dicendi verbo infinitivus occurrit ad δὲ H. G. I. 6. 32. III. 2. 8. IV. 3. 13 (?). V. 2. 32 sq. οὖν in or. recta, 3. 15. VII. 5. 18; post γὰρ Cyr. I. 4. 7; 6. 6. IV. 2. 6. VI. 3. 9. An. VI. 1. 23; 2. 10. H. G. I. 3. 19. II. 2. 17. III. 2. 8. V. 3. 15; 4. 60. VI. 2. 9; 5. 2; 5. 19. — post μέντοι Cyr. I. 3. 13. H. G. VII. 4. 4. Oratio recta sequitur (post καὶ Cyr. VI. 3. 12. (ἔφη) An. VII. 6. 4). — post δὲ Cyr. III. 2. 25. — An. I. 3. 16; 3. 20. H. G. II. 3. 10; 3. 19. VI. 1. 13 (ἔφη). VII. 1. 44. (ἔφη); Ages. 7. 6. — post ἀλλὰ Cyr. VII. 2. 7 (ἔφη); An. II. 1. 9 (ἔφη); 2. 1. — post γάρ Cyr. III. 3. 46 (ἔφη); VII. 5. 2 (ἔφη); An. II. 4. 19. III. 4. 19. IV. 8. 10. H. G. III. 5. 16 (ἔφη); IV. 6. 3 (ἔφασαν); 6. 13 (ἔφη) Mem. II. 9. 1. — post οὖν Cyr. II. 4. 1. VIII. 3. 2 (ἔφη). An. I. 9. 25. H. G. IV. 8. 9 (ἔφη). — post μέντοι H. G. IV. 2 3.

[3] Post ὡς ad tempus præt. relatum non omissum est verbum nisi H. G. VII. 5. 14. Mem. I. 2. 52.

hist.), ὅτι τὰ τακτικά (sc. διδάσκων στρατηγίαν φαίη με διδάσκειν). IV. 2. 20 ὅτι ὀλίγῳ πλέον ἢ παρασάγγην (sc. ἀπέχοι) VI. 3. 10 ὅτι ὡς δύο παρασάγγας (sc. ἄπεστι) An. I. 6. 8 ὅτι οὐδὲν ἀδικηθεὶς (sc. ἐπιβουλεύων φανερὸς γεγονὼς εἴη). II. 4. 21 ὅτι πολλὴ (sc. εἴη). IV. 5. 34 ὅτι βασιλεῖ δασμὸς (sc. τρέφονται οἱ ἵπποι). 8. 5 ὅτι Μάκρωνες (sc. εἰσὶ). H. G. I. 5. 6 εἶπεν, ὅτι (sc. μάλιστα ἂν χαρίζοιτο) εἰ —. II. 2. 19 ὅτι αὐτοκράτορες περὶ εἰρήνης (sc. ἥκοιεν). III. 4. 5 ὅτι αὐτονόμους — — εἶναι (δεόμενος ἥκοι). VII. 1. 36 εἶπεν, ὅτι (ἑαυτῷ γραφῆναι βούλοιτο) Μεσσήνην — — — —. OEc. 9. 14 τὸν δ' εἰπεῖν λέγεται, ὅτι βασιλέως ὀφθαλμὸς (sc. παχύνει τὸν ἵππον).

Ceterum omittitur verbum εἰμι Cyr. III. 1. 2 λέγοντες, ὅτι καὶ δὴ αὐτὸς ὁμοῦ. V. 3. 55 ἔπεμψεν ἐροῦντα, ὅτι ἐν ὁδῷ ἤδη πάντες. VII. 1. 37 ἐβόων, ὅτι ὄπισθεν οἱ Αἰγύπτιοι. An. I. 8. 15 ὅτι καὶ τὰ ἱερὰ καλὰ καὶ τὰ σφάγια καλά, et H. G. VII. 2. 21 ἔλεγον, ὅτι καλὰ τὰ ἱερά, ubi tamen Cobetus εἴη addidit. Præterea in locutionibus quibusdam impersonalibus: ὅτι ἀνάγκη Cyr. IV. 2. 34. V. 3. 5. — ὅτι ὥρα An. VII. 3. 34. — ὅτι οὐδὲν ὄφελος OEc. 9. 14; ὡς οὐδὲν ὄφελος Mem. I. 2. 52. — ὅτι ἄδηλον Anab. VI. 1. 31 sequente διὰ τοῦτο δὲ καὶ κίνδυνος εἴη; — Cfr. H. G. VII. 5. 14 — — διδάσκων, ὡς πάντα εἰκὸς ἔξω εἶναι τὰ βοσκήματα. R. Ath. 2. 20 ἔγνω, ὅτι οἷόν τε διαλαθεῖν —.

IV. Loci autem illi, ubi particulæ ὅτι et ὡς anacoluthice cum infinitivo conjunguntur nullo antecedente verbo finito, supra (pp. 15, 16 not.) indicati sunt, et quo modo plurimos emendaverint viri docti, allatum.

De enuntiationibus a particulis ὍΤΙ et ὩΣ incipientibus ad præterita verborum affectuum, laudis, criminis, similia relatis.

In extrema hujus commentationis parte nonnihil liceat de illis verbi constructionibus afferre, quæ in enuntiationibus a particulis ὅτι et ὡς incipientibus ad præterita verborum *affectuum, commiserationis, laudis, vituperationis, criminis* relatis occurrunt, quibus locis hæ particulæ inter explicativas (objectivas) et causales (adverbiales) medium locum tenere videntur, ita tamen ut aliis locis et alia post verba (ut κατηγορεῖν) propius ad illud genus accedant, aliis locis significatio causalis magis eluceat. Quare haud scio, an non satis recte plu-

rimi grammatici (ut Kühner et Akenius) inter illas constructiones, quæ post verba dicendi et sentiendi, et illas, quæ post verba affectuum, laudis, criminis, similia occurrunt, parum distinxerint. Certe post hæc verba optativi usus multo rarior est quam post declarandi et sentiendi verba neque, si verbum *κατηγορεῖν* exceperis, ullum est, quod sæpius optativus sequatur. Sed ne post hæc quidem verba ad fidem et veritatem eorum, quæ afferuntur, quidquam interesse videtur, utrum optativus an indicativus adhibeatur, nam utraque forma verbi velut ad verba dicendi et sentiendi sententia ad subjectum enuntiationis primariæ refertur, cujus ex mente et cogitatione enuntiatio secundaria prædicetur. Tamen multis locis ex iis, quæ antecedunt et subsequuntur, satis procedit de rebus vere factis mentionem fieri idque etiam fieri posse illis locis, ubi optativus adhibetur, satis apparet ex An. I. 10. 16. Ceterum animadvertendum est cum optativo utramque particulam *ὅτι* et *ὡς* conjungi, indicativum autem post particulam *ὡς* rarissime usurpari.

I. Optativus autem occurrit his locis et post hæc verba:

ἀγάλλομαι Ag. 9. 4 *ἠγάλλετο, ὅτι αὐτὸς μὲν — — ἀναστρέφοιτο, τὸν δὲ βάρβαρον ἑώρα* —.

ὑπερήδομαι Cyr. VIII. 3. 50 *Ὅ τε Φεραύλας ὑπερήδετο, ὅτι ἐξέσοιτο αὐτῷ* — — sq. *ὅ τε Σάκας, ὅτι ἔμελλε* — —.

θαρρέω Cyr. VIII. 1. 45 *ἑαυτῷ, ὅτι μὲν οὐχ ὑπὸ τῶν καταστραφέντων κίνδυνος εἴη παθεῖν τι, ἰσχυρῶς ἐθάρρει.*

θαυμάζω Anab. I. 10. 16 *ἐθαύμαζον, ὅτι οὐδαμοῦ Κῦρος φαίνοιτο οὐδ' ἄλλος ἀπ' αὐτοῦ οὐδεὶς παρείη* et II. 1. 2 *ἐθαύμαζον, ὅτι Κ. οὔτε ἄλλον πέμποι — — οὔτε αὐτὸς φαίνοιτο* [1].

μέγα φρονέω Cyr. IV. 6. 3 *ἐγὼ μὲν ἀπεπεμψάμην μέγα φρονῶν, ὅτι δῆθεν τῆς βασιλέως θυγατρὸς ὀψοίμην τὸν ἐμὸν υἱὸν γαμέτην.*

φοβέομαι [H. G. III. 1. 3 *φοβούμενοι τὸν Τ., ὅτι Κῦρον — ἀντ' ἐκείνου ᾑρημένοι εἴησαν* Cob. — Dind. Breit. *ἦσαν*]. Cfr. H. G. VII. 5. 24 *φόβον βουλόμενος καὶ τούτοις παρέχειν, ὡς, εἰ βοηθήσοιεν ὄπισθεν, οὗτοι ἐπικείσοιντο αὐτοῖς.*

χαλεπαίνω An. I. 5. 14 *ἐχαλέπαινεν, ὅτι — — πρᾴως λέγοι τὸ ἑαυτοῦ πάθος.*

ἀπολοφύρομαι H. I. 1. 27 *ἀπωλοφύροντο τὴν ἑαυτῶν συμφοράν, ὡς ἀδίκως φεύγοιεν* —.

---

[1] Rehd. tamen I. 10. 16 — *φαίνοιτο — παρῄει* et. II. 1. 2 — *πέμπει — φαίνοιτο* legit.

ἐπαινέω Cyr. V. 2. 28 *ἡ παλλακὴ αὐτοῦ ἐπήνεσεν αὐτόν, ὡς καλὸς εἴη.* Conv. 2. 22 *τὸν παῖδ' ἐπῄνουν, ὡς ἐν τῇ ὀρχήσει ἅπαν τὸ σῶμα γυμνάζοι.* 4. 6 *οἶσθα ἐπαινέσαντα αὐτὸν τὸν Ἀγαμέμνονα, ὡς βασιλεύς τε εἴη ἀγαθὸς κρατερός τ' αἰχμητής.*

ὀνειδίζω Mem. II. 9. 8 *εἰ δέ τις αὐτῷ — ὀνειδίζοι, ὡς ὑπὸ Κρίτωνος ὠφελούμενος κολακεύοι αὐτόν, — — ἔφη —.*

σκώπτω Cyr. I. 5 1 *οἱ παῖδες ἔσκωπτον αὐτόν, ὡς ἡδυπαθεῖν ἐν Μήδοις μεμαθηκὼς ἥκοι —.* H. G. IV. 4. 17 *οἱ Λ. καὶ ἐπισκώπτειν ἐτόλμων, ὡς οἱ σύμμαχοι φοβοῖντο τοὺς πελταστάς —.*

ἐγκαλέω Anab. VII. 7. 44 *ἐνεκάλουν ἐμοί, ὡς μᾶλλον μέλοι μοι — —.*

κατηγορέω Anab. VII. 7. 44 *κατηγόρουν — μου —, ὡς σὲ περὶ πλείονος ποιοίμην —.* H. G. III. 1. 8 *κατηγόρουν αὐτοῦ οἱ σύμμαχοι, ὡς ἐφείη διαρπάζειν τῷ στρατεύματι τοὺς φίλους.* 5. 25 *κατηγορουμένου δ' αὐτοῦ, καὶ ὅτι ὑστερήσειεν — καὶ ὅτι — ἐπειρᾶτο — καὶ ὅτι — ἀνῆκε —.* V. 2. 35 *κατηγορεῖτο τοῦ Ἰ., καὶ ὡς βαρβαρίζοι καὶ ὡς ξένος τῷ Πέρσῃ — — γεγενημένος εἴη καὶ ὡς — — μετειληφὼς εἴη καὶ ὅτι — — — — αἰτιώτατοι εἶεν.* VII. 1. 38 *κατηγοροῦντος τοῦ Λ., ὡς οὔτε συσκηνοῦν ἐθέλοι ἑαυτῷ μετά τε Π. πάντα βουλεύοιτο —.* 1. 43 *κατηγορούντων αὐτοῦ — —, ὡς — — ἀπέλθοι —.* Ap. Socr. 10 *κατηγόρησαν αὐτοῦ οἱ ἀντίδικοι, ὡς οὓς μὲν ἡ πόλις νομίζει θεοὺς οὐ νομίζοι, ἕτερα δὲ καινὰ δαιμόνια εἰσφέροι καὶ τοὺς νέους διαφθείροι.* Cfr. H. G. II. 1. 31 *κατηγορίαι ἐγίγνοντο πολλαὶ τῶν Ἀθηναίων — — — ὅτι ἐψηφισμένοι εἴησαν — — καὶ ὅτι λαβόντες δύο τριήρεις — — τοὺς ἄνδρας ἐξ αὐτῶν πάντας κατακρημνίσειαν —.*

II. Sed multo usitatior est post hæc verba indicativi temporum præteritorum usus, et quidem longe sæpissime imperfectum usurpatur. Hoc autem imperfectum vel imperfecto orationis rectæ respondere potest, vel præsenti eodem modo, quo verba quædam declarandi et sentiendi cum imperfecto conjungi supra docuimus. Itemque plusquamperfectum vel plusquamperfecto vel perfecto respondet [1]. Sed his locis et post hæc verba occurrit:

ἄγαμαι H. G. VII. 4. 10 *ἀγασθέντες αὐτοὺς οἱ Θ., ὅτι — οὐκ ἤθελον —* (præs.).

[*ἀθυμίαν παρεῖχε, ὅτι — — ἐδόκει* Cyr. IV. 1. 8].

αἰσχύνομαι Cyr. IV. 5. 48 *αἰσχύνεσθαι ἡμᾶς ἐποιήσατε, ὅτι οὐ παρῆμεν —* (impf.).

[1] In iis, quæ sequuntur, signis præs., impf., perf., plqpf. tempus orationis rectæ indicamus.

ἀνιάομαι Cyr. IV. 5. 13 *ἀνιώμενος, ὅτι οὐ καὶ αὐτὸς τότε ἐπορεύθη* —.

ἄχθομαι An. V. 4. 18 *ἤχθοντο, ὅτι τοὺς π. ἐπεποιήκεσαν θρασυτέρους καὶ [ὅτι] οἱ ἐξελθόντες Ἑ. — ἐπεφεύγεσαν* — (perf.). VI. 6. 9 *ἀχθεσθείς, ὅτι ἐφοβήθη* —. VII. 1. 7 *ἤχθοντο, ὅτι οὐκ εἶχον — ἐπισιτίζεσθαι* — (præs.). 5. 7 *ἤχθετο —, ὅτι ἐντόνως τοῖς στρατιώταις ἀπῄτει τὸν μισθόν* (præs.) 7. 21 *οὐ δικαίως μοι ἠχθέσθης, ὅτι — ἀπῄτουν* — (præs.). H. G. V. 2. 7 *ἤχθοντο, ὅτι τὰς — οἰκίας ἔδει καθαιρεῖν.* (præs.).

δείδω H. G. V. 4. 51 *δείσαντες περὶ τῆς πόλεως, ὅτι ἐρήμη ἦν* (præs.).

ἐρυθριάω OEc. 8. 1 *δηχθεῖσάν γε οἶδα αὐτὴν καὶ ἐρυθριάσασαν —, ὅτι — οὐκ εἶχέ μοι δοῦναι* — (præs.).

ἥδομαι (comp.) Cyr. [III. 1. 31 *ὑπερήδετο, ὅτι ἐνόμιζε* —]. VIII. 3. 50 vide supra. An. VII. 8. 1 *συνήδετο τῷ Ξ., ὅτι ἐσέσωστο* — (perf.). H. G. III. 2. 9 *ἡδόμενος, ὅτι ἔμελλον ὄψεσθαι τὰς πόλεις* —. (præs). H. G. IV. 2. 9 (= Ages. 2. 5) *μάλα ἡδόμενος τῷ ἔργῳ, ὅτι — ἐνενικήκει* — (perf.).

[*θαυμάζω* Cyr. I. 4. 20 *θαυμάζων, ὡς καὶ ἐφρόνει καὶ ἐγρηγόρει, κελεύει* (pr. hist.)].

ὀργίζομαι H. G. III. 2. 21 *ὀργιζόμενοι τοῖς Ἠ., καὶ ὅτι ἐποιήσαντο συμμαχίαν — — καὶ ὅτι — ἐκώλυον* — (præs.). V. 3. 24 *ὀργισθείς, ὅτι ἄκυρον αὐτὸν ἐποίουν* (præs.). Mem. III. 13. 1 *ὀργιζομένου τινός, ὅτι προσειπὼν τινα οὐκ ἀντιπροσερρήθη* —. Conv. 4. 64 *ὅτι ἀγαθόν σε ἔφην προαγωγὸν εἶναι, ὠργίσθης* (præs.).

φθονέω Cyr. [III. 1. 40 *ἐκείνῳ ἐφθόνουν, ὅτι μοι ἐδόκει* — præs.]. IV. 1. 13 *ὅτι ἐκεῖνοι ἦρχον τοῦ λόγου, ὥσπερ ὑπεφθόνει* (præs.).

φοβέομαι Cyr. III. 1. 1 *ἐφοβεῖτο, ὅτι ὀφθησέσθαι ἔμελλε* — (præs.). [Anab. V. 5. 7 *φοβούμενοι, ὅτι ἤκουον* —]. H. G. III. 1. 3 vide supra.

χαλεπαίνω An. IV. 6. 2 *ἐχαλεπάνθη, ὅτι οὐκ εἰς κώμας ἤγαγεν* (quod non *duxisset*, an quod non *duceret?*) —. Cfr. H. G. V. 2. 32 *χαλεπῶς ἔχοντες τῷ Φ., ὅτι οὐ — ταῦτ' ἐπεπράχει* (perf.).

χάριν εἰδέναι, ἔχειν Cyr. IV. 2. 10 *χάριν εἰδέναι, ὅτι — — ἐδόκει* (præs.). H. G. III. 4. 11 (= Ages. 1. 13) *ἀπαγγεῖλαι — ἐκέλευσε, ὡς πολλὴν χάριν αὐτῷ ἔχοι, ὅτι — — ἐκτήσατο — ἐποίησεν.*

μακαρίζομαι H. G. IV. 4. 19 *μακαρίζεσθαι αὐτῶν τὴν μητέρα, ὅτι — — ὁ μὲν — τὰ τείχη — ὁ δὲ τὰς ναῦς — ᾑρήκει* (perf.).

οἰκτείρω Cyr. VII. 1. 41 *οἰκτείρων, ὅτι ἀγαθοὶ ἄνδρες ὄντες ἀπώλλυντο* — —.

ἐπαινέω H. G. III. 2. 6 *εἰπεῖν, ὡς —, ὅτι — νῦν οὐδὲν ἠδίκουν* (præs.), *ἐπαινοῖεν.* V. 3. 10 *ἡ πόλις ἐπαινεθεῖσα, ὅτι πολλὰ — χρήματα εἰς τὴν στρατιὰν*

ἔδοσαν. 4. 34 ἐδίδασκον, ὡς — — ἐπαινέσειαν τὸν Σ., ὅτι ἐπεβούλευσε ταῖς Ἀθήναις. Conv. 2. 22 ἐπῄνεσαν, ὡς ὁ παῖς — — ἔτι καλλίων ἐφαίνετο — (præs?).

λοιδορέω An. VII. 5. 11 ἐλοιδόρει τὸν Ἡ., ὅτι οὐ παρεκάλει καὶ Ξενοφῶντα (præs?).

μέμφομαι Cyr. I. 4. 6 τῷ Σ. ἐμέμφετο, ὅτι οὐ παρίει αὐτόν — (præs.). H. G. VII. 4. 2 μεμφομένους τοῖς σ., ὅτι αὐτοὶ πολλὰ πράγματα εἶχον (præs.) ἀντεβοήθησε δ' οὐδείς, πείθει (pr. hist.) —.

αἰτιάομαι Anab. III. 1. 7 ᾐτιᾶτο αὐτόν, ὅτι οὐ τοῦτο πρῶτον ἠρώτα —. (imperf.). 3. 11 ᾐτιῶντο, ὅτι ἐδίωκεν (impf.) ἀπὸ τῆς φάλαγγος καὶ αὐτός τε ἐκινδύνευε καὶ τοὺς πολεμίους οὐδὲν ἐδύνατο βλάπτειν (imperf.). IV. 1. 19 ᾐτιᾶτο αὐτόν, ὅτι οὐκ ὑπέμεινεν, ἀλλ' ἠναγκάζοντο (impf.) φεύγοντες ἅμα μάχεσθαι.

ἀνακαλέω H. G. V. 4. 54 ἀνακαλούντων, ὅτι οὐκ ἠκολούθει — (præs). ἐγκαλέω An. VII. 5. 7 Ξενοφῶντι ἐνεκάλουν, ὅτι οὐκ εἶχον τὸν μισθόν (præs.).

κατηγορέω Anab. V. 7. 4 οὐ κατηγόρει, ὅτι ἦλθον πρὸς αὐτὸν — —. H. G. III. 5. 25 vide supra.

III. Indicativus temporum principalium perraro occurrit: An. V. 5. 8 Ἔπεμψεν ἡμᾶς ἡ τῶν Σινωπέων πόλις ἐπαινέσοντάς τε ὑμᾶς, ὅτι νικᾶτε — — ἔπειτα δὲ καὶ συνησθησομένους, ὅτι — σεσωσμένοι πάρεστε, ubi tamen aoristus ille ἔπεμψεν ad perfecti vel præsentis significationem prope accedit (ɔ: πάρεσμεν πεμφθέντες ὑπὸ τῆς πόλεως). Præterea Cyr. I. 4. 28 — — θαρρεῖν, ὅτι παρέσται —. Conv. 1. 16 — — θαρρεῖν, ὅτι ἔσονται —.

Summarium.

De parodo chori in fabulis Aristophaneis.

Scripsit

HILDING ANDERSSON.

Una est res, quæ præter alias veteres illas Græcorum fabulas nostris dissimiles faciat; chorus enim in illis semper partes habuit, in comoediis non minus quam in tragoediis. Non semel tantum aut bis quæsitum est, quo consilio chorum in fabulis adhibuissent poetæ Græcorum, multæque de ea re sententiæ prolatæ sunt tragoedias maxime respicientium. Inter quas ea, ni fallor, frequentissimos nacta est defensores, quæ docet chorum tragicum quodammodo extra varios casus, qui in scena depingantur, positum esse debere et, quum animi commotionum libidinumque, quæ agentes impellant, expers sit, incorruptum virtutum et vitiorum æstimatorem mediam et justam quandam viam semper tenere. Hoc velut chori tragici exemplar proponi solet, qui cum subtilioribus artis legibus unice conveniat et ad præstantissimam tragoediam efficiendam aptus sit.

Quæ sententia e magno inter tragoediarum scriptores nomine Sophoclis tota pendere videtur. Quum enim ejus tragoediæ omnium præstantissimæ haberi soleant, ex illis maxime perspici posse judicant, quanam ratione chorum adhibere debeat poeta. Quod si cogitatione tenemus, quod vix cuiquam in mentem venit negare, chori partes non a poetis velut ornatum tragoediæ inter dialogum insertas esse sed e contrario dialogum, quem vocant, postquam chori partibus additus esset, ab exiguo principio ad illam magnitudinem pervenisse, ut in eam partem studia maxime converterent et poetæ et spectatores choro admodum neglecto, — hoc igitur consideranti apparet chorum apud Sophoclem maxime et Euripidem medium illud et æquum servare solere fato quodam potius quam consilio poetarum. Quum enim in majus crescente dialogo et in scena actione appa-

ruisset eam tragoediæ partem per se sine cantibus chori animos allicere posse, illud mox caput tragoediæ factum est; hoc vero fieri non potuit sine aliqua totius tragoediæ habitus commutatione. Apparet enim chorum canentem et saltantem non minus aurium et oculorum voluptatem spectatorum quam judicii approbationem quæsivisse; quo factum est, ut ipsis verbis magnificentiam quandam magis quam perspicuitatis et dilucidi ordinis laudem quæreret. Et initio quidem tota fabula per ejusmodi carmina explicabatur. Accessit deinde histrio orator, qui planiore sermone enarraret fabulæ argumentum. Eo modo epica gratia lyricis inserta est, ne ea quidem ab illo magnifico genere abhorrens. Postquam vero plures histriones adhibere coeperunt poetæ, jam licuit morum et animorum diversitatem agentium depingere; sed ad hunc finem necesse erat sermonem quoque eorum ad eam diversitatem conformare, ut detraheretur quodammodo de epica illa magnificentia ad majorem quotidiani sermonis similitudinem. Ita factum est, ut, quo quisque ad hoc genus propensior erat tragoediarum scriptor, eo magis in dialogo omne tumidum fugeret, eo majores partes histrionibus daret. Chori enim ea est conditio, ut ad rerum veritatem depingendam plane ineptus sit; tota vis ejus cernitur in verborum decore in splendore sententiarum adjuncta suavitudine saltationis et cantus. Sed etiam tum, quum in dialogum studia maxime convertissent et poetæ et spectatores, manserunt tamen in tragoedia cantica chori. Quum autem neque ad ipsam fabulam perficiendam necessaria viderentur neque tamen abesse possent, quia usus non patiebatur, factum est, ut chorum velut extra fabulæ actionem ponerent spectantem magis quam agentem intervalla maxime actionis in proscenio explentem. Eam velut defectionem chori etiammunc cernere possumus; in fabulis enim Aeschyli magnum momentum habet; Sophocles laudari solet, quod eum tam scite adhibuerit, quæ est confessio eum abesse potuisse; in Euripidis fabulis chorus nonnumquam majorem poetæ molestiam quam ornatum fabulæ attulisse videtur.

Hæc ad tragoediam pertinent. Jam si de partibus chori in comoedia quærimus, de iis aliter judicandum esse apparet. Comoediam quoque ex carminibus quibusdam, jocosis scilicet, ortam esse vulgo credunt, eundem sequentes auctorem atque in origine tragoediæ Aristotelem. Quod licet verum sit, non potest eodem modo atque in tragoedia perspici, quomodo illud factum sit. Prometheum Aeschyli, hoc enim exemplo utar, perlegens, quivis facile videt omnia fere, quæ in fabula sunt, quum non tam actionem quam conditionem describat, canticis comprehendi potuisse, ut non maximam habeat difficultatem intelligere, quomodo in ejusmodi argumento potuerit dialogus canticis accedere et tragoedia exsistere.

Comoediam autem nullam habemus, quæ illo modo originem prodat, quum verbis Aristotelis fidem addat. Sententia fuit Aristotelis comoediam ex carminibus, quæ φαλλικά dicerentur, exstitisse. Invenitur in Acharnensium comoedia ejus generis carmen (v. 263 sqq), sed neque in illa fabula neque in ulla alia dispicere licet, quomodo factum sit, ut comoedia ex chori carminibus exsisteret. Dixerit quis comoediæ incunabula magis in obscuro esse eam maxime ob causam, quod admodum recentes sint, quas habemus, comoediæ; sed Aristoteles ipse concessit (Poet. 5) originem comoediæ obscuriorem esse. In eo potius causam posueris, quod comoedia, quum primum orta esset, ad tragoediam ridiculi causa imitandam se verterit, ut magna ex parte παρῳδία, quam vocant Græci, fieret. Neminem fugit, quam multa ejus generis non solum in carminibus chori sed etiam in dialogo et in ipsa actione histrionum comoedia habeat. Non crevit itaque comoedia innatis tantum viribus velut e semine, sed magna e parte ad tragoediæ similitudinem se conformavit, ut eam ob causam difficilius sit perspicere, qua via ad illam perfectionem et absolutionem processerit.

Quod deinde in tragoedia vidimus, chorum, quod initio caput tragoediæ fuisset, ornatum magis quam partem necessariam haberi coeptum esse, simile aliquid etiam in comoedia accidit neque tamen eodem modo neque eadem de causa. Chorus enim tragoediæ a dialogo velut ab æmulo validiore depressus est; in comoedia autem chorus non ea velut domestica peste absumptus est sed vi externa periit una cum vetere comoedia, quæ vocatur, quum deficiente jam republica Atheniensium nec sumptum chori exornandi cives sustinerent neque ars illa veterum comoediarum scriptorum locum haberet. Tum vero comoedia quoque mutato consilio habituque ad mores depingendos se convertit. Sed dum vigebat vetus comoedia, quæ tota in impugnandis vitiis reipublicæ aut hominum conspicuorum versabatur, usque partes suas chorus retinuit non ut in tragoedia a dialogo depressus. Cujus rei causam non difficile est invenire. Chorus enim tragoediæ compulsus est in fines angustiores, quam qui libertatem ad vitam necessariam concederent, quum velut famulus dominum sequens vestigia dialogi potentioris carperet; comicus contra chorus, quam maxime fieri potuit, vinculis caruit, omnia, quæ non in terra modo sed etiam in coelo fuerunt, suæ ditionis fecit haud nimium curans, utrum ad proprium fabulæ argumentum pertinerent necne. Quin etiam suo nomine spectatores alloquebatur velut præ se ferens se non fabulæ magis quam sua ipsius causa in orchestram venisse. Fuit itaque in vetere comoedia chorus non minoris quam dialogus momenti eoque absumpto, ut modo

diximus, non innato quodam vitio sed propter externas causas, totum illud fabularum genus evanuit.

Quum de parodo chori in fabulis Aristophanis scripturus sim, primum omnium faciendum credo, ut formam aliquam fabulæ Aristophaneæ describam, quo appareat, quas partes in ea chorus sustinere soleat. Erunt fortasse quibus ineptum videatur totum illud formas aliquas quærere præclarissimorum scriptorum carminum, velut in officina confecta sint. Neque tamen negari potest in illis certe fabulis Aristophaneis, quæ adhuc restant, tam multa eadem ratione et velut forma composita recurrere, ut optime possint inter se comparari. Re vera non fuerunt antiquitus poetæ tam formarum impatientes, quam his temporibus sunt.

Fabula itaque Aristophanea a prologo incipit; prologum enim dicimus eam fabulæ partem, quæ a solis histrionibus peragitur choro nondum in orchestram ingresso. Quæ pars duplex officium præstat, primum quod in argumentum fabulæ spectatores inducit, alterum quod omnia ad chori adventum præparat, quum indicet, e quibus constet chorus et quam ob causam veniat. Præterea hæc non velut ab oratore simpliciter narrantur, quod in Euripide tam severe reprehendunt, sed ab agentibus significantur, quum velut uno momento in media actione spectatores posuerit poeta. Quod ad versuum genus hac in parte usurpatum pertinet, tota ex trimetris jambicis constare solet, quippe quæ colloquium histrionum tantum habeat. Est enim illud versuum genus omnium maxime quotidiani sermonis speciem referens, ut Græcis quidem visum est, eamque ob causam in tragoedia vix umquam accidit, ut colloquium inter se habeant histriones nisi trimetris jambicis adhibitis. Etiam in comoedia hanc velut legitimam colloquii formam esse videmus, quam nisi certam ob causam non relinquunt. Ejusmodi causa, quæ aliud versuum genus requirat, in prologo quoque nonnumquam intervenit. Ut in prologo Pacis ad tragoediam Euripidis imitandam comparata est equitatio Trygæi in coelum et eundem ad finem versus anapæstici dactylici trochaici usurpati sunt. — Etiam in Thesmophoriazusarum prologo tragoediæ imitatio est, quo loco famulus Agathonis dimetris anapæsticis adventum domini prædicit, et quo ipse Agatho veste muliebri indutus molliter saltans chori carminis imaginem refert. In Ranarum denique prologo cantus chori earum a spectatoribus non visi trimetros interrumpit.

Prologo finito jam prorsus alia comoediæ species est. Mutatur metrum, mutatur quoque verborum recitatio, quæ jam cantus similior fit, mutantur denique gestus: omnia velut incitatiora et numerosiora fiunt non in orchestra modo sed etiam in scena. In ea transgressione a trimetris prologi ad numerosius versuum

genus perficienda jucundam variationem poeta quæsivit. Fit, ut prologo finito abeant histriones choreutæ novi actores succedant, quum velut e proscenio in orchestram descendat fabula. Ad hoc exemplum institutæ sunt parodi Acharnensium Vesparum Lysistratæ Ecclesiazusarum. Continuantur in his omnibus trimetri jambici per totum prologum usque ad finem. Tum abeunt histriones — quod enim in Vespis servi dormientes in proscenio manserunt, nihil interest — ingreditur chorus. Ab iis, quæ inter eundum canit, novum metrum incipit. Duabus in comoediis, Equitibus Pace, ita facta est metri commutatio a trimetris prologi, ut unus ex histrionibus causam nactus chorum advocaret eodem tempore velut præmonstrans metrum, quo mox cecinerunt ingredientes choreutæ. Prologus Nubium post v. 262 finem habere dicendus est; inde Socrates ad nubium chori invocationem jam non trimetris jambicis sed tetrametris anapæsticis versuum genere magnificentissimo utitur, inter quos illæ primum stropham et antistropham adventus nuntias nondum conspectæ præmittunt, paulo post continuato ab histrionibus numero anapæstico orchestram silentio ingrediuntur. In fine prologi Avium transgressio a trimetris ad numerosius metrum eo modo facta est, ut dimetris primum anapæsticis epops rex avium lusciniam ad canendum suscitaret, deinde versibus jambicis maxime et dochmiacis omne avium nomen convocaret succinente luscinia, quæ re vera tibicina fuit. Quæ inter hæc verba jactant ceteri histriones, solitis trimetris comprehendunt. Stant vero illi ore hiante coelum circumspicientes, quum inde aves exspectent; tum necopinato ex orchestra vox auditur primæ avis incurrentis v. 267, qua audita velut signo dato jam numeros ad parodum aptos esse adhibendos per tetrametros trochaicos colloquium persequuntur histriones in avium aspectum toti intenti. Ad eorum itaque cantum parodus facta est; ipsæ enim silentio orchestram invadunt aves. — In fabula denique Ranarum sub finem prologi interrumpitur colloquium histrionum audita invocatione mystarum Ἴακχ' ὦ Ἴακχε (v. 316) ex occulto primum canentium. Chorus enim ex mystis constat, qui v. 324 in conspectum venerunt histrionibus silentio aspicientibus.

Vidimus itaque in his omnibus comoediis metri permutationem a trimetris prologorum in aliud et commotius versuum genus connexam esse cum adventu chori in orchestram. Nam inde, ut diximus, incitatiora et numerosiora omnia fiunt. Ut in comoedia omnino plus habet momenti chorus quam in tragoedia, ita in parodo hoc vel maxime perspicuum est, qua fabulæ parte longe alia ratione ad animos spectatorum alliciendos et delectandos usi sunt comici quam tragici poetæ. Eodem fere modo in tragoediis tantum non omnibus progrediebantur

choreutæ ordinibus instructi aut silentes aut dimetros anapæsticos, numerum euntibus aptissimum, cantantes; comicus autem poeta, qui ipso aspectu chori spectatores delectare studeret, maximam varietatem sectatus est et ornatus choreutarum et instructionis et incessus et cantus; tum autem non ut in tragoedia, postquam ingressus est chorus, stationem tantum occupavit, ubi carmina ederet choreas duceret, sed simulatque in orchestram venit comicus chorus, maximo studio ipsi fabulæ actioni se immiscuit et ita quidem, ut velut primas partes ageret, quum modo histrionum alicui aut opem aut infortunium ferret modo remotis aut nihil interea agentibus histrionibus per se fabulam sustineret.

Parodum eamque fabulæ partem parodo cohærentem, quam commotiorem speciem habere dixi, sequenti commentatione examinare in animo est. Remittitur autem paulatim impetus et studium advenientis chori et histrionum velut contagione ab eo infectorum; reducitur, ut ita dicam, fabula ab orchestra, ubi aut tota aut magna e parte versata est, in proscenium; redeunt etiam trimetri jambici. Mox autem intervallum quoddam actionis fieri solet; egrediuntur histriones, solus in orchestra chorus relinquitur, qui jam ad spectatores se vertens vel extra fabulæ argumentum monebat castigabat irridebat, quocumque impetus animum poetæ duxerat. Huic comoediæ parti parabasis est nobile nomen. Nonnumquam fit, ut chorus, postquam in orchestram intravit, non ei parti se commilitonem dedat, cui poeta favet, sed alteri. Tum id primum omnium poeta curavit, ut ostenderet, quo modo animi eorum in melius mutarentur; hæc commutatio ante parabasim conficeretur, necesse fuit, quum in parabasi non solum chorus suo nomine spectatores alloqueretur sed etiam poeta occasione uteretur de se cum spectatoribus per chorum loquendi, ut hoc maxime loco poetæ chorique unus animus una mens esse deberet. Parabasi peracta jam modicæ sunt partes chori in comoedia; fit tamen haud raro, ut sub finem fabulæ altera parabasis addatur haudquaquam cum magnificentia prioris comparanda. Ceterum toto argumenti persequendi munere histrionibus permisso cantica tantum minora audiuntur chori aut inter ἐπεισόδια, quæ vocantur, histrionum interposita ad intervalla explenda, apta interdum ad ea, quæ aguntur, sæpe ab ipsa fabula prorsus aliena, aut iis, quæ in proscenio aguntur, inservientia, ut quum in sacrificio perficiendo in pompa agenda et, si quæ alia ejusdem generis sunt, operam præstat chorus. Cujus usus exempla nonnulla potiora ponam, antequam ad parodum redeo.

In Vespis (v. 862) Bdelycleon deos vocandos dicit ad judicium domesticum patris, qua in re auxilium chorus præstitit canendo et saltando; ”nos quoque,” inquit, ”ad hoc bonis verbis utemur”. Eodem modo in Avibus v. 851 sqq, quum

novis deis avibus sacra facienda curat Pisthetærus, chorus dearum invocationi præmittit canticum; paulo post, quum insolentia sacerdotis sacrificium turbatum esset, chorus alterum carmen sibi præstandum ad instaurationem sacrificii dixit, (v. 895), ut omnia rite fierent. Similis locus etiam in Ranis invenitur v. 871 sqq, ubi Dionysus musis tus accensurus operam chori ad preces petit, et ille carmine eas invocat. In Pace quoque sacrificium simulatur, in quo canunt vicissim chorus et Trygæus deos precantes (v. 973 sqq.) Apparet his locis chori auxilium adhibitum esse ad magnificentiam actioni addendam et festivitatem; ad utrumque enim commodus fuit chorus canens saltansque.

Est is quoque satis frequens chori usus, ut ad tragoediæ maxime imitationem histrionibus querentibus in vicem succinat. Eo modo Euripides irridetur faceta imitatione vv. 699 sqq Thesmophoriazusarum, idem in Lysistrata v. 706 sqq; alia ejusdem usus exempla invenies v. 954 sqq Lysistratæ, v. 707 sqq Nubium. Quantam vero utilitatem chorus afferre potuerit in pompa agenda, et per se apparet et in exodiis maxime fabularum cernitur ut in Pace Avibus Ranis Acharnensibus Ecclesiazusis. Est denique locus comoediæ disputationem quandam histrionum continens ad formulam certam factam, in qua suas partes semper habet chorus. Progrediuntur in arenam duo histriones adversarii ad verborum contentionem parati, quæ pugna hoc semper ordine conseritur. Præmittitur carmen chori, quod animos spectatorum in eam, quæ paratur, pugnam intentos facit; quo carmine finito sequuntur duo tetrametri aut jambici aut anapæstici a coryphæo, ut videntur, recitati, quibus alter orator ad dicendum impellitur. Is vero eodem metro, quo usus est coryphæus, causam dicere orditur non uno tenore sed interloquente adversario et nonnumquam tertia persona; tetrametri non continuantur usque ad finem hujus disputationis partis sed in dimetros abeunt velut crescente non languescente studio pugnantium. Tum altera disputationis pars incipit a novo carmine chori priori respondente. Huic quoque antistrophæ coryphæus subjicit duos tetrametros aut jambicos aut anapæsticos — non enim necesse est, ut ejusdem generis sint hi atque priores; jam alter orator suam sententiam defendit metro a coryphæo tradito; etiam hujus partis tetrametri ab utroque adversario per vices recitantur impugnante altero altero defendente, et in fine dimetri sunt ut supra. Disputationes ad hanc formam institutæ in plerisque comoediis inveniuntur; in Equitibus 756 sqq, in Nubibus bis 950 sqq, 1345 sqq, in Vespis 526 sqq in Avibus 451 sqq — qua in fabula non tamen duæ contrariæ sententiæ proponuntur, sed Pisthetærus per totam hanc partem primas agit interloquentibus et histrione altero et ipso choro — tum in Lysistrata

476 sqq, in Ranis 895 sqq, in Ecclesiazusis 571 sqq, quamquam in hac, quam postremam posui, fabula ex uno tantum chori carmine et uno tetrametorum dimetrorumque ordine constat hæc pars omisso altero disputationis dimidio. Est vero hæc comoediæ pars non minimi momenti, quippe quæ et satis ampla sit et haud raro eam ipsam rem tractet, quæ velut fundamentum et radix est fabulæ argumenti.

Præterea apparet nonnulla ex his, quæ chori partium post parabasim esse dixi, etiam ante parabasim interdum adhiberi posse tum maxime, quum longius rejiciatur ea pars, ut in Vespis factum est; quam ob rem in exempla eorum denuo incidemus in sequenti commentatione, quæ erit de parodo chori Aristophanei; parodi enim nomen usurpavi ad totam eam partem comoediæ significandam, per quam chorus in orchestram adveniens commotiorem speciem præbuit, quum fabulæ actioni se immisceret.

Ab Acharnensibus initium faciam. Quamvis supervacaneum sit eum laudare scriptorem, quem nemo non maximis laudibus efferat, qui litterarum elegantiorum peritus haberi velit, tamen facere non possum, quin dicam, quam admirabilis mihi videatur exordii fabularum institutor Aristophanes. Omissis hoc loco præstantissimis, ut mihi videntur, prologis Equitum et Nubium et ante alios Avium in hoc ipso Acharnensium exordio artem poetæ animadvertas velim. Quam scite ante oculos posuit totius rei publicæ statum oratione Dicæopolidis indignantis simul et, ut poscebat comoedia, jocantis, levitatem et summæ rei negligentiam Atheniensium, qua bellum serpere sinerent, et querelas agrestium intra urbis muros compulsorum. Tum introductis legatis in contionem artificia eorum, qui rei publicæ præerant, magna cum festivitate aperuit et socordiam populi nihil mali suspicantis, ut satis causæ habere videatur Dicæopolidis omnium rerum desperatio, unde totum fabulæ argumentum duxit. Ita assecutus est, ut inde ab initio omnem statum rerum perspicerent spectatores temporis fere momento velut aperta janua in argumentum et in medias res inducti.

Præterea prologo chori introducendi causam quæsivit, quum fingeret Dicæopolidem, qua esset indignatione affectus, Amphitheum ad Lacedæmonios misisse sibi saltem separatim pacem petitum. Quem inde redeuntem ira accensi Acharnenses senes ferocissimi consecuti in orchestram irruperunt v. 204. Parodus itaque ab hoc versu vocatur. Sententia scholiastæ est eos curriculo advenisse, scilicet ut risus materiam præberent seniores illi enixe festinantes viribus haudquaquam animo respondentibus; et hoc quidem rectissime. Non minus recte fortasse ipsum metrum trochaicum cursitantes significare contendit; chori quoque

Equitum et Pacis et Avium magna cum festinatione in orchestram ingressi sunt, et in earum omnium fabularum parodis idem versuum genus atque in Acharnensibus adhibetur, tetrametri trochaici. Addi potest in hac parodo versus creticos 210—217, 225—232 eadem ratione adhibitos esse, quod velut infractum metrum ad gradum senum claudicantem optime quadrat. Quam in hac parodo videmus versuum ordinis repetitionem velut in stropha et antistropha, ea repetitio motus quidem ingredientium eosdem fere bis iteratos esse significat sed veram saltationem non spectat.

Difficillima est quæstio, utrum ab universis choreutis an a singulis cantatam judicemus parodum. Sunt quibus unice placeat, quousque fieri potest, singulis choreutis loquendi munus tribuere, sive eo modo varietate quadam magis delectari spectatores credunt, sive ipsum illum XXIV hominum concentum velut necessario verba obscurantem respuunt. De quibus rebus, ut dixi, haud facile est judicare, quum parum nota nobis sit musica veterum. Hoc, ni fallor, apparet tantum choreutarum numerum non ad cantum necessarium fuisse; ei rei sufficere potuerunt aut duodecim ut in tragoedia antiquiore aut fortasse pauciores. Ad oculorum voluptatem non ad aurium tendebat illa multitudo, quod etiam ex eo intelligere licet, quod comoedia choreutarum numero tragoediam superavit; nullo enim modo canticis comoediæ plus majestatis addere voluerunt quam tragoediæ; sed, qui in comoedia fuerunt multiplices et varii motus chori saltantis simul et agentis, majorem numerum choreutarum desideraverunt, quam passa est magnifica illa quidem sed severa tragoediæ simplicitas. Quod si ita est, quivis facile concedit, opinor, perbene fieri potuisse, ut in comoedia non omnes XXIV choreutæ ea canerent, quæ universi chori esse videri deberent, sed ut pars aliqua chori velut omnium nomine caneret, ceteri pedibus tantum et gestibus sequerentur. Sic quoque multorum hominum concentum auribus percepit theatrum, quem, quum omnes saltationis affines videret, universo choro tribuit; quare non est, cur verborum obscurationem reformidemus XXIV hominibus simul vociferantibus. Quæ autem ab uno choreuta pronuntiantur, non eodem modo ad universos pertinere dici possunt facile discernentibus auribus spectatorum unius tantum hominis vocem emitti. Neque vero potuit quivis choreuta omnium nomine loqui; hoc enim coryphæi munus fuit. Itaque ea tantum singulis choreutis tribuere debemus, quæ ad singulos non ad omnes æque pertineant. Quid igitur de hac parodo Acharnensium statuendum? Nemo non videt hos omnes versus 204—236, justo ac legitimo sententiarum ordine velut uno tenore continuatos esse, ut, si

quis negat ab iisdem omnes recitatos esse, putet necesse sit alium post alium choreutam orationem eadem via ac ratione persecutum esse, qua prior esset persecuturus, velut unam facem plures cursores per vices ad metam promoventes. Mihi quidem orationem tam certo ordine progredientem iisdem, id est universo choro, tribuere magis placet. Neque vero quidquam in his versibus inesse video, quod ad hunc vel illum choreutam magis pertineat quam ad omnes. Quod enim de se in singulari numero velut de uno homine loquitur chorus, hoc usitatissimum est. Neque est, cur in *Λακρατείδῃ* v. 220 hæsitemus, velut ab uno choreuta de ipso dictum sit, quum doceat scholiasta eum versum proverbium quoddam continere, per quod senem tardiorem *Λακρατείδην* appellare soliti sint; potest itaque non minus apte ad totum chorum quam ad certum quendam choreutam referri.

Est denique ne illud quidem prætereundum, si quis senes istos in orchestram irruentes tamquam præsentes animo aspicere vult, eos lapidum copiam manibus ac sinu portasse, quod satis aperte declarant ea, quæ sequuntur.

Inter hæc Dicæopolis e domo, quo se sacra paratum contulerat, egreditur ad Dionysia agenda. Cujus voce audita chorus velut in secretum recedit, ut, cujus notæ vir sit, certior fiat. Mox Lacedæmoniorum amicus cognitus est; tum vero Acharnenses uno impetu ex insidiis coorti lapides in eum conjiciunt universi scilicet conclamantes in sententiam versuum 280—283 *βάλλε βάλλε κ. τ. λ.* Inde certaminis spectaculum ediderunt ab altera parte Dicæopolis ab altera chorus satis calidi simul et, quod ars poscebat, ad regulam et formam facti. Describitur hoc certamen vv. 284—346. Primam et extremam partem stropha et antistropha continent. Respondent inter se vv 284—301 et 335—346. Qui medii sunt versus responsione quidem antistrophica carent, sed admodum æquabiliter inter Dicæopolidem et Acharnenses dispertiti sunt, ut etiam in his concinnitatem antiquæ artis dispiciamus. Quod ad actionem chori pertinet, omnium primum apparet aliter esse judicandum de stropha ac antistropha quam de ceteris. Dicæopolis per totam hanc partem eodem versus genere, tetrametris trochaicis, usus est, chorus autem in stropha et antistropha, ut tum est primum ira deinde pavore commotus, etiam concitato genere versuum cecinit. Metrum sequuntur gestus et motus; primum enim in stropha Dicæopolidem lapidibus vehementius insequuntur motusque proelia minitantes exhibuerunt; tum per colloquium illud aliquanto sedatius, quod trochaico metro utens habuit chorus cum Dicæopolide, continuatur quidem rixa atque etiam vim per intervalla ostendunt Acharnenses, quamquam omni contentione, ut eos sedet, Dicæopolis nititur, neque tamen ut

in stropha continuo impetu fluctuant; in antistropha denique corbi illi carbonariæ, quam mactare se velle simulat Dicæopolis, metuentes concitatissimos motus præbuerunt. Mox a Dicæopolide jussi lapides abjicere pallia quassantes in orbem se moveri ipsi dicunt (v. 346).

Ceterum dubium vix esse mihi videtur, quin stropha et antistropha ab universo choro cantatæ sint; qui medii sunt tetrametri trochaici chori, fortasse a principe solo, quem coryphæum dicunt, recitati sunt. Erit fortasse, cui placeat illos versus aut singulis choreutis dare aut partibus quibusdam chori, sive hemichoria sive etiam minoris numeri sunt, scilicet ut rem variatione quadam ornent; sed, quæ his versibus continentur, nomine et consensu universi chori pronuntiari videntur, quum omnes choreutæ si non vocibus at tamen gestibus sermonis affines sint; omnes enim una saltant; quod quum ita sit, non quivis choreuta aut quævis pars chori loqui potuisse videtur sed aut universus chorus aut coryphæus. Quod autem ad variationem illam attinet, apparet eam re vera nullam fuisse semper loquentibus seu singulis seu partibus paribus.

Inde jam non proelia minitantes cum Dicæopolide agunt, quamquam non inepte judicaveris metrum dochmiacum in stropha v. 359 sqq et antistropha v. 385 sqq animorum nondum sedatam commotionem significare. Tum intervenit colloquium inter Dicæopolidem et Euripidem, per quod chorus plane quievit. Illo velut embolio finito chorus perpetuitatem fabulæ restituit vv. 490—495, quibus Dicæopolidem impellunt, ut orationem jam diu exspectatam sui defendendi causa habeat. Qua habita Acharnenses in diversas sententias abeunt (v. 557 sqq) indignantibus aliis aliis approbantibus. Quam ob rem hemichoria constituunt editores. Potuerunt etiam singulis choreutis illos versus tribuere. Credibile esse mihi videtur ceteris adhuc hæsitantibus unum ex choreutarum globo processisse impudentiam Dicæopolidis increpantem, tum alium æquitatem ejus laudantem; priorem autem nihilo minus irruiturum ab altero retentum esse (vv. 562—565); Lamachum itaque litis arbitrum advocasse (vv. 566—571) et ad eum omnem causam retulisse. Scilicet non negaverim adversariorum partes etiam hemichoriis dari potuisse, sed haud scio, an luctatio illa, quam locum habuisse apparet (cfr. v. 571 ἐγὼ γὰρ ἔχομαι μέσος) commodius a duobus quam ab universo choro sit ostenta.

Contentionem inter Dicæopolidem et Lamachum chorus quietus contemplatus est; qua finita omnes jam Acharnenses partes Dicæopolidis, i. e. ipsius Aristo-

phanis, amplexi sunt; itaque animorum mutatione facta ad parabasim efficiendam se convertunt.

Parodo, quam descripsi, Acharnensium admodum similis est parodus Vesparum, cujus expositionem comparandi causa proximam faciam. Hujus fabulæ chorus ex senibus item est compositus Atheniensibus, quos iracundiam irridens vespas appellavit poeta. Sunt autem Heliastæ, quos amore judiciorum novo insaniæ genere laborare Bdelycleon Philocleonis Heliastæ filius judicavit, quam ob causam patrem saltem vi domo incluserat, ne morbo exitioso indulgeret. Senes vero prima luce ad domum Philocleonis veniunt sodalem acerbissimum in Heliæam suam arcessitum. Jam antequam in orchestram ingressi sunt, habitum eorum servus Bdelycleonis depinxit (v. 218 sqq). "De media nocte," inquit, "semper veniunt cum lucernis et carmina quædam antiquissima canentes senem nostrum evocant." "Quin igitur lapidibus eos depellamus?" "Id vero difficile," inquit, "nam si quis iram eorum accenderit vesparum erunt examen; aculeus quoque acutissimus ex lumbis porrigitur, quo pungunt, et magno cum strepitu saliunt et jactantur instar scintillarum." Cui descriptioni convenienter re vera parodum fecerunt. Veniunt enim cum lucernis (v. 246 al.) et aculeum illum gerentes, quem nihil aliud fuisse quam phallum facile suspicor. Senes per tenebras noctis advenientes pueri comitantur, quos lucernas illas tenuisse ex v. 249 sqq 255 sqq judicaveris. Præterea etiam hac in parodo ludibrio fuisse incessum senum infractum satis aperte docent, quæ inter se colloquuntur infirmitatem ævi sui conquerentes; hi vero senes non ut Acharnenses festinantes venerunt sed tarde incesserunt jambico numero canentes non ut illi trochaico; eodem metro in parodo Lysistratæ senes infirmi usi sunt. Præterea, ut in Acharnensibus dixi metrum dochmiacum significare mihi videri gradum infractum senum quamvis festinantium, ita hac quoque in parodo versus syncopatos 248 sqq in eundem usum adhibitos esse puto. Idem in Lysistrata usu venit.

Redit quæstio, a quibus parodum cantatam judicemus. Quod vero ad primam parodi partem attinet, haudquaquam dubia res est; colloquium enim inter se habentes progrediuntur, ut singulis recitandi aut canendi munus tributum esse appareat. Cujus rei argumenta, quæ quidem maximi sunt momenti, crebræ sunt singulorum appellationes et responsio cujusdam senis ad nomen (v. 235), sive is Euergides fuit sive Chabes, et numerus dualis in vv. 237—8 usurpatus. Primum igitur quum aspectu tum senilibus sermonibus spectatores delectarunt. Mox novo invento avaritiam eorum derisui dedit poeta, ne similis aspectus satietate fastidium moveret spectatorum. Pueri, quos senes comitari vidimus, iram

eorum movent lucernis parum caute purgandis. Inde rixa oritur senibus verbera minantibus pueris fugam. Quot pueri fuerint, conjectura fortasse aliquis invenerit, argumentis ostendi non potest. Neque, utrum plures simul locuti sint pueri et senes an singuli, liquet, quum ad hoc docendum numeri verborum non sufficiant. Actionem vero ne credamus ab uno tantum sene et uno puero ostentam esse, prohibet pluralis numerus in v. 254 sq.

Tum a v. 258 senes porro ire perrexerunt, dum ante ædes Philocleonis constiterunt (v. 270 sq). Apparet autem eos tot versus (230—270) canere non potuisse inter eundum, si ab aditu ad certum orchestræ locum recta via contendissent. Magno circuitu ad locum suum pervenit chorus, ut spectatoribus se ostenderet; chorus enim in orchestram ingrediens omnium oculos a proscenio in se averterat intermissa actione histrionum. Itaque loco occupato carmen modulari coeperunt (v. 273 sqq) ejus scilicet generis, quod v. 220 antiquum et mellitum et Sidonicum et Phrynichæum et dulce monstro verbi Aristophaneo servus Bdelycleonis dixit. Unde facile conjeceris hoc, quod sequitur, carmen in veteris alicujus carminis imitatione versari. Neque vero verba imitatus est sed cantum et motus, ni fallor. Motus saltantium equidem spectare crediderim extremum strophæ versum 281 *ὕπαγ', ὦ παῖ, ὕπαγε* in fine antistrophæ repetitum, si quidem recte utroque loco ex invento Hermanni eum scribunt; in codicibus enim priore loco abest. Præterea animadvertendum est et stropham et antistropham divisionem pati in duas similes partes ad hoc exemplum: stropha *τί ποτ' οὐ* — — — — *βουβωνιῴη* = antistropha *τάχα δ' ἂν* — — — — *τοιοῦτος ἀνήρ* et stropha *ἦ μὴν πολὺ* — — — *ἔψεις ἔλεγεν* = antistropha *ἀλλ' ὠγάθ'* — — — *ἐγχυτριεῖς*. Quamvis hæc res minime efficiat singulas carminis partes a diversis chori partibus cantatas esse, illud tamen fieri potuisse non debet negari.

Novum par stropharum continent vv. 291—316 a senibus et pueris in vicem cantatum, per quod jam non Philocleonis ut in prioribus sed suas res agunt, ut non dubium sit, quin statum aliquo modo mutantes non in scenam ut antea intenti aliam speciem saltationis ostenderint. Hoc quoque loco dubitari potest, utrum ab uno puero et uno sene cantatum et saltatum sit, an ad omnes ita pertinere credamus, ut, sive unus ab utraque parte cecinit sive plures, omnes tamen motibus secuti sint. Quod enim statuunt nonnulli (cfr. Die Chorparteien bei Aristophanes scenisch erläutert von Dr. Richard Arnoldt. Leipzig 1873, pag. 11 sqq.) inter tres pueros — tot enim fuisse affirmare audent — et sex senes hos versus esse distributos semper singulos canentes, mihi quidem hoc minime placet propter aptam sententiarum progressionem et continuitatem. Qui enim vv. 291—296

per rogationem et responsionem cecinerunt, iidem per totam stropham canere perrexerunt; et eodem modo factum est in antistropha sive iidem atque in stropha sive alii cecinerunt. Præterea hoc quoque carmen in imitatione tragoediæ versari quum exclamatio illa ἒ ἔ significat tum tragici coloris versus 312 et 314; non fugit hoc scholiastam, qui etiam v. 313 ex Theseo Euripidis sumptum esse docet. Tragoediæ imitationem apertissime prodit monodia, quæ sequitur, Philocleonis vv. 316—332. Quam excipit colloquium Philocleonis et chori vv. 333—394 duplicem speciem præbens. Primum enim variis versibus trochaicis (præter unum creticum v. 339) utens commotiorem speciem exhibuit chorus vv. 333—345; bis interlocutus est Philocleon tetrametris trochaicis utens, quibus impetum eorum sedare studuit (ἀλλὰ μὴ βοᾶτε v. 336 ἀλλ' ὕφεσθε τοῦ τόνου v. 337). Huic parti respondent vv. 365—378. Quæ similitudo non in versibus solum sed etiam in sententiarum velut colore cernitur (cfr. v. 371 ἀλλὰ μὴ βοᾶτε). Tum vero aliam speciem præbent versus 346—364 choro non minus quam Philocleone eodem versuum genere tetrametris anapæsticis utente, nisi quod hic sub finem dimetris anapæsticis usus est, id quod sæpissime usu venire videmus, ut tetrametri anapæstici in dimetros desinant. Huic tandem parti bene respondent vv. 379—394, nisi quod in fine pro septem dimetris tres tetrametri sunt eodem versuum genere servato. Ille itaque, quem in metro vidimus, a commotiore habitu ad sedatiorem transitus etiam in cantu et motibus chori cerni potuit; alio modo cantati sunt versus 333—345 et, qui eorum similes sunt, 365—378 quam, qui sequuntur, versus anapæstici; de qua quidem re dubitari vix potest. Veri simile autem videtur priorem partem ab universis cantatam esse posteriorem a coryphæo recitatam.

Philocleonem jam ex vinculis effugientem filius Bdelycleon cum servis comprehendit. Inde rixa oritur inter Bdelycleonem et chorum, quæ vv. 403—487 describitur. Totus hic locus quam similis sit versibus 280—346 Acharnensium, quibus illorum cum Dicæopolide pugnam depingi vidimus, neminem fugiet. Primi positi sunt duo versus 403—4 sine responsione antistrophica fortasse a coryphæo chorum ad pugnam excitante recitati. Tum variis ac commotioribus versibus chorus proelia minitatur aptos scilicet motus eodem tempore ostendens; interloquuntur histriones trochaicis tetrametris vv. 405—429. Cui parti bene respondent vv. 463—487. Qui medii sunt versus et histrionum et chori tetrametri sunt trochaici 430—462. Errant enim editores, qui versus 461—2 a Bdelycleone recitatos chori versibus 403—4 respondere significant, quod prohibet quum loquentium diversitas tum maxime, quod verba illa Bdelycleonis et sententia et conjunctione ἀλλά cum prioribus cohærentia mediam illam partem apte

concludunt neque ad sequens carmen spectant neque trahi possunt. Pulsis scilicet senibus Xanthias victoria gaudet (v. 460), cui Bdelycleon: "at Hercle", inquit, "non tam promptam victoriam reportasses, si carminibus Philoclis armati venissent." Tum a querelis victorum antistropha incipit. Versus autem 403—4 extra ordinem positos esse non tam inauditum est; conferas velim in illo loco Acharnensium vv. 280—283; et in Lysistrata ante antistropham feminarum, quæ est vv. 541—548, duo versus additi sunt coryphæi, ut videntur, nullis in stropha respondentibus, quibus chorus ad saltandum et canendum impellitur; ut ille locus huic nostro omni fere a parte similis sit. — V. 416 codices manifesto errore choro tribuunt; errorem indicat et sententia et responsio antistrophica; neque fugit hoc editores; tanto magis miror nemini in mentem venisse rem apertissimam Xanthiæ esse hæc verba non, ut credunt fere, aut Bdelycleonis aut partim chori partim Bdelycleonis. Hoc enim modo locus explicandus: "o boni," Bdelycleon inquit, "rem ipsam audite et parcite clamori". Xanthias autem, qui Philocleonem senem retinet, cum superba chori jam victi contemptione: "immo," inquit, "per me vel in coelum usque, si lubet, clament licet; hunc enim nullo clamore victus missum faciam."

Jam cujus generis motus chori fuerint in hac fabulæ parte, non tam difficile est suspicari. Aculeum, quem loco phallorum gesserunt, teli instar erigentes (v. 407, 420) aciem instruxerunt (v. 422 sqq) jamjam in proscenium impetum facturi. Pueros, quorum jam nullus usus fuit, sub specie auxilii arcessendi poeta removendos curavit (v. 408 sqq). Eam belli præparationem stropha descripsit. Tum, qui strophæ et antistrophæ medii sunt, tetrametri trochaici 430—462 impetum vesparum pugnam acerrimam fugam denique chori facibus ex ædibus elatis pinxerunt. In antistropha senes in orchestram depulsi querelas maledicta minas miscent frustra studente Bdelycleone animos placare. Nihilo minus inde a v. 488 tranquilliorem aspectum chorus præbuit. Bdelycleon quoque, quamvis armis potior sit, pollicetur se argumentis et patri et choro persuasurum esse se patrem cum maximo ipsius commodo a judiciis cohibuisse. Conditione accepta omnes se ad disputationem patris filiique vertunt.

Disputatio hæc ad eam formam instituta est, quam in prolegomenis descripsi. In hac Vesparum fabula inter carmen chori, quod disputationi præmissum est (vv. 526—545) bis interloquuntur histriones et priore quidem loco (v. 529) sententiam quoque interrumpi poeta passus est. In antistropha (vv. 631—647) idem factum est. Quomodo hoc fieri potuit aut, quam adeo voluptatem inde quæsiverit poeta spectatoribus, non intellexeris, credo, nisi cogitaveris chorum inter ca-

nendum etiam saltasse; cantus eorum interruptus est verbis histrionum sed non saltus eoque vinculo numeros et sententiam interrupta conjunxerunt. Duobus autem illis tetrametris 546—7 jam resistente choro coryphæus, ut videtur, Philocleonem ad dicendum impellit. In ejusmodi disputatione fabulæ Lysistratæ (476—607) antistropha chori 541—548 saltationem aperte prodit; ut pro certo haberi possit chorum in ceteris quoque fabulis his locis semper saltasse.

Oratione Bdelycleonis et omni disputatione finita (v. 724) chorus quattuor tetrametris anapæsticis 725—728 se totum in sententiam ejus abire significavit armisque abjectis (v. 727) et omni aspectu a ferociore in mitiorem mutato ad Philocleonem se convertit, cui carmine sequenti persuadere conatus est, ut is quoque saniorem partem amplecteretur. Quod carmen per stropham 729—736 et antistropham 743—749 persecutus est. Utramque sequitur systema anapæsticum histrionum. Quo loco tragoediæ apertissimam imitationem deprehendimus; quin immo Philocleon verbis quoque Phædræ Euripideæ questus imitatus est.

Chorum eo modo in meliorem sententiam conversum jam potuit poeta ad parabasim instituendam adhibere; sed parabasim hac in comoedia solito diutius remoratus est; placuit judicium domesticum, quod habuit Philocleon, ante ostendere. Per eam comoediæ partem silentium chorus obtinuit, nisi quod auxilium præstitit in deis invocandis v. 863 sqq, quod ejus partium esse solere supra commemoravi. Causa Labetis canis peracta abeuntes histriones parabasi locum dederunt (v. 1008).

Antequam Vesparum comoediam relinquimus, in memoriam revocare velim, quantam varietatem poeta in parodo partibus chori dederit; quem modo infractis gradibus incedentem et seniliter inter se colloquentem ostendit, modo cum pueris petulantibus nec non ipsum irridentibus disceptantem; mox ostium Philocleonis antiquis numeris occentarunt, tum una cum eo fortunam acerbam deplorarunt; ad fugam denique adjutores exsistunt consiliis primum paulo post etiam vi et armis. Qui hæc consideraverit, duo, credo, facile mihi concedet. Neque enim credibile esse mihi videtur chorum in illa tanta variatione eundem usque ordinem servasse, ut *κατὰ στοίχους* in orchestram ingressus semper quattuor illos ordines teneret; implicantes potius, opinor, multimodis ordines collocationis quoque maximam varietatem effecerunt. Neque vero dubito, quin eadem in cantu varietas fuerit canentibus modo singulis modo universis. Quam ob rem minime sana eorum sententia mihi videtur, qui, quum viderint in ipsa parodo singulos choreutas loquendi munus sustinere, idem continuo factum esse contendunt per dis-

simillimæ notæ carmina, dum omnes XXIV choreutæ suam quisque vicem locuti essent. Cui sententiæ totum se dedit Arnoldtius.

Equitum fabula a querelis duorum servorum incipit superbi Paphlagonis causa semper vapulantium. Quorum consilio Paphlagonem illum, id est Cleonem, e gratia domini — populi scilicet Atheniensis — ejiciendi, quum ad vaticinium quoddam Bacidis hominem multo perditiorem, quam ille esset, in locum ejus substituissent, omne fabulæ argumentum et consilium callide simul et simpliciter poeta illustravit. Id enim tota fabula agit, ut Cleonem ab homine perditissimo digno scilicet adversario propriis telis victum derisui det. Chori introducendi causam nactus est, quum alterum servorum auxilium equitum Cleonis non minus, quam ipse fuit, inimicorum arcessentem faceret Cleone adversarium primo impetu turbante. Fugit enim allantopola servo primum frustra revocante vv. 240—1 tum equites vocante vv. 242—3: "adeste equites, huic dextræ alæ subvenite!" Quo loco id factum est, quod in prolegomenis commemoravimus, ut metrum in advocatione chori mutaretur a trimetris prologi in numeros parodo aptos. Equitum adventu animo adjecto allantopola restitit (v. 244 sqq). Nomina appellavit servus Simonis et Panætii, quos præfectos equitum fuisse scholiasta memorat. Et hoc quidem non male poeta fecit, ut nomina usurparet hominum omnibus cognitorum, velut si veri equites Athenienses essent, qui in orchestam irruerunt, eorum imitatores choreutæ; neque tamen licet ex duobus illis nominibus conjicere bipertitum chorum introductum esse, quod nonnulli voluerunt; neque enim causa ulla partitionis apparet neque vestigium in carminibus. Cave etiam, credas verba οὐκ ἐλᾶτε πρὸς τὸ δεξιὸν κέρας; (v. 243) certum flexum aut conversionem chori significare; sed quum acie dimicabatur, equites operam præstabant parti laboranti celeriter subveniendo; quocum convenienter servus, velut si vera pugna esset, in hunc modum eos invocavit: "huc subvenite! hæc ala laborat."

Ad v. 247 equitum ordines in orchestram irruperunt fausta conclamatione animum allantopolæ erigentes. Trochaico metro utuntur festinantibus apto. Fieri posse mihi videtur, ut equos saltatim currentes imitati sint; certe tenendum est Aristophanem motibus chori non minus quam verbis spectatores delectare studuisse. Si quis credere potest clamorem illum παῖε παῖε κ. τ. λ. (v. 247) ab uno choreuta editum esse, Arnoldtium laudet, qui hac quoque in parodo ut plerumque singulis choreutis loquendi munus tribuere vult. Mihi quidem falsus esse videtur. Magna voce universi conclamantes Cleonem validissimum clamatorem vicerunt. Cantum eorum solito modo motus secuti sunt; quos, si quid video, spectant vv. 271—2, quorum versuum Kockius (v. Ausgewählte Komoedien des

Aristophanes erklärt von Theodor Kock. Zweites Bändchen. Die Ritter. Berlin 1867.) alterum male explicavit alterum se explicare non posse confessus est eam, opinor, ob causam, quod motus chori oblitus erat. Ad ταύτῃ v. 271 non audiendum est πάλῃ, quod voluit Kockius, sed potius χειρί, quod ex verissima scholiastæ annotatione τὰς χεῖρας δείκνυται intelligere licebat. Etiam verba, quæ sequuntur, ἢν δ' ὑπεκκλίνῃ γε δευρί gestus illustraverunt, neque quemquam spectatorum fugit,[1] quid sibi vellent verba τὸ σκέλος κυρηβάσει, quum cruribus tamquam cornibus utentes choreutas videret. Nempe subjectum est τὸ σκέλος non objectum. Si hæc vera sunt, licet aliquatenus intelligere, cujus generis fuerit saltatio chori in hac parodi parte; significantur et totius corporis inclinationes (v. 272) et manuum pedumque jactationes (vv. 271—2) omnibus scilicet choreutis simul agentibus et, ut mihi quidem videntur, canentibus omnibus, qui canere potuerunt.

Præterea monendum, ne quis propter v. 273 aliosque, in quibus se vapulare Cleon dicit, chorum in proscenium ascendisse credat. Cæditur enim Cleon ab allantopola et servo, quos acclamatione sola chorus adjuvat. Vidimus in Vesparum fabula chorum impetum in proscenium facientem, quo loco factum est fortasse, ut re vera in pulpitum ascenderet, unde tamen brevi depulsus est in suum locum orchestram. In Equitum fabula non minus quam in ceteris orchestra se usque continuit chorus.

Hæc velut prolusio chori extra responsionem antistrophicam posita est; quam inde a v. 303 animadvertere licet. Primum enim inter se hæ partes respondent vv 303—334 et vv 382—408; quarum utraque ex duobus carminibus chori et dialogo histrionum interjecto constat. Et chori quidem partes optime respondent vv. 303—313 = 382—390 (quamquam in antistropha duo cretici desunt) et vv. 322—334 = vv 397—408; qui autem medium locum tenent tetrametri trochaici ab histrionibus recitati priore loco octo sunt 314—321 posteriore sex tantum 391—396. Fortasse nulla alia responsio in his quærenda est quam, quæ in eo cernitur, quod inter carmina chori interloquuntur histriones. Histrionum enim omnes illi interjecti tetrametri sunt, et non bene fecerunt editores nonnulli, ut vv. 319—321 in codicibus servo adscriptos choro (coryphæo) tribuerent. Scurriles joci servorum ditionis esse solent non coryphæi. Quod si quis negat servum populares memorare potuisse, ea quidem res nullius momenti est; in comoedia perbene accidere potuit, ut et choreutæ et histriones velut suo ipsorum nomine non ejus, quam egerunt, personæ loquerentur. Utramque harum partium, quas inter se respondere dixi (vv. 303—334 et vv. 382—408) sequuntur sermones

histrionum interloquente nonnumquam choro. Versus sunt jambici tetrametri in dimetros sub finem abeuntes (335—381 et 409—456). In his quoque responsionem videre vult Arnoldtius et re vera numero non male conveniunt, fato an consilio incertum, ut mihi videtur; vices personarum non conveniunt. Neque satis constat inter editores, quæ in his choro tribuenda sint, quum ex iis, quæ choro vulgo tribuuntur, nonnulla servi alterius adhuc in proscenio manentis esse videantur. Qua in re ne scholiastæ quidem idem sentiunt; ut in prioribus unus scholiasta v. 319 choro tribuit, alius servo et in tetrametris his, de quibus agimus, v. 366 item et choro et servo a duobus scholiastis datur. Mihi quidem tota hæc pars, quæ est inde a v. 303 usque ad v. 456, magnam habere similitudinem videtur disputationum illarum, de quibus in prolegomenis et in Vesparum parodi explicatione dixi, et ad eandem fere formulam facta esse. Pro stropha chori, quæ disputationi præmitti solet, sunt vv. 303—332; quod in his interloquuntur histriones, in Vespis quoque simile quoddam factum esse vidimus. Sequuntur duo tetrametri, quibus allantopola ad verborum contentionem impellitur; hoc autem loco jambici sunt tetrametri non, ut solet, anapæstici aut trochaici. Re vera ad Paphlagonis et allantopolæ vehementissimam contentionem non verborum solum sed etiam virium depingendam aptiores fuerunt jambici quam trochaici versus. Histriones enim hoc loco, ut in disputationibus fieri solet, metrum acceperunt duobus illis tetrametris præmonstratum (333—4). Tetrametri histrionum sub finem in dimetros solito more abeunt. Tum altera pars disputationis sequitur. Pro antistropha chori sunt 384—406, sed qui sequuntur duo tetrametri jambici, non habent, quam exspectabamus, cohortationem ad pugnam, quum ad carmen antecedens magis pertinere videantur quam ad ea, quæ sequuntur. Præterea in altera quoque parte omnia rite fiunt; tetrametri in dimetros abeunt. Quod si ita se res habet, ut jam exposui, ut ad eam formulam hæc pars instituta sit, vel inde nonnihil adjumenti quærere possumus ad hos versus iis personis, quibus debemus, adscribendos. Quum enim in disputationibus chorum silentium obtinuisse videas, si stropham et antistropham exemeris — Avium enim locus objici non potest, ubi non sit duorum adversariorum contentio sed colloquium chori et Pisthetæri illo interrogante hoc respondente — sed quum in ceteris chorus taceat, idem hoc Equitum loco factum esse veri simile videri potest. Et si tetrametros neutri duorum adversariorum adscribendos sed adjutori alicui allantopolæ inspexeris, concedes alios necessario servo tribui, alios aptius servo quam choro, ceteros omnes non minus apte. V. 337 choro adscribitur, potest esse servi; 341 et potest et debet utpote scurrilis; idem valet de vv. 359—360; v. 366

haud dubie servo dandus; vv. 375—381 ab editoribus fere omnibus ei conceduntur; vv. 421—2 ejusdem esse possunt, vv. 427—8 debent (cfr. ἄμφω v. 429); vv. 434, 436—7, 440—1, qui omnes in eadem navigationis imagine versentur, partim choro partim servo tribuere, quod fecerunt Dindorfius et Meinekius ne ita quidem consentientes, perversum mihi videtur; omnes servi sunt; versus denique 451 et 453—456, qui choro concedi solent, non minus apte servo tribuuntur et rectius meo quidem judicio. Tum additi sunt quattuor tetrametri jambici chori allantopolam victorem prædicantis, quibuscum conferendi tetrametri anapæstici in fine disputionis Vesparum a choro additi 725—727 eandem in sententiam.

A v. 461 usque ad parabasim v. 498 trimetri jambici sunt, ex quibus nonnulli choro tribuuntur non satis consentientibus editoribus. Haud scio, an hi quoque omnes servo eidem pro choro adscribendi sint. Post v. 497 histriones exeunt parabasi locum dantes.

Comoedia, quæ Pax inscribitur, de partibus chori quærentes nos multa docere potest, multas eadem difficultates quærenti præbet. In iis, quæ, qualia sint, videre nequeam, investigandis operam non perdam. Quæ aut sciri aut conjectari posse mihi videantur, dicam.

In prologo hujus comoediæ consilium exponitur Trygæi in coelum scarabæi ope ascendendi; viderunt eum per aëra volantem et in coelum advenientem spectatores. Inde non in pulpito sed in podio superiore scenæ parte histriones egerunt, dum in terram rediit fabula. Trygæus certior factus, quo loco lapidum congerie obruta Pax dea servaretur, omnes, qui tota Græcia essent, pacis cupidos convocavit ad deam eruendam. Quo loco idem accidere videmus, quod in Equitum parodo, ut is, qui chorum arcessit, metrum simul mutet a trimetris jambicis ad trochaicos tetrametros transgrediens (v. 299), quo metro chorus quoque adveniens utitur. Ad v. 301 chorus in orchestram irruit lætitia exsultans propter nuntium, quo certior factus est Pacem esse inventam. Rastra spicula aliaque arma secum ferunt, quibus operam perficiant. Hæc vero arma saltationi ornatum quendam veritatis imitatione præbuerunt, ut nunc etiam in mimis milites tela ferentes, virgines serta florum aut velamina agitantes saltare videmus. (Cfr. in primis v. 566—570, de quibus plura infra dicam.) Saltationem autem chori et cantum, incitatissimum utrumque, omnia fere spectant, quæ leguntur vv. 309—345 per colloquium chori et Trygæi. Trygæus iterum atque iterum rogat, ut vocem demittant et a saltando abstineant, illi vero promittunt quidem se jamjam desituros esse, sed præ gaudio saltandi et canendi finem facere nequeunt. Et saltasse quidem universum chorum non singulos tantum choreutas negari vix potest.

Sed Arnoldtius etiam hoc loco canendi munus singulis tribuit, quum sibi persuasisset usque ad v. 519 inter XXIV choreutas ita dispertitam esse orationem, ut singuli bis loquerentur. Sed hoc ad præceptam opinionem statuisse videtur, quum ex ipsis versibus nullum argumentum sumi possit; illud, si quid aliud, extra dubium positum esse videtur, quum v. 383 sq Trygæus chori silentium reprehendisset et, ut secum Mercurium precibus urgerent, rogasset, non unum aut alterum ex numero choreutarum morem ei gessisse exclamatione *μηδαμῶς ὦ δέσποθ' Ἑρμῆ κ. τ. λ.* sed universos; Arnoldtius autem opinionem, quam dixi, tenens unam sententiam, quæ vv. 385—388 continetur, in tres personas divisit ex medio choreutarum grege arreptos. De vv. 301—336 potuerit quis dubitare; equidem puto omnes simul cecinisse, quum omnes saltarent. Videmus itaque chorum etiam in hac fabula primum in orchestram ingredientem ipso aspectu et gestibus risum moventibus spectatores delectasse. Cordacem, qui vocatur, duxerunt usque ad v. 346. Ab illo vero versu aliud et canendi et saltandi genus ostentum est, quod indicat et metrum mutatum et responsio antistrophica. Vv. enim 346—360 stropham efficiunt, quam sequitur antistropha 385—399. Bene respondent metra excepto uno versu logaoedico 390, pro quo creticos numeros exspectabas. Notandum etiam v. 389 Trygæo datum esse, cui respondet v. 350 a choro cantatus; quod si cui illicitum videtur, potest sane etiam v. 350 Trygæo tribui, quamquam meo quidem judicio vix tentandum est.

Eandem denique, quam in stropha et antistropha invenimus, numerorum compositionem tertium deprehendimus in vv. 582—600, quos versus Meinekius antistropham vocavit strophæ 346—360 de vv. 385—399 nulla ratione habita; neque dubium est, quin poeta etiam posteriore loco eosdem modulos et motus, quos bis antea viderant spectatores, referre voluerit. Et, quod fieri solet, ut stropha et antistropha collocationis quoque similitudinem præbeant, in stropha et antistropha Meinekii accidit, quarum altera ante eam partem fabulæ posita est, qua describitur Pacis liberatio, altera post reditum chori in priorem orchestræ locum re bene gesta. Quæ quum ita essent jure suo scripsit Dindorfius 346—360 = 385—399 = 582—600, quibus significatur eosdem modulos et eandem saltationis speciem ter ostendi, sive antistrophæ dicendæ sunt posteriores duæ, sive aliud nomen usurparunt Græci.

Exceptis illis versibus 385—399, quibus a Trygæo rogatus Mercurium allocutus est, colloquio histrionum chorus se non immiscuit per vv. 361—425; tum a Trygæo exoratus, ut suscepto negotio faveret, Mercurius chorum ad rem gerendam impulit v. 426 sq, quum introire eum juberet ad lapides amovendos.

Respondet chorus se ita facturum v. 428 et paulo post illo negotio occupatum eum videmus. Opere perfecto chorus abire jussus (v. 550 sqq) in priorem orchestræ locum rediit. Itaque dubium non est, quin locum mutaverit chorus post v. 430; quem vero in locum se contulerit, difficillimum est intelligere. Sed quod dicunt necessario statuendum esse chorum in eundem locum se contulisse, quo essent Trygæus et Mercurius, et eam ob causam fieri non potuisse, ut illi in podio versarentur, in eo falsi esse videntur. Tantum abest, ut eodem loco chorum histrionesque versari pro certo statuendum sit, ut contra illud vix fieri potuerit. Chorus in fabulis suum locum habuit ab histrionibus secretum, quod ideo factum est, ut etiam oculis appareret multos illos homines unius partibus fungi. Ea ipsa res, quæ alias a pulpito chorum prohibuit, hoc loco impedit, ne credamus eum una cum histrionibus fuisse. Aut quis non videt, etiam inter opus illud perficiendum partes Trygæi et Mercurii a chori partibus diversas esse, ut non confundantur histriones cum choreutis sed utrique suis vicibus fungantur? Quæ res docere potest histriones ne loco quidem cum choreutis confusos esse aut in globo eorum immixtos una niti; sed utrique suo loco fuerunt et histriones quidem in superiore aliqua scenæ parte. De chori loco nihil statuere audeo. Quid autem egerit chorus, ubicumque fuit, non tam obscurum est. Speciem præbuit hominum magno conatu molem aliquam prægravem — signum scilicet fuit Pacis deæ — funibus ex antro subducentium. Quæ inter hoc canuntur antistrophicam facile produnt responsionem. Stropham continent vv. 459--472, conclamationes maxime et cohortationes frustra nitentium; tum labore aliquantum remisso malignitas quorundam Græcorum pacis inimicorum accusatur vv. 473—483; sequitur antistropha 486—499 omnibus denuo opus aggredientibus sine fructu; vv. 500—507 novas reprehensiones continent. Tum vero tertium omni virium contentione ad rem accedunt, quam ad finem perducunt multa cum conclamatione more hominum operarorium, qui illo modo numerum indicantes singulorum contentiones in unum conferunt. Tota in lucem perducta est dea ad v. 520.

Non est itaque obscurum, quomodo hæc comoediæ pars a choro acta sit, quoquo loco versatus est. Neque, credo, cuiquam facile persuadebit Arnoldtius etiam in his singulos semper choreutas cantasse. Sed multum disceptatur, ex quibusnam homininibus chorus constiterit. Advocavit Trygæus omnes Græcos pacis amantes (vv. 296 sqq); vocanti obsequentem chorum agricolarum Atticorum in orchestram induxit poëta, qui ceteros quoque Græcos hortantur, ut opem ferant (v. 302 *ὦ Πανέλληνες βοηθήσωμεν κ. τ. λ.*). Non negaverim verbum, quod est

Πανέλληνες, etiam alio modo accipi posse, si quidem ad ipsum chorum pertinens significat ex tota Græcia convenisse agricolarum chorum. Sunt tamen in sequentibus nonnulla, quæ illam alteram sententiam commendent, quum Athenienses solos spectare possint. (Cfr. v. 348 Φορμίων, v. 349 δικαστὴν δριμύν, quocum conferendum totum Vesparum argumentum, v. 358 ἐς Λύκειον κἀκ Λυκείου al.) Chorus hic ex hominibus pacis amantissimis constans, ut vidimus, læti nuntii gaudio totus exsultavit et ad omnia se paratum præstitit, quibus pacem recuperare posset. Hactenus omnia satis perspicua esse videntur, si unam illam quæstionem de loco a choro trahente occupato exceperis; sed inter ipsum laborem (v. 464 sqq) Trygæus exclamavit: "non trahunt pariter omnes. Infortunium habebitis Boeotii." Tum partim a choro partim ab histrionibus reprehenduntur Lamachus Argivi, Megarenses Athenienses, quod rei susceptæ impedimento sint. Quæ in eam sententiam dicuntur, sine dubio non ita accipienda sunt, ut Lamachum ceterosque, qui nominantur, pacis inimicos inter choreutas fuisse credamus neque extra legitimum chorum hoc loco velut alterum chorum induci. Qui reprehenduntur homines, non conspiciuntur, sed simulant se eos videre Trygæus Mercuriusque. Quod ita fuisse ex his rebus intelligi potest. Neque ante hanc fabulæ partem neque in iis, quæ sequuntur, ullum invenitur verbum, quod significet aut in ipso choro inimicos quoque pacis fuisse aut alterum chorum introductum esse. Prius omnino fieri non potuit; chorus enim non est conventus hominum quorumlibet, sed, quum plerumque velut unius personæ partes agat, omnes, qui ejusdem chori sint, idem sentiant necesse est. (Scilicet tum, quum in hemichoria diducitur, hemichorium utrumque velut pro una persona est.) Neque minus certum est alterum chorum nullum fuisse hac in fabula. Quis enim credat unum chorum efficere potuisse Lamachum Athenienses Argivos Lacedæmonios — vinctos, si dis placet (v. 479) — Megarenses nihil commune sed sua quosque agentes? Tum vero, ad quem usum illum alterum chorum introduxisse credunt poëtam? Scilicet ut unus choreuta velut Lamachus deses sederet (v. 473), alii velut Argivi laborantes irriderent (v. 475 sqq), alii Lacedæmonios cupientes trahere sed a ferrariis impeditos (v. 478 sqq), alii Athenienses judiciis et mari adhærentes (v. 503 sqq) imitarentur. Aristophanes non ista ratione duos choros adversarios induxit in fabula Lysistratæ, sed utrumque in æquam muneris portionem vocavit. Hoc autem loco animadvertendum est, quam dissimiles sint partes veri chori et ceterorum illorum, quos alterum chorum efficere credunt nonnulli. Chorus enim hac in parte comoediæ neque ridiculis neque salsis verbis spectatores delectare studuit, quum εἶα εἶα similiaque clamaret, sed motibus corporum; ea autem, quæ non

faciunt quidem illi ceteri — non enim apparent — sed facere dicuntur, ejusmodi sunt, ut verbis facete dici possint, ostendi omnino non possint. Ut vv. 475—477: "Argivi hi non trahunt sed deridet miserorum ærumnas, quamquam ab utrisque (Atheniensibus et Lacedæmoniis) frumentum mercedem accipiunt," facetam Argivorum reprehensionem habent, ridiculum aspectum præbere non possunt. Quæ de Lacedæmoniis dicuntur (vv. 478—480) in lusu quodam verborum posita sunt. "Lacedæmonii," Trygæus inquit, "fortiter trahunt" — sive hoc simpliciter accipiendum est sive in contrariam sententiam; cui respondet chorus: "quotquot eorum ligni participes sunt, promptos se præstant, sed faber ferrarius non sinit," in quibus verba illa: "quotquot ligni participes sunt," duplicem habent significationem. Nam et fabros lignarios significant, quos pacem amare dicit resistentibus ferrariis, qui ex bello quæstum faciant, et Lacedæmonios in Sphacteria captos, quum vox Græca, quæ est ξύλον, etiam columbar significet, quo servos vinciebant. Neminem fugit ejusmodi facetias totas in verbo positas esse, in scena vero ab agentibus ostendi nullo modo posse. Ejusdem generis sunt, quæ dicuntur vv. 503—507, ubi reprehenduntur Athenienses ob judiciorum amorem et ob nimium rei navalis studium. Quibus de causis sine dubitatione confirmaverim eos plane errare, qui credunt illos adversarios pacis non nominari solum sed etiam a theatro conspici. Sed simularunt, ut dixi Mercurius et Trygæus se eos videre. Ad quam sententiam non tam comprobandam quam defendendam et illustrandam tragoediæ quoque locum adhibebo. Notum est ab omnibus in fine tragoediarum maxime Euripidis deum epilogum pronuntiantem induci solere ope machinæ cujusdam, quæ in superiore scenæ parte locum habuit. In qua consistentes dei non eos tantum alloqui possunt, qui in proscenio et orchestra sunt, sed etiam eos et oculorum acie et voce consequuntur, quos longe abesse cogitandum est. Eo modo et Minerva in Iphigenia Taurica Orestem per medium mare fugientem allocuta est, et Castores in Helenæ epilogo Helenam cum Menelao item fugientem. Jam vero in Pacis comoedia Mercurius et Trygæus eadem ratione in superiore scenæ parte stantes velut in coelo, unde totam Græciam despicere possunt et, quæ in quaque urbe fiant, videre, dicunt se omnia illa ab Atheniensibus Lacedæmoniis Megarensibus Argivis acta conspicere, non velut inauditum respuentibus spectatoribus, quamquam ipsi nihil eorum vident. Idem paulo post usu venit artificium vv. 538—542, quum jam in lucem producta dea urbes Græciæ oculis collustrantes Mercurius et Trygæus gaudii signa pacis recuperatæ vident et narrant, nihil conspiciente theatro. Objecerit quis Trygæum et Mercurium Lacedæmonios ceterosque, quum in coelo essent, se videre simulare

potuisse, chorum non potuisse, qui non eodem loco atque illi esset. Quod vere dici mihi videtur; neque vero chorus umquam dixit se illos videre sed ab histrionibus certior factus est Græcorum nonnullos operæ impedimento esse, ideoque dixit v. 496 ὡς κακόνοι τινές εἰσιν ἐν ἡμῖν et in Lacedæmonios vv. 479—480, si quidem hi versus choro recte ascribuntur, quod equidem vix crediderim, quum trimetros jambicos inter duo carmina interpositos 473—485 histrionum esse putem. Hoc denique modo, ut repetam, totum hunc locum, qui est de Pace eruenda, accipiendum dico. Trygæus omnes Græcos operam præstare jussit; tum ex coelo prospiciens ceteros omnes communem salutem propriis commodis postponentes vidit Lacedæmonios Argivos Athenienses; coloni soli sincero studio operam navantes pacis recuperatæ laudem reportarunt, quorum studii speciem ridiculam spectatoribus ostendit chorus. Præterea perbene fieri potuit, ut ex ceteris, quos in scena conspici negavi, nonnulli in spectatorum numero essent; neminem autem eorum allocutus est Trygæus præter Lamachum (v. 473 sq.)

V. 550 sqq. chorus abire jussus in eum orchestræ locum rediit, quem deæ eruendæ causa reliquerat, ut suo loco choreas duceret. Quod autem in agrum abire jubentur (v. 552), de ea re non ita judicandum est, ut orchestram jam agrum significasse credamus; quod non ita fuisse vel ex v. 560 sqq. intelligas, ubi tum primum domum abeundum Trygæus dicit, quum deam cantu celebraverint. Apparet poetam non nimis religiose illam legem, quæ jubet totam fabulam in uno loco peragi, servasse; neque tamen scenæ mutatio facta esse videtur; spectatorum fuit ex ipsis verbis intelligere, quo quæque loco agerentur. Prior comoediæ pars usque ad parabasim in urbe et in coelo acta est; post parabasim omnia in agro fieri finguntur. Duo itaque assecutus est poeta, quum Trygæum chorum hortantem faceret, ut in agrum abiret, alterum, ut eum in orchestram reduceret, alterum, ut spectatores præmoneret posteriorem fabulæ partem in agro non in urbe actum iri. Sed, ut dixi, post parabasim illa locorum mutatio facta est, quum rediit in terras Trygæus.

Vv. 556—559 inter eundum a choro cantati esse videntur; tum in orchestra denuo ordinibus instructus et arma ferens eum præbuit aspectum, quem depingunt verba Mercurii et Trygæi vv. 564—568. Mercurii verba paulo obscuriora nihil aliud significare videntur quam aptissimæ et accuratissimæ instructionis choreutarum laudem. Quæ vero Trygæus dixit, cujus generis sint, non latet, opinor. Quibus enim versibus Trygæus homo pacis amantissimus armamenta rusticorum laudat, iidem nihilo minus bellicosum quoddam sonant et optime patiuntur pro verbis σφῦρα et θρίνακες bellicorum armorum nomina αἰχμή ἀσπίς si-

milia; quam ob rem haud scio, an ab alio poeta sumptos versus in contrariam sententiam cum bellatorum irrisione transformaverit Aristophanes. Illud quidem apparet chorum instructionem militum imitatum esse armamenta pro armis gestantem.

Vv. 582—600 ab universo choro non sine saltatione cantati pacis laudem ostendunt. De antistrophica ratione horum versuum supra dixi. Quæ deinde usque ad parabasim (v. 729) choro tribuuntur, coryphæi partium fuisse videntur.

In prologo fabulæ, quæ Aves inscribitur, non satis magnis laudibus efferri posse mihi videtur ars poetæ, qua ex his veris rebus, in quibus sumus, in fictam avium rem publicam nos transfert, quo, ut optimo jure dicit Euelpides, *ἀνεπτόμεθ' ἐκ τῆς πατρίδος ἀμφοῖν τοῖν ποδοῖν.* Progreditur rex avium Epops ex regia silvestri ad advenas Pisthetærum et Euelpidem interrogandos. Quorum sermone ad magnam spem futuri avium regni adductus chorum plumosum carmine convocavit, quo in eo genere præstantius vix possit quidquam cogitari. Sequitur parodus chori non solito modo, ut eodem tempore totus ordine instructus in orchestram ingrediatur, sed singulæ primum adveniunt aves, tum plures, mox nubes avium advolare dicitur. Quæ primæ veniunt, ab epope nominantur interrogantibus duobus hominibus, sed quæ deinde nomina avium accumulantur, ipsa multitudine avium multitudinem depingunt, neque tamen singula ad singulos choreutas pertinent, quæ in ea turba inutilis fuisset diligentia poetæ; quam rem eam solam ob causam commemoro, quod video Arnoldtium ex his nominibus ostendere velle, qualis fuerit chori dispositio, ne illud quidem animadvertentem XXX non XXIV tantum aves in his versibus nominari.

Quantum hac in fabula momenti chori aspectus habuerit, vix opus est monere; avium naturam ornatu et motibus imitantes etiam singuli choreutæ delectationem spectatoribus afferre potuerunt, quod commodum ne prætermitteret poeta, primos singulos induxit. De ornatu eorum nonnihil ex colloquio histrionum intelligas. Quod ad actionem chori attinet, videmus eum in hac fabula ut in Acharnensibus et Vespis impetum primum in histriones facientem mox pacem componentem. Utrimque paratur bellum vv. 310—363; irruentes aves verbis retinuit Epops; arma utrique ponunt (364—405); jam ad conditiones venerunt (406—434). In prima parodi parte stropham et antistropham invenimus 327—335 = 343—351; non dubium est, quin hæc alio cantus genere pronuntiata sint quam cetera. Et ut fuit cantus commotior, ita motus vehementiores. Quod ita fuisse ex antistropha maxime apparet. Cetera inde a primo parodi versu 268 usque ad v. 400 numerum habent trochaicum; tetrametri sunt usque ad v.

387 tum dimetri. Est tamen e numero excipiendus v. 319, qui ex quattuor longis syllabis constat et pro versu dimetro trochaico syncopato et catalectico habendus est. V. 310 autem tetrameter est trochaicus justus, si cum Dindorfio aliis *μ' ὅς* pro *μ' ἄρ' ὅς* legimus; Dindorfium miror, qui in magna editione syllaba *ἄρ'* sublata dochmiacum appellat, quum jam non possit dochmiacus esse. Stropham quidem et antistropham ab universo choro cantatas esse affirmare ausim; de ceteris non negaverim nonnulla aut a coryphæo aut a singulis choreutis recitari potuisse; sed nullam rem video, quæ confirmet ita factum esse. Arnoldtius rationes non curavit, dummodo unumquemque choreutarum semel loquentem faceret; sed ille interdum non tam quærere videtur, quid verum sit, quam suæ rationis argumenta. Maximum argumentum quæsivit ex v. 353 *ποῦ 'σθ' ὁ ταξίαρχος*; quæ verba neque ab universo choro, in quo esset *ταξίαρχος* quoque, neque a coryphæo, quum ipse esset, qui quæreretur, dici potuisse contendit. Sed potuit utrumque perbene fieri; primum enim coryphæus totius chori dux fuit, non dextræ tantum alæ præfectus; tum vero errare mihi videntur, qui ejusmodi cohortationes, qualis hæc est, ita accipiunt, ut exempli causa hoc loco re vera ducem a choro quæri credant, qui dextram alam contra hostes ducat; sed, ut jam antea monui in simili loco Equitum parodi, Aristophanes haud raro ea chorum aut histriones loquentes facit, quæ ad veritatis tantum imitationem pertineant non ad ea, quæ in orchestra aut proscenio ostenduntur. Itaque hoc loco clamare potuerunt *ποῦ 'σθ' ὁ ταξίαρχος;* quæ in subito exercitus instruendi tumultu conveniens quæstio videri potuit, neque tamen *ταξίαρχον* quæsiverunt; et *ἐπαγέτω τὸ δεξιὸν κέρας*, exemplum quoddam imperii aut cohortationis, quæ in talibus audiri solerent, neque tamen factum est, ut dextra ala ante ceteros impetum faceret, cujus rei neque causa fuit neque indicium invenitur; sed universi in hostes incurrerunt cum bellica conclamatione *ἐλελελεῦ* (v. 364). Neque tamen orchestram chorus reliquit. Epopi contigit, ut animos quamvis irritatos deleniret et aves ad conditiones audiendas adduceret. Rediit chorus ex impetu in quietam aciem, dum canuntur vv. 400—405 anapæstici. A v. 406 colloquium incipit inter chorum et Epopem habitum novo metro et novo cantus genere, neque tamen dicere ausim, utrum coryphæus solus an totus chorus cecinerit. Totum hoc carmen 405—431 similitudinem habere mihi videtur cum scholiis, quæ a Græcis vocabantur, quippe in quo nulla quidem antistrophica responsio esse videatur sed ea versuum æquabilitas, ut iisdem fere numeris ab Epope respondeatur, quibus a choro posita est quæstio; illud autem scholiis proprium fuisse videtur, ut is, qui provocatus erat, responsionem ad numeros et modulos provocantis accommodaret. (Cfr. Ve-

sparum vv. 1226 sqq.). Ad eam formulam colloquium chori et Epopis processit vv. 405—430, tum ab Epope additur v. 431 nulli respondens utpote in fine non inepte. Vv. 432—434 chori sunt jam non exquirentis sed consilia Pisthetæri ab Epope tantopere laudata audire cupientis.

Hoc carmine absoluto jam finem habere videtur ea comoediæ pars, per quam velut primas chorus egit et in se maxime carminibus et motibus animos spectatorum convertit, quum arma semel posita non receperit, et consilia prudentiorum amplexus sit; est tamen animadvertendum illam animorum mutationem vv. 627 sqq. demum aperte pronuntiari omniaque, quæ usque eo disputantur, ad choro persuadendum spectare, ut chorus, quamvis pauca loquatur, tamen velut prima persona sit. Redeunt post v. 434 trimetri jambici et colloquium histrionum, cui se, velut unus ex eorum numero esset, immiscuit chorus (coryphæus), quum eodem metro uteretur. Quæ jam sequitur pars comoediæ (451—626), ejusdem generis est atque disputationes, de quibus in prolegomenis dixi. Hoc quidem loco non inducuntur duo adversarii contrarias orationes habentes sed proponit sententiam Pisthetærus solus, quam argumentis et rationibus veram et bonam esse probat. Præterea omnia solito modo procedunt. Præmittitur stropha a choro cantata 451—459, quam sequuntur duo tetrametri anapæstici, quibus ad dicendum impellitur orator. Interloquentibus non solum Euelpide sed etiam choro progreditur oratio per tetrametros anapæsticos et in fine dimetros. Tum antistropha cum duobus illis tetrametris anapæsticis sequitur et altera disputationis pars item ex tetrametris et dimetris consistens. Ad extremum adduntur illi chori versus 627—638, quibus se jam totum Pisthetæro dedere significat; ita ad parabasim perficiendam commodus factus est, quæ incipit a v. 676. Vv. 639—675, præter tetrametros anapæsticos tres a choro interjectos 658—660, trimetri sunt jambici histrionum secundum id, quod semper usu venire in prolegomenis dixi, ut parabasi proxime antecederent versus jambici trimetri.

Haud scio, an in nulla comoedia tam multa et tam aperta chori actionis indicia invenias quam in Lysistrata. Quod ad chori partes in ea fabula attinet, duo primum omnium animadvertenda sunt chorum bipertitum esse et parabasim abesse. Et illud quidem commode accidit, ex quo intelligere liceat, qua ratione bipertitum chorum induxerit; ea enim re perspecta non tam facile iis credemus, qui duos choros etiam in aliis fabulis, ut in Equitibus Pace, usurpatos esse contendunt. Quum prologo fabulæ consilium novum feminarum arcis occupandæ, ut viros belli nimis studiosos pacem facere cogerent, exposuisset, duo induxit hemichoria alterum Atheniensium seniorum feminis omnia mala minitantium

alterum feminarum suis subvenientium. Tum fabula peragitur invicem ab histrionibus in proscenio agentibus et ab hemichoriis duobus in orchestra inter se certantibus, dum post v. 1042 senum quoque hemichorium a feminis victum earum partes amplectitur, unde jam unus chorus est non duo hemichoria. Tum demum ad parabasim perficiendam chorus aptus fuit, sed nulla parabasis hac in fabula est, et jam pæne peracta est tota fabula. Non sunt itaque chori partes in Lysistrata eodem modo dispositæ atque in ceteris solent, quippe quæ interjectæ magis ad intervalla actionis histrionum explenda quam ipsi actioni insertæ sint, neque videmus solitam illam remissionem a vehementissimo impetu chori ingredientis ad tranquilliorem habitum, sed quotiescunque proscenio vacuo relicto sors agendi choro cedit, eadem contentione mentis eadem cantus et saltationis vehementia rixatur queritur. Quam ob rem hujus commentationis esse putavi non solum vv. 254—386, qui parodum efficiunt et primam speciem pugnæ choreutarum, exponere, sed etiam quæ in sequentibus chori partium sunt usque ad v. 1043, ubi tandem rixa componitur.

Prologo finito chorus senilis ad v. 254 in orchestram ingreditur. Delectavit spectatores aspectus hominum senectute prægravium magno studio truncos olivæ portantium ad feminas concremandas. Urceos quoque manibus tenuerunt ignem servantes et faces nondum accensas. In initio parodi positi sunt duo versus tetrametri jambici, quos sequuntur systemata duo versuum jambicorum (præter v. 265 = 280 trochaicum) inter se respondentia 256—270 = 271—285 inter eundum cantata. Metrum jambicum, non trochaicum, usurpatum esse videtur ad tardum incessum senum depingendum, ut in parodo Vesparum; hoc quoque loco versus syncopati adhibentur 256—259 = 271—274 eandem ob causam, opinor, atque in illa parodo ad infractum gradum accommodati. Hos omnes versus non a toto hemichorio sed a singulis recitatos esse Arnoldtius more suo confirmavit; cujus sententiæ fidem afferre possunt nomina singulorum hominum appellata velut per colloquium choreutarum (v. 254 *Δράκης* 259 *Στρυμόδωρε* 266 *Φιλοῦργε*); neque tamen id non animadvertendum est ea, quæ in antistropha maxime dicuntur, non tam ad singulos homines pertinere quam ad totum hemichorium senum vel potius ad omnes Athenienses adhuc superstites ex ætate superiore et, ut ipsis videtur, meliore. Chorus enim omnes illas melioris ætatis reliquias complecti fingitur et omnium nomine loquitur; cfr v. 263 *ἀκρόπολιν ἐμάν* v. 277 *ὅπλα παραδοὺς ἐμοί* v. 281 sq. *ἐπολιόρκησ᾽ ἐγὼ ἐφ᾽ ἑπτακαίδεκ᾽ ἀσπίδας καθεύδων* v. 285 *τοὐμὸν τροπαῖον*. Quæ res mihi quidem hoc quoque loco dubium injicit, num a singulis choreutis per vices recitati sint hi versus, quum mihi persuadere ne-

queam stropham et antistropham diverso modo esse recitatas. Præterea huc quoque pertinet, quod de Acharnensium parodo animadverti, responsionem antistrophicam, quam in ipsa parodo deprehendimus, non tam veram saltationem spectare quam incessum numerosiorem iisdem fere gestibus et motibus bis repetitis.

Sequuntur stropha et antistropha 286—295 = 296—305 ex versibus jambicis et trochaicis consistentes, per quos procedere pergunt senes. Quæ in stropha et antistropha cernitur non solum metrorum sed etiam sententiarum similitudo et responsio, ea cantus et motuum quoque conformitatem haud obscure prodit. In priore strophæ dimidio 286—291 miserum aspectum præbuerunt senes non sine querelis et scapulorum miseratione truncos trahentes; tum vero strenuos se præstare conantur (292—294); ad finem ignem flatu suscitant. Et in antistropha simili ordine primum querelas effundunt fumum oculos lædentem et verbis et gestibus incusantes 296—301, tum sequuntur cohortationes 302—304, redeunt in fine eadem atque in stropha ignem afflantium verba. Illa vero sententiarum similitudo non, ut Arnoldtio videtur, singulos semper locutos esse significat sed cantus et motuum conformitatem prodit. Hoc carmen sequuntur tredecim tetrametri jambici 306—318, qui nos docent senes tum demum locum, quo contenderent, nactos molestum truncorum onus abjecisse et ignem ex urceis captum facibus admovisse jamjam impetum se facturos minantes. Quum tam multa inter eundum cecinissent, neminem fugit eos non recta via ab introitu orchestræ ad locum, quem occupare debuerunt, contendisse sed circuitu usos esse, ut otium haberent spectatores ridicule incedentes inspiciendi. Quod autem dicunt v. 286 sqq. acclive illud spatium ad arcem adhuc superesse, utrum scalas hoc spectet, quæ in proscenium ab orchestra duxerunt, an tantum ad simulati loci imaginem referendam pertineat, non pro certo judicaverim; quamquam ad hanc posteriorem sententiam propensior sum. Potuerunt etiam in plana orchestra contentionem hominum in clivum escendentium imitari, non minus quam in Ranarum fabula Dionysius sine aqua remigavit. Sive ita fuit, sive scalas illas significarunt, minime credendum est senes in proscenium ascendisse, quum ex ceteris satis appareat chorum hac in fabula ut in omnibus se orchestra usque continuisse.

Statione a senibus occupata oculos spectantium in alterum orchestræ introitum adventus chori feminarum convertit. Quanto tardior et molestior fuit incessus senum, tanto citatiore cursu feminæ irrupisse cogitandæ sunt; quod optime significat et metrum commotius ex jambis et immixtis dactylis aut choriambis, si ita placet distinguere, consistens et ipsa verba πέτου πέτου v. 321. Urceos

aqua repletos portant ad ignem virorum exstinguendum paratos. Ne feminæ quidem recta via locum occupant sed orchestram circumeunt simulantes se senes non videre, dum contra eos consistunt v. 350. Hanc inter parodum canuntur vv. 319—349, in quibus velut prooemii loco positi sunt primi duo versus 319—320 eadem ratione atque in alterius hemichorii parodo vv. 254—5. Utroque loco ducem hemichorii loquentem fecit Arnoldtius recte, ut videtur. Quæ autem sequuntur stropha et antistropha 321—334 = 335—349, eas non potuit more suo in singulos choreutas distribuere, quamvis nomen Nicodices appellatum v. 321 utique prohibere ei aliisque videatur, ne a toto hemichorio feminarum parodum cantatam credamus; itaque Engeri sententiam secutus ex earum hemichorio rursus duo hemichoria fecit, quorum utrique unam stropham dedit. Neque tamen ullum indicium invenitur feminas in duas partes fuisse dispositas neque intelligas, quem sensum habeat earum divisio. Ea autem conjectura statuere, quorum nullam causam nec rationem videas, exiguum est lucrum. "Tu itaque credis," inquit, "Nicodicen in ceterarum turba suum ipsius nomen appellasse?" At primum omnium nego certæ cuidam feminarum inditum esse nomen Nicodices. Neque spectatores cogitarunt: "hæc vel illa Nicodice est," neque quisquam choreutarum: "ego sum." Sed audiverunt spectatores feminas irruentes sociæ alicujus nomen appellantes; ea res simplicior esse videtur, quam quæ tantas difficultates præbeat.

Neque in hac parodo scholiastæ fides habenda credenti feminas supra viros constitisse in proscenio scilicet non in orchestra; *ἄνωθεν εἰσέρχονται,* inquit, *ἵνα καὶ τὸ ὕδωρ αὐτῶν καταχέωσιν ἄνωθεν.* Etiamsi non satis notum esset orchestram non proscenium chori locum esse, vel altercatio, quæ sequitur, (vv. 350–386) duorum hemichoriorum docere potuit feminas contra viros in orchestra constitisse. Altercatio ea per jambicos tetrametros peragitur, qui sub finem in dimetros abeunt, ad extremum addito tetrametro (v. 386), ut per versum catalecticum aptius concluderetur hæc pars. Loquuntur autem in vicem duo hemichoria aut fortasse duo tantum duces. Omnes autem choreutæ etiamsi non vocibus gestibus tamen jurgii participes sunt; omnes feminæ ad v. 358 urceos deponunt, ut ad pugnam sint paratiores, omnes ad v. 365 lacessentium habitum præbent, omnes denique urceis ad v. 370 receptis senes miseros perluunt; neque aliter senes eodem tempore omnes modo pugnis modo facibus minitantur, mox horrescunt madefacti. Pro argumento rei non dubiæ satis erit attulisse plurales formas v. 401 sq. *ἔλουσαν ἡμᾶς, ἐνεουρηκότας.*

Redeunt post v. 386 histriones in proscenium; jam in eos toti sunt conversi spectatores; quiescit enim plane hemichorium utrumque, nisi quod senes

infortunium suum loquendo non canendo narrant vv. 399—402. Rixæ et proelio, quæ in proscenio inter viros feminasque ostenduntur, se non immiscent, nec probulo a satellitibus destituto opem ferre possunt senes, quibus orchestram relinquere non liceat. Victoria a feminis in proscenio reportata, senes quattuor tetrametris jambicis 467—470 audaciam feminarum reprehendunt, quibus ab altero hemichorio eodem metro respondetur. Tum sequitur disputatio probuli et Lysistratæ solito modo instituta 476—607, cujus descriptionem non opus erit hoc loco repetere. Id tantum insolitum est, quod ante antistropham hemichorii feminarum 541—548, a qua posterior disputationis pars incipit, positi sunt duo versus 539—540 extra responsionem. Præterea ex hac antistropha intelligi potest feminas cantantes simul saltasse (cfr. 541 sq); unde apparet senes idem fecisse in stropha 476—483; neque est, cur dubitemus, quin idem factum sit inter carmina chori in ceterarum quoque fabularum disputationibus. Quod non ideo dixi, quia credebam aliquem illud negare, sed rei vulgo creditæ argumentum addere volui ex ipsis verbis poetæ captum. Temere conatur Meinekius dimetros anapæsticos, qui in fine prioris disputationis partis sunt 532—538, et eos, qui posteriorem claudunt 598—607, ad eundem numerum redigere; his enim locis responsionem nullam invenire solemus.

Finem habet hic actus v. 613. Proscenio vacuo relicto choreutis denuo sors cessit, ut spectatores delectarent; continuatur pugna virorum et feminarum in orchestra, quæ interrupta est non omissa post v. 386. Primi aciem moverunt senes, quorum sunt vv. 614—635; feminæ lacessitæ paribus numeris respondent vv. 636—657. In his tres partes sunt discernendæ. Prima est duorum versuum trochaicorum tetrametrorum cohortationem et præparationem pugnæ continentium; qui versus a coryphæo fortasse utroque non a totis hemichoriis recitati sunt. Senes inter hos vestium partem abjecerunt (v. 615), itemque feminæ: "hæc deponamus," dixerunt (v. 637), quamquam urceos non vestimenta significare videntur. Non est eadem sententia scholiastæ qui *ἐπαποδυώμεϑα* v. 615 non ad verbum accipiendum credit, sed jocose pro *ἐγχειρίσωμεν* usurpatum esse. Quod si verba virorum comparaveris cum verbis feminarum respondentibus *ϑώμεσϑα ταδὶ χαμαί* v. 637, non dubium tibi videbitur, quin senes quoque ipsa actione illud verbum *ἐπαποδυώμεϑα* illustraverint. Secunda pars carmen ex trochæis et creticis compositum exhibet, stropham senum 616—625 antistropham feminarum 638—647. Tertia pars est decem tetrametrorum trochaicorum utriusque hemichorii. Quam in his videmus metri diversitatem, ad eam sine dubio accommodata est figura saltationis, quæ alia fuit inter stropham et antistropham alia

inter tetrametros. Haud scio, an ex antistropha feminarum suspicari liceat, cujus generis fuerit saltatio earum; mihi quidem semper persuasum fuit eas motibus ridiculis imitatas esse ἀρρηφόρον (v. 642) ἀλετρίδα (v. 643) ἄρκτον (v. 645) κανηφόρον (v. 646), quæ memorantur. Quoquo modo hæc res se habuit, credo eos tetrametros trochaicos, qui stropham et antistropham sequuntur, aliam et canendi et saltandi speciem assumpsisse; neque enim ii quidem a consistentibus recitati sunt sed a saltantibus; ex extremo utriusque hemichorii versu apparet senes jam saltare desituros ex improviso mulieribus colaphos incutere, velut illud quoque ad saltationem ornandam pertineat (v. 635), mulieres autem pari artificio ora improvidorum calcibus ferire (v. 657).

Qui sequuntur versus a senibus cantati 658—681 et iis respondentes mulierum 682—705, ejusdem notæ sunt atque ii, quos jam exposuimus. Sunt enim et duo tetrametri trochaici a coryphæis, ut videntur, recitati, quibus impelluntur utrique ad fortiter agendum vestibus abjectis, vv. 663—664 = 688—689; hoc tamen loco non ut altero in initio positi sunt tetrametri coryphæi sed inter carmen choreutarum interjecti; sunt et stropha et antistropha ex trochæis et creticis compositæ ut illic 658—662, 665—671 = 682—687, 690—695, et ad extremum decem tetrametri trochaici 672—681 = 696—705; quin etiam repetuntur artificia illa in fine utriusque hemichorii cantus, ut senes cervices feminarum prehendant (v. 681), illæ adversarios arreptis cruribus subvertant (v. 705). — Arnoldtius, ut solet, per totum hunc locum singulos choreutas canentes facit; agentes certo viderunt non singulos sed universos; cfr. λαβόντας v. 681, ὑμᾶς v. 705.

Interrumpitur ludus choreutarum in orchestra; revertuntur histriones v. 706. Lysistrata verbis Euripideis e Telepho maximam partem captis nequitiam feminarum incusat, cui jam in proscenium conversum hemichorium mulierum succinit chorum Euripidis in fabula Telephi imitans. Non enim v. 706 solus tragoediam sapit sed omnia usque ad v. 717. (Cfr. inprimis v. 715 ἡ βράχιστον τοῦ λόγου, quod plane Euripideum est.) Præterea utrumque hemichorium quietum astat, dum in proscenio cum transfugis feminarum agit Lysistrata; qua fabulæ parte finita intervenit denuo cantus choreutarum. A senibus canitur stropha 781—796 metro trochaico-pæonico; sequitur systema trochaicum 797—804 ab utroque hemichorio per vices cantatum rixam denuo moventibus. Et cantus et saltationis aliam figuram trochæi postularunt quam stropha antecedens, quacum nullo vinculo cohærent. Quod ad cantum attinet vel in eo differre videtur stropha a trochæis, quod ea ab universo hemichorio cantata est, trochæi ab uno sene et

una femina, quas personarum notas codices quoque habent. Quales vero motus canentium fuerint inter trochæos, non latet; simulat senex se mulierem basiare velle (v. 797), a qua tamen repellitur (v. 798); tum satis indecoro motu subsiliens os ejus calce percutere conatur (v. 799), at illa capite dejecto et evadit et, quam vidit, adversarii immunditatem deridet (v. 800). Præterea fieri potest, ut hæc ab omnibus choreutis acta sint, quamvis duo tantum canerent, duces scílicet hemichoriorum. Antistropham feminarum 805—820 alterum trochæorum systema sequitur et numeris et personarum vicibus priori respondens; quin etiam motuum conformitatem apertissimam deprendimus. Procedit femina non illa quidem osculum sed colaphum minitans (v. 821); refugit vir (v. 822); jam pede eum petit (v. 823) et ille subsidens non decore nudatam suspicit (v. 824).

Incipit novus actus a v. 829; jam nullæ sunt chori partes usque ad finem hujus actus, ubi Cinesiæ de malignitate uxoris querénti respondet utrumque hemichorium; relictis trimetris jambicis (v. 953) ad monodiam vertitur Cinesias, ad quam dimetros anapæsticos adhibet; eodem metro hemichoria usa sunt. Hæc pars ad similitudinem tragoediæ etiamsi non verbis at tamen cantu conformata est.

Histrionum sunt vv. 980—1013; tum vero proscenio rursus vacuo relicto jam non pugnam senes redintegrarunt in orchestra, quum victoriam haud dubiam reportassent Lysistrata et, quæ ejus partium fuerunt, sed conditionem questi sunt; quibus insinuarunt malæ feminæ admonitiones officiis miscentes, dum illos quoque in suas partes traherent. Hæc aguntur vv. 1014—1042, qui omnes ad eandem formam facti sunt a dimetro trochaico et duobus pæoniis primis compositi, quæ forma proxime ad tetrametrum trochaicum accedit. Actio autem utriusque hemichorii ipsis verbis accurate depingitur; accedunt feminæ ad senes quamvis iratos opemque ferunt vestibus denuo induendis, quas illi paulo ante, ut erant pugnæ studio incensi, abjecerant (v. 1019 sqq.). Deinde culices quoque jam dudum miserorum oculos cruciantes callide excipiunt (v. 1025 sqq.); postremo oscula blande ferunt frustra resistentibus (v. 1036). Tum vero victa ira adversariorum; in unum chorum coeunt duo hemichoria (v. 1042) et finem habet longum bellum. Forsitan tibi magis credibile videatur ab una femina in unum senem illa officia collata esse, quum mirum sit, si in oculos omnium culices involaverint; sed non solet curare comoedia, quid credibile sit, dummodo ridiculum sit; sunt præterea observandæ formæ plurales *ἐποιήσατε* (v. 1022) *ἴκοισθ’, ἐστέ* (v. 1037).

Nubes fabula a choro, ut plerumque factum est, nomen accepit. Ita enim choreutæ ornati sunt, ut nubium aliquas notas præberent; admodum difficile est

intelligere, quomodo hoc factum sit, aut quid sibi velint prælongi nasi nubium, quos spectat v. 344, ut scholiasta quoque animadvertit. Neque laudavit ornatum chori Strepsiades, quum diceret feminis quam nubibus similiores esse choreutas (v. 341); muliebrem autem vestem assumpserunt utpote deæ. Sunt vero chori partes admodum exiguæ hac in fabula, quæ res nemini admirationem injicere debet; avium enim aut vesparum aut si nihil aliud hominum tamen specie ostendenda multa in comoediis agere potuerunt choreutæ ad spectatores delectandos; quid vero nubes in orchestra facerent? Non potuerunt velut aves glocientes circumcursare, non velut vespæ aculeo erecto in hostes aliquos involare neque studium Acharnensium neque magnificentiam equitum imitari. Astute sine dubio ab Aristophane inventum est nubes deas sophistarum in comoedia adhibere, multaque ad illud argumentum salse dicta legimus; sed quam aures habuere voluptatem, ea oculi caruerunt. Vere gloriatur poeta hac ipsa re, quum dicat (v. 543): "non cùm facibus irrupit hæc comoedia neque io io clamat." Sedatior chorus, qualis hic fuit, ad comoediam præcipue aptus fuit, cujus præstantia in sententiarum festivitate et elegantia magis quam in ridiculo aspectu eorum, quæ aguntur, cerneretur. Sed forsitan hæc chori inertia causa fuerit, cur comoedia ad legendum suavissima spectatoribus minus placeret. — Jam vero primo aspectu videmus parodum propriam abesse, quæ pars maximam chori commendationem habere solet. Nubes deæ a Socrate vocatæ carmen nuntium adventus præmittunt a theatro ante auditum, quam ipsæ in conspectum venerunt. Cujus carminis vis omnis et virtus cernitur in descriptione ascensus nubium ex undis Oceani in coelum et per summum aëra itineris, unde terras mare flumina despiciunt, dum in terram Atticam perveniunt. Hæc verbis apte describuntur saltationem aut aspectum canentium non ferunt. Metro dactylico usæ sunt nubes eosdem modulos bis referentes per stropham et antistropham 275—290 = 299—313. Paulo post (v. 326 sqq) ipsæ apparent in orchestram ineuntes. Hic locus est, ubi chorum in comoediis velut primas partes agere videre consuevimus et in se maxime aures et oculos spectatorum convertere; sed ad eum finem nihil faciunt nubes nostræ. Plane quiescunt, dum de natura earum cum Strepsiade colloquium habet Socrates. Tum vero a Socrate compellatæ vocem emittunt (v. 358) colloquio se immiscentes eodemque versuum genere utentes atque histriones, tetrametris anapæsticis. Versus 358—363 ab omnibus non a coryphæo solo recitatos esse quodammodo significat pluralis forma ῥήξατε v. 357. Continuantur anapæstici tetrametri et ab histrionibus et a choro usque ad v. 438, sequuntur dimetri 439—456. Qua parte finita carmen a choro dicitur et a Strepsiade per vices

456—477; paulo post XXXIII peractis trimetris jambicis parabasis incipit. Nihil itaque verius quam hac in fabula nullum vestigium videri festinationis illius et agendi studii, quod initio fabularum in choro cernere consuevimus; præter parabasim nulla alia deteriorem parvi sunt momenti partes chori nubium. Nihilo minus in hac quoque comoedia ea pars, quæ est circa adventum chori in orchestram, proprium quoddam habet, quod a ceteris comoediæ partibus eam discernat, quum metri quandam incitationem tum id, quod omnia, quæ ea parte, vv. 263—477, continentur, quamquam minimam partem a choro dicuntur aut aguntur, ad eum tamen referuntur eumque spectant, ut chorus re vera princeps persona sit.

Comoedia, quæ Ranæ inscribitur, nomen accepit non a choro legitimo, qui mystarum est, sed a parachoregemate, quod vocatur, ranarum. Dionysus enim ad inferos iter faciens, ut Euripidem tragoediarum scriptorum principem delicias populi inde Athenas in theatrum suum reducat, in palude Acherusia trajicienda a Charonte cogitur quamvis invitus remis incumbere; ad laborem ejus levandum jussu Charontis carmen a ranis intenditur (v. 209 sqq). Neque tamen musa aquatica Dionysum indignabundum placare potest; etiam magis indignatur modulos ranarum audiens et primum petit, ut absistant, deinde strepitum earum sua voce vincere conatur, dum obmutescunt illæ itinere maritimo perfecto (v. 268). Inter hæc non conspicitur chorus ranarum; apparet hoc ita fuisse, quum in orchestram ingredi numquam chorus ille significetur, numquam inde excedere, neque ullum verbum aut ornatum ejus aut saltationem spectet; bene convenit, quod abest responsio stropharum, quam sine dubio inveniremus, si in orchestra saltasset chorus. Hoc scholiasta et intellexit et dixit. Nihil itaque habuit in aspectu chori adjumenti ad theatrum delectandum hoc carmen, neque tamen ad præstantissima interdum verba omni oculorum voluptate caruit; ad id enim Dionysum adhibuit poeta. Deum ventriosum (*γάστρων* v. 200) et effeminatum viderunt, ut erat insignibus Herculis indutus, in scapha Charontis sedentem, quam inexcercitatus simul et invitus remis propellere coactus studuit ad numerum cantus ranarum. Inter hæc multa et obscoena verba et gestus adhibuit non tam lepida quam risum moventia, quemadmodum etiam alias in priore parte hujus fabulæ haud pauca et facta scurriliter et dicta videmus, quamquam poeta se ejusmodi argutias aspernari gloriatur.

Hoc itaque carmen ad legitimi chori partes non pertinet, quamquam perbene fieri potuit, ut iidem choreutæ extra scenam ranarum partes agerent, qui postea initiati mysteria apud inferos egerunt. Quid de hujus chori actione ad cantum

ex verbis poetæ intelligere possimus, videndum. Habuit autem hæc parodus magnam et cantus et motuum varietatem, quippe quæ imaginem exhiberet pompæ Atheniensium Eleusim ad mysteria agenda ductæ, velut si apud inferos quoque celebrarentur eæ feriæ. Quod ad ipsos choreutas attinet, vix dubitari potest, quin legitimo major fuerit eorum numerus hac in parodo, nisi forte cui magis placet ita statuere numerum eorum post v. 459 usque ad finem solito minorem fuisse. Partem enim eorum ad eum versum ex orchestra abiisse haud obscure significant v. 444 sq., ubi dux mulierum, quæ inter mystas fuerunt, se cum iis abire dixit. Simile aliquid in Vesparum parodo factum est, in qua pueri ad parodum ornandam adhibentur, deinde dimittuntur. Ranarum autem solito magnificentior parodus solito majorem numerum choreutarum exercere potuit; ad cetera legitimus chorus suppeditavit. Sunt tamen nonnulli, qui animum induxerunt, ut negarent partem chori ad v. 459 abiisse; inter quos Dindorfius esse videtur, quum v. 444 sq non ducis mulierum sed Dionysi esse velit. Eam ob causam etiam metrum mutavit, ut justi fierent tetrametri jambici catalectici v. 444 sq non ut in codicibus syncopati sicut duo antecedentes coryphæo concessi. Non dubito, quin horum versuum causa, 444 sq, etiam v. 414—5 tetrametros jambicos esse voluerit non ut Meinekius alii trimetros. Sed quum melius erat v. 414 sq trimetros statuere sublatis verbis μετ' αὐτῆς quam addito χορεύσω ad posteriorem tetrametros, quum præter eos nulli invenirentur versus jambici tetrametri in parodo hac, tum v. 444 sq intactos relinquere, etiamsi utique placebat Dionyso eos reddere. Atqui ne illud quidem tentandum erat notas personarum mutare, qua mutatione nihil efficitur nisi frigida repetitio joci, qui vv. 414—5 continetur. Illo loco Dionysus se cum choro saltare et jocari velle dixit et fecit, ut ex v. 431 sqq intelligi potest eodem metro a Dionyso cantatis, quo usus est chorus; metri autem similitudinem cantus quoque et saltationis similitudinem significare haud semel vidimus. Dionysum autem ad v. 444 face arrepta in orchestram desiluisse — putes, ut ibi saltaret — minime, ut virgines et mulieres in sacrum quoddam locum abeuntes prosequeretur, id neque feliciter conjectum esse mihi videtur neque ullo indicio verborum poetæ confirmatur. Quin etiam repugnant vv. 431—439, ex quibus appareat Dionysum a choro certiorem factum Plutonis esse portam, quam videret, Xanthiam servum jussisse sarcinas modo depositas recipere, ut ad finem itineris pergerent. Itaque jam saltare desiit v. 440, et jam in scenam non in orchestram intentus est.

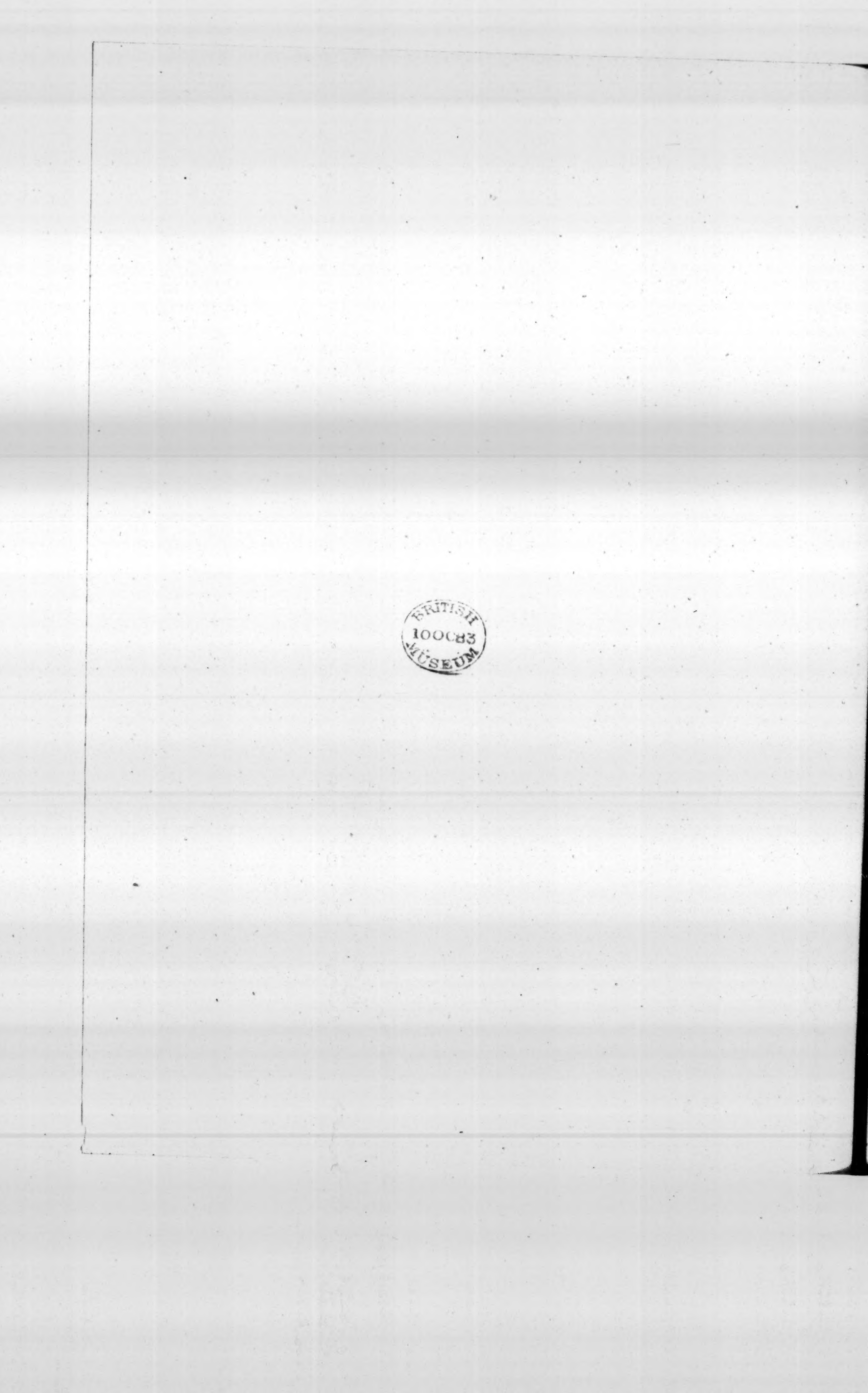
Mystæ faces portarunt (v. 313 sq) et ad tibiarum sonos cantarunt (v. 313). Quæ prima audiuntur chori canentis verba Ἴακχ' ὦ Ἴακχε (316—7) procul so-

nant mystis nondum conspectis, ut ex colloquio Dionysi et Xanthiæ apparet (318 sqq). Tum vero orchestram ingrediuntur ad numeros jonicos, quo numero Baccharum quoque chorus apud Euripidem usus est; incessus autem eorum saltationi similior fuisse videtur admodum concitatæ, quam et numeri strophæ 324—336 = ant. 340—353 et ipsa verba produnt. Fuit ille vel fastidiosissimis spectatoribus magnificus aspectus mystarum fortasse XLVIII cum coronis et facibus decora quadam lascivia — nihil enim immundi hoc loco permissum est — saltantium. Post stropham et antistropham sequuntur tetrametri anapæstici a duce pompæ mystarum recitati, ut videntur, qui sub finem chorum ad saltandum canendumque hortatur ὑμεῖς δ'ἀνεγείρετε μολπήν v. 370. Inde a v. 370 ea est dispositio partium choreutarum, ut is, qui ducis personam agit, semper ad canendum hortetur (v. 370 sq 382 sq 395 sq) modo alium deum invocandum modo aliud carminis genus adhibendum monens, chorus dicto audientem se præstet et vocibus et pedibus. Huic similis invenitur locus in Thesmophoriazusis v. 101 sqq, ubi Agatho utriusque personas agit et coryphæi præeuntis et chori sequentis. Præterea haud facile dijudicaveris, utrum totus chorus singula cecinerit an hemichoria per vices; frustra enim conatur Arnoldtius nobis persuadere ex ipso sententiarum velut colore et ingenio apparere strophas 324—336, 372—377, 384—388 juniorum hemichorii fuisse, antistrophas seniorum; quum dicit ille in strophis juvenile nescio quid inesse in antistrophis aliquid senile, aut plus valent ejus oculi quam nostri ceteræ turbæ, aut nimia acies eum fefellit.

Hæc itaque intelligi posse mihi videntur de hujus parodi dispositione. Stropha et antistropha primæ 324—353 ab universo choro ineunte cantatæ; tum anapæstici tetrametri 354—371 a coryphæo; omnes enim tetrametros ejus esse indicat hortatio illa ad canendum v. 370 sq ita cum prioribus conjuncta, ut ab eodem totam hanc partem recitatam esse credamus necesse sit. Coryphæo hortanti morem gerit chorus stropha et antistropha 372—377 = 377[a]—381; vv. 282—3 coryphæi sunt tetrametri anapæstici novum carmen poscentis, quod præstat chorus 384—388 = 389—393; tertium provocat coryphæus duobus versibus tetrametris jambicis syncopatis 395—6; quod tum sequitur carmen, in eo a solitis chori carminibus dissimile est, quod non bis velut per stropham et antistropham sed ter repetuntur iidem numeri 398—402 = 403—408 = 409—413. Videtur Arnoldtius eorum systematum suæ quodque chori parti non inepte tribuisse; sed ne ea quidem res extra dubitationem posita est, nedum suo jure velut pro certo dixerit Arnoldtius primam stropham seniorum fuisse secundam mulierum tertiam juvenum. — Vv. 414—5 histrionum sunt jambici trimetri inter carmina

chori interjecti ut 337—339; trimetris solitis histriones utuntur, quippe qui nondum in partem cantus et saltationis venerint sed usque ad id temporis quiete contemplati sint. Sequentis autem carminis participes se præstant et gestibus et cantu (v. 431—439). Sequuntur novi tetrametri jambici syncopati coryphæi extremum carmen provocantis et significantis se jam cum mulieribus abiturum esse; utrumque factum est; et carmen cantatum est 448—459 et illæ abierunt, finemque habet parodus.

Tres restant comoediæ Thesmophoriazusæ Ecclesiazusæ Plutus, quarum parodos non exposui. Plutus autem ceteris comoediis Aristophaneis tam dissimilis est, ut vix possit ad idem genus referri. Chorus Ecclesiazusarum cum cantu in orchestram ingressus est (v. 285 sqq), sed neque in ea comoedia neque in Thesmophoriazusis ita se immiscuit fabulæ actioni, ut velut primas partes ageret, quare non bene cum ceteris comparari possunt hæ comoediæ. Hac vero commentatione ostendere conatus sum, quanti interesset actionem chori meminisse, si quis intelligere vellet, quas habuisset partes chorus in antiquioris comoediæ parodo.

BRITISH
100C83
MUSEUM

La Chronique dite de Turpin,

deux anciens textes français

publiés par

FREDRIK WULFF.

En publiant, il y a quinze ans, sa curieuse dissertation *De Pseudo-Turpino* (Paris, Franck, 1865), M. Gaston Paris a eu occasion de regretter qu'il n'y eût pas encore d'édition critique de la fameuse *Historia Caroli Magni et Rolandi,* attribuée pendant de longs siècles à Turpin, ou Tylpin, archevêque de Reims vers la fin du huitième siècle.

Si encore aujourd'hui cette utile publication se fait toujours attendre, c'est que, vu le grand nombre et la dispersion des manuscrits connus, l'entreprise sera de longue haleine et demandera d'autres soins que les anciennes éditions données par Ciampi à Florence, en 1822, et par Schardius à Francfort, en 1566, (y-compris les réimpressions, plus ou moins fidèles, de Reuber, Francfort 1584 et 1726, Hanau 1619, et de Reiffenberg, Bruxelles 1836).

Il y a longtemps déjà que je me suis proposé de publier quelques-uns des textes français signalés par M. Paris et qui contiennent différentes versions, indépendantes entre elles, de la chronique latine. Me réservant de n'entamer que plus tard certaines questions soulevées, pour le fonds et pour la forme, par l'étude des textes que je publie aujourd'hui, je vais donner dès maintenant

I. La version anonyme contenue dans le seul manuscrit *B. N. nº 1850 f. fr.* (voy. *De Pseudo-Turpino*, p. 59, n 3);

II. La version anonyme contenue dans le seul ms. *B. N. nº 2137* (voy. ibid., nº 4); je dois la copie de ce ms. à M. le baron Hugo de Schulthén, de Helsingfors. [1]

Le ms. B. N. nº 1850 forme un petit in-8º, 25 centimètres sur 45, reliure en maroquin rouge, aux armes de Béthune. Il contient aujourd'hui 106 feuillets dont les 51 premiers contiennent un abrégé de la bible, qui selon *l'explicit* suivant paraît être l'œuvre du copiste même: *Explicit diuina scriptura abreuiata quam magister Rogerus, diaconus de Argentolio, clericus stolarius parisius fecit. Orate pro eo. Valete in domino qui deus et (!) secula seculorum. Amen.*

Les initiales des chapitres, hautes de deux lignes, sont alternativement en rouge et en bleu. En tête, une miniature représentant Jésus-Christ entouré des quatre évangélistes, St Mathieu en forme d'homme, St Jean sous le symbole de l'aigle, St Marc sous celui du lion ailé, et St Luc sous celui du bœuf ailé. Avec le feuillet 52 commence évidemment l'œuvre d'un autre copiste. J'attribue à celui-ci les trois pièces suivantes, qui forment à présent un volume avec la précédente. Ce sont:

1º. La Chronique de Turpin, fol. 52 *recto* jusqu'à 77 *verso*. *Explicit: Ci fenist lestoire despaigne,* en noir, écrit de la main du copiste, puis barré en rouge, je ne saurais dire pourquoi. Suit immédiatement cette rubrique:

2º. *Ci comence ce que saint nichodemus escrist de la passion nostre seignor. Et ce est li prologues el non nostre seignor. I auint el nanantiesme an de la seignorie tyberii cesar lenpereor de rome. El nonantiesme an de la seignorie herode le filz herode lo roi de galilee es vitiesmes kalendes dauril qui sont el uintiesmes et .iiij.* (ms. 'un') *ior de marz. Et el quart an que li filz ucillon ot esté conseilliers a rome. Et olimpias auoit deuant esté .cc. ans et .ij. et*

---

[1] J'avais l'intention de publier en même temps deux manuscrits conservés à la Bibl. Roy. de Copenhague (le ms. nº 571, fonds de Thott, et le ms. nº 487, anc. fonds royal). C'est le même texte qu'a publié M. Th. Auracher, en 1876, d'après un ms. (Cod. Gall. 52) de la *Staatsbibliothek* de Munich, et qui est désigné par M. Paris sous le nom de *Johannis (De Pseudo-Turpino* p. 55, nº 2). J'ai lieu d'espérer cependant que M. Ramm, qui m'avait cédé une collation des deux mss. de Copenhague (signalés par M. Auracher), en fera un jour une édition critique à l'aide de tous les mss. connus de cette version, à savoir, outre les trois que je viens de citer, les sept mss. signalés par M. Paris. — M. Auracher a fait mention aussi de trois mss. latins de la Chronique (Cod. Lat. Mun. 14279, 15766 et 11319), dont le dernier, provenant du couvent de Polling, mérite, selon M. A., une attention particulière.

Joseph et annas et cayphas estoient seignor des prouoires de la loi. et as autres gieues. Nycodemus si escrist ceste estoire en ebreu. Et theodose lempereres la fist translater de ebreu en latin. — Suit enfin, f. 93 a—106 b,

3°. Le poème moral de Thiebaut de Mailli (cp. Hist. Litt. de la Fr., T. 18, 824)[1] que j'ai copié pour le publier un jour d'après ce ms., comparé au texte qui se trouve dans le ms. B.N. 25405, f. 109 (copié Coll. Mouchet 19, fin). Rubrique: *Ici comencent les vers monseigneur Tebaut de Malli*, (A ce que voi el siecle ai pensé longuement | Puis qu'en le me commande et nus nel me deffent | Si est bien que ie die ce ou je pens souvent, etc.)

A l'espace resté vide au f. 92 b, après l'évangile de Nicodème, il y a, d'une écriture du 16e siècle, le nom Anthoine Vallory; peut-être est-ce la même main qui a ajouté, *à la fin des vers de Thiebaut* ces mots: *Ci fine lestoyre de charlemaingne.* Moreri raconte d'un Antoine de Valori, seigneur d'Estilli qu'il était né le 17 avr. 1572, qu'il servait en Bretagne et au Maine le prince de Conti, et qu'il épousa Marie Moreau. Quoi qu'il en soit, l'identité de la signature et de la souscription malplacée prouverait que Vallory a possédé les feuillets 52—106 comme un volume à part, n'ayant rien de commun avec l'abrégé biblique de Roger d'Argenteuil.

---

[1]. Dans le ms. B. N. 14958, fonds latin (!), il y a, au feuillet 2, *recto*, cette rubrique: *Versus dominj theobaldi de marliaco de morte compilati apd sari* . . . (je ne puis plus lire ce mot dans ma copie), et à la fin du poème on lit: "Icist finent li vers bouchart | de tb (?) de Marly que dieu gart | de celui feu qui tot ior art | einz le preigne a la sue part | amen amen fiat fiat (!)". Ce sont les *Vers de la Mort* dits d'Hélinand: *Mors qui m'as mis muer en mue* etc., dont je prépare une édition critique d'après tous les mss. connus (Cp. Romania I, 364; Gröber, Zeitschr. IV, 352). — Puisque je fais cette note, je dois signaler qu'il existe *deux* anciens poèmes sur la mort qui sont entièrement distincts. Celui d'Hélinand, *Mors qui m'as mis* etc., consistant de 49 strophes, et un autre dont il y a au moins deux mss., à savoir, 1°, B. N. 375 (anc. 6987) f. 335 a—342 g; dans la Coll. Mouchet n° 19, on trouve copiés les 312 vers de début de toutes les strophes, d'après ce ms. même; — 2°, une copie conservée également dans la Bibl. Nat., Coll. Mouchet n° 19: "*Vers de la Mort en langage Wallon, tirés d'un tres ancien ms. in-folio en Velin de la Bibl. de Mr le Dvc de Noailles qui contient aussi les Chansons du Roy de Navarre et autres anciennes Poësies.*" Selon une note (de S:te Palaye?) mise en regard de ce titre, cette copie a été exécutée par de Cangé. Elle ne donne que 54 strophes, mais parmi ces 54 il y en a, si je ne me trompe, au moins 15 qui manquent au ms. 375. Ce poème informe, versifié comme l'autre dans le système aab, aab, bba, bba, aurait donc contenu au moins 326 strophes distinctes. La strophe 231 est répétée au ms. 375 par la 261e; mais pour compensation il y a cette note à la fin du poème: "Ci faut des uers de le mort li vintismes." Serait-ce la vingtième partie? Notez que, malgré l'identité de la versification et du sujet, aucune de ces 326 strophes ne se retrouve dans le poème dit d'Hélinand. -- Quel est le poème *(Bien deussons essample prendre*, 56 str.) qui figure au ms. B. N. 12471 sous la rubriqe *Liuer de le mort?* Cp. *Rom.* IX, 231.

Le ms. B. N. nº 2137 a 17 centim. sur 22 et consiste en 198 feuillets. A la dernière page on lit: *Ce liure est a moy Jehan Sala.* Il a formé autrefois deux manuscrits distincts; les feuillets 1—47 contiennent le *Roman des Sept Sages;* puis, f. 48—148 a, la *Conquête de Constantinople*, par Villehardouin, qui n'a pas été finie, deux feuillets étant laissés en blanc. On lit à la page 148 a: *la fu il [li marchis bonifaces] feru d'une saeste mortelment, — et le marchis ot la teste coupee, et la gent de la terre envoierent iohannis la teste — — et ceste mesauenture si auint en lan de lincarnacion ih'u crist mil deus cenz et sept.* — La deuxième partie commence, si je ne me trompe, avec la page 151 a, par une petite pièce sur *les sainz leus de iherusalem.* Suit pp. 153 a—186 b *'lestoire charlemainne'* et enfin, pp. 186—198, une petite chronique, imprimée, en 1839, par M. Francisque Michel dans ses Chroniques de Normandie (Cp. Guizot, Coll. de Mémoires rel. à l'hist. de France, VIII, 299—308); la fin du ms. manque. L'écriture paraît être de la fin du treizième siècle; chaque page a deux colonnes.

Lund, déc. 1880. F. W.

Additions et Corrections.

P. 1 *l.* 6 *lisez* ² *au lieu de* ¹
„ 3 „ 1 „ Charlemaines
„ 3 „ 20 „ Caleteaus
„ 3 „ 34 „ de[s] . . . de[s]
„ 6 „ 9 „ l'en porterent
„ 7 „ 9 „ de fresne [et d'autre bois]
„ 7 „ 17 „ .iiij. miliers
„ 8 „ 30 „ s'i mena
„ 12 „ 8 „ aïex
„ 13 „ 19 „ com il [vint, il] le vit
„ 16 „ 3 „ parmenablement
„ 16 „ 12 „ morir,
„ 16 „ 27 „ l'i avoit
„ 19 „ 9 „ *Les . . . . disparaissent.*
„ 19 „ 16 „ virge
„ 19 „ 32 „ [poeit] nes[tre]
„ 21 „ 20 „ cité
„ 22 „ 33 „ a l'evesque
P. 23 *l.* 6 *lisez* d'Espaigne, et [comanda que chascun seignor d'ostel d'Espaigne et] de Galice
„ 24 „ 16 „ paume et demie de lonc
„ 28 „ 19 „ et qui [i]es(t)
„ 32 „ 34 „ pie[x]
„ 33 „ 26 „ s'i veïst
„ 33 „ 27 „ saloient
„ 34 „ 29 „ non mie tant solement por els, mes
„ 36 „ 2 „ nuit [apres]
„ 37 „ 2 „ set
„ 37 „ 13 „ par cel[e]
„ 38 „ 9 „ enfer."
„ 39 „ 20 „ qu'il alast
„ 45 „ 29 „ Arabites,
„ 58 „ 34 „ [. . . .]²

I.

Le texte contenu dans le ms. B. N. nº 1850 f. fr.

(fol. 52 a) Quant nostre sire envoia ses apostres preeschier par le monde, missires sainz Jaques vint en Galice. Si preescha par la terre, et converti les genz a la loi crestiene. Apres il s'en rala en Jerusalem, et Herodes le fist ocirre[1], et puis fu li cors de lui aportez par mer arriere en Galice. L'une partie des païens qui Deu[1] ne voloient croire ne ses conmandemenz, apres la mort saint Jaque firent par lor force les crestiens revenir a la loi païene, et si la tindrent desque Charles l'enperere de Romme et rois de France par sa foi les fist revenir a la loi des crestiens.

Ci conte coment Charles ala en Espaigne. 10

Icil Charles, puis qu'il ot conquis Engleterre et Tiescheterre et Baiviere et Loherraine et Borgoigne et Lombardie et Bretaigne, et plusors autres contrees qu'il avoit ostees de la main as sarrazins et qu'il avoit par sa force et par son grant travaill mis a la loi des crestiens, il devisa qu'il se voloit reposer ne ne voloit mes aler en bataille. Apres li vint en avision qu'il veoit el ciel un chemin d'estoiles qui conmençoit des la mer de Frise et s'estendoit entre Tiescheterre et Lombardie, et entre France et Aquitaine, et passoit droit par Gascoigne et par Bascle et par Navarre et par Espaigne, jusque Galice, ou li cors mon seignor Jaque estoit, ne les genz ne savoient en quel leu. Quant Charles ot veü par plusors nuiz cel chemin des estoiles, il conmença a penser 20 que ce senefioit. Là ou il pensoit en tel maniere, uns sires qui plus ert beaus qu'en ne peüst dire li aparut par nuit, et si li dist: "Que fez tu, mes fils?" Charles respondi: "Qui es tu sire?" Il respondi: "Je sui Jaques, li apostre Jesu[3]

[1] *Le ms.* ocierre [2] *En rouge jusque là.* [3] *Le ms.* ih'u

Crist, filz Zebedee, frere Johan l'evangelistre, (fol. 52 b) lequel mis sires Jesu Crist deigna eslire par la soe grace, sor la mer de Galilee, a preescher ses pueples, et lequel Herodes ocist d'une espee, et li cui cors gist en Galice, ne l'en nel set pas; laquele terre est ledement demenee par les sarrazins. Si me merveill mout que tu n'as ma terre delivree qui tantes cités et tantes terres as conquises. Por ce si te faz certain, qu'ausi con Dex t'a fet plus poissant de toz les terriens rois, t'a il eslit a delivrer ma terre de la main as sarrazins, et que tu soies coronez desor toz en la vie qui toz jorz durera sanz fin. Le chemin des estoiles que tu veis el ciel senefie ce, que tu iras de cest païs
10 en Galice o molt grant ost, por conbatre as sarrazins et por aquiter ma voie et ma terre, et por visiter mon sarqueu et m'eglise; et apres toi iront là totes les genz de l'une mer jusqu'a l'autre en pelerinage, por requierre nostre seignor Jesu Crist pardon de lor pechiez, et cil raconteront les loenges Deu et ses vertuz et les merveilles qu'il a fetes, et ces genz iront là jusque a la fin de cest siecle. Et tu, va plus tost que tu porras, car je t'aideré partot, et si requerré nostre seignor por tez travaz, que tu avras corone el ciel, et li tuens nons cera loez desque en la fin del siecle." Ensi misires sains Jaques aparut .iij. foiz au roi Charlon. Quant Charles ot oï ce que li sainz apostres li avoit promis, si assembla ses granz oz por combatre a la gent mescreant, et si entra
20 en Espaigne.

Coment Charles assist Pampelune.

La premiere cité qu'il asist, ce fu Panpelune. S'i sist .iij. mois entor, qu'il ne la pot prendre, quar ele estoit molt bien garnie de murs qui ne cremoient nul assaut. Lors si fist sa proiere a nostre seignor, si dist: "Beaus sire Jesu Crist, por la cui foi je sui venuz en ceste terre por conbatre a la gent mescreant, donez moi que je puisse prendre ceste cité a l'anor de vostre non. Et vos, misires sainz Jaques, se ce est voirs que vos apareüstes a moi, otroiez moi que je la puisse prendre. Adonc, par la volenté de (fol. 53 a) Deu et par la proiere mon seignor saint Jaque, li mur de la cité chaïrent jus par pieces.
30 Li sarrazin qui se voldrent torner a la loi crestiene fist baptizier; les autres qui ne voldrent Deu croire fist ocirre. Quant li sarrazin oïrent la merveille qu'il fesoit, si vindrent a merci, si envoi[e]rent encontre lui treü de totes lor terres, si li rendirent lor citez et mistrent totes lor terres en sa volenté. Li sarrazin, quant il virent les genz de France qu'il estoient tant bel et tant bien vestu, si s'en merveillerent molt, si les reçurent o grant honor et em pes, sanz

bataille. Lors vint Charlemaine[1] jusqu'au sarqueu mon seignor saint Jaque sanz arest et sanz contraire; et si ala jusqu'a la mer, ou il ficha sa lance; puis rendi graces a Deu et a mon seignor saint Jaque qui desque là l'avoit amené tant qu'il ne poeit[2] aler avant. Les genz qui par la force des païens estoient converti puis le preeschement mon seignor saint Jaque et ses deciples, qui a la foi de creance voldrent repairier, il les fist baptizier a Torpin, l'arcevesque de Rains. Cex qui Deu ne voldrent croire, il les fist ocirre ou il les mist en cheitiveison. Apres il ala par tote Espaigne des l'une mer jusqu'a l'autre delivrement.

Les noms des citez. 10

Ci nome les citez et les chasteaus et les granz viles que Charles conquist en Galice: Visine, Lamege, Duine, Corimbre, Luge, Araines, Hyratude, Medoine, Crine, Compostele qui donc ert petite. En Espaigne conquist: Aucale, Gasdalefrige, Talemake, Taleriere qui molt ert plenteive; Uzede, Ulme, Canale, Madret, Alequede, Medinecelin qui ert haute cité; Karlege, Osme, Segonce qui ert grant; Anile, Salemanque, Sepulnege, Tolete, Caletrane, Badaïe, Trugel, Talevere, Godine, Emerite, Altemore; Palence, Luiserne, Ventose qui est apelee Carcese, qui siet en Valiert; Capre, Austorge, Onetum, Legio, Carrion, (fol. 53 b) Auque, Nares, Galetravee, Urence, qui est apelee Ars; L'estoile, Caeteaus, Miracle, Tudele, Sarragoce, qui est apelee Cesaire; Panpelune, Baïone, 20 Jaque, Oche, ou il soloit avoir nonante tors; Tarracione, Barbastre, Rothes, Urgele, Elve, Geronde, Barcione, Tarragoce, Lede; Tortose, Barbegale, Carmone, Aurele — cist quatre estoient fort chastel; Alagalete, Hispalide, Eschalone, Urriane, Cotande, Citez, Ulbede, Becie, Betroisse, ou l'en fesoit le bon argent; Valence, Devise, Satine, Granande, Sebile, Cordres, Abule; Accentine, ou saint Toroquins li confessors gist qui sergenz fu mon seignor saint Jaque, sor la cui tombe il a un arbre d'olive qui par la volenté de Deu porte fruit chacun an au jor de sa feste es ydes de marz; la cité de Besaire, ou il soloit avoir molt bons chevaliers qui estoient apelé Arabite. Si prist la cité de Burge ou il avoit roi par costume, Agaibe, Goborre, Melorde, Enice, Frementaire, Alçores, 30 Almake, Aloveque, Gibaltarie, Çartage, Septe, qui est es droiz (!) leus d'Espaigne ou li cors de la mer et dui braz de mer si assemblent; si prist Gesir et Gavint. Tote la terre d'Espaigne, la terre de Portugal, la terre des Sarrazins, la terre des Turs, la terre de Chastelains, la terre de Mors, la terre de Navarre, la terre d'Ale-

[1] *Ms.* charl'm [2] *Ms.* poent

vaire, la terre de Biscaire, la terre de Baasche, la terre de Palake, totes furent el connandement Charlemaine[1]; totes que j'ai ci nommees prist Charles, les unes sanz bataille, les autres par bataille et par grant art. Mes Luiserne, qui molt estoit forz citez bien garnie, ne pout il prendre jusqu'au derrain. Au derrain si sist entor la vile .iiij. mois, et puis si fist sa proiere a Deu et a mon seignor saint Jaque, et par sa proiere[2] chaïrent li mur et fondi la citez, et encor est la vile sanz abiteors et toz jorz sera mes. Enmi la vile leva lors un flueve ou il avoit grant (!) poisons noirs. Autre roi de France et autre enpereor conquistrent devant Charlemaine[1] une partie des citez qui ci devant sont nommees, 10 (fol. 54 a) si furent demenees a la loi des paiens; et apres sa mort plusor roi et plusor prince alerent en Espaigne conbatre as sarrazins: Glodeveus li filz Dagobert, Pepins, Charles li chauz, cist conquistrent une partie d'Espaigne, et une partie en lesserent a conquere; mes cil Charlemaines conquist en son tens tote Espaigne, et tote fu en son connandement. Ci sont les citez que Charles maudist puis qu'il [l]es ot conquises, et por ce sont eles encores sanz habiteors, et seront toz jorz: Luiserne, Ventose, Capre, Adavie. Et les ymages qu'il trova en Espaigne, il les destruist totes fors une qui estoit[3] apelee Salancadis. Cadis si estoit li propres leus o ele estoit. Salan si est [Deus] en en Arraba lange (!). Si dient li sarrazin que cele ymage fist fere Mahomet en 20 son non[4], endementres qu'il vivoit, et si seesla dedenz par art de deable une conpaignie de gent qui en tel force la tenoit qu'ele ne pooit depecier en nule maniere. Quant aucuns crestiens aprochoit cele part, si cheoit isnelement morz; et quant aucuns sarrazin l'aprechoit por orer ou por deproier Mahomez, si s'en raloit arriere delivrés et haitiez; et se aucuns oisiaus s'aseoit par aventure sor l'image, il moroit isnelement. Si avoit en l'orle de la mer une grant pierre, molt bien ovree d'œvre sarradine, qui desoz ert lee et querree, et desus estroite; si ert si haute con uns oisiaus vole. Si estoit cele ymage, sor cele pierre assise, fete de molt bon arcal en samblance d'ome en estant sor ses piez. Si avoit son vis torné vers midi, et si tenoit en sa main destre une clef. Et li 30 sarrazin disoient que cele clef li devoit cheïr de la main, quant aucuns roi de France vendra qui tote la terre d'Espaigne metra a la loi des crestiens; et si tost con il verront la clef cheoir, il s'en fuirront et voideront tote la terre.

---

[1] *Le Ms.* chal'm [2] *Le Ms.* proire [3] *Le ms. répète* qui estoit [4] *Le ms.* n̄

Ci conte coment Charles fist fere la chapele saint Jaque.

De l'or que li roi et li prince d'Espaigne donerent Charlemaine en Espaigne (fol 54 b) fist il fere, par .iij. anz qu'il demora en la terre, la chapele mon seignor saint Jaque; s'i assist evesque et s'i assist cenoines, qui tindrent la reüle saint Ysidoire le beneot confessor Si l'atorna honorablement de cloches, de pailes, de vestemenz, de livres et de totes choses qu'il covient a haute iglise. Del remanant de l'or et de l'argent qui li remest quant il issi d'Espaigne, si estora plusors iglises: la chapele ma dame sainte Marié a Aiz, et la chapele saint Jaque, qui est [en] cele vile meïsmes, et la chapele mon seignor sainz Jaque a Biterne, et l'iglise saint [Jaque] a Tolose, et une[1] autre eglise mon 10 seignor saint Johan a Sorges, en la voie mon seignor saint Jaque, et l'eglise mon seignor saint Jaque qui est a Paris entre Saine et Monmartre, et plusors abaïes qu'il fist par le monde que je ne puis totes nommer.

Ci reconte coment li païen reconquistrent Espaigne et Charles remena ses genz.

Quant Charles fu repairiez en France, uns païens rois d'Aufrique qui avoit non Agolanz, entra en la terre d'Espaigne; si la conquist, et ocist toz cels que Charles avoit lessiez en la terre por garder les citez et les chasteax. Quant Charles oï ce, si assenbla ses oz, et si ala de rechief en Espaigne [et Miles d'Angles avec lui]. 20

Ici reconte un merveilleus essamples que nostre seignor demostra de cels qui retienent[2] les aumosnes a tort.

Quant Charles fu venuz o totes ses genz a Baione et il se fu herbergiez en la vile, uns chevaliers qui avoit non Ronmains fu molt malades et prochiens a la mort. Lors si prist sa penitance et se fist conmenjer a un provoire; puis conmande a un suen cosin qu'il vendist un soen cheval et si en donast les deniers, por [l'amor] Deu et por la sauveté de s'ame, as clers et as povres genz. Quant il fu morz, ses cosins vendi son cheval .c. s., et si dispendi isnelement toz les deniers en vestemenz et en boivres et en mengiers. Mes la vengance nostre seignor soloit estre plus prochaine [a cels temps] a (fol. 55 a) 30 sels (!) qui le mal fesoient qu'ele n'est ore; quar quant li .xxx. jor furent passé, li mors aparut a celui en dormant, et si li dist: "Saches que Deu m'a pardoné mes

---

[1] *Ms.* un [2] *Ms.* retiē

pechiez criminex por ce que je te commandé mes choses a doner por la redemption de m'ame; mes por ce que tu as retenu mes aumosnes a tort, saches que j'é .xxx. jors jeü es paines d'enfer, et saches que tu enterras tot de voir demain es paines d'enfer et el liu dont ge sui issuz, et je seré assis en paradis." Quant li morz ot ce dit, si s'en ala; et li vis s'esveilla, et fu molt peoreus quant il se leva, si conta as genz ce qu'il avoit oï. Si con les genz de l'ost parloient de ce qu'i[l] lor avoit conté, il oïrent desor els en l'air les deables qui crioient ansi conme lion, et conme torcl, et conme leu; si pristrent celui enmi els, toz vis et tot sain, si l'enporterent. Que diroie je plus? L'en
10 le quist .iiij. jorz par monz et par vax a pié et a cheval, si ne le pot en trover. As darriens .xij. jorz apre[s], si comme li rois s'en aloit o tote s'ost par les deserz de la terre de Navarre, l'en trova celui mort, et tot depecié, desor une roche qui pres ert de la mer a .iij. liues, loinz de la cité ou il fu raviz [a] .iiij. jornees. Li deables avoient [1] le corz de celui jeté ilec, et l'ame en avoient portee en enffer. Por ce si sachent cil qui les aumosnes des morz, qu'en lor a conmandees a doner, retienent, qu'il [2] seront dampné pardurablement.

Ci conte conme Charles et Miles d'Angles quierent Agolant par Espaigne por conbatre.

20 Apres Charles et Miles conmencerent a querre Agolant o totes lor oz par Espaigne. Si con il [l'] orent suï grant piece, si le troverent en la terre qui est apelee terre de Chanz, sor un flueve qui ot non Ceia, en un plain leu en uns beax prez, ou il ot puis fet une chapele par le conmandement et par l'aide Charlon. S'i gesent li cors de .ij. benoez martirs, saint Fagon et saint Primitis, si establi une abaïe de moines et s'i fist fere une vile grant et pleinteive. Quant Charles vint o tote s'ost pres del leu ou Agolant ert, Agolant li manda bataille (fol. 55 b) selonc son voloir: .xx. contre vint, ou .xl. contre .xl., ou .c. contre cent, ou .M. contre .M., ou .cc. contre .cc., ou .I. contre .I.

Quant Charles oï ce, il envoia .c. chevaliers contre .c., si furent ocis li
30 .c. sarrazin. Apres i renvoia Agolanz .cc. encontre .cc., si furent ocis li païen. Puis en i envoia .$\overset{M}{II}$. encontre .$\overset{M}{II}$. s'en fu ocise une partie des païens, et l'autre s'enfoï. El tierz jor apres gita Agolanz ses sorz, si vit que Charles avroit domache, si li manda qu'il feïssent l'endemain pleniere bataille, et ele fu ensint

---

[1] *Ms. ajoute* de *biffé* [2] *Ms.* quif

otroiee d'une part et d'autre. La nuit devant le jor de la bataille, l'une partie des crestiens qui molt desierroient la batalle fichierent lor lances droites en terre devant lor herberges es prez de costé le flueve que j'ai devant nomé. Si les troverent totes chargiees d'escorces et de fuelles, et ce furent les lances de cels qui devoient recevoir martire en la bataille. Si s'en merveillerent plus que je ne poroie dire del miracle nostre seignor qu'il virent si grant, et il les trancherent pres de terre. Mes des racines qui remestrent vindrent granz perches et crut grant bois, qui encore est en cel leu meïsmes. Si ot grant partie, de cez lances, de fresne. Ce fu mervelleuse chose et grant joie et profetable chose as ames, et domache as cors. Et que plus? Cel jor fu fete la bataille des uns et des autres, si furent ocis .xl. mile crestien, et li dux Miles d'Angles, li peres Rollant, reçut martire ouec icels cui hantes estoient foillues, et li cheval Cha[r]lemaine i fu ocis. Quant Charles fu a pié en mi la bataille des sarrazins, ouec .ij. mile[1] crestien qui estoient remes a pié, il trest s'espee qui avoit non Joieuse, si trencha plusors sarrazins par mi. A la vespree, li crestien et li sarrazin tornerent as herberges. L'autre jor apres, vindrent .iiij. marchis de la contré de Lombardie por aidier Cha[r]lemaine. Si amenerent .iiij. mile[1] d'omes bien aidanz en batalle. Quant Agolant l'oï dire, il s'en rala arieres en sa contree, et Charles (fol 56 a) repera o tote s'ost en France.

En la bataille que je ai devant dite, devez vos entendre le salu des ames de cels qui se conbatent por nostre seignor Jesu Crist. Ausi con li chevalier Charlemaine apareillierent lor armes, [encontre les sarrazins, ausi devons nos apareillier nos armes], c'est a dire nos bones vertuz, encontre les vices. Quer sachiez, qui metra foi encontre malvese iresie, ou charité encontre haine, ou largece encontre avarice, ou humilité encontre orguel, ou chasteé encontre luxure, ou assiduel oroison encontre les temptations dou deable, ou povretez encontre beneürtez, ou pes encontre tençon, ou obedience encontre la volenté de la char; sa hante sera florie et vengerresse devant Deu au jor del joïse. Ha! conme l'ame del vencheor sera beneüree et florie el raigne del ciel, qui lealment set conbatre en terre encontre les vices. Que li apostres dist: "Cil ne sera mie coronez el ciel qui[2] ne se conbatra loialment;" et ausi conme li home Charlemaine alerent en la bataille por la foi nostre seignor, ausi devons nos vivre en cest monde es saintes vertuz, que nos deservons a avoir parmenable gloire el raigne del ciel.

---

[1] *Ms.* M [2] *Ms.* quil

Ci reconte coment Agolant vint a Gienne et amena plusors rois o lui.

Apres Agolant assembla plusors genz, les sarrazins, les mors, les moabitains, les ethiopiens, les turs, les aufriquans, les persiens; Gerafin le roi d'Arrabe, Barrabel le roi d'Alexandre, Avice le roi de Bogie, Hospin le roi de Gaibe, Femur le roi de Barbarie, [. . .] le roi de Marroc, Afinore le roi [1] de Majoire Meimon le roi de Meque, Ebraïn le roi de Sebile, l'aumaçor de Cordres. Si s'en vint ouec toz cez [genz] desque a Gienne, en Gascoigne, si la prist. Puis si manda Cha[r]lemaine qu'il venist a lui en boene pes, si amenast poi de chevaliers. Apres si dist a ses homes: "Ge li trametré .xl. chevax chargiez d'or et 10 d'argent s'il velt fere mon conmandement;" mes ce disoit il por ce qu'i[l] le voloit ocirre en bataille. Et Charles pensa bien qu'i[l] li voloit mal fere. Si prist .ij. mile [2] de ses meillors chevaliers et vint pres de la cité de Giene a une leue, puis fist illec repondre ses chevaliers, si en eslut (fol. 56 b) .xl. des meillors. Si vint jusque a un mont qui estoit pres de la cité, si qu'i[l] la put veoir; si lessa cels sor le mont et mua ses riches vestemenz et prist un de ses chevaliers. Si ala a la cité sanz lance, son escu derrieres son dos si con il estoit costume, a cel tens, de cels qui aloient en message de bataille. Lors issirent genz de la cité, si demanderent cels qu'il querroient, et cil respondirent: "Nos sommes mesage Charlon, si nos envoie a Agolant vostre roi." Et 20 cil les menerent en la cité devant Agolant. Si distrent lor message: "Charles nos envoie a toi; si te mande qu'il vient ensi con tu li comandas, o solement .xl. chevaliers. Si velt parler a toi, et velt devenir tes hom se tu li dones ce que tu li as convenant. Por ce si vieng a lui ausinc, o .xl. chevaliers en boene pes, si parlera a toi." Adonc s'arma Agolant, si lor dist qu'il ralassent a Charlemaine et si li deïssent qu'il l'atendist. Encor ne cuidot mie Agolant que ce fust Charles qui avoit a lui parlé. Mes Charles conut bien Agolant, si vit les rois qui estoient o lui, si esgarda la cité, de quel part ele estoit plus legiere a prendre. Puis vin[t] as .xl. chevaliers qu'il avoit lessiez sor le mont, et si repera o els jusque aus .ij. milliers. Et Agolant les sivi plus tost qu'il pot, 30 si mena .vij. mile [2] chevaliers por ce qu'il voloit ocirre [3] Charlemaine. Mes Charles, qui bien pensa qu'i[l] li voloit mal fere, s'enfoï o totes ses genz. Apres Charles repera en France, si assembla molt grant ost. Si vint a la cité de Genne, si sist entor la vile .vij. mois. Au setiesme mois, quant il ot apareillié de costé le mur ses perrieres, et ses mangoniax, et ses truïes, et ses

[1] *Ms. répète* le roi [2] *Ms.* M [3] *Ms.* ocierre

moutons et ses chateaus de fust, et ses engins, por prendre la cité, Agolant s'en issi par nuit o ses rois [et] o ses plus hauz homes par les chambres privees, et passa le flueve de Garanne qui est de costé la cité, et ensi eschapa de[s] mains Charlemaine. L'endemain entra Charles en la cité a grant joie, si ot ocis une partie de[s] sarrazins, et autre partie s'en eschapa (fol. 57 a) par l'eve de Garanne. Mes nequedent il i ot ocis .x. mile sarrazins.

Ci reconte coment Agolanz fu chaciez de Charlon jusqu'a Saintes.

Puis vint Agolant a Saintes, qui estoit el comandement as sarrazins, si demora là o ses homes; et Charles le suivi, si li manda que li rendist la terre et la cité, mes il ne li vout rendre, ainz issi a bataille contre lui, par tel 10 covenant que la cité fust celui qui vaincroit. La nuit devant que la bataille dut estre, l'une partie des crestiens fichierent lor lances droites en terre devant lor herberges es prez entre le chastel de Tailleborc et la cité qui estoit sor le flueve de Quarante. L'endemain les troverent chargiees d'escorces et de foille, et ce furent les hantes de cels qui en la bataille devoient recevoir martire por la foi nostre seignor. Quant il virent le grant miracle, si s'en merveillierent molt; si les trencherent pres de terre, si s'asemblerent et alerent premeraim en la bataille, si ocistrent molt de sarrazins. Mes en la fin i furent ocis, et furent coroné es cels. Si ot de cels qui furent ocis .iiij. milliers; et li chevax Charlon i fu ocis, si fu a pié entre les genz et reprist force, ci ocist par lui 20 molt de sarrazins; et cil ne porent soffrir la bataille, qui estoient lassez de ceus qu'il avoient ocis, si s'enfoïrent en la cité; et Charles ala tantost apres, si assist la vile et l'avirona de totes parz de ses genz, fors que devers l'eve. La nuit apres Agolanz s'enfoï par mi l'eve o tote s'ost, et Charles qui bien s'en aparçut ala apres, si ocist le roi de Gaibe et le roi de Bogie et autres païens jusqua .iiij. milliers.

Ci reconte coment Charles rala en France et assembla tote s'ost por aler en Espaigne.

Adonc Agolant passa les porz de Sizere: si vint a Panpelune, si manda Charlemaine [1] qu'i[l] l'atendroit là pōr conbatre. Quant Charles oï ce, si repaira 30 en France; si manda toz ses contes et ses dux et les haus barons de sa terre et loinz et pres, que tuit venissent a sa cort. Et fist crier son ban par tote

[1] *Ms.* charl'm

France que tuit cil qui estoient (fol. 57 b) desoz mauveses costumes as seignors, si com ser de chief, ou en quelque maniere que il fussent serf, tuit cil qui avec lui ireient en Espaigne por conbatre as sarrazins, il les franchiroit, et els et lor ers a toz jorz. Que diroie je plus? Toz cels que Charles trova en prison, il les delivra; cels qu'i[l] trova povres, il les enrichi; cels qu'il trova nuz, il les revesti; toz les anemis,[1] il les rapaisa; cels qui erent mis hors de lor païs, il lor rendi lor enors et lor terres; toz cels qui armes porent porter, et uns et autres, il lor dona armes et apareilla honorablement, et tuit cil qui estoient si mal voillant et privez et estranges, il les mist a s'amor par la volenté de 10 Deu; et toz cels que Charles mena en Espaigne por destruire les malveses genz, Torpis li arcevesque de Rains les beneï et assost de toz le[s] pechiez. Quant Charles ot assemblé s'ost, si ot .c. et .xlij. milliers d'omes; si s'en ala en Espaigne contre Agolant. Ce sont li non des hauz homes qui alerent o Charlemaine: Je Torpins arcevesque de Rains i alé, qui chacun jor enseignoie les biens a fere et les assoloie de lor pechiez, et qui ocis de mes mains maint sarrazin. Et s'i ala Rollans li nies Charlemaine,[2] qui estoit cuens deu Mans et sire de Blavies, filz Milon d'Anglés, nez de Bertain la seror Charlemaine;[2] si amena .iiij. mile[3] homes a armes. Si ot un autre Rollant de quoi ge ne vuel plus parler. Et s'i ala Oliviers, qui molt estoit bons chevaliers, et sages en 20 bataille, et puissanz as armes, si est[oit] cuens de Genne, filz le conte Renier; si mena .iij. mile[3] homes. S'i ala Estout de Langres, filz le conte Hodon, o .iij. mile[3] homes. S'i ala Arestains, le roi de Bretaigne, o .vij. mile[3] homes. Uns autres rois estoit en Bretaigne, de quo[i] je ne vuel plus parler. S'i ala Engeliers dux d'Aquitaine o .iiij. mile[3] homes. Adonc estoit uns autres cuens en Aquitaine, de quoi je ne vuel plus parler. Cist Engeliers estoit nez de Gascoigne, de la cité d'Aquitaine. Cele' citez est entre Limoges et Boorges et Poitiers, si la fist Augustus Cesar, si la noma Aquitaine, et a cele cité sozmist (fol 58 a) il Limoges et Boorges et Poitiers et Saintes et Engolesme o totes lor contrees, si noma le païs tot Aquitaine. 30 Cele cité fu degastee enpres la mort Engelier, car li home de la cité furent ocis en Rencesvax. Gaifiers roi de Bordele o .iiij. mile[3] homes. Si i ala Gales, et Salemont le conpainz Estouz, Baudoin le frere Rollant, Gondebues le roi de Frise o tot .vij. mile[3] homes, Hoiaus li cuens de Nantes o .ij. mile[3] homes, Hernauz de Beaulande o .ij. mile[3] homes, Naimmes li dux de Baiviere o .x. mile[3]

[1] *Ms.* avenus [2] *Ms.* charl'm [3] *Ms.* M

homes, Ogier de Danemarche, donc en chante, et chantera toz jorz, des granz proeces que il fist, o .x. mile homes, Lamberz li prince de Boorges, o .ij. mile[1] homes, Sanses li dux de Borgoigne o .x. mile[1] homes, Costanz li prevoz de Romme, o .xx. mile[1] homes, Renaus d'Aubespin, Gautier de Termes, Guerins de Loherraine o .iiij. miliers[1] d'omes, Auberi de Borgoigne, Berart de Meilli, Estormiz, Tierriz, Yvoires, Berengiers, Ates, Guenes qui puis fist la traïson; et s'i ot de la propre terre Charlemaine .L. mile homes a cheval; et tant i ot de gent a pié que nus nes peüst nonbrer. Et ensi Charles li rois de France et empereres de Romme o ses genz cônquist Espaigne en l'enor nostre seignor. Adonc tote l'ost s'asembla es landes de Bordeaus, si covroit tote cele terre de 10 lonc et de lé .ij. granz jornees, et poeit l'en bien oïr la noise des boisines et des chevax et des genz de .xij. leues.

Coment il passerent les porz.

Adonc Hernaut de Beaulande passa premerains les porz, si vint a Panpelune. Apres vint Estouz de Langres. Apres Arestains li rois, et li dux Engeliers; et puis li rois Gondelbœves. Apres vint Ogiers li Danois et Costentins. Au darrain vint Charlemaine o totes ses autres genz. Si covrirent tote la terre des le flueve de Rune(!) tresqu'au mont qui est loinz de la cité troiz liues, en la voie Saint Jaque. Si mistrent .viij. jorz a passer les porz. Lors manda Charles a Agolant que li rendist la cité ou il issist contre lui a bataille. 20 Agolant vit qu'il ne (fol. 58 b) la porroit pas tenir, si ama melz oissir a bataille contre[,] que laidement morir en la cité. Adonc manda Agolant a Charlemaine qu'i[l] li donast seürté tant que ses genz fussent fors de la cité, et qu'il fussent apareillié por conbatre, et tant qu'il eüst a lui parlé; qu'il le desiroit molt a veoir.

Coment il donerent treves de parler ensenble.

Ensinc donerent trives d'une part et d'autre, et Agolanz issi fors de la cité o tote s'ost. Si eslut .lx. de ses plus hauz homes et vint devant Charlemaine, qui estoit o tote s'ost une leue loinz de la cité; et l'ost Agolant et la Charlemaine estoit et un plain leu de costé la cité. Si departoit la voie saint 30 Jaque l'une partie de l'autre. Lors dist Charles a Agolant: "Tu es Agolant, qui ma terre m'as tolue en larrecin, la terre d'Espaigne et de Gascoigne, que

[1] *Ms.* M

je ai conquise par la puissance de Deu, et que j'ai mise a la loi crestiene. Quant je reperai en France, tu oceïs les crestiens que je i oï lessiez, si degastas mes citez et mes chasteaus, et tote la terre as destruite et arse; si m'en plaing [1] molt, et molt en sui dolenz." Quant Agolanz oï Charlon qui si parloit sarrazinois, si s'en merveilla molt, et molt s'en esjoï; et Charles l'avoit apris a parler a Tolete, ou il avoit demoré grant piece quant il fu enfes. * Lors dist Agolant a Charlemaine: "Je·te pri que tu me dies por quoi tu as tolue a nostre gent lor terre que tes peres et tes aïex ne tindrent onques, ni ne te vient d'eritage." "Por ce, dist Charles, que nostre seignor Jesu Crist, li crierres
10 del ciel et de la terre, eslut nostre gent crestiene devant totes les autres, et conmanda qu'il fussent seignor sor totes les genz del monde; et por ce ai je convertie ta gent sarrazine a nostre loi tant con je poi." "N'est pas resons, dist Agolant, que noz genz soient au conmandement des voz genz, car nostre loi vaut melz que la vostre. Nos avons Mahomet qui fu li [2] mesages Deu, et que Deu nos envoia; si tenons ses conmandemenz. Si avons autres Dex molt puissanz (fol. 59 a) qui par le conmandement Mahomet nos demostrent et dient les choses qui a venir sont, si les aorons, et vivons par els." "He! Agolanz, dist Charles, en ce meserres tu; que nos tenons les conmandemens de Deu, et vos tenez vains conmandemenz de vainz homes. Si creons et orons Deu le pere
20 et le filz et le saint esperit, et vos creez et aorez les deables qui sont dedenz voz ymages; et nos ames iront aprez noz morz en paradis, et les voz seront tormentees es paines d'enfer. Por ce si pért bien que nostre lois vaut melz que la vostre, et por ce te pri je que tu et ta gent reçoivent baptesme, si vivras et remaindras en bone .pes. Ou tu vieng en bataille encontre moi." "Ce ne ferai je ja [3] dist Agolanz, que je prengne baptesme, ne que je relenquisse Mahomet mon Deu. Mes je me conbatrai, et mes genz, encontre toi et encontre ta gent, par tel covenant que se vostre lois vaut melz que la nostre, que nos soion vaincu, et [4] si que cil qui seront vaincu en aient reproche a toz jorz, et cil qui vaintront en aient joie et en soient loé pardurablement." Et apres dist
30 Agolanz que "se ma gent est vaincue, je prendré baptesme, se je remaing [5] vif." Ensi fu ceste parole otroïe d'une part et d'autre. Tantost envoia Charles .xx. chevaliers crestiens encontre vint sarrazins el chanp de de la bataille, si furent isnelement ocis li vint sarrazin. Apres envoia .c. contre .c., si s'en foï-

---

[1] *Ms.* plaig * *Ms.* enpes [2] *Ms.* h [3] *Ms.* ga [4] *Le ms. ajoute* cil, *barré par le scribe même.* [5] *Ms.* remaig

rent li crestien, si furent ocis en fuiant; et cil portent l'enseigne de cels qui se conbatent por la foi nostre seignor. Qar qui se doit conbatre por la ſoi Jesu Crist, il ne doit mas [1] en nule maniere aler arrieres. Et ensi furent cil ocis por ce qu'il s'en foïrent. Que li crestien que se doivent conbatre contre les vices, c'est as max, s'il retornent ariers il muerent ledement es vices, c'est en lor pechiez. Mes cil qui bien se conbatent encontre les vices, il ocient legierement (fol. 59 b) lor enemis, ce sont li deable, qui lor enseignent les max a fere; que li apostre dist: "Cil ne sera mie coronez qui ne se conbatra loialment." Apres Charles envoia .cc. crestiens contre .cc. sarrazins, si furent ocis li sarrazin. Puis envoia mil contre mil, si furent ocis li sarrazin. Tantost pristrent trives d'une part et d'autre. Si vint Agolanz parler a Charlemaine, et dist que la loi des crestiens valoit melz que la loi des sarrazins, si dist qu'il prendroit l'endemain, il et tote sa gent, baptesme. Lors repera Agolanz a sa gent, et si dist a sa gent et a ses rois et a ses princes qu'il se voloit baptizier, si lor manda a toz qu'il se baptizassent. Si l'otroïrent li un, et li autre le refuserent.

Coment Charles et Agolant desputerent de lor loi.

L'endemain endroit ore de tierce, si com il orent doné trives d'aler et de venir li uns as autres, si vint Agolanz a Charlemaine, por baptizier. Tantost con il le vit seant a la table, là ou il menjoit, et il vit molt de tables entor lui, et plusorz genz vestuz de diverse maniere, les uns si conme chevaliers, les autres de noirs dras vestuz, si conme moine, les autres de blans dras vestuz, si conme chanoine, les autres vestuz si comme clerc et plusors genz vestuz de diverse maniere, lors demanda a Charlemaine, de chascune maniere de genz, queles genz c'estoient. Et Charles respondi: "Cels que tu voiz vestuz d'une color, ce sont evesque et provoire de nostre loi qui nos ensaignent les conmandemenz [2] de nostre loi et qui nos assolent de noz pechiez et nos donent la beneïçon nostre seignor. Cels que tu voiz vestuz de noirs [dras], se sunt (!) abé et moine, plus sainz homes qui ne cessent de proier Deu nostre seignor por nos. Cels que tu voiz vestuz de blans dras, ce sont chanoine regulier qui tienent et enseinent [3] la vie des sainz homes, et chantent messes et matines et hores, et prient ausi por nos." Au derraien, Agolant vit seoir d'une part .xiij. povres povrement vestuz, si se seoient a terre et menjoient

---

[1] *Une main postérieure a corrigé:* mie [2] *Ms.* t *corr. en* z [3] *Ms.* ensenent

sanz table et sanz nape, et avoient (fol. 60 a) pou a boivre et pou a mengier. Si demanda a Charlemaine quex genz c'estoient, et Charles respondi: "Ce sont message nostre seignor Jesu Crist, qui chascun jor sont ceanz el non de Deu et de[s] .xij. apostres: et lor donons a mengier par costume." Lors li dist Agolanz: "Cil qui sieent entor toi sont beneüré et ont assez a boivre et a mengier, et bien sont vestu; et cil que tu diz qui sont home Deu et si message, por quoi sont il si loinz de toi et si ledement sont demené? Malement sert son seignor qui si ledement reçoit ses messages, et grant honte li fet qui issi sert ses sergenz.[1] Ta loi que tu disoies qu'estoit boene, or mostres tu que ele est
10 fause et mauvese." Tantost prist Agolant congié; si vint a ses homes, ne ne se vout baptizier, ainz manda bataille a Charlemaine[2] a l'endemain. Quant Charles vit que Agolant refusa sa loi et baptesme, por les povres qu'il vit povrement vestuz et ledement apareilliez, tre[s]toz cels qu'i[l] trova en l'ost il les vesti bien et apareilla honorablement. Ci devez vos entendre con grant colpe chascuns crestiens aquiert qui bien ne sert les povres nostre seignor. Ensi perdi Charles Agolant et sa gent qu'il ne furent baptizié, por ce qu'il vit les povres en tel maniere demener. Et que ert il de cels, au jor del juïse, qui en cest ciecle servent malvesement les povres nostre seignor? Coment orront il l'espoentable voiz de Deu qui dira: "Alez ensus de moi, li maloiet! Alez el parme-
20 nable feu, es paines d'enfer! Quant je oï fain, vo[s] ne me donastes a mengier, quant je oï seif, vos ne me donastes a boivre; je fui nuz, vos ne me recovristes mie; en chartre, vos ne me visitastes mie!" et plusors autres paroles que il dira. Si sachoiz[3] que la loi Deu et la foi vaut pou el crestien, s'il ne l'aamplist en boenes ovres, dont li apostres dist: "Ausinc con li [cors] mort sont sanz ame, ausi la foi est morte en lui meïsmes, sanz boenes ovres." Et ausi con li rois paiens refusa le baptesme por ce que il ne trova (fol. 60 b) les droites voies et les droites œvres del baptesme en Charlemaine,[2] ausi crien je que Dex ne refuse en nos la foi deu baptesme au jor dou jouïse, por ce que il ne trovera pas en nos les droites œvres ne le bien fet. L'endemain il vindrent tuit
30 armé, d'une part et d'autre, el chanp de la bataille por conbatre, par le covent qui devant fu devisé des .ij. rois. Si avoit en l'ost Charlon. c. et .xxxiiij. mile homes. Donc fist Charlemaines[2] quatre batailles de ses homes, et li sarrazin .v. bataille[s]. La premiere qui ala assembler, si fu vaincue. Apres, la segonde bataille ala s'assembler, si fu vaincue. Quant li sarrazin virent lor martire, si

---

[1] *Ms.* sersgenz [2] *Ms.* charl'm [3] *Ms.* on *corr. en* oiz.

s'asemblerent tuit, et Agolant fu enmi eus; mes quant li crestien les virent, il les assistrent de totes parz; et Hernauz de Beaulande se feri toz premerains o ses genz en els, s'en ocist molt a destre et a senestre, tant que il vint a Agolant, qui estoit enmi ses homes; si l'ocist il meïsmes de s'espee. Adonc il ot si grant cri et si grant noise que nus nel porroit dire. Et li crestien ferirent d'une part et d'autre sor les sarrazins, si les ocistrent. Là ot si grant ocision de païens que nus n'en eschapa, fors solement li rois de Sebile et l'aumaçor de Cordres. Cil s'en foïrent o molt pou de sarrazins. S'i ot si grant plenté del sanc des ocis que li vainqueor i estoient jusqu'aus jarrez. Et li sarrazin qui furent trové en la cité furent tuit ocis. Ensi Charles tença contre Agolant 10 por la crestienne foi; por quoi il apert que la loi crestiene trespasse totes les lois par sa bonté, et si sormonte totes choses, nis [1] par sus les angres. O! vos, seignor crestien, sachoiz veroiement, se vos tenez bien par boen cuer la foi crestiene et vos l'aamplisez bien par bones ovres tant con vos porroiz, vos monteroiz sor toz les anges, et seroiz eslevé o vostre chief, qui est Jesu Crist, cui membre vos estes; et se vos là volez monter, creez fermement, que Dex dist: "Totes choses sont poissanz a celui qui bien croit." Lors assembla Charles (fol. 61 a) totes ses oz et ot molt grant joie de la vitoire (!) qu'il ot eüe. Si vint au pont de l'Arche, qui est en la voie saint Jaque, si se herbega.

Coment une partie des crestiens fu ocise par coventise. 20

La nuit meïsmes, une partie des crestiens qui furent coveiteus de l'avoir des sarrazins, alerent là ou cil se gesoient mort, si que Charles n'en sot mot, si se chargierent de l'or et de l'argent et d'autres avoirs que il troverent, et reperierent arriers. Tantost li aumaçor de Cordres, qui estoit repoz entre montaignes ovec autres sarrazins qui estoient eschapé de la bataille, les encontra chargiez, si les ocist toz, que nus n'en eschapa. Si ot de cels qui furent ocis pres de mil. Et cil portent l'ensaigne des conbattanz nostre seignor Jesu Crist. Et ausint con cil qui, puis [qu'il] orent veincu lor ennemis, reperierent as morz por acheson de coveitise, et il furent ocis, ausint chascuns hom qui a vaincu ses vices, c'est ses pechiez, et il [fet] apres sa penitance, il ne doit mie reperier 30 as morz, c'est as vices, de rechief, qu'il ne soit par aventure pris et ocis en male fin de ses ennemis, c'est des deables. Et ausint con cil qui reperierent as estranges avoirs, perdirent la vie, ausint cil qui por l'amor de Deu entre[nt]

[1] *Ou* jus? *ms.* nf

es mesons de relegion et lessent cest siecle por sauver lor ames, sachiez de voir que se il issent de lor relegion por reperier as terriennes besoignes, il perdent la celestiel vie et sont danpné permenablement, qu'il [1] seront tormenté es paines d'enfer.

Un miracle des martirs qui ne furent pas ocis.

Un autre jour nonça l'en a Charlemaine que a Mont Jardin avoit un prince de Navarre venu, qui avoit non Forre, si se voloit conbatre contre lui. Quant Charles l'oï dire, si vint a Mont Jardin. Et li princes li manda qu'il vendroit l'endemain a bataille contre lui. Mes Charles, la nuit devant que la
10 bataille dut estre, proia nostre seignor qu'i[l] li demostrast toz cels de ses homes qui en la bataille devoient morir. L'endemain, quant les genz Charlon furent armees, (fol. 61 b) si aparut une roge croiz sor les espaules de cels qui devoient morir sor lor haubers. Et quant Charles les vit, si les mist toz en un soen oratoire [2] por ce qu'il ne morussent en bataille. Ha! con sont sanz represure et con sont bon li jugement de Deu, le soverain pere, et con sont boenes ses voies a ensevre! Et qu'en diroie je plus? Quant la bataille fu fete et Forre fu ocis o .iij. mile [3] de cels de Navare et d'autres sarrazins, trestoz cels que Charles avoit enclos en son oratoire, il les trova morz. Si ot d'icez morz cent et ci[n]quante. Ha! Con est sainte la conpagnie des conbatanz nostre seignor Jesu
20 Crist. Encor n'alassent cil en la bataille por destruire lor anemis, ne perdirent il pas la merite del martire, ençois furent coroné es cex o les martirs. Lors prist Charles le chastel de Mont Jardin, et tote la terre de Navarre fu en son conmandement.

Come Rollant et Fernaguz se conbatirent.

Apres nonça l'en Charlon que a Nadres avoit venu un jaiant qui avoit non Fernaguz, si venoit de la contree de Sire, si estoit de la lignee Goliath. Et l'amirant de Babiloine li avoit envoié [o] .xx. mile Turs por conbatre contre Charlemaine. Cil si estoit si granz et si forz qu'il ne dotoit lance, ne espee, ne seïete, si avoit bien la force de .xl. forz homes. Quant Charles l'oï dire, si
30 ala a Nadres. Et Fernaguz essi de la cité, si manda bataille d'un chevalier encontre autre. Et Charles li envoia Ogier le Denois. Si con cil le vit venir sol, il l'esgarda et ala tot soef encontre lui, puis l'enbraça de son braz destre

[1] *Ms.* qui [2] *Ms.* oratorire, *corr. par le scribe.* [3] *Ms.* M

o totes ses armes, si l'en porta devant trestoz cels de l'ost en son chastel, ausi legierement con il feïst une brebiz. Cist Fernaguz avoit. .xx. cotes de lonc, et sa face un[e] cote, et ses nes une grant paume mesuree, et ses frons .ij. granz paumes, et ses braz et ses cuisses .iiij. cotes, et ses doiz .iij. paumes granz. Apres i envoia Charles por combatre contre lui Renaut d'Aubespin[e], et il l'en porta isnelement a un braz en son chastel. Puis i envoia (fol. 62 a) Charles Costentin de Romme et Hoël de Nantes. Et il les prist l'un a destre et l'autre a senestre, si les en porta en sa chartre, et enclost toz. Quant Charles et cil de l'ost virent ceste aventure, si s'en mervellerent molt, ne il n'i osa puis nului envoier por conbatre contre lui. Mes Rollant qui estoit o le roi son oncle et 10 ot grant fiance en Deu, si prist congié del roi et ala conbatre au jaiant; et li jaiant le prist tantost a une sole main, si le mist devant soi sor son cheval. Ensint con il l'en portoit, Rollant ot grant vergoigne, si reprist force en lui meïsmes, si ot grant fiance en Deu, si prist le jaiant par le menton, si le torna sor son cheval, si qu'il chaïrent andui a terre. Puis se leverent plus tost qu'il porent et remonterent en lor chevax. Et Rollant trest s'espee, si cuida le jaiant ocirre, si atains son cheval si que le trencha par mi[1]) a un sol cop; et Fernaguz fu a pié, si tint s'espee en sa main nue, si meneça molt Rollant. Mes Rollanz le feri de s'espee el braz destre si qu'il [l]i fist l'espee voler del poing, mes poi le bleça. Quant Fernaguz ot perdue s'espee, si cuida ferir Rollant del 20 poing clos, si feri si son cheval el front qu'il chaï morz desoz lui. Lors se conbatirent a pié et sanz espees, deci qu'a none, si se conbatirent des poinz et de pierres, dont entor els avoit grant plenté. A l'avespreR prist Fernaguz trives a Rollant desqu'a l'endemain, si deviserent entr'ex deus qu'il revendroient l'endemain a la batalle sans chevax et sans lances; et quant il orent ensi devisé d'une part et d'autre, chascuns repera a ses genz. L'endemain matin revindrent a pié el chanp por conbatre, si con il avoient devisé. Fernaguz porta o lui s'espee, mes ele ne li valut riens. Mes Rollant porta o lui grant baston retort, de quoi il le feri tote jor, mes poi le bleça, et si le feri plusorz fois de granz pierres et reondes dont il avoit el chanp grant plenté, et cil le consen- 30 toit; si dura la bataille jusque a midi, ne onques Rollant nel pot blecier. Adonc fu Fernaguz (fol. 62 b) molt agrevez de dormir, si prist trives a Rollant, si conmença a dormir. Et Rollant, qui estoit juenes et isnex, mist une pierre asson chief, por ce qu'il dormist a ese. Lors ne l'osa nus crestiens ocirre,

---

[1] *Ms.* me, *forme qui se trouve encore une fois plus loin.*

ne Rollant meïsmes; que tex covenances estoient entre les crestiens et les sarrazins que se uns [1] crestiens donoit trives au sarrazin, ou li sarrazin ou crestien, nus ne li poeit [2] mal fere, et se aucuns enfraignoit la trive sanz deffiance, il estoit erranment ocis. Quant Fernaguz ot assez dormi, si s'esveilla, et Rollant s'asist de costé lui, si li demanda por quoi il estoit si fort et si durs que il ne dotoit espee ne pierre ne baston ne nule arme. Et Fernaguz li dist: "Je ne puis estre plaiez en nule maniere, fors que par le nombril." Si parloit espaignol que Rollant entendoit bien. Lors conmença Fernaguz a regarder Rollant, et si li dist: "Coment as tu non?" Et il li dist: "J'ai non Rollant."
10 "De quel lignee es tu, qui si te conbaz contre moi?" Rollant li dist: "Je sui de la lignee des Frans." Et Fernaguz dist: "De quele loi sont li Franc?" Et Rollant dist: "Nos sommes par la grace de Deu de la loi crestiene, et si somes as conmandemenz Jesu Crist, et por sa foi nos conbatons nos, et l'essauçons tant con nos poons." Quant Fernaguz oï la parole de Jesu Crist, si dist: "Qui est cil Jesu Crist en cui tu croiz?" [3] Et Rollant li dist: "Il est filz Deu le pere qui fu nez de la virge, et fu morz en la croiz, et enseveliz el sepulcre, et resuscita au tierz jor, si monta es cels a la destre de Deu le pere." Et lors li dist Fernaguz: "Nos creons que li crierres del ciel et de la terre est uns Dex, ne il n'ot ne filz ne pere; et ausi con il ne fut de nului engendrez, ausi
20 n'engendra il nului, et por c'est il uns Dex et ne pas en trois persones." "Tu diz voir, fet Rollant, que il est uns Dex; mes quant tu diz qu'il n'est pas en trois persones, tu cloches en la foi. Se tu croiz (fol. 63 a) el pere, donc croiz el fil et [el] sainz esperit; que Dex est peres et filz et sainz esperiz, et uns Dex mananz en troiz persones." Lors dist Fernaguz: "Se tu diz le pere estre Deu, et le fil Deu, et le saint esperit Deu, donc sont il troi Deu; qui ne puet estre, et si n'est mie un sol Deu." "Mes un Deu en trois persones te most[er]ré je. Il est uns, et en trois persones; totes les trois persones sont permenanz en un sol Deu et ivex; tex con est li peres, tex est li filz et li sainz esperiz. Es persones est propriitez, en l'essance unitez, et en la maësté est
30 aoree equalitez. Un Deu en trois persones aorent li ange es ciels, et Abraham vit trois, et un aora." "Ce mostre, fe[t] li gaianz, coment les trois persones soient un Deu et une chose!" "Je le te mosterrai, fet Rollant, par humaines criatures. Ausi con il a en la harpe .iij. choses quant ele sone, le fust et les cordes et le son, et si est une sole harpe, ensi li peres et li filz et li sainz

[1] *Ms.* nus [2] *Ms.* puet [3] *Ms.* croit *corrigé en* -z.

esperiz est uns Dex. Et ausi con en l'amande sont .iij. choses, l'escorce et li tez et li noiaux, et si est une sole amande, ausint sont les trois persones en Deu, et si est uns Dex. El[1] sollel sont .iij. choses, la blanchor et la clartez et la chalor, et si est uns soleuz; en la roe del char sont trois choses, li moiex et li rai et les gentes, et si est une sole chose roe; en toi meïsmes sont [.iij. cho][2]ses, li cors et li membre et l'ame, et si es tu uns seus ho[ns]; ausint redi je que en Deu est l'unitez en .iij. persones." "Or ent[en] je, dist Fernagus, estre un Deu en .iij. persones. M[es] ensi con tu diz, je ne sai conment li peres engendra le fill" . . . . "Croiz tu, dist Rollant, que Dex fist Adam?" "Bien le croi je," dist li jaiant. "Ausint, fet Rollant, con Adam ne fu de nului 10 engendrez et nequedent si engendra[3] il filz, ausi le pere ne fu de nului engendrez et nequedent la devinitez engendra le fill si qu'en ne le porroit dire, ensi con ele le vout, devant toz tens, de li' meïsmes. (fol. 63 b) Et li jaianz dist: "Il me plest bien, ce que tu diz, mes je ne sai conment il fu nez hom, qui Dex estoit." "Cil, fet Rollant, qui le ciel et la terre et totes choses cria de noient, il fist prendre humanité son fill en la verge, sanz semence d'ome, par sa sainte parole, si con il volt." "En ce, fet li jaianz, labore je, coment Dex nasqui del ventre de la virge sanz humaine semence." Rollant respondi: "Dex qui Adam forma sanz semence d'autre home, il fist nestre son fill de la virge sans semence d'ome, et ausi con il nasqui de Deu le pere sanz mere, 20 ausint nasqui il de mere sanz pere; ensi covenoit il que nostre sire Dex nasquist." "Je me meruel molt, fet li jaianz, conment la virge enfanta sanz home." "Cil, fet Rollant, qui l'arbre fet porter fruit et faine,[4] et qui fet les voutoirs et les serpenz et les es et les poisons et plusors bestes et plusors oisiax nestre sanz semence de masle, mostre estre filz Deu (!), il fist la virge noient atochie enfanter Deu et home sanz semence d'ome. Qui le premier home fist ensi con je te di sanz autrui semence, il pot legierement fere que ses filz fust fez hom et qu'il nasquist de la virge sanz atochement de masle." "Bien puet estre, dist Fernaguz, qu'il fu [nez] de la virge; mes se il fu filz Deu, il ne pot mie en nule ma[niere m]orir en la croiz, ensi con tu diz, (mes s'il ne pot mie en 30 nule [maniere] morir en la croiz, ensi con tu diz); mes il[5] ne pot mie morir, que Deu ne morut onques." "Tu diz, fet Rollant, qu'il puet nes[tre] de la virge; donc voiz tu qu'il fu nez come hom. S'i[l] fu[6] nez comme hom, donc fu il morz

[1] *Ms. répète* el. [2] *La marge est déchirée, et elle l'était en partie déjà au temps du copiste.* [3] *Ms.* engendre [4] *Ms.* l'arbre et faine fet porter fruit [5] *Ms.* sil, *sans doute par une erreur amenée par la confusion précédente.* [6] ii *ajouté apres* fu *d'une encre pâle.*

conme hom; que qui nest, il muert. Se tu croiz en la nessance, donc croiz tu la passion et la surrection." "Coment, dist Fernaguz, est il a croire a la surrection?" "Por ce, fet Rollant, que cil qui nest, si muert, et por ce que cil qui muert vivefie au tierz jor." Quant li gaiant oï ce, si se mervella molt et si dist: "Rollant, por quoi me diz tu tantes vaines paroles? Ce (fol. 64 a) ne puet estre, que li hom qui morz est, revieigne de rechief a vie." "Li filz Deu, dist Rollant, ne resuscita mie tant solement de mort a vie; que tuit cil qui furent des le conmencement desqu'en la fin, resusciteront au jor dou juïse devant lui, et chascuns prendra merite de ses fez, soit biens ou max. Cil qui 10 le petit arbre fet croistre en haut; et le grain de forment en terre, qui muert et porrist, fet revivre et croistre et fructifier; cil fera toz en propre char et en esperit au darrain jor resusciter de mort a vie. Or pren [essample] a la nature deu lion. Se il trove ses foons morz, il les fet revivre au tiers jor par le sofflement de s'alaine; qex merveille fu ce, se Dex resuscita au tierz jor son fil de mort a vie? Ne t'en doiz mie merveillier se le filz repaira a vie; que plusors morz repairerent a vie devant sa resurrection. Se Helyas et Heliseus resuscitassent les morz, plus legierement resuscita Dex li peres son fill. Et il qui plusors morz resuscita devant sa passion, resuscita legierement de mort; et cil ne pot en nule maniere estre tenuz de la mort, devant cui esgart meïsmes 20 la mort fuit, et la cui voiz la conpaignie des morz relieve." Lors dist Fernaguz: "Je entent assez bien que tu diz; mes je ne sai coment il tresperça les cels ensi con tu diz." Et Rollant dist: "Qui legierement resuscita par lui meïsmes, legierement tresperça les cels. Or pren essample de plusors choses. Esgarde la roe del molin: tant con ele descent de haut en bas, autant monte ele de bas en haut. Li oiseax qui vole en l'air, tant con il descent de haut en bas, tant monte il de bas en haut. Tu meïsmes, se tu estoies descenduz dou mont, tu porroies monter là donc tu seroies descenduz. Li soleuz leva ïer d'orient et se coucha en occident, et hui leva ausi en cel meïsmes leu. De là ou li filz Deu vint, là repera il." "Par tel covenant, dist Fernaguz, me con30 batrai je a toi que, se cele foi que tu diz, est meudre, que je soie veincuz; et soit a celui (fol. 64 b) qui sera vaincuz reprochié [1] a toz jorz, et joie et enors a celui qui vaintra, parmenablement." "Ensi soit," fet Rollant. Lorz revienent a la bataille entr'ex deus, et Fernagus geta un cop de s'espee sor Rollant, mes Rollant sailli a senestre, si reçut le cop sor son baston. Quant

---

[1] *Ms.* reprochez

ses bastons fu trenchiez, li jaianz ala sor lui, si le prist et si le mist legierement desoz lui a terre. Quant Rollant vit qu'il ne porroit en nule maniere eschaper de lui, il conmença a apeler en aide Deu, le filz la beneote (!) virge Marie, si se leva un poi, par la volenté de Deu, si le torna desoz soi, si mist main a l'espee, si le point el nombril, et [1] si s'eschapa de lui. Lors conmença a apeler a grant voiz et si dist: "Mahomet, et mi Deu en cui je croi et aor, secorez moi et aidiez! que je muir." Tantost li sarrazin, [2] quant il oïrent la voiz de celui, si corurent cele part, si l'en porterent entre mains vers le chastel. Et Rollant vint sains et haitiez a ses genz. Isnelement li crestien entrerent conmunement el chastel ovec les sarrazins qui en portoient Fernagu. 10
Ensi fu il ocis, la cité fu prise et li chasteax, et Ogier et li autre conpaignon furent mis hors de prison.

Coment Charles se conbati a .ij. rois a Cordres, si les vainqui.

Apres ce ne tarda gueres qu'en nonça a Charlon qu'a Cordres l'atendoient, por conbatre a lui, Ebrains le rois de Sebile et l'aumaçor, qui de la bataille de Panpelune erent eschapé; si lor estoient venu aidier li haut home de .vij. citez: de Sebile, de Graine, de Satme, de Denie, d'Ubede, d'Abule, de Belse. Lors devisa Charles qu'il iroient encontre els por conbatre. Si con il vint vers Cordres o tote s'ost, li roi qui(!) j'ai nommé vindrent encontre lui tuit armé o tote lor gent, loinz de la cite .iij. liues; si avoient bien [3] .x. milliers de sar- 20 razins, et des noz i avoit pres de .vj. milliers. Donc devisa Charles (fol. 65 a) s'ost en .iij. eschieles; si fu la premiere de molt bons chevaliers, et l'autre de gent a pié, et la tierce de chevaliers. Et li sarrazin firent ausi. Si con la premiere eschele de noz chevaliers aprocha la premiere eschele des sarrazins, tuit cil avoient barboeres cornues, semblanz a deables, et si tenoient timbres qu'il feroient de lor mains durement, et fesoient grant noise. Quant li cheval as nos chevaliers oïrent la noise et les voiz et les sons, et il virent lor semblances si laides, il conmencerent a foïr, de la peor qu'il orent, ausi conme desvé, si que li chevalier nes pooient en nule maniere retenir. Si con la [4] premiere eschele de noz chevaliers en virent les autres foïr, si tornerent en 30 fuie. Et li sarrazin orent grant joie, si les sivierent de ci que il vindrent a un mont qui estoit pres de la cité a .ij. liues. Lors si pristrent conseil ensemble, qu'il feroient. Lors retornerent entr'ex arrieres et fichierent illec lor

[1] *Ms.* ensi [2] *Ms.* sarrazint, *avec le t biffé.* [3] *Ms.* biem [4] *Ms.* lea, *avec l'e biffé*

tentes, et demorerent desqu'a l'endemain. A l'endemain matin semont Charles son conseil, si conmanda que tuit cil a cheval de son ost covrissent les chiés de lor chevax de dras, si qu'il ne poissent voir les barboeres des sarrazins, et si lor clostrent les oreilles qu'il n'oïssent la noise des timbres et le son. Donc se conbatirent li nostre as sarrazins des le matin des ci qu'a midi, si en ocistrent molt; mes il ne porent mie del tot vaintre. Li sarrazin estoient assemblé en un mont, et enmi els avoit .j. char, si le menoient .viij. bues, si avoit desore une roge ensaigne. Et lor costume estoit tex, que nus d'els toz ne fuirroit de la bataille tant con l'enseigne seroit droite. Quant Charles vit ce, qui estoit 10 arm[e]z d'oberc et de heaume et d'espee, et ot grant fiance en Deu, il ala enmi la torbe des sarrazins, si les ocioit a destre et a senestre, tant que il vint au char, si trencha de s'espee la perche qui sostenoit l'enseigne; et li sarrazin s'en conmencerent a foïr tantost de ça et de là. Lors i ot molt noise d'une part et d'autre, si ot ocis .viij. mile sarrazins, (fol. 65 b) et li rois de Sebile fu ocis, et l'aumaçor s'en ala o .ij. mile [1] sarrazins en sa cité. L'endemain, si con il vit qu'il estoit veincuz, si rendi Charlon par tel covenant sa cité, qu'il prendroit baptesme et qu'il seroit au comandement Charlemaine, et qu'il tendroit sa cité de lui. Quant ce fu fet, Charles totes les contrees d'Espaigne dona a cels qui el païs voldrent demorer. Si dona la terre de Bascle et de Navarre as 20 Bretons, la terre de Castele aus François, la terre de Nazre et de Sarragoce as Grex et as Puillois qui estoient en s'ost, la terre d'Arragon as Poitevins, la terre de l'Andalus, qui est dejoste la marine, as Tiois, la terre de Portigal as Flamens et as Danois; mes en la terre de Galice ne voldrent li François demorer por ce qu'ele lor sembloit estre trop petite et trop aspre. Et apres ce ne fu nus qui osast aler encontre Charlemaine de nule rien.

Coment Charles ala a mon seignor saint Jaque.

Donc lessa Charles la plus grant partie de s'ost en Espaigne, si ala a monseignor saint Jaque. Et les crestiens qu'il trova el païs, il les enora, et cels qui se tindrent as sarrazins, il les ocist toz, ou il les envoia en France 30 por fere son pleisir. Donc establi il par totes les citez evesques et provoires, si assembla son concile en la cité de Conpostele, si devisa por l'enor seint Jaque que tuit li evesque et li roi et li prince crestien d'Espaigne et de Galice qui estoient et qui a venir estoient, obeïssent al evesque mon seignor seint

[1] *Ms.* M

Jaque. Mes a Yre ne mist il pas evesque, quer [1] li sembloit que trop fust petite cité; si la conmanda a estre au conmandement l'evesque de Conpostele. Et lors en cel meïsmes concile, ge Torpins arcevesque de Rains dedié honorablement avec les evesques la chapele et l'autel mon seignor seint Jaque, es chalendes de Juing, par le conmandement Charlemaine; et li rois sozmist a cele iglise tote la terre d'Espaigne, et de Galice li donast chascun an .iiij. deniers [2] de rente, et cil qui li donroient [3] (fol. 66 a) seroient quites de toz servages; et si establi que cele iglise fust apelee siege d'apostoile, por ce que missire sainz Jaques i repose; et si devisa que tuit li conceles des evesques d'Espaigne i fussent, et les eveschiez(!) et les corones des rois fussent donees par la main de l'evesque de la cité por l'enor del benoet apostre; et se la foiz ou li conmandement nostre seignor par les pechiez des genz defalloient es autres citez, il fussent reconcilié par le conseil de l'evesque. Et par droit doit estre reconciliee et establie la foi en cele iglise; car ausi con la foiz Jesu Crist et siege d'apostoile est establie par mon seignor saint Johan l'evangeliste, le frere mon seignor saint Jaques, en la partie d'Oriant, a Ephesum, ausint cele meïsme foiz et sieges d'apostoile est establiz par mon seignor saint Jaque en Galice en la partie d'Occident. Cist siege sont sanz dotance, — Ephesum qui est a destre el terrien raigne Jesu Crist, et Conpostele qui est a senestre —, li siege qui estoient [4] devisé a cex .ij. freres, les filz Zebedee; que lor mere rova a Deu que li uns seïst a sa destre en son raigne, et li autres a senestre. Trois principax sieges doivent crestien essaucier et ennorer en cest siecle par droit, devant toz les autres: Rome et Galice et Ephesum. Ausi con Dex establi .iij. apostres devant toz les autres, et il lor mostra plus plainement ses segrez, si con il dist en l'evangile, ausi establi il par els ces .iij. sieges devant toz les autres. Et par merite sont apelé cest troi siege principal; car ausint con ci[l] troi sormonterent par la grace de Deu les autres apostres, ausint li saint leu ou il preeschierent et ou il furent enseveli doivent par droit sormonter toz les sieges de cest siecle, et doivent estre essaucié et enoré. Par droit est apelee Romme, [devant] les autres, sieges d'apostoile, por ce que missires saint Pierres, li prince des apostres, la dedia par son preechement et par son sanc et par sa sepolture; Compostele est par droit apelee sieges d'apostoile, quant saint Jaques, qui entre les autres apostres fu graindres de dignité et d'anor apres seint Pere, et qui fu coronez premerains el [5] ciel (fol. 66 b) par martire, la garni

[1] ? *Ms.* quel [2] *Ms.* đ [3] *Ms.* doneroient, *avec le premier e biffé.* [4] *Ms.* estoit *corrigé en* estoient. [5] *Ms.* els, *avec l's biffée.*

de son preeschement et la sacra de sa sainte sepolture et des sainz miracles que il fist et fera toz [jors]; Ephesus qui est li tierz, si est par droit apelez sieges d'apostoile, que mi sires saint Johans l'evangeliste i fist son evangile: "*In principio erat verbum*," et que il sacra, de son preechement et de ses miracles et de sa sepolture, la chapele que il i edefia. Et se li jugement de crestienté ou juge[me]nt del siecle [ne pueent estre jugié en autres leus?], l'en les doit reconcilier et prendre lealment et droituierement en cez .iij. sieges. Ensi Galice fu ostee en cel tens de la main as sarrazins par la volenté [1] de Deu et par la proiere monseignor Saint J[a]que;. et par l'aide Charlemaine fu 10 essauciee et enoree, et sera toz jorz mes, en la foi crestiene, desqu'au darrien jor.

Ci devise quex Charlemaines estoit.

Li rois Charlemaines estoit bruns de chevex, si avoit rovelent le vis, si estoit avenanz de cors, si avoit molt fier regart; si avoit .viij. piez de lonc, a la mesure de ses piez que il avoit granz et lons; s'estoit larges par les espaules et avenanz de rains, auques gros par le ventre; si avoit grosses cuisses et gros braz et sa face si avoit une paume demie de lonc, et ses fronz une paume; [2] si ot les ielz autex con un lions; si sorcil une demie paume; toz cels qu'il esgardoit a els overz, quant il ert corrociez, avoient grant peor. La coroie de quoi il se ceignoit avoit .viij. paumes estendues, sanz ce qui devant pendoit. 20 Si menjoit poi [3] pain, mes il bevoit assez eve et menjoit bien la quarte part d'un mouton, ou .ij. gelines, ou une oee, ou une espaule de porc, ou un poün, ou une grue, ou un lievre tot entier; si bevoit poi de vin; si estoit molt bons chevaliers, et molt forz plus c'uns autres. Il estoit si forz qu'il trenchast un chevalier tot armé a un sol cop, et lui et son cheval, de s'espee, et si estendoit molt legierement (fol. 67 a) un fer [4] de cheval entre ses mains, et se uns chevaliers toz armez fust en estant sor sa paume, il le levast legierement de terre desci a son chief a une sole main. Si estoit molt larges de doner granz dons, si estoit molt droituriers jugierres, et molt sages de parole et de doner un bon conseill. Si tenoit as .iiij. solempnitez de l'en cort [5] pleniere, 30 si portoit roial corone et ceptre le jor de noël, le jor de pasque, le jor de pentecoste, le jor de monseignor saint Jaque. Si portoit en devant lui une espee nue, si con en doit fere devant empereor. Chascune nuit avoit devant son lit

[1] *Ms.* lauenture [2] *Ms. ajoute:* et demie de lonc, *biffé par le copiste.* [3] *Ms.* poit
[4] *Ms.* .iiij. fers [5] *Ms. aj.* et

.xl. chevaliers qui le gardoient, si'n avoit .x. a son chevez, et .x. a ses piez, et .x. a destre, et .x. a senestre, si tenoit chascuns en sa main destre nue s'espee, et en la senestre une chandele ardant. Mes qui or voldroit raconter les granz fez et les œvres que Charles fist, molt li pleroit a oïr, mes trop i avroit a raconter. Ensi, con Galaffres l'amiranz de Tolete le norri en s'enfance et il le fist chevalier el palès de Tolete; et conment il ocist, por l'amor de Galafre, Braimant le roi des sarrazins, qui estoit ses anemis; et conment il conquist plusors terres et plusors citez, et si les mist por l'amor de Deu a la loi crestiene; et conment il establi plusors abaïes et plusors eglises par le monde; et conment il mist plusors cor[s] sainz, par la terre, 10 en or et en argent; et conment il fu empereres de Rome; et conment il re[con]quist le sepulcre nostre seignor; et coment il aporta o lui la veraie croiz, dont il mist en plusors eglises par le monde; — ce ne puis je pas tot raconter, que trop i avroit a dire et trop seroit grant l'estoire. Mes or vos dirai je coment il repaira en France quant il ot delivree la terre de Galice.

La traïson Ganelon. [1]

Puis que Charlemaines l'empereres de Rome et rois de France ot conquise Espaigne en l'enor de Deu et de mon (fol. 67 b) seignor saint Jaque, il repaira arriere des ci a Panpelune o totes se[s] oz, et là se herberga. A cel tens estoient manant a Cesaire dui roi sarrazin, Marsiles, et Baligans ses freres. 20 L'amirant de Babiloine les avoit envoiez de Perse en Espaigne, si estoient il dui molt au conmandement Charlemaine, et volentiers le servoient; mes c'estoit faintement et en traïson. Et Charle[s] lor manda par Guanelon qu'il preïssent baptesme, ou il li envoiassent treü. Dont li envoierent cil .xxx. somiers chargiez d'or et d'argent et de dras de soie, et si envoierent as chevaliers de l'ost .lx. chevax [chargiez] de molt bon vin, et mil sarrazines beles por fere lor volentez; si donerent Guanelon .xx. chevax chargiez d'or et d'argent por ce qu'il lor livrast cels de l'ost a ocirre. Et cil [le] lor otroia, si prist l'avoir qu'il li donerent. Quant li covenz de la malvese traïson fu affermez entr'ex, Guanes repaira a Cha[r]lemaine, et si li dona l'avoir que li roi li envoierent, et si li dist que Mar- 30 siles [2] voloit estre crestien et qu'il apareillot sa voie por aler apres lui en France, et là prendroit baptesme, et si tendroit de lui, des lors en avant, tote la terre d'Espaigne. Li haut baron de l'ost pristrent tant solement le vin qu'en lor en-

[1] *Ms.* ganelons [2] *Ms. ajoute* et Baligans

voiot, et les mau[v]eses genz pristrent les fames. Charles si crut ce que Guanes li dist, si devisa a passer les porz et a repairer en France. Quant il ot pris conseil a Guanelon, il conmanda a ses plus chiers amis, Rollant son nevou, qui estoit cuens deu Mans et de Blaive, et Olivier le comte de Genne; et as hauz barons de l'ost conmanda que il feïssent l'ariere garde en Rencesvax o tot .xx. mile homes bien aidanz en bataille, de ci que il eüst o totes ses autres genz passé les porz. Ensi fu fet. Mes une partie des crestiens qui furent ivre del vin que li sarrazin lor avoient envoié, si pechierent as fames sarrazines et as crestienes (fol. 68 a) qu'il avoient amenees de France, si en
10 furent mort. Et que plus? Si con Charles passoit les porz o .xx. mile crestiens, et Torpins l'arcevesque et Guane[s] o lui, Marsiles et Baligans [1] issirent la matinee, o tot .l. mile sarrazins, des bois et des valees ou il estoient repoz deus jorz et .ij. nuiz par le conseil Guanelon. Lors firent .ij. batailles, l'une de .xx. mile sarrazins, l'autre de .xxx. mile. La bataille qui fu de .xx. mile [2] conmença tantost les noz afferir as dos derieres, et li nostre tornerent arrieres encontr'ex, si se conbatirent des le matin des ci a tierce, si les ocistrent toz, si que nus n'en eschapa des .xx. mile. Quant li nostre furent si lassé de la bataille que il avoient vaincue et ocise, li autre .xxx. mile [2] sarrazin s'apr[o]ismerent et se ferirent en els de totes parz. Neis uns toz seus
20 des .xx. mile crestien n'en eschapa, li uns furent ocis de lances, li autre d'espees, li autre de coigniees, li autre de saietes et de darz, li autre de bastons, li autre tot vis escorchiez de coutiax; li uns furent pendu, li autre furent ars. Là furent tuit cil de l'ost ocis fors Rollant et Baudoin et Tierri. Baudoins et Tierris s'en entrerent el bois, si se tapirent, et ensi s'en eschaperent. Lors repairerent li sarrazin arrieres une leue. Or doit l'en demander por quoi Dex nostre sires leissa cex morir, qui ne pecherent mie as fames, o cels qui furent ivre deu vin et qui se couchierent et qui pechierent o les fames; il les soffri et leissa morir por ce qu'il ne voloit mie qu'il repairassent en France, n'en lor païs, qu'il n'encheïssent en aucuns pechiez, et por ce qu'i[l] lor vout par mort
30 doner por lor travax la corone des cels. Cels qui pechierent et furent ivre, soffri Dex a morir por ce qu'il lor volt pardoner lor pechiez par angoisse de mort; ne l'en ne doit mie dire que nostre sire Dex li soverains peres ne guerredont les travauz et les paines qu'en sueffre por lui, et les pechiez a cels [n'asolt] qui en la fin sont confès et verai repentanz de lor pechiez; encor pechassent

---

[1] *Ms. ajoute* o *biffé par le scribe.* [2] *Ms.* M

cil, nequedant il furent ocis en la fin por l'enor Jesu[1] Crist. Por ce ne doit nus fame mener o lui en bataille. Daires et Antoines (fol. 68 b) alerent ja en bataille o grant compaignie de fames, si furent andui mort et vaincu; Daires si fu vaincut(!) d'Alixandre, et Antoines d'Otavien[2] de Rome. Et por ce ne doit nus fame mener en ost, que ce est grant encombrement au cors et a l'ame. Cil qui furent ivre et qui pechierent es fames, senefient les provoires et religieus homes qui se conbatent contre les vices, qu'i[l] ne se doivent mie enivrer ne en nule maniere couchier o les fames; que sachiez, se il le font il seront pris de lor anemis, ce est de deables, si morrunt en male fin et seront mis pardurablement es paines d'enfer. 10

(Rubrique manque).

Quant la bataille fu fete, si con Rollant reperoit seus et il estoit[3] loinz des sarrazins, il en trova un molt noir, et lassé de la bataille, qui estoit repoz el bois; si le prist, et si le lia de .iiij. reortes a un arbre, si le lessa là tot vif. Quant Rollant ot ce fet, si monta sor un mont, si esgarda les sarrazins et si vit qu'il en i avoit molt. Si repera arrieres, en la voie de Rencesvax, ou cil estoient alé qui avoient ja passé les porz. Lors si sona son cor d'ivoire, si repererent a lui cent crestien, quant il oïrent le son deu cor; et donc repaira Rollanz o cels des ci au sarrazin que il avoit lié a l'arbre, si le deslia et trest s'espee tote nue, si la mist sor le chief celui, et si li dist: "Se tu viens o moi et tu me mostres Marsile, je te lerré vivre; et si tu ne le fes, je t'ocierré." Rollanz ne cognoissoit encore pas Marsile. Tantost ala li sarrazins o 20 lui, si li mostra de loing[4] Marsile entre les autres sarrazins o tot un ros cheval et un escu reont. Donc lessa Rollant celui, si prist force et hardement en lui et ot grant fiance en Deu, si se feri o cels que il avoit o lui en[con]tre les sarrazins, si[5] en vit un qui li sembloit estre graindre de toz les autres, si le trencha par mi a un tot sol cop de s'espee, et lui et le cheval, que l'une moitiez del sarrazin et del cheval jut a destre et l'autre a senestre. Quant li autre sarrazin virent ce, il (fol. 69 a) lessierent Marsile o molt poi de conpaignie el chanp, si commencerent a foïr de ça et de là. Tantost Rollanz, qui fu plains de la vertu de Deu, se mist entre les autres sarrazins, et si les 30 conmença a ocirre a destre et a senestre, si ensevi Marsile qui s'en fuioit, si l'ocist entre les autres par la volenté de Deu. En cele bataille que je vos di furent ocis li cent conpaignon Rollant que il avoit o lui menez, et il meïs-

---

[1] *Ms.* ih'u *comme partout.* [2] *Ms.* dotonien [3] *Ms. ajoute* ſeuſ, *biffé par le scribe.* [4] *Ms.* loig [5] *Ms.* ſe

mes fu navrez de .iiij. lances, et si ot plusors cops d'espees et de pierres; si s'en eschapa, ensi navrez con il estoit. Mes quant Baliganz sot la mort de Marsile, si s'en ala o les autres sarrazins hors de cele terre. Tierris et Baudoins, si con nos avon devant dit, et autre crestien, s'estoient espars ça et là par le bois, s'i s'estoient repoz [1] por la peor; et li autre avoient passé les porz, mes il ne savoient pas ce que fet estoit arrieres els. Rollanz, qui molt fu lassez de la bataille, et qui molt fu dolanz de la mort as crestiens, et qui molt fu angoissos de[s] cops et de[s] plaies que il avoit eües, s'en vint lores tot seus par mi le bois de ci au pié del mont de Ciseret, si descendi là de son cheval, desoz un arbre, de costé un grant 10 perron qui là estoit en un pré [dressiez], [2] en Rencesvax. Il avoit o lui encore une soe espee, molt bele, et molt bien fete, et molt fort si qu'ele ne poeit [3] ploier, et molt clere, et molt resplendissanz; si avoit non Durendart. Durendart, c'est a dire: 'donant dur cop', ou 'durement en fiert' sarrazin; qu'ele ne poeit [3] en nule maniere peçoier, car ençois faudroit li braz que l'espee. Lors si la trest Rollanz del fuerre, si la tint en sa main, si l'esgarda, si commença a plorer, et si dist: "O! tres bele espee, qui onques ne fus lede, mes toz jors clere et resplendissanz! tres bone espee, qui estoies longue a mesure, et qui avoies si grant force! bone espee, donc la croiz est d'or et li pomeax de bericle! anoree espee, ou li granz nons nostre Seignor est escriz, et qui est avi- 20 ronee de la vertu nostre Seignor! Qui usera mes ta force? qui te tendra mes? Qui t'avra, (fol. 69 b) il ne sera mie vaincuz, ne il ne sera mie espoantez par art ne par ovre de deable, ne il ne sera mes enfantosmez, ainz sera mes toz jors avironez de la Deu aïde. Bone espee! par toi sont ocis plusor sarrazin; par toi est destruite la gent mescreant; par toi est essaucie la gent crestiene; par toi est aquise la loenge de Deu et la renonmee de nostre Seignor Jesu Crist. Mainz anemis de Deu ai ocis de toi, maint sarrazin ai de toi par mi trenchiez. Quanz gieus et quanz autres mescreanz je ai de toi destruiz, por essaucier [4] la crestiene foi! Par toi est aamplie la justise Deu. Quanz piez et quantes mains je ai de toi dessevrez de [lors] cors. Quantes foiz j'en é venché [5] 30 le sanc nostre Seignor! O beneürce espee, a cui nule ne fu onques semblanz, ne ja mes ne sera! Cil qui de toi estoit plaiez [6] ne poeit en nule maniere vivre. [7] O boene espee, se mauves chevalier t'a en bataille, g'en serai molt dolanz; se sarrazins ou autres mescreanz te tient ne atoche, ge m'en doudré molt!"

[1] *Ms. ajoute ces mots, biffés par le copiste:* mef il ne fauoient paf ce que fet eftoit. [2] *Ms.* defoz [3] *Ms.* puet [4] *Ms.* effauccier [5] *Ms.* ie ne uenche [6] *Ms.* ploiez [7] *Ms.* uirure, *avec la première r biffée.*

Quant Rollanz ot ce dit, por ce que il dota que aucuns sarrazins ne la preïst, il la feri .iij. cops en un perron molt grant qui estoit de costé lui, por ce qu'i[l] la voloit peçoier. Et que plus? Li perrons fendi en .ij. moitiez, et l'espee remest saine et entiere, si qu'il n'i parut qu'ele i eüst tochiee.

Coment Rollanz muert et il se confesse a lui.

Apres ce, Rollant conmença a soner son cor, por ce que, se aucuns crestiens fust repoz par le bois por la peor des sarrazins, qu'il venist[1] a lui, et por ce que cil qui avoient passé les porz l'oïssent par aventure, et qu'i[l] venissent a lui[2] ençois qu'il morust, et que il preïssent s'espee et son cheval, et si ensevissent les sarrazins et que il venchassent lui et les autres qui morz 10 estoient en la bataille. Lors sona de rechief son cor de si grant force et de si grant vertu que de s'alaine fendi le cor par mi, et que les vaines et li nerf de son col rompirent. Dont ala la voiz del cor de si a Charlemaine qui estoit herbergiez o tote s'ost en la val(!) Charlun, loinz del leu ou Rollanz estoit quatre leues, ensi con li anges la mena par la volenté Deu. Quant (fol. 70 a) Charles oï le son del cor, il vot retorner arrieres, por Rollant aidier. Mes Guanes, qui bien savoit sa mort et qui la traïson avoit fete, li dist: "Biaux sire, ne retornez mie; que Rollanz sone tote jor son cor por petit de chose. Et sachiez de voir qu'il n'a ore mie mestier d'aide, ainz cuit qu'il a aucune beste trovee par cel bois, si cort apres et se deduit au corner." Or poez oïr grant traïson, si con [cele de Judas! 20 Et si con] Rollanz, qui si avoit grant soif qu'en nel porroit dire, (et) por le grant desierrer que il avoit de boivre, s'estoit couchiez sor l'erbe por estanchier sa soif, Baudoins i vint; si li pria qu'il li aportast a boivre. Donc conmença Baudoins a querre eve ça et là, si n'en pot point trover, si repaira là ou Rollant jesoit. Et quant il vit que il se moroit, il le benoï, si le conmanda a Deu. Apres ce il monta sor son cheval, por ce qu'il dota que aucuns sarrazin ne le preïst; si lessa Rollant tot sol, si sivi Charlemaine qui devant s'en aloit o tote s'ost. Quant Baudoins s'en fu alez, si vint Tierris là ou Rollant gesoit, si conmença durement a plorer por lui, si li dist qu'i[l] se confessast. Cel jor meïsmes avoit Rollanz pris *Corpus Domini*, si s'estoit confessez a un provoire. Il estoit 30 donc costume que tuit cil qui aloient en bataille se comenjoient, et se fesoient confès as provoires qui estoient o els, le jor qu'il savoient qu'il se devoient conbatre. Donc leva Rollant ses els et ses mains vers le ciel et si dist:

---

[1] *Ms.* ueniffent [2] *Ms. ajoute* et por *biffé.*

La proiere Rollant.

"Beau Sire Jesu Crist! por la cui foi j'ai lessié mon pais, si ving [1] en cez estranges terres por essaucier ta crestienté, et par la cui aide je ai plusors batailles de mescreanz vaincues, et por la cui amor je ai soffert plusors plaies, et plusors angoisses, et plusors chalors, et plusors froidures, et fain, et soif, et plusors nuiz veillé, — a toi conmant je m'ame, biau Sire, hui en cest jor. Ausi, beax Sire, con tu daignas por moi et por les autres pecheors nestre de la virge, et morir en la croiz, et sevelir [2] el sepulcre, et resusciter [3] au tierz jor, (fol. 70 b) et geter tes amis d'enfer, et montas es cex que ta deïté ne 10 lessa(s) onques; si veroiement con ce fu voirs et je le croi, ensi deigne(s) tu m'ame deffendre de la pardurable mort! Beax Sire, a toi me regehis estre confès copable et pecheor plus que je ne puiz dire! Mes tu, qui es pardonerres de toz les pechiez; et qui as merci de totes choses, et qui ne hes pas chose que tu aies fete; et qui mez arrieres les pechiez des homes qui a toi volent repairier; et qui oblies les mesfez del pecheor en quelque hore il se voille a toi convertir; et qui la fame qui fu prise en avoltire delivras; et qui Marie Magdalaine, qui tes piez lava de ses lermes et essuia de ses chevex en la meson Symon, pardonastes ses pechiez; et qui relessas saint Pere l'apostre, quant il plora, qui trois foiz t'avoit renoié; et qui le larron qui te cria merci ovris la porte de 20 paradis! Tu me faces pardon de mes pechiez et si mez [4] m'ame en pardurable repos! Tu es cil qui fez [5] departir l'ame del cors, et qui la fez vivre en meillor vie, et si deïs que tu aimes melz del pecheor la vie que la mort; beau Sire Dex, je croi de bon cuer et regehis de boche que por ce v[u]es tu m'ame mener de ceste vie, que tu la faces vivre apres ma mort en meillor vie!" Apres ce il prist a ses mains sa char entre ses mameles et [6] son cuer, si con Tierris, qui le vit, raconta puis, et si dist: "Beau Sire Jesu Crist, li filz Deu le soverain pere et madame sainte Marie la beneote virge! Je croi de fin cuer que tu, qui es mes rachetierres, vis, et que je au darrain jor resusciterai, et en ceste char verrai je Deu mon sauveor!" Et puis mist ses mains sor ses euz, 30 si dist .iij. foiz: "Et ci[l] [7] oill le verront!" Apres il ovri ses elz, si conmença a esgarder le ciel et conmença a seignier son piz et toz ses menbres, et si dist: "Je tieng vius [8] totes terrienes choses, et totes me desplesent! Or v[u]ell esgarder, par la volenté de Deu, ce que elz ne puet voir, n'oreille ne puet oïr

---

[1] *Ms.* uig [2] *Ms.* ſeuliz [3] *Ms.* reſuſcitez [4] *Ms.* met [5] *Ms.* fet [6] *Ms.* char et ſeſ mameleſ entre [7] *Ms.* ti [8] *Ms.* uix

ne en cuer d'ome ne puet monter, ce que Dex apareille a ses amis!" A la fin il tendi ses mains vers le ciel, (fol. 71 a) si conmença a proier por cex qui estoient, en la batalle que je ai devant nommee, [ocis], et si dist: "Beaus Sire Dex, ta grant misericorde soit espandue sor tes feex amis qui hui sont mort en la bataille por l'amor de toi, et qui vindrent de lointeignes terres en cez estranges contrees por conbatre a la gent mescreante, por essaucier ton saint non, et por venchier ton saint sanc precieus, et por acroistre ta foi et ta sainte creance. Or les ont li sarrazin ocis por l'amor de toi. Mes tu, beax Sire Dex, les delivre des paines d'enfer, et si envoie sor els tes sainz anges, que il puissent delivrer lor ames des parmenables paines et les puissent mener en 10 ton saint raigne, ou il puissent vivre o toi et o toz sainz martirs en la parmenable gloire des cels; tu qui vis et raignes o Deu le Pere et o le Saint Esperit parmenablement sanz fin! Amen."

En ceste confession et en ceste proiere que Rollant fesoit,[1] la benoete ame oissi del cors Rollant[2] le benoit martir, et li ange l'em porterent el pardurable repos, ou ele est mise, par droit et par merite, o la sainte conpaignie des martirs. [Apres ce que Rollanz fu trespassés, Tierris s'en ala, qui tot ce vit et oï et tesmoing en fu].

L'avision Torpin de la mort Rollant, le nevou Charles.

Quant l'ame issi del cors Rollant le benoet martir, je Torpins arcevesque 20 de Rains estoie en la val Charlen, que je ai devant dite, o le roi Charlemaine, si chantoie messe des feex Deu; si fu es sistes Kalendes de Juing.[3] Je oï chanter les anges desor moi, ne ne soi[4] que ce fu. Ensi con il passoient et s'en aloient es ciex, une conpaignie de noirs chevaliers passa devant moi, si venoient molt durement, ausi con il repairassent de proie. Et je lor dis isnelement: "Que portez vos?" Cil respondirent: "Nos portons Marsile es paines d'enfer, et Michex li [arc]anges en porte vostre mestre [buisineor et autres][5] o grant conpaignie d'anges es soverains cex, en la parmenable joie." Quant la messe fu chantee, je dis isnelement au roi: "Rois, saches veraiement que sainz Michex (fol. 71 b) li anges em porte es cels l'ame Rollant o grant conpaignie d'ames d'autres cres- 30 tiens, mes je ne sai de quel mort il est morz. Et li diable en porterent l'ame je ne sai de quel Marsile es paines d'enfer." Si con je Torpins disoie ce au

[1] *Ms. ajoute:* Tierrif fen ala et; *je donne ces mots plus bas, et je restitue à l'aide des autres versions.* [2] *Ms.* Rollanz. [3] *Ms.* Juig [4] *Ms.* sai [5] ? *le ms. ne donne que* nostre meftre.

roi, Baudoins vint sor le cheval Rollant, si nos conta ce qu'avenu estoit, et coment il avoit lessié Rollant sor le mont, de costé le perron ou il se moroit. Lors conmencerent tuit a crier par l'ost, si retornerent arriers; si trova Charles premierement Rollant mort[1] qui gesoit envers, si avoit ses bras mis sor son piz en maniere de croiz. Si se lessa sor lui choïr et conmença molt durement a crier, et a sospirer, et a ferir son vis de ses mains et [le] desciroit tot as ongles, et derompoit sa barbe et ses chevex, ne ne poeit dire une sole parole. "Ha las! dist il tot en plorant, O! li braz destre de mon cors, ennors des François, espee de justice, hante qui ne poeit ploier,[2] hauberc qui ne poeit fausser, 10 heaume de salu; semblant a Judas Machabeu de proëce, semblant a Sanson de force, semblant [a] Absalon de beauté; tres bons chevaliers, tres sages en bataille, roiaux lignee, destruierres de[s] sarrazins, deffenderres de[s] crestiens, murs de[s] clers, bastons d'orfelines et de vueves, et rasaziement ausint des povres conme des riches; releverres d'iglises; langue droituriere, langue sanz mençonge; droituriers en toz jugemenz, compains des François, menerres des amis Deu en bataille, essaucierres de la foi crestiene, vengierres del sanc nostre seignor; bons en toz biens, amez de totes boenes genz! Por quoi t'amené je en cez estranges contreës? Por quoi te voi je mort? Por quoi ne muir je o tei? Por quoi me lesses tu tristres et noir et dolant? He las, chaitif, que ferai je! Las, dolent, 20 que devendrai je! Las, ou irai je! Amis douz, tu, puisses vivre o les sainz anges! Tu, soies essauciez en la conpaignie des martirs, et tu, aies joie o toz les sainz parmenablement! Tu es toz jorz a moi a plorer, et toz jors mes me doudrai (fol. 72 a) de toi, ausi con David plora et mena son duel sor Jonathan et sor Absalon! Tu t'en vas en la parmenable joie, et tu me lesses en cest siecle dolant! Tu es en la clere meson de paradis, et je remaing[3] en plors et en lermes et en sospirs, a toz jorz! Toz li monz a duel de ta mort, et li cex et li saint s'en esjoïssent!" Ensi plora Charles Rollant, et mena son duel toz les jorz de sa vie por lui. Cele nuit fist Charle[s] tendre ses tres et herbergier ses oz ou leu ou Rollant gesoit morz. Si affeta son cors de basme et 30 de mirre et d'aloës honorablement, si fist luminaires et grant feu par le bois, si veilla, et tote l'ost o lui, la nuit, entor le cors. L'endemain matin s'armerent tuit, si alerent en Rencesvax ou li François gesoient mort qui en la bataille avoient esté ocis, si troverent Olivier mort, gesant envers, estendu en croiz, enfichié en terre de quatre piez et lié molt fort de .iiij. harz, et escor-

[1] *Ms.* Rollanz morz [2] *Ms.* puet plaier [3] *Ms.* remaig

chiez des le chief de ci es ongles des mains et des piez, et plaié par mi le cors de lances et d'espees et de darz et de seietes, et tot deffroissez de pierres et de bastons. Donc conmença li deus et li plors et li criz si grant, que nus nel porroit raconter, que chascuns fesoit de son ami, si que li bois et la valee en resonoit toz de la grant noise. Donc jura Charles Deu tot puissant que il ne fineroit [1] d'aler apres les païens tant qu'il les avoit trovez. Si con Charles s'en aloit et si chevalier, apres les sarrazins, li soleuz s'aresta et se tint en un leu qu'i[l] ne se mut. Si aloigna li jorz et crut tant qu'il fu ausi lons comme trois jorz. Si troverent les sarrazins sor le flueve de Brun de costé Cesaire ou il estoient assis por mengier, si en ocistrent .iiij. mile. [2] Donc retorna Charles o tote s'ost en Rencevax, s'en fist porter les navrez et les malades ou leu ou Rollant gesoit. Lors conmença Charles a enquerre se c'estoit voirs ou non, que Guanes eüst fete la traïson, ensi con plusor de l'ost tesmoignoient. Tantost fist .ij. chevaliers armer et entrer en bataille, Pinabel por Guanelon et Tierris por lui meïsmes, devant toz cels (fol. 72 b) de l'ost, por esclairier le voir de la traïson. Tierris ocist isnelement Pinabel [et] ensi fu seüe et descoverte la traïson Guanelon. Si le conmanda Charles a lier et traïner a quatre chevaus des plus isneaus de tote s'ost, si monterent .iiij. escuier sor les chevax, les esperons es piez; li uns ala vers orient, li autres vers occident, li autres vers septentrion, li autres vers midi,. s'en trest son membre chascuns a soi. Ensi fu Guanes ocis et depeciez par membres por la traïson qu'il avoit fete.

Coment chascuns atorna le soen.

Donc pristrent cil de l'ost chascuns son ami, si affetierent lor cors au melz qu'il porent, li uns de basme, li autre de mirre, li autre d'aloës. Et cil qui ne le pooient avoir, si les affetoient de sel. Mes nus hom n'eüst ja si dur cuer, si veïst conment li chevalier ovroient les cors de lor amis et il les sal[v]oient et atornoient au melz qu'il poeient, qu'il ne li covenist a plorer. Donc firent fere bieres de fust por porter les cors, li autre les porterent sor lor chevax, li autre sor lor espaules, li autre porterent les navrez et les malades sor escheles a lor cous. [3] Li autre les sevelirent et enfoïrent en cel leu meïsmes, li autre les portoient en France, ou là donc il estoient, li autre les porterent tant qu'il furent porri.

---

[1] *Ms.* fineroient [2] *Ms.* M [3] *Ms.* cox

Ci devise des cimetieres ou li cors furent enfoï.

A cel tens estoient dui cimet[i]ere, qui furent dedié et beneï par les boches de .vij. sainz arcevesques, a Arle et a Bordeax. S'es beneïrent sainz Maximiens, [1] et saint Trophins d'Arle, et saint Pous de Nerbone, et saint Saturnis de Tolose, et saint Frontins de Pierregort, et saint Marceax de Limoges, et saint Aitropes de Saintes. La enfoï l'en grant partie de cels qui furent ocis en la batalle de Rencevax.

Coment Charles fist porter Rollant a Blaives et il l'i fist enfoïr.

Donc fist Charles porter Rollant sor .ij. mulez, en [un] chainsil de fin or
10 covert [et] de dras de soie, de ci qu'a Blaives, si le fist ensevelir molt enorablement en la chapele mon (fol. 73 a) seignor saint Romain [2] de Rains, que il avoit fete fere de son avoir, s'i assist chanoines reguliers, et si fist metre s'espee a son chevez et son cor a ses piez. Mes le cor en fist puis porter, ne sai quel sire, en la chapele saint Severin a Bordeax. A Belins fu mis en terre Oliviers, et Gondebuef le roi de Frise, et Ogier le Denois, et Arestains li roi[s] de Bretaigne, et Garins li dux de Loherraine, et autres chevaliers assez. A Bordeax el cimetiere saint Sev[e]rin fu enfoïz Gaifier de Bordele, Engeliers d'Aquitaine, Lambers de Boorges, Gales, Renaut d'Aubeespin[e], Gautier de Termes, et o cels i furent enfoï .xv. mile crestien. Et Hoiax fu portez, et maint
20 autre baron, a Nantes. Quant Charles ot tot ce devisé et fet, si dona .xij. mile onces d'argent et autretanz besanz d'or en vestemenz et en [3] viandes por doner as povrez. Apres il dona a la chapele saint Romain tot le chastel de Blaives, et totes les rentes de la vile, et tote la terre a .vij. liues en viron, por l'amor de Rollant, et conmanda as chanoines de la vile que il ne donassent ja mes a nul home servise; mes chascun an donassent por l'amor et por le sauvement de l'ame de Rollant son neveu et de ses conpaignons, le jor de lor mort, vestemenz et viandes a .xxx. povres, et leüssent .xxx. sautiers et .xxx. messes et autretant vigiles chascun an .xxx. jorz devant lor anniversaire, et non mie [por autres] tant solement por els. [4] Mes por toz cels qui en Es-
30 paigne reçurent martire por l'amor nostre Seignor et qui ja mes [i] iront por destruire la gent mescreante, que il fussent parçoniers de toz les biens et de

---

[1] *Sans doute le copiste a sauté ici*: d'Aquitaine. [2] *Ms.* rome (= romai). [3] *Ms. ajoute* mandez por, *biffé par le scribe.* [4] *Ou bien, faut-il simplement éliminer* tant solement, *et comprendre* els = alios?

totes les oroisons que il feroient a toz jorz mes. Et ce orent li chanoine en covenant a tenir parmenablement sor lor foiz et sor lor seremenz.

Coment li autre furent seveli a Arle.

Apres ce Charles et je Torpins nos en alasmes de Blaives, si passasmes [par] Gascoigne et Torlose, si venismes a Arle. Là trovasmes nos les borgaignons qui de nos partirent en Rencesvax, si estoient venu par Morlans et par Tolose, si (fol. 73 b) avoient là amenez lor morz et lor navrez sor chevax et sor charretes, por enfoïr [1] el cimetiere d'Arle qu'en apele Aleschans. Illec mismes [2] nos en terre Estout le conte de Langres, et Salemon, et Sanson le duc de Borgoigne, et Estormi, et Hate, et Tierri, et Yvoire, et Berart de Nuille, et Berengier, et Naimes de Baiviere, o .x. mile autres homes; et Costentin et autre romain furent porté par mer a Rome. Et dont dona Charles a Arle as povres .xx. mile onces d'argent et autretant besanz [d'or] con il avoit fet a Blaives, por la redemption de lor ames.

Coment Charles et Torpin se departirent a Viane.

Quant ce fu fet, si nos en venismes ensemble a Viane. Et je qui molt me doloie des paines et des dolors que je avoie soffert en Espaigne, demorai en la vile. Li rois qui auques estoit affebliz s'en ala o totes ses genz a Paris. Donc assembla il son concile des evesques et des hauz homes de sa terre el mostier monseignor saint Denise, si rendi graces a Deu qui li avoit doné force de destruire la gent sarrazine. Si dona tote France en aloe a l'iglise mon seignor saint Denise, ensi con sainz Pox li apostres li avoit devant donee, et sainz Climenz li apostoiles; et si [commanda] que tuit li roi de France qui estoient a venir, et tuit li evesque, obeïssent et fussent au conmandement l'abé de saint Denis[e], ne que li roi fussent coroné sanz son conseil, ne li evesque ordené ne ne fussent receü a Rome sanz son conmandement. Apres ce il dona plusors dons a cele iglise meïsmes, car il conmanda que chascuns hom de chascune meson de tote France i donast chacun an .iiij. deniers [3] por edefier et por essaucier l'iglise. Et toz les sers qui cez deniers donoient, il les franchi. Donc ala il devant le cors mon seignor saint Denise, si li requist qu'il proiast a Deu que tuit cil qui volentiers donoient cez deniers, et cil qui lor terres avoient lessiees por amor Deu et qui estoient alé en Espaigne por conbatre as sarrazins,

[1] *Ms.* enuoir [2] *Ms.* meiſmeſ [3] *Ms.* d̄

eüssent joie parmenable et fussent coroné o les sains (fol. 74 a) martirs. La nuit que li rois ot fete ceste proiere, saint Denise li aparut en dormant, si l'esveilla et si li dist: "Rois, saches que j'ai requis a nostre seignor que tuit cil qui alerent o toi en Espaigne combatre a la gent mescreant, et qui mort i sont, et qui i morront, que il ont pardon de lor pechiez; et tuit cil qui volentiers et de boen cuer donent les deniers por edifier m'iglise, il avront pardon de lor plus granz mesfez." La matinee conta li rois ce qu'il avoit oï et veü a sa gent, si donerent tuit par costume lor deniers de boen cuer et volentiers. Et cil qui les donoit volentiers estoit apelez li Frans saint Denis[e], por ce qu'il 10 estoit frans [1] de tot servage par le conmandement lor roi; donc vint la costume que cele terre, qui devant fu apelee Galle, fu donc nommee France, c'est a dire qu'ele fu franche de tot servage d'autre gent. Et por ce doivent les genz de France estre seignor et anoré desor totes autres genz. Adonc s'en ala Charles li rois a Aiz, vers le Liege, si fist fere en la vile les bainz qui toz jorz sont chaut temprez de freide eve et de chaude; si apareilla enorablement la chapele madame sainte Marie, que il avoit fete fere en la vile, d'or et d'argent et de totes choses que il covint a haute iglise, et si fist paindre en la chapele tote la viez loi et la novele. Et son palès que il avoit fet de costé la chapele fist il paindre de diverses manieres d'uevre. Il i fist paindre les 20 batalles que il avoit veincues en Espaigne, et totes les .vij. arz [2] fist il paindre entre les autres œvres par merveilleus enging.

Coment Charles fist peindre les .vij. arz en son palès, Gramaire devant.

Premierement fist il paindre l'art de gramaire qui est mere de totes les arz. Par cele art conoist en totes les celestiex escritures et les terrienes; qu'ele enseigne coment en doit escrivre et par quex letres les parz et les sillabes sont devisees.

Rethorique.

Rethorique fu peinte en la sale lo roi. Cele art enseigne (fol. 74 b) sagement et covenablement et droit et plesanment et belement a parler, que tuit cil qui la sevent sont sage de belement parler.

Dialetique.

30 Dyaletique fu peinte en la sale lo roi, qui enseigne a deviser le voir de la mençonge et departir l'un de l'autre; si aprent a tretier des enginz des paroles, et si fet les sages habunder en parole.

---

[1] *Le copiste a écrit* franz *et corrigé le z en s.* [2] *Ms. ajoute* il

Armetique.

Armetique fist li rois peindre apres en la sale, qui parole del nonbre de totes choses, et cil qui cel[e] art sest et entent bien del tot, se il voit une haute tor ou un haut mur, il savra bien quantes pierres il i avra, ou quantes gotes il avra d'eve en un henap, ou quanz homes il avroit en un grant ost.

Musique.

Musique fu peinte en la sale lo roi, qui aprent bien et droit a chanter, et par cele art sont les hautes iglises anorees, et li haut servise fet dont ele[s] sont essauciees et plus chier tenues; que li clerc chantent par cel art et organent es hautes iglises de la crestienté; et cil qui ne chante par cel 10 art, il chante a la maniere de l'asne; car il ne set pas la maniere des voiz, et sachiez que ce n'est mie chanz s'en ne l'escrit par .iiij. ruiles; et par cele art chanta David le[s] saumes [1] es estrumenz, et li estrument furent fet par cel art, et sachiez qu'ele fu prime[s] seüe par la voiz et par le chant des anges.

Geometrie.

Geometrie fu peinte en la sale lo roi, qui est apelee mesure de terre; qu'ele enseigne a mesurer les places et les liues des monz et des vax et de la mer; et qui cele art set bien et entent, se il voit une contree ou une cité ou u[n] bois, il set bien quanz piez ou quantes leues il puet avoir de lonc et de lé. Par cele art sorent li senator de Rome les voies de l'une cité a l'autre 20 et quantes leues il i avoit en [2] les prez et les bois et les chans ça en arriere, par cele art.

Astronomie.

Puis fist li rois paindre en la sale Astronomie, qui est apelee [3] cognoissance d'estoiles; que par cel[e] art voit en es estoiles (fol. 75 a) les choses qui passees sont ou a venir sont, soit biens ou max, en quelque leu l'aventure avienge. Cil qui l'entent pleinement, quant il veut fere aucune chose, il set par cele art que a venir li est. Par cele art conurent et sorent li senator de Rome la mort de hauz homes et le[s] batalles des rois et de[s] dux et de[s] contes, et ce qu'en fesoit es estranges contrees. Et qui la set, se il voit .ij. homes 30 conbatre, il set bien li quex sera vaincuz. Et par cele art conurent li troi roi et sorent, quant l'estoile s'aparut a els, la nessance nostre seignor Jesu Crist; et chascune des .vij. arz tenoit un livre en sa main qui demostroit de quoi ele servoit.

---

[1] *Ms. aj.* del *biffé p. l. c.* [2] ? *Ms.* et [3] *Ms.* -ees, *avec l's biffée.*

L'avision Torpin de la mort Charlemaine.

Là ou je sejornoie a Viene, la mort Charlemaine me fu demostree. Je estoie un jor en l'iglise devant un autel, si lesoie en un sautier cest saume: *Deus, in adjutorium meum intende,* si fui raviz ausi con en avision. Donc passa devant moi une grant rote de noirs chevaliers, s'en i avoit tant que je nel porroie dire; si vi que il aloient vers Loherraine. Quant il furent passé, je vi un home semblant a un de cels d'Etyop[i]e [1] qui les sevoit le petit pas. Et je li demandé ou il aloit. "Nos alons, dist cil, a Aiz, a Charlemaine qui se muert, si en volons s'ame porter en enfer. Lors li dis je: "Je te conjur de par nostre seignor Jesu Crist que tu revienges par moi, quant tu avras fete ta voie." Ne demora gueres puis que je oi dit mon sautier, que il revindrent devant moi, tot ausi con [2] il estoient devant passé. Lors demandé je au deable a cui j'avoie devant parlé, que il avoit fet. Et il respondi: "Jaques de Galice, dist cil, mist tant de pierres [es poises] et tant de fust de ses chapeles que Charles avoit edifiees, que plus peserent si bien que si meffet. Et por ce, si nos a tolue s'ame et si l'a donee es mains au [3] soverain roi." Quant li deables ot ce dit, si s'en ala. Ensi entendi je cel jor que Charles estoit morz, et que li ange en avoient porté s'ame par la proiere mon seignor saint (fol. 75 b) Jaque, por la cui amor il avoit plusors eglises edifiees. Et je avoie prié a Charlemaine, le jor devant que il partist de Viane, que il me nonçast sa mort par un message se il moroit ençois de moi; et je li oi en covenant, que se je moroie ençois de lui, je li envoieroie message qui li nonceroit ma mort. Si li membra, là ou il gesoit malades, de cele promesse que il m'avoit fete, si conmanda a un chevalier, un soen norri, ençois que il moreüst, que quant il verroit qu'il seroit morz, qu'i[l] le me nonçast. Apres sa mort .xv. jorz soi je cel message, que Charles avoit esté malades, des donc qu'il parti d'Espaigne, de ci au jor de sa mort. Et il avoit doné por le sauvement des ames de cels qui estoient morz en Espaigne, cel jor qu'il reçurent martire por l'amor Deu, .xx. mile onces d'argent, et autretanz besanz d'or chascun an en vestemenz et en viandes as povres. Et il fesoit chanter messes et vigiles et sautiers por lor [4] redemption. [5] Si soi par le message que cel jor que j'avoie veüe l'avision, le quint jor des kalendes de fevrier, l'an de l'incarnation nostre seignor Jesu Crist .viij. c. et .xiij., que il estoit alez de ceste vie, et que il estoit seveliz ennorablement en

---

[1] *Ms.* de cyope [2] *Ms. répète:* il reuindrent deuant moi tot auſi com [3] *Ms.* aſ [4] *Ms.* loſ *corr. en* lor [5] *Ms.* redemptionſ

la reonde chapele madame sainte Marie la benoiete virge, que il avoit edifiee. Et si soi que cist signe avindrent par .iij. anz devant sa mort: que li soleuz et la lune furent de noire color; li nons Charlemaine qui estoit escriz en la mesiere de la c[h]apele chaï tot par lui devant sa mort; li porches qui estoit entre la chapele et la sale lo roi, chaï par lui meïsmes devant sa mort, le jor de l'acension; li ponz de fust que il avoit fet fere sor l'eve a Maiance, ou [en] le mist .vij. anz a fere par grant enging, fondi tot par lui devant sa mort; un jor, si con li rois aloit par me [1] une voie, li jors devint noirs et oscurs, si que l'en ne vit gote, et une grant flambe de feu vint devers destre, si passa devant ses euz a senestre, si que li rois chaï de son cheval de la grant peor 10 (fol. 76 a) que il ot, et si conpaignon le leverent de terre entre lor mains. Si croi je que li rois soit parçoniers de la corone des martirs, de cels que j'ai devant nomez, et o cui il soffri plusors travax en Espaigne. Par cest essample devez vos entendre que qui edefie eglise, il apareille a soi le raigne des cex et la joie qui toz jors durera sanz fin, et que il est ostez, ausint con Charles fu, de la main as deables, et qu'il sera mis, par la proiere des sainz cui eglise il edefiera, en la conpaignie des anges.

Une aventure de Rollant.

Des entre les autres choses que je vos ai dit, me covient raconter a l'enor de Jesu Crist un merveilleus essample qui avin[t] a Rollant, [2] ençois qu'il alost 20 en Espaigne. Un jor estoit li cuens Rollant o molt grant ost de crestiens devant la cité de Gremobles, si avoit ja esté devant la vile .vij. mois. Lors s'i vint un message, si li dist que troi roi avoient Charlemaine son oncle assis et enserré, qu'il n'en pooit issir, en une tor vers la contree de Garmaise, si avoit o els grant conpaignie de Sesnes et de Frisons; si li mandoit qu'il le venist secorre o tote s'ost, et qu'il le delivrast de la main as mescreanz. Donc conmença Rollant a penser, qui molt fu dolenz de son oncle, et ne sot lequel il feïst ençois, ou leroit la cité, por cui il avoit eüz tanz travaz, [et] [3] il deliverroit son oncle; ou il le lerroit en prison, et si prendroit la cité, et si la metroit au conmandement nostre seignor et la foi crestiene. Lors fu Rollanz trois 30 jors et trois nuiz qu'il ne but ne ne menja, si fist sa proiere a Deu, et si dist: "Beau Sire Jesu Crist, le filz Deu le soverain pere, qui devisas la mer en .ij. parties et si menas les filz Israël par mi la mer; qui trebuchas Pharaon et sa

[1] *Cpr plus haut* p. 17. [2] *Ms. aj.* o m, *biffé.* [3] *Ms.* ou

mesnie en la roge mer, et qui menas ton pueple par le desert, et destruisis lor aversaires; et qui oceïs Seon le roi des Amorrieus, et qui donas au peuple d'Israël la terre qu'il avoient desierree; beau Sire! tu, destruis la force de ceste cité, par ta puissant main, et debrise; que la gent païene qui dedens est, qui plus en sa fierté se fie que en toi, (fol. 76 b) conoissent toi estre Deu plus fort de toz les rois, et aideor et deffendeor des crestiens." Quant Rollanz ot fet ceste proiere au tierz jor, li mur de la cité chaïrent de totes parz sanz ce que nus i tochast. Ensi fu la cité destruite, et li sarrazin que l'en trova dedenz furent tuit ocis. Lors ot Rollant grant joie del beau miracle que Dex li 10 ot demostré. Donc s'en ala il o totes ses oz a Charlemaine son oncle, qui estoit assis et enclos en une tor en Tiescheterre, si le delivra, par la puissant vertu de Deu, de la main de ses anemis.

Coment l'arceuesque Torpin fu mort a Viane.

Apres la mort Charlemaine ne demora gueres que Torpins l'arcevesques de Reins, le benoez martir Jesu Crist, si con il estoit a Viane qui molt se doloit des paines et des travaz et des plaiës que il avoit eü en Espaigne, se morut, et fu l'ame de lui portee, sanz dotance, en la conpaignie des martirs. Si fu seveliz de costé la cité en une eglese outre le Rosne molt ennorablement. Apres se alerent clerc de Blaives en cele terre, si troverent son beneot cors 20 en un sarqueu, vestuz de vestemenz d'evesque, et si le troverent tot entier en cuir et en os, si l'en aporterent, de cele eglise qui degastee estoit, tot entor le Rosne en la cité, et le mistrent en l'eglise ou il gist encore a grant anor, et tient es cels la corone de victoire que il conquist par granz travaz en terre. Si doit en bien croire que cil qui por la foi Jesu Crist reçurent martire en Espaigne sont coroné par desserte el raigne des cels, en la parmenable gloire. Et encor [1] ne fussent martirié Charlemaines et Torpins en Rencesvax o Rollant et o Olivier [2] et o les autres martirs, por ce ne sont il pas desevré de la corone del martire; kar il sentirent totes lor vies les plaies et les dolors des bleceures et des travax que il soffrirent ensemble en plusors leus. Car li apos- 30 tre dist: "Se nos somes conpaignon de [3] la passion, ausi seron nos de la joie qui durera sanz fin;" et a icel jor qu'il trespasserent (fol. 77 a) de cest siecle devroit l'en par tote crestienté fere le servise des feex Deu et non mie tant

---

[1] *Ms.* encoz [2] *Ms. aj.* et o o les *biffé p. l. c. en rouge; un point à l'encre noire sous* o *indique qu'en effet* et o les *doit rester.* [3] *Ms.* a *corr. en* de.

solement[1] por Charlemaine ne por ses conpaignons; mes por tos cels qui des lor tens de si a cest jor sont alé en Espaigne et en la terre de Jerusalem por essaucier la crestiene foi.

Ce qu'il avint puis la mort Charlon en la terre de Galice.

Apres la mort Charlemaine la terre de Galice et la terre d'Espaigne fu en boene pes, un lonc tempoire, a la loi crestiene. Adonc li aumaçor de Cordres dist et devisa que la terre de Galice et d'Espaigne, que Charlemaine avoit tolue la ses ançoisors, que il la reconquerroit et la remetroit a la loi des sarrazins. Donc assembla il totes ses oz, si entra en la terre, si la degasta tote de ça et de là, tant que il vint en la cité mon seignor saint Jaque, si ravi quant que il i trova; la chapele, il la degasta, si que il n'i lessa calice ne table d'or ne d'argent, ne vestemenz, ne riens nule que il trovast. Li sarrazin se herbegierent dedenz otot lor chevax, et firent quant que il voldrent entor l'autel le benoet apostre. Et por ce l'une partie de cels, par la vengance nostre seignor, tot ce qu'il men[j]oient,[2] lor covint isnelement a rendre; li autre perdoient lor [veüe] et aloient par la vile comme aveugle. Et que plus? Cist max meïsmes prist a l'aumaçor, et perdi sa veüe. [Mes par le conseil d'un prestre de l'eglise conmença a apeler l'aïde Dieu, et dist:] "O li Dex des crestiens! Li dex Jaque(s), li Dex Marie, li Dex Perron, li Dex Martin, li Dex de toz les crestiens! Se tu me renz ma premiere santé, je renieré mon Deu, ne ja mes nul jor ne vendré je en la terre Jaque le grant home, por preer ne por mal fere. O Jaques, grant home! Se tu me dones santé a mon ventre et a mes elz, je te rendrai ce que j'ai pris en ta meson." Apres ce .xv. jorz, l'aumaçors[3] et tuit si conpaignon furent gari, si s'en ala l'aumaçor fors de la terre mon seignor saint Jaque, si li promist que ja mes ne vendroit en la terre por mal fere. Et si dist que li Dex des crestiens (fol. 77 b) estoit molt granz, et que Jaques ausi estoit granz sires. Apres ce il s'en ala tot degastant de ci a la vile qui avoit non Orniz, ou il avoit une chapele de monseignor saint Romain molt bone et molt bien apareillie de pailes et de croiz d'argent et de [calices][4] d'or. Quant l'aumaçor vint en la vile, si ravi quant qu'il trova, et la gasta tote. Si con il estoit herbegiez o totes ses oz, uns hauz princes [3] de

---

[1] *Par une fâcheuse inadvertance, j'ai proposé une correction plus haut,* p. 34,29 *Lisez:* non mie tant solement por els, mes etc. [2] *Ms.* amenoient [3] *L's finale ajoutée après coup.* [4] *Ms.* textes(?)

sa conpaignie entra en la chapele saint Romain, si vit les colombes de marbre molt beles, covertes d'or et d'argent. Donc si prist un coing de fer, si le ficha entre les pierres por ce que il voloit la chapele abatre. Ensi com il embatoit le coing entre les pierres, d'un grant martel, il fu isnelement par la volenté de Deu muez en une pierre, en semblance de home et en tel color comme la cote del sarrazin estoit que il avoit vestue. Quant l'aumaçor vit ce, si dist a ses homes: "Granz est li Dex des crestiens, qui tex homes a que, quant il sont mort, il justisent si cex qui mal lor volent fere, que il tolent a l'un les euz, et l'autre muent en pierre. Jaques me toli la lumiere de mes 10 euz, Romains a fet d'un home une pierre; mes Jaques vaut melz que Romains; que Jaques me rendi mes elz, mes Romain ne me velt rendre mon home. Fuions hors de ceste terre, que il i fet mauves sejorner!" Donc s'en ala l'aumaçor o totes ses oz, si ne fu puis de grant piece qu'il osast entrer en la terre por mal fere a mon seignor saint Jaque. Et bien doivent tuit savoir que cil qui li voudront mal fere seront dampné parmenablement; et cil qui le gardera et le deffendra de la main as sarrazins, il en avra tel guerredon que il sera coronez devant Deu. Ci fenist l'estoire d'Espaigne [1].

---

[1] *La dernière phrase a été biffée en rouge. Notez qu'à la fin du volume, c'est-à-dire après l'évangile de Nicodème et les vers de Tebaut de Malli, on lit*: Ci fine lestoyre Charlemaingne.

II.

Texte contenu dans le ms. B. N. 2137 f. fr.

(fol. 153 a) **Ci parole de saint Jaque, coment il s'aparut a Charlemainne.**

Ci poez savoir, oïr et entendre et lire coment saint Jaque s'aparut a Charlemainne. Coment li mur de Panpelune fondirent par euls meïsmes. Des nons de toutes les citez d'Espaigne. De l'ymage Mahonmet. Des eglyses que Charlemainne fist. D'Agoulant, conment il fu vaincuz. Conme il est grant pechié de retenir le[s] les des morz. De la bataille saint Fagon, quant les lances florirent. Quanz milliers de genz Charles ot en son ost. La destrincion de Charlemainne et d'Agoulant. L'afere des povres. La bataille de Fourre. La mort d'Agoulant. Des crestiens, coment il retornerent pour les morz rober. La bataille de Navre. La bataille de Roncevaus. La bataille de Rollant et des .xij. pers. Quex estoit Charles et combien fort. La mort Charle. Les miracles que Diex fist pour Rollant en la cité d'Ais. La mort l'arcevesque Tourpin, et coment il fu trouvé. De l'aumaçor de Cordres. 10

A.[1] *Le glorieus apostre* mon seigneur s[aint] Jaque, ainsi conme li autre apostre furent envoié par le monde pour preeschier la loi Jesu Crist, s'en vint preeschier en *Espaigne. Mais en sa vie n'i pot mie granment monteplier.* Il s'en retorna ariere en la terre de Jerusalem, et là fu il ocis, par le conmandement le roy Herode, *d'une espee.* D'ilec fu il aporté des genz dou païs en *Espaigne,* (fol. 158 b) en Galice, *dont il estoit tornez, et là fu il enseveli. Ilec preeschierent cil qui avec lui vindrent,* mes pou monteplierent jusques au tans Charlon. 20

Cil Charles *estoit mout cremuz pour sa bonté en maintes terres, et* mout avoit terres conquises en diverses parties, *France,*[2] Engleterre, Alemaigne, Baiviere,[3] Loheraine, Bretaigne, Lombardie, Bergoigne; et toutes les terres *des*[4] *la mer de Brandiz, jusques a la mer d'occident* avoit a lui souzmises et ostees des mains aus Sarrazins.[5] Lore se pourpensa Charlemainne* qu'il reposeroit, et plus em batailles fere ne se traveilleroit. *Une nuit se gisoit Charlemainne* en son lit* et vit en avision un chemin d'estoiles qui conmençoit des la mer

---

[1] *Je désigne par A, B, C etc. les différentes parties de la chronique, et je fais imprimer en italiques les passages du présent texte qui diffèrent essentiellement du texte qui précède.* [2] *Très grande F.* [3] *Ms.* Bahaigne [4] *Ms.* iusques a [5] *Ms.* francois * *Un * après le nom désigne que le ms. donne l'abbréviation K.*

de Frise et venoit entre *France,* Alemaïgne et Lombardie, et passoit entre France et Aquitainne, par mi Gascoigne et Bascle et Navarre, et aloit par mi Espaigne jusque en Galice, ou le cors monseigneur s[aint] Jaque gisoit, et n'estoit pas seüs. Quant Charlemainne* par pluseurs foiz ot veü ce chemin, si pensa en soi que ce senefioit. *Apres une eure* que il si durement y pensoit, si li aparut uns granz sires en vision, [qui] de grant biauté estoit plus que l'en ne porroit deviser, et dist: "Que fez tu, biax filz?" Charlemainne respondi: "Qui es tu?" "Sire, dist il, je sui l'apostre Jaque, norriz de Jesu (fol. 154 a) Crist, filz Zebedee [1] et frere Jehan l'evangeliste, que Diex eslut a apostre sus 10 la mer de *Tabarie* par sa grace, pour sa loi preeschier aus genz. Et si est mon cors en Espaigne, mes l'en ne set ou, et si est entre sarrazins; dont mout [2] me merveil quant tu n'i vas, qui tantes terres as conquises et tantes citez, et que Dex t'a eslit a estre le plus poissant des rois de [la] terre. Pour ce te mande Diex que tu ma voie et ma terre, ou je repose, ostes des mains as Sarrazins, et que par ce aies tu la coronne des ciex apres ta mort. La voie et le chemin que tu as veü es ciex, senefie que tu yras avec genz d'autres contrees pour mon sepu[l]cre et ma chapelle et ma terre delivrer de la gent mescreant. Et apres toi toutes les genz de l'une mer jusques a l'autre iront em pelerinage, pour querre pardon de leur pechiez, et conteront les loenges et 20 les vertuz Dieu jusques a la fin dou siecle. Va là, tantost conme tu porras, car je te serai tout tans en aïde. Et pour guerredon de [tes] painne[s] t'en ferai je rendre a Dieu la gloire des ciex, et si sera tes nons en memoire jusques a la fin dou monde." Ainsint aparut trois foiz l'apostre saint Jaque a Charlemainne. Li rois, pour cest conmandement, assambla son ost et ala en Espaigne *sus la gent mescreant.*

(fol. 154 b) La premiere cité que Charles asist, ce fu Pampelune. Là sist il .iij. mois, que onques na la pot prendre, car bien estoit garnie *de païens* et de forz murs. Adont fist Charlemainne* priere a Dieu et si dist: "Sire Diex, pour qui foi avancier je sui venuz en ceste terre, otroiez moi a prendre ceste 30 cité a l'enneur de vostre non. Et tu, saint Jaque, s'il est voirs que tu m'apareüz, done la moi prendre, *si conme tu me prame[ï]s aïde.*" Tantost chaïrent li mur de Pampelune, par la priere de l'apostre [et] par la volenté de Dieu. Li Sarrazin qui voudrent estre baptisié, furent em pes, et cil qui ne

[1] *Ms.* Zehedee * *V. la note à la p. précédente.* [2] *Le ms. a partout* ml't.

voudrent furent ocis. Par les noveles de cestui fet, s'enclinerent mout de Sarrazins a Charle, là ou il aloit, et li rendirent partout treü. Mout se merveilloient li Sarrazins des crestiens qu'il veoient si biaus et si forz et si bien apareilliez; et si les recevoient a biau samblant et getoient jus leur armes. Puis visita li rois Charles le cors saint Jaque et ala jusque *au perron* et ficha sa baniere en la mer et rendi graces a Dieu et a l'apostre, et dist que avant ne pooit il aler. Ceuls de la terre de Galice qui par la predicacion saint Jaque devant ce avoient esté converti et l'avoient lessié pour la poour des Sarrazins, fist li rois baptisier a l'arcevesque Tourpin; qui dev(ant estoient baptisié) [1] et ceuls qui ne se voudrent baptisier (fol. 155 a) fist ocirre et metre en chetivoisons. Puis ala li rois par la terre, de l'une mer jusque a l'autre. 10

Ci parole des citez que Charlemainne* conquist: Cisimus, Dume, Colimbre, Luque, Aurenne, Ure, Iude, Mindoine, *Vracarie qui mestre citez est de nostre Dame; Vuimare, Erinne,* Conpostele, qui adont iert *perie* (?), *Ispale*, Auscale, Godelfaz, Talemanche, Uzede, Ulme, Cavalais, Iadrite, Maquede, Saint Iale, *Tabevaire qui mout est bone; Altente, Bellarige*, Osine, Seguntiene, *Segoibe qui granz est;* Avile, Salemande, Sepulnege, Toulete, Glarame, Radaiot, Turgel, Godiane, Emeride, Altacore, Palence, Luserne, Ventouse, q'en apele Cartons et si est en V[a]luert; Gapte, Esturges, Oventun, Lyon, Karyon, *Burs, Padres,* Carroges, Urence, qu'en apele l'Estoile; Glatan, Miracle, Tudele, Saragonne, 20 qu'en apele Cesarauguste; Panpelune, Laione, Iace, Osche ou il soloit avoir .lx. tours; Terrascone, Barbastre, Rosez, Urgel, Ulne, Geronde, Latyone, Teride, Tourtouse, Algene, Adame, Yypalite, Ascalone, *Hore, Barbetoe, .j. chastel bon;* Aurele, *Alagne,* Borriane *qui sont deus contrees;* Bede, *Maience,* Brutoise, ou en fait le bon argent; Valence, Bechie, Satine, Granande, Sebile, Cordes, Abule, Atentive, et là gist li glorieus confessor saint (fol. 155 b) Torquis, qui fu deciple saint Jaque, et a sus lui .j. olivier croissant qui florist et porte fruit meür chascun an, le jour de sa feste *en mai.* Et *Bist qui citez est bone* et s'i a bons chevalier qu'en apele Arabites *Hongrie* ou il a roy, Agaile, *Boaire, qui citez est* [*en*] *Barbarie,* Meloide, Eniche, Formentine, Alcore, Aumarie, Gilbatare, Carthage, 30 Seppe qui siet es destroiz d'Espaigne, là ou la mer est estroite; Gesir, Garuth; toutes prist Charlemainne,* les terres d'Espaigne, *la terre Alaudaluf,* la terre de Portingal, la terre des Sarrazins, la terre des Turs, la terre de Castele, la

[1] *Il faut probablement lire, avec le texte du ms. 1850,* qui Dieu *ne voudrent croire.*

terre des Meurs, la terre de Navarre, la terre de Biscarre, la terre de Bascle, la terre de Palalabre; toutes ces terres furent a la volenté Charle, et toutes les citez en prist, les unes par bataille, les autres par art et par engin, fors la cité de Luiserne en Valvert, qui bien estoit garnie; si ne la pooit prendre jusque au derreain, qu'il l'asist par .iiij. mois et fist priere a Dieu et a saint Jaque pour la [1] prendre. Et li mur chaïrent et fondirent, et est encore la cité deserte jusque a nostre tans. Et a dedenz une eve crevee qui soloit norrir les poissons noirs. Autres rois de France devant cestui Charlemainne* pristrent de ces terres une partie et convertirent mout de la gent. Mes a son tans 10 estoient reperié *tuit* a la loi des Sarrazins (fol. 156 a), quant li autre roi premerain furent mort: Cloevis qui fu premiers rois crestiens; Clotaires apres, Dagouberz, Pepins, Charles Martiaus, Charles li Chaus en conquirent partie, et partie en lessierent a conquerre; mes cil Charles a son tans les conquist toutes. Cestes sont les citez que Charlemainne* maudist p[o]ur ce que a *grant travail* les conquist: Luiserne, Ventouse, Caparre, Adame. Pour ce sont eles encore sanz abiteeurs.

Toutes les ydoles que Charlemainne* trouva en Espaigne fist il destruire fors une ymage qui siet *en la terre Alaudaluf* que l'en apeloit Salancadis. Jadis estoit ainsint apelez le leu ou ele estoit, et l'ymage avoit a non Salan, 20 et vaut autant 'salan' en *caldieu* conme nostre 'dieu', et dient li sarrazin que cele ymage fist Mahomet en sa vie en son non. Et si seela dedenz et enclost, par nigromance, une legion de deables qui en tel force le tenoient que nus ne li pooit mal fere. Et quant aucuns chrestiens l'aprouchoit, si moroit, et se aucun oisel s'aseoit sus, si moroit.

Sus le rivage de la mer avoit une pierre entailliee noblement d'uevre sarrazine, estroite desus, et par desouz large et quarree, et si estoit [a] *merveilles* haute; et là fu cele ymage mise, et fu fete de fin loton en la samblance d'ome, et estoit desus ses piez. Et (fol. 156 b) avoit torné vers midi son chief, et tenoit en sa main destre une grant clef. Li Sarrazin disoient que cele 30 clef devoit cheoir de sa main quant .j. roy de France y vendroit qui toute la terre conquerroit, et quant li Sarradin la verroient cheoir, si s'en fuiroient a tout ce qu'il em porroient porter. De l'or que li prince et li roi d'Espaigne

[1] *Ms.* li

donnerent a Charle, fist il fere le mustier saint Jaque, en trois ans qu'il y demora, et si y mist chanoines regulers qui tenoient la ruile saint Ysidoire qui fu evesque et confessor. Et si y mist le roy Charlemainne aornemenz de pailes et de vestemenz, *et galices d'or et d'argent, et saintuaires.* [De l'or et de l'argent] qui li estoi(en)t remés, quant [1] reperiez en fu, si fist fere autres eglyses assez: l'eglyse madame sainte Marie a Ais *en Gascoigne;* l'eglyse saint Jaque *a Toulouse,* et cele qui est *en Gascoingne entre la cité qu'en apele Auxe,* et saint Jehan *seur Durance,* et l'eglyse saint Jaque de Paris entre Sainne et Monmartre, et si fist pluseurs abaïes.

B. Quant Charles s'en fu reperié en France, li rois d'Aufrique que l'en apeloit Agoulant vint a grant ost en Espaigne et la reconquist et osta, et ocist les crestiens que Charlemainne* y avoit lessiez. Quant Charlemainne* li rois le sot, si s'esmut a granz olz pour aler en Espaigne, *et ala avec lui Miles d'Angiers, dus et mestre* (fol. 157 a) *de son ost.* Mes .j. grant miracle y avint que Diex y moustra de ceuls qui retienent les les des morz. Quant li rois fu hebergiez a tout son ost a Baione, *une cité de Bascle* [2] .... si amaladi mout. Pres fu de morir, et fu confes, et prist *Corpus Domini,* et conmanda a .j. sien cousin que il son cheval vendist et donast *au povre qui gardé l'avoit* ce qu'il en avroit. Quant mort fu le chevalier, cil vendi le cheval cent livres, *ne riens n'en departi aus povres,* ainz les despendi a ce que mestiers li fu. Mes la venchance de Dieu soloit estre plus hastive et plus aperte [a cels tans] que ele n'est ore. Oez qu'il en avint. Quant .xxx. jorz apres sa mort furent passé, cil qui morz estoit s'aparut une nuit a son cousin, et li dist: "Pour ce que je mis seur toi mes aumosnes a doner pour redempcion de mes pechiez et de m'ame, saches que nostre sires m'a pardoné mes pechiez; et pour ce que tu retenis mes aumosnes a tort, je ai esté .xxx. jourz es painnes d'enfer. Et saches bien que tu enterras demain es painnes dont je sui issuz." Quant li morz ot ainsint dit, si s'en ala, et li vis s'esveilla et si ot grant poour. L'endemain raconta cil coment avenu li estoit, et ainsi conme il et li autre parloient de ce, si furent oïz en l'air urlemenz sus celui ausi conme de lions et d'ours et de leus (fol. 157 b); einsint en mi l'ost fu cil raviz touz viz. Par .iiij. jorz fu quis de ceuls a pié et a cheval, mes ne pot estre trouvé. Apres ce .xij. jourz, si conme l'ost passoit par la terre de Navarre, si trouverent le corz de celui tout

10

20

30

[1] *Le ms. alinéa, Q majuscule.* [2] *Le copiste a sauté ici une ou deux lignes. Cp. à la p. 5,24 plus haut.*

debrisié, seur une mout haute roche, loing de la cité a .iiij. jornees, et là l'avoient geté li deable, mes l'ame avoient getee en enfer. Pour ce sachent bien cil qui les les des morz retenront qu'il sont dampné pardurablement.

Apres ce Charles et Miles d'Angiers quirent l'ost Agoulant et le trouverent en une terre que l'en apele des Chans, sus l'iave de Seie, en une pree en .j. plain leu. Là ot puis fete une eglyse de .ij. glorieus martirs, saint Fagon et saint Primitif, par le conmandement Charlon. Quant les unes olz furent pres des autres, Agoulant manda bataille a Charle selonc son plesir: .xx. contre .xx., ou .xl. contre .xl., ou cent contre cent, ou deus cenz contre deus cenz, ou .j. seul contre .j. autre. Charles y
10 envoia cent de ses chevaliers contre cent des Agoulant, et se combatirent; mes li Sarrrazin furent ocis. Apres en y envoia Agoulant deus cenz contre deus cenz, et refurent ocis li païen. Puis y envoia Agoulant cent contre cent, et refurent li sien ocis. Et puis y envoia il *.v.* mile contre *.v.* mile, si en fu une partie ocise et l'autre s'en (fol. 158 a) foï. Au tierz jour geta Agoulanz ses sorz, et vit que Charles perdroit *hastivement*, et li manda pleniere bataille a l'endemain, et Charlemainne* le otroia. Lors avint que li crestien, qui leur lances avoient apareilliees pour la bataille, les enfichierent par nuit devant leur tentes, es prez et es chans desus l'iave, dont je dis ore qui Seie a non. L'andemain les troverent toutes charchiees de branches et d'escorces, et furent
20 les lances a ceuls qui le jor devoient recevoir martire en la bataille. Il s'en merveillierent mout durement, et les trenchierent pres de terre, et les racines qui demorerent crurent puis, et encore y a il granz arbres et granz bois *de cele maniere d'arbres dont les lances estoient*, de fresne *et d'autre bois.* Grant fu le miracle et la joie et le bien aus ames, et aus cors le domache. Ce jour fu [fete] la bataille, si y ot morz .xl. mile chevaliers. Li dus Miles d'Angiers, peres Rollant, reçut martire avec ceuls qui leur lances florirent, et li chevaus Charle(s) fu desouz lui ocis. Et Charles fu a pié avec .ij. mile crestiens a pié, et trest l'espee que l'en apeloit Joieuse, si en ocis mout de turs. Quant ce vint au vespre, li turc et li crestien s'en alerent a leur tentes. L'endemain
30 vindrent au secours Charlemainne* [.iiij.] marchis de Lombardie a .iiij. mile chevaliers. Quant Agoulant vit (fol. 158 b) [les] *françois retorner*, si s'en ala *a Lyon*, et Charlemainne* si s'en revint en France avec la gent que il ot.

En ceste bataille si devez entendre le salut de ceuls qui pour Dieu se combatent. Car ausi conme li chevalier Charle s'apareilloient d'armes contre la bataille, ausi nous devons nous apareillier en bien et en vertuz, et oster les mauves vices de nous, qui devons fere la bataille contre le deable. Car qui

bone foi a contre mescreance, charité contre haine, largesce contre avarice, humilité contre orgueil, chasteé contre luxure, oroisons contre temptacions de deable, povreté *pour Dieu* contre lecherie, silence contre tençon, obedience contre mauves corage, sachiez que cil avra sa lance vert et fueillie au jour dou juïse. Ha Diex! tant sera l'ame dou vengeeur bele, vert et florie qui loialment avra estrivé en terre ses mauves vices. Car *Dex* dit: "Ja ne sera de moi coroné qui loialment ne se combatra." [.......] [1]

Puis avint que Agolant asambla gent sanz conte et sanz mesure: les sarradins, les meurs, le[s] moabite[s] [......] [1] *roy de Perse*, Teresin le roy d'Arrabe, *Sarre* le roy d'Alexandre, *Pirot* roy de Bougie, Hospinel roy de Gaibe. 10 Fatuel roy de Barbarie, *Elis* roy de Marath, Amphimore [....],[1] Lormon roy de Ynec, Cebreon roy de Sebile, (fol. 159 a) l'aumaçour de Cordres, et leur genz. Donques vint Agoulant a la cité de Gene, et la prist. Puis manda Charle(s) qu'il venist a lui a pou de chevaliers, et si li pramist or et argent et granz richesces *.xxx.* somiers, s'il se voloit souz metre et obeir. Pour ce le dist Agoulant qu'il le voloit connestre, par coi il le peüst ocirre em bataille. Mes Charlemainne,* qui s'en aperçut, a .ij. mile chevaliers s'en ala pres de la cité, et lessa sa gent reposte, et vint a .xl. chevaliers, sanz plus, jusques au mont qui pres estoit de la cité, si que bien le pooit en veoir; et lessa ceuls ilec, et mua ses vestemenz, [si ala sanz] sa lance, et son escu mist *sus la croupe de son* 20 *cheval*, come mesagier a cel tanz, et entra en la cité avec un seul chevalier. Cil de la cité issirent encontre, et demanderent que il queroient; et il respondirent: "Nous somes li chevalier Charle, qui nous envoie a Agoulant." Cil les menerent a Agoulant, et quant il furent devant li, si li dirent: "Charles nos envoie a toi, et vient a toi, si comme tu li mandes, a .xl. chevaliers, et veult estre enclins a toi, se tu li veuls doner ce que tu li promeïs; et vien a lui parler, atout .xl. des tiens, em pes." Lors s'arma Agoulant et leur dist qu'il s'en alassent ariers a Charlemainne* et li deïssent que il l'atendist. Agoulant[2] ne savoit pas que ce fust Charlemainne* qui a lui parloit. Mes (fol. 159 b) Charles le connut bien, et esgarda de quel part la cité estoit plus feible, et 30 vit les rois et les amiranz qui là estoient: si s'en repera aus .xl. chevaliers qu'il avoit lessiez, et s'en alerent jusques aus deus mile, *a l'embuschement*. Agoulant sivi le roy mout tost a set mile sarrazins *aarmés*, et avoit em pensé qu'il l'ocirroit. Charles li rois, qui s'en aperçut, s'en ala ariers en France et rasambla

[1] *Lacune; cp. plus haut, p. 7,31 et 8,2.* [2] *Alinéa et grande initiale.*

grant ost. Et revint a Gene et si l'asist, et y fu *.vj.* mois. Et au septiesme ot apareilliez ses engins divers pour la vile prendre. Quant ce vit Agoulant, il et si roy et *si aumaçour* et si meilleur prince, si s'en issirent de la vile par les chambres privees, et s'en foïrent par l'iave de Gironde; et passerent l'iave, si eschaperent par nuit. Charles entra le jour en la cité et fist ocirre .x. mile Sarrazins qu'il y trova.

Agoulant vint adont a Sanites, qui lors estoit aus Sarrazins, et demora là. Charles le sivi [. . . . . . .] [1] par tel couvent que la vile seroit celui qui vaintroit. Au vespre (!), quant li François gisoient en leur tentes, aus prez 10 qui sont entre le chastel de Taleborc et la cité, jouste l'iave de Caire, *et il i erent apareillié de la bataille qui devoit estre le landemain,* il avoient fichiees leur lances devant leur (fol. 160 a) trez; a l'ajorner les trouverent d'escorce et de fueille chargiez cil qui le jour devoient recevoir martire pour Dieu. Mout furent lié de cel miracle, et trenchierent lor lances pres de terre; et si s'armerent, et firent la premiere eschiele de la bataille. Mout firent grant destruicion de sarradins le jour, mes en la fin furent ocis, et estoient quatre millier. Li chevaus Charle(s) fu ocis souz lui, et quant il fu a pié, si fist domache a ses anemis durement, car ses genz li aidierent. Li sarradin furent lassez et ne porent soufrir l'estour, si se mirent en la cité. Charles les sivi, et asist la 20 vile a la reonde, fors par devers l'iave. Cele nuit s'en foï li rois Agoulanz et si sarrazins par mi l'iave; et Charles s'en aperçut, si les chaça. Et ocist le roy de Gaibe et le roy de Bougie et autres sarrazins jusques a quatre milliers.

Agoulant s'en rala et passa les porz de Sire et vint a Panpelune et manda Charle que il l'atendroit a bataille. Quant Charlemainne* oï ce, si s'en vint en France; *par grant humilité* manda ses genz et pres et loing, quanque il en pot avoir, et [. . . . .] que tuit li serf qui desouz mauves usage et mauves seignorage estoient [fussent franc] et rachatez de leur (fol. 160 b) chiés; et toute leur ligniee, des lores en avant, seroient franc parmenablement, pour aler en cel ost. Et conmanda que tuit cil qu'i yroient ne fussent des or mes servant 30 ne home a nelui, ne soz mis. Tous les emprisonnez delivra, et les povres enrichi, et les nuz revesti. Ceuls qui s'entrehaoient acorda, les desheritez et les esilies [2] rapela et mist en leur heritages. A touz ceuls qui pooient armes porter dona selon[c] ce qu'il estoient. Et ceuls qui par aucun forfet estoient esloignié de lui, il les atrest a s'amour et a son servise. Amis, anemis,

---

[1] *Lacune. Cp. plus haut, p. 9,*10 [2] *Ms.* eschies (?)

estranges, privez acompaigna d'aler avec lui en cele voie. Je Tourpin, arcevesque de Rains, par l'autorité Dieu les beneï et asou de leur pechiez.

Lors ot asamblé Charlemainne,* le bon roy, au service de Dieu fere, de gent combatant cent et quarante *quatre* mile, et entra en Espaigne contre Agoulant le roy, *qui toutes ses* [1] *genz ot asamblees.*

Or poez oïr les nons des barons qui avec Charle furent adont. Je Tourpins, qui chascun jour par predicacion fesoie le peuple des chrestiens forz et hardiz contre sarrazins, et de leur pechiez les asoloie; et ocis de mes mains mainz sarrazins *et contai et mis en escrit pour savoir le nombre.*

(fol. 161 a) Rollant y fu, *niés le roi Charle et mareschal de toute l'ost,* 10 et si estoit dus d'*Angiers* et de Blaive, filz Milon d'Angiers *et de Bretaigne* (!) (*quens* et filz de) la seror le roy Charle; si y mena de sa propre gent quatre mile homes. [. . . .] [2] Estouz de Lengres, filz au conte Odon, a .iiij. mile. Arestans, rois de Bretaigne, a .vj. mile; .j. autre roi avoit adont em Bretaigne, mes je n'en dirai plus. Angeliers, cil d'Aquitainne, y fu a quatre mile combatanz *a ars et a saestes armez richement.* Au tens cest Angelier estoit uns autres quens en Aquitainne, *en la cité de Pigtame*, dont je ne dirai plus. Cil Angeliers estoit gascons de lignage et dus de la cité d'Aquitainne qui siet entre Limoges et Poitiers et Boourges. Et si la fist Cesar Agustes et nonma Aquitainne, et souz mist a lui Boourges et Lymoges, Samtes, Poitiers, Engolesme 20 et tout le païs; et tout est Aquitainne. Cil Engeliers fu ocis en Rencevaus, et puis sa mort agasti et apetisa tout le païs. Car tuit li preudome moururent avec lui. Gaifiers li rois de Bordiaus y fu avec Charle, a quatre mile; Geliers, *Vernis,* Salemon, Estouz ses compainz, Baudoyn le frere Rollant, Gondebuef le roy de Frise: *cist y furent* a .vij. mile homes. Hoiaus de Nantes, a *trois* mile, Ernaut de Biaulande (fol. 161 b) a .ij. mile, Naimes li dus de Bavieres a .x. mile, Ogier roy de Danemarche a .x. mile; et tout jours chantera l'en mes de lui, et bien le doit en fere, car merveilles y fist; Lambert prince de Boourges, Sanses li dus de Bergoigne a .x. mile, Costentins, prevost de Rome, a .xx. mile; Renaut de l'Aube Espine, Gautier de Termes, *Guilliaume* 30 et Guarin *dus* de Lorraine a .iiij. mile homes. *Begues* et Auberi de Bergoigne, Bernarz de Nubles, Estormis, Thierriz, Yvoire, Berengier, Haste, Guenes

---

[1] *Ms.* les [2] *Lacune. Cp. plus haut p. 10*,18.

qui puis fist la traïson: *cist i furent a grant plenté de gent.* Et de la propre terre Charle y furent *.xl.* mile a cheval, et tant en i ot a pié que nus n'en sot le nombre. *Cist qui noumez vous ai sont noble combatant, et furent apareillié a la volonté nostre seignour et a sa loy essaucier. Car autresi conme Jesu Crist, nostre sires, avec ses .xij. apostres souz mist a lui le monde,* autresi Charles, enperiere de Rome et rois de France, avec ses *.xij. pers* conquist Espaigne a l'enneur Dieu.

Adont, si conme je vous ai dit, asamblerent toutes les olz aus landes de Bordiax et couvroient toute la terre en lonc et en lé .ij. journees *de .xiiij.* 10 *luies* (!), et le bruit de la noise estoit oïz de .xij. luies loing. Ernaut (fol. 162 a) de Biaulande passa premiers les porz et vint a Pampelune, et puis passa Estouz a tot son ost; apres Arestanz li rois, et Angelier apres, avec leur genz; Gondebeuf avec la seve. Ogier passa apres, et Costentin, avec leur gent. En la fin passa li honorez rois Charlemainne* de France a touz ses olz, et covrirent la terre des l'iave de Gironde jusque au mont qui loing est de la cité a *.iiij.* liues par devers la voie saint Jaque, et mirent .viij. jourz a passer les porz. Puis si manda Charlemainne* a Agoulant *qui*[1] *estoit en la cité de Pampelune et l'avoit refete et garnie,* qu'il li rendist, ou il issist a bataille contre lui. Agoulant vit qu'il ne pot tenir la cité contre Charlemainne,* et vost mieulz venir a 20 bataille contre lui que l'andemain morir en la vile, et demanda trives tant que sa gent fust de la cité issue et apareillie de combatre. Et li manda qu'il parleroit a lui *bouche a bouche, se il li plesoit, mout volentiers,* et trop le desiroit. *Et Charles li dona trives ainsint, et dit qu'il [l]i parleroit.*

Quant li rois Charles ot ainsint doné trives au roy Agoulant, il issi de la cité avec toute sa gent apareillie, et lessa ses genz jouste la cité. Et s'en vint atout .xl. de ses plus hauz homes au paveillon le roy Charle, qui estoit loing de la cité une liue d'une part et (fol. 162 b) d'autre et estoit en .j.[2] plains leus mout biaus. *Et duroit de lonc et de large .vj. luies si conme la voie saint Jaque va,* et le chemin les departoit. *Agoulant fu en estant devant* 30 *le roy Charlemainne,** et puis li dist Charles: "Tu es Agoulant, qui ma terre m'as tolue felonnessement, Espaigne, Gascoigne que je avoie conquise a l'enneur de Dieu et a sa loi. Quant en France m'en reperié, tu preïs mes citez [et] mes chastiaus, et ma terre et ma gent as destruite, dont je me plain mout." Quant Agoulant oï le roy parler sarrazinois, mout s'en esmerveilla et ot grant

[1] *Ms.* quil [2] *Ms.* deus

joie; et Charlemainne* l'avoit apris a Tolete, quant il y fu enfes avec le roy Galafre. Lors respondi Agoulant a Charlemainne*: "Sire, je te pri que tu me dies pour coi tu nos as tolue ceste terre, ou tu, ne tes peres, ne tes ayex, ne ti ancesseurs n'orent onques riens." "Pour ce, dist Charles, que Jesu Crist, fesierres dou ciel et de la terre, eslut nostre gent crestienne seur toute autre gent, et seur toutes choses vost qu'il eüssent seignorie; et ai de ta gent païenne convertie a nostre loi tant conme je puis." "Granz torz est, dist Agoulant, que nostre gent doive estre souz mise a la teve, quant la nostre loi vaut miex que la teve. Nous avons Mahomet qui fu mesagier Dieu, et le nous envoia, et nous fesons ses conmandemenz. Et avons autres diex qui par 10 (fol. 163 a) le conmandement de Mahomet nous dient ce qui est a venir, et nos les honorons, car nous vivons *et regnons* par euls." "Agoulant, dit Charlemainne,* ce que tu diz est folie. Car tu (qui) tiens les conmandemenz Mahomet et ces autres diex [et] [1] nous ne tenons conmandement que d'un seul Dieu et vous le tenez de *mainz* (!) homes. Nous avons .j. seul Dieu qui peres est et filz et sainz esperiz, et tout .j. seul Dieu, et lui aorons nous. Et vous aorez le(s) deable(s) et ses ymages et creez ce que eles dient. Nos ames, *par nostre creance, de ce ne doutons nous mie,* apres ceste mortel vie que nous ore avons, monteront em paradis, et les vostres, *ce savons nous bien,* descendront en enfer. Car nous savons bien que nostre loi vaut mieulz que la vostre, et 20 pour ce vous conmant je que vous recevez baptesme et venez em pes; ou vous, venez a nous combatre." "Ne sera mie ainsint, dit Agoulant, que nos baptisiez soions. Ainçois nous combatrons contre toi et contre ta gent, par si que, se la vostre loi est plus a Dieu que la nostre, que nous soiens veincuz; et pardurable reprouche en soit aus veincuz, et loenge tout jours aus veinqueeurs; et se je sui veincuz, je recevrai baptesme." Ainsint fu accordé d'ambedeus parz. Puis furent esleüz .xx. (fol. 163 b) sarrazins contre .xx. crestiens a combatre par tel couvenant, et tantost furent ocis li sarrazin. *Et puis .xl. contre .xl., et furent ocis li sarrazin.* (Et puis .c. contre cent et furent ocis li sarrazin). Et puis cent contre cent, et furent ocis li 40 crestien pour ce qu'il *cremirent la bataille, et* s'en foïrent. Ce senefie que qui por la loi Dieu se combat, qu'il ne se doit douter ne esmaier, ainsi conme cil firent qui s'en tornerent fuiant. Dont li apostres dist: "Cil ne sera pas cocoronez qui loialment ne se combatra." Et puis furent envoiez .cc. contre .cc., et furent ocis li sarrazin. Puis mil contre mil, et furent ocis li sarrazin.

[1] *Ms.* car; *le passage semble vicié.*

Lors donerent trives d'une part et d'autre, et vint Agoulant parler au roi Charlemainne,* et si aferma et dist que mieuls valoit [la] crestienne loi que cele aus païens, et pramist que l'andemain recevroit baptisement. Puis s'en ala Agoulant a sa gent et dist a ses rois qu'il se feroit baptisier, et leur dist qu'il se baptisasent. Li pluseurs l'otroierent, et pluseurs le refuserent.

L'endemain revint Agoulant a Charlemainne* pour soi fere baptisier, endroit eure de tierce, et trouva le roy Charlemainne* seant au mengier. Et vit mout de tables ça et là et de bachelers qui menjoient avec Charlemainne*, et esvesques et (fol. 164 a) arcevesques, prestres et clers, et autres genz de re-
10 ligion, *et vit dus et contes et barons.* Si demanda a Charle de chascune maniere de gent, quele gent ce estoient. Li rois Charles li respondi: "Ceuls que tu voiz vestuz d'une maniere de vestemenz *de brunetes a ces longues robes* ce sont arcevesques, esvesques et prestres de nostre loi qui nous donent la beneïçon Dieu et nous asolent de nos pechiez. Cil a ces blans dras et a ces noirs dras qui *si sont haut tondu et coroné, et ont leur robes si mal fetes et encombrans,* il sont moinne blanc et noir qui ne cessent de prier Dieu pour nous et nuit et jour. *Et saches que de greigneur religion sont li blanc que li noir. Ceuls que tu voiz là revestuz de diverses robes bien fetes et devisees de cendal et de samit, il sont mi duc et mi conte et mi prince et mi baron et mi che-*
20 *valier.* Puis vit Agoulant *.xij.* povres qui se seoient a terre sanz table et menjoient a pou de viande et de boivre. Agoulant li demanda qui cil estoient. Charles li respondi: "Cele gent là sont mesagier nostre seigneur Jesu Crist. Et sont chascun jour ceenz au mengier, en remembrance de Dieu et de ses .xij. apostres. Lors dist Agoulant: "Cil qui sont environ toi et pres de toi, sont (fol. 164 b) beneüré, car il ont assez a boivre et a mengier, et bien sont *honoré.* Mes cil que tu diz a moi qui sont mesagier Dieu et sien lige, pour coi sont il si povrement vestu et ledement et vilainement esloignié de toi? Malement *aime* son seigneur qui son mesagier reçoit en tel maniere. Ta loi que tu diz qui vaut mieulz que la nostre, ci nous moustres tu qu'ele est fausse.
30 Je m'estoie venuz fere baptisier, mes or te demande je congié, si m'en irai ariere, et si te demant bataille a demain." Einsint s'en ala Agoulant.

Lors s'aperçut Charlemainne* que par les povres qui mauvaisement estoient vestu, et peu et vilainnement tretié, avoit Agoulant refusé baptesme. Et touz les povres que il trouva puis en l'ost fist revestir soufisanment, et bien les fist pestre et abevrer, pour Agoulant qui pour tele occasion lessa a prendre baptesme.

Or poez savoir conme cil font a blamer qui riche sont *et amender le pueent,* quant il lessent les povres Dieu avoir soufrete *de vesteüre et de soutenance* ausi conme Charlemainne* avoit là fet. Et quant Charles par tele maniere perdi tant, que sera donques au jour que chascuns trovera selon ce qu'il avra fet et deservi, quant Diex dira: "Fuiez en sus de moi, li maleoit; alez ou feu pardurable! Car je oi fain, si ne me peüstes mie, et si oi soif, si ne m'abevrastes (fol. 165 a) mie." Et autres reprouches leur dira Diex. Esgarder devons que pou vaut foi ne loi qui en œvre ne le(s) fet. De ce dit li apostres: "Ausint conme cors sans ame est chose perdue et morte, est oiseuse foi sanz œvre." L'andemain vindrent tuit cil de l'ost d'une part et d'autre toz armez, pour combatre pour le couvenant des .ij. *lois,* et avoit Charlemainne* en son ost .c. et *.xxx.* mile homes, *et Agoulant cent mile.* Li crestien firent .iiij. eschieles, et li sarrazin .v.

La premiere eschiele des sarrazins qui asamblerent fu veincue tantost, et apres celui l'autre qu'i vint. Et quant li sarrazin virent leur mescreance si s'asamblerent tot entour le roy Agoulant, si qu'il fu en mi aus. Et quant nos chrestiens virent ce, si les aceindrent en viron. *De l'une part fu Ernaut de Biaulande et son esfort, et li rois Arestanz avec le sien esfort fu d'autre part. Et d'autre part fu le roy Gondebuef et le roy Costentin (d'autre), li emperieres de Rome; d'autre part Ogier le Danois. et le roy Charle; chascuns avoit sa gent avec lui.* Ernaut de Biaulande se mist premiers entre euls, et tant feri a destre et a senestre que par mi euls ocis le roy Agoulant de s'espee et de sa propre main, par l'aïde de Dieu. Lors conmencierent [li] sarrazins a crier, et li chrestien se ferirent en(tr)euls de toutes parz et les ocirent, c'onques n'en eschapa que le roy de Sebile et l'aumaçour de Cordres. Cil s'en foïrent a pou de gent. Tant fu la foison dou sanc grant, que nos crestiens estoient dedenz jusques aus chevilles; et touz les sarrazins qui furent trouvez furent ocis.

Bien nous moustra Diez en cele bataille laquele loy devoit estre tenue. Ha, crestien! conme bone loy avez, se garder la savez! Veraiement le poez savoir qu'elle nous fera monter sus les anges et estre avec Jesu Crist, qui est nostre sires et nous somes si home, si nous avons droite creance. Charles [1] ot joie [2] et rendi a Dieu graces de sa vitoire, et asambla sa gent et ala toute la voie a saint Jaque, jusques au *perron* d'Argue et là se heberja. Mes aucuns des crestiens par couvoitise se departirent de l'ost Charlemainne* cele nuit,

[1] *Grande initiale.* - [2] *Ms.* otroie

et vindrent là ou la bataille avoit esté et se chargierent d'or et d'argent. Puis si voudrent revenir en l'ost, mes l'aumaçour de Cordres, qui de la bataille estoit eschapé et estoit repost avec mout d'autre gent, leur corurent sus, et les ocirent touz, et bien estoiént mil. Ce done essample que ausi conme cil qui les [anemis] avoient veincuz qui par couvoitise i retornerent (fol. 166 a) et furent ocis, ausint cil qui *penitance pranent* ne doivent en nule maniere retorner au *pechié* dont il sont parti, qu'il ne soient ocis dou deable nostre anemi, *qui tout nous est repost.* Ausint cil de religion qui le siecle ont lessié, se puis y reperent, Dieu en perdent et mort d'enfer en ont.

10 L'autre jour apres fu noncié a Charlemainne* que a Mon Jardin estoit venuz uns princes de Navarre qui[1] avoit non Fourre, et vouloit combatre a lui quant il *iroit là.*[2] Charles y ala, et Forrez issi l'andemain contre lui a bataille. Et Charles fist sa priere a Dieu que il li demoustrast li quel devoient là recevoir mort et martire. L'andemain, quant tuit furent atorné por combatre, si aparut une croiz, vermeille conme sanc, sus la destre espaule de ceuls qui morir y devoient, par desus les hauberz. Mes ceuls qui furent seigniez fist Charlemainne* demorer en sa chapele, qu'il ne fussent ocis en la bataille. Mout sont li jugement Dieu *tapi et couvert!* Quant ne pueent estre descouvert, ne ses voies conneües! Charlemainne* se combatit le jour a Fourre, et fu ocis Fourre avec 20 trois milliers[3] de sarrazins, *et li rois n'i perdi nus des siens. Mes quant il revint a sa chapele,* si trouva morz touz ceuls qu'il y avoit lessiez, *et furent .cc. et .l.* Mout est la compaignie Dieu glorieuse! Car se cil ne morurent (fol. 166 b) em bataille, por ce ne perdirent il mie que il ne fussent martir. Lors prist Charlemainne* Mon Jardin et toute la contree de Navarre.

Puis nonça l'en a Charlemainne que a Nadres estoit venuz uns jaianz. Fernaguz ot a non et fu dou lignage Goulias, et estoit venuz des contrees de Sire. Si l'avoit li amiranz de Babyloine envoié avec .xx. mile turs pour combatre a Charlemainne.* Cil Fernaguz ne cremoit lance ne espee ne dart ne *coutel ne quarrel* ne saeste *ne javelot ne autre arme,* et si avoit la force de 30 *.xx.* homes. Pour ce si ala Charlemainne* contre lui a Nadres. *Quant* Fernaguz *vit qu'il estoit venuz la vile aseoir,* il issi de la vile *et vint touz seus contre l'ost en une avangarde,* et demanda bataille, [.j.] chevalier contre .j. autre. Dont li envoia Charlemainne* Ogier le Danois. Quant Fernagu le vit venir, si ala encontre lui. *Quant il fu pres de lui,* si l'embraça tantost de son braz

[1] *Ms.* qui de nauarre [2] *Probablement:* Quant il oï l'avoit, Charles etc. [3] *Ms.* mile

destre, et tout armé l'en porta devant touz, ausi conme une brebiz. Fernagu avoit .xx. piez de lonc, et son visage avoit de large la braciee a .j. home. Son nes [estoit] de plaine paume, ses braz, ses cuisses de .iiij. braciees.

Puis ala combatre a Fernagu, Renaut de l'Aube Espine, et il l'en porta souz s'essele et mist en sa prison. *Et puis demanda Fernag[uz] bataille de lui seul contre .ij.* Dont y fu envoié (fol. 167 a) Costentin de Rome et Hoël de Nantes, et il les prist l'un a destre et l'autre a senestre, et les em porta et mist em prison. *Puis en i ot jusque a .xx. envoiez, et il les prist et mist em prison deus et deus.* Quant ce vit Charlemainne,* si s'en merveilla mout et n'en y vost plus envoier. 10

Rollant requist le [1] roy le don de combatre a lui tout seul. *Mes li rois qui mout l'amoit ne l'en vost doner congié.* Rollant l'em pria mout et l'en fist tant prier que li rois l'en dona congié; et quant il l'ot, *si oï messe*, et puis s'arma et ala combatre contre Fernagu le jaiant. Mes Fernaguz le prist en son venir, ausi conme les autres, a une main et l'en mena devant lui sus le col de son cheval. Et si conme il l'en portoit vers le chastel, Rollant, qui mout fu forz avec l'aïde de Dieu, le prist par le menton et le torna par force derriere seur le cheval, et chaïrent ambedui a terre. Lors se releverent ambedui et monterent sus les chevaus. Roll[ant] tint Durendal, s'espee, et cuida le jaiant ocirre, et feri son cheval et le coupa pardevant la sele a .j. coup. Quant Fernaguz fu a terre, si menaça Rollant de s'espee, et Rollant lui de s'espee qu'il tenoit, et le feri sus l'espee et sus la main dont il la tenoit. Petit le bleça, mes nepourquant s'espee li chaï. Dont cuida Fernagu ferir Rollant dou poing (fol. 167 b) clos, si feri le cheval Rollant et l'ocist. Puis furent ambedui a pié et sanz espees, et se combatirent des poinz et des pierres, dont il avoit assez ou champ, jusques a none. Puis demanda Fernaguz trives a Rollant jusques l'andemain. Et deviserent qu'il vendroient combatre sanz lance (*et sans espee*) et sanz chevax. Et quant il orent ce otroié, chascuns s'en ala là dont il estoit venuz. L'andemain revint chascuns ou champ touz seus. Fernaguz y porta s'espee, mes gaires ne li valut. Car Rollant aporta avec lui .j. baston *de chesne* noeilleus et retorz, dont duremeut le feroit, mes petit le bleçoit. Et des pierres, dont mout y avoit, s'entregetoient. Fernaguz le consentoit pour ce que Roll[ant] mal ne li fesoit. Dont demanda Fernagu trives a Rollant de

(lines 20, 30)

[1] *Ms. répète* le.

dormir, et il li dona. Fernaguz comença a dormir, et Rollant qui *forz et fiers et hardiz* estoit li aporta une grant pierre de souz son chief, pour ce qu'il dormist plus a aise. Nus hons a cel tans n'osast trives enfraindre, et se il les enfrainsist, il fust ocis conme murtriers. Quant Fernaguz ot .j. pou dormi, si s'esveilla et vit Rollant seant en costé lui. Et Rollant li demanda coment il estoit si durz que espee ne baston ne li pooit fere mal. Fernaguz, *qui someilleus estoit et garde ne s'en donoit,* li dist en (fol. 168 a) sarrazinois que il ne pooit estre navrez fors que par mi le nombril. Rollant l'entendi bien, et Fernagu *re*demanda a Rollant conment il avoit a nom. Et il li dist: "Je sui 10 apelé Rollant." "De quel lignage es tu, dit il, qui si te combaz a moi?" "Je sui, dist Rollant, dou lignage de France nez." Fernaguz li demanda: "De quel maniere de loi sont françois?" Rollant li dist: "Nous somes, Dieu merci, bon crestien et fesons les conmandemenz Jesu Crist. Et pour sa loi essaucier et avancier fesons nostre pooir." Quant Fernaguz oï parler de [Jesu] Crist, si dist: "Qui est (dit il) cil Crist en qui tu croiz?" Rollant li dist: "C'est cil [filz Deu le pere] qui fu nez de la vierge, et soufri pour nous mort en la croiz, et portez fu ou sepulcre, et descendi au tierz jor en enfer et le brisa et en jeta les siens amis hors." "Nous creons, dit Fernaguz, que li faisierres dou ciel et de la terre est uns Diex, et que nus ne l'engendra, ne il n'engendra nelui; 20 si est uns Dex et n'est mie trebles." "Tu diz voir, ce dist Rollant, quant tu diz qu'il est .j. Diex; mes quant tu diz qu'il n'est mie trebles em personnes, là doutes tu. Se tu croiz ou pere, dont croiz tu ou fil et ou saint esperit. Car Diex est peres et filz et sainz esperiz, mananz en trois personnes. Et tout est .j. Dieu." "Se tu diz, dist Fernaguz, que (fol. 168 b) li peres est Diex, et li filz Diex, et li sainz esperiz Dex, dont est il trois Diex, et non mie .j. seul." "N'est pas ainsint, dit Rollant; car cil Diex dont je parole n'est que uns Diex, et si est trebles, et les trois personnes jumeles entr'elles. Tex conme li peres est, est li filz et li sainz esperiz." "Ne puis pas veoir, dist Fernaguz, coment trois choses soient une chose." "Je le te mousterrai, dist Rollant, par humain-30 nes samblances. Esgarde que ou soleil a chaleur et resplendeur et rougeur, et tout est .j. soleil. Et en la roe de la charete sont les raiz et les jantes et li moiel et li cercle, et tout n'est que une roe. En l'amande *et en la noiz* a escorce et eschaille et noël,[1] et tout est *noiz ou* amande. En toi meïsmes sont les membres et l'ame et le cors, et tout est uns cors. [. . . .][2] "Or alons com-

[1] *L'e est corrigée de i; le copiste a-t-il voulu écrire* noiel? [2] *Grande lacune. Cp. plus haut, p. 19,6—20,29*

batre, dit Fernagu, par si que, se ta loi est meilleur que la moie, que je soie veincuz; et se la nostre est meilleur que la vostre, si soies tu vaincuz. Et loenge soit donee au veinqueeur, et honte pardurable au veincu." "Soit, dist Rollant, ainsi!" Lors se dreça Fernagu et geta de s'espee .j. cop a Rollant, mes il le reçut sus son baston, et il li trencha. Lors le prist Fernagu aus mains et le mist desouz lui a terre mout legierement. Rollant vit que par nule maniere ne se pooit relever, si reclama et apela en s'aïde le filz (fol. 169 a) de la glorieuse pucele vierge sainte Marie *et dist: "Diex, Tu sez et voiz que nule enneur terrienne ne veuil aquerre, mes que ta loi essaucier; Diex, or essauce ton non pour Toi, non mie pour moi!"* Adont se releva Rollant de desouz lui, 10 et trest s'espee et li bouta legierement par mi le nombril. Et Fernaguz commença a crier: "Mahoumet, Mahomet, secor moi, car je muir!" Quant Fernaguz fu morz, Rollant s'en repera tout sain et tout hetié. Et les sarrazins vindrent pour prendre le cors; si l'en porterent en la cité.

Mes les crestiens les sivirent de si pres qu'il entrerent conmunalment en la cité avec euls. Einsint fu [il ocis], la cité prise et li prison delivré qu'il avoit pris et menez en la vile.

Apres, .j. pou de tans, si fu dit a Charle que Hebrains li rois de Sebile et li aumaçours de Cordres, qui de la bataille estoient eschapé de Panpelune *avec leur genz,* estoient a Cordres et l'atendoient a bataille avec les genz de 20 .vij. citez qui leur estoient venuz aidier: De Sebile, de Gar, de Setine, de Denie, de Ubele, de Aubule, de Betie. Dont apareilla Charlemainne* son afere pour aler droit a euls, *et tost y ala.* Quant Charles vint pres de Cordres, cil issirent hors a trois luies contre lui. Et estoient .x. mile sarrazins, et li crestien n'estoient que .vj. mile. Lors apareilla Charlemainne* (fol. 169 b) ses genz en trois eschieles; la premiere fu de ses meilleurs chevaliers, la seconde fu de sa gent a pié, la tierce fu de *gent autretele.* Ausi furent li sarrazin. Quant les .ij. olz s'entreaprouchierent et la premiere eschiele aproucha par le conmandement Charle vers les sarrazins, si vint une eschiele de sarrazins encontre euls a pié, et avoit chascuns barboere de deable cornue, et avoient ta- 30 bours et timbres et fesoient en leur venir merveilleuse noise. Quant les chevaus de nos crestiens les virent et oïrent, si furent mout espoanté et conmencierent a foïr, si que l'en ne les pooit en nule maniere retenir. Li sarrazin en furent mout lié. Einsint *vont le petit pas* jusque au mont a .ij. luies de Cordres. Ilec s'asamblerent *li françois* et *firent chastel d'euls meesmes et les*

atendirent por combatre. Mes cil de Cordres se trerent en sus; et li nostre furent el mont jusque au matin. Quant Charles ot pris conseil, si conmanda que tuit couvrissent les testes de leur chevaus et leur estoupassent les oreilles, qu'il ne poissent oïr leur tabours ne veoir leur barboeres. *Quant il orent ce fet, si alerent seürement contre leur anemis.* Dont se combatirent li nostre fierement jusque au midi et mout en ocirent, mes non mie (fol. 170 a) touz. Et estoient li sarrazin tuit asamblé [en .j. mont] et enmi euls avoit .j. char, et le treoient .viij. bues, et avoit sus *.j. lonc fust, et sus ce fust une lance et* une vermeille enseigne. Tele coustume avoient il pour ce que nus ne s'en foïst de la bataille
10 tant conme cil estendarz fust droiz. Le roi Charle s'en aperçut et par l'aïde de Dieu se feri tout armé entre euls. Et ala ferant a destre et a senestre jusques au char, et trest Joieuse et coupa a .j. seul cop le fust ou l'enseigne iert, *si que ele versa.* Et tantost s'en foïrent ça et là li sarrazin et conmencierent a glatir et a uller; .viij. mile en y ot ocis. Ebrains, li rois de Sebile y fu ocis, mes li aumaçours de Cordres atout .ij. mile Sarrazins se mist en la cité, et l'andemain la rendi a Charle par si qu'il recevroit baptesme et seroit au roy enclin et tenroit la terre de lui; et Charles l'otroia ainsint. Quant ce fu fet, Charles departi les terres qu'il avoit conquises, a cels qui là voudrent demorer. Aus bretons dona la terre de Bascle et de Navarre, aus françois dona la terre
20 de Castele *et de Nadres,* aus griex dona Cesaranguste, [et] as puillois; la terre d'Aragone aus poitevins, la terre Alaudaluf[1], de costé la mer, aus alemanz; la terre de Portingal aus danois et aus flamenz. Et li françois ne voudrent demorer ne abiter (fol. 170 b) en Galice, pour ce que trop estoit aspre *et fort.* Puis ne trouva Charles en cele terre qui contre lui osast reveler.

Dont y lessa li rois [la plus grant partie] de ses genz [2] et ala a monseigneur saint Jaque. Et *edifia* et honora les crestiens qu'il y trouva *et ceuls qui furent a la loi des françois reperiez,* et fist ocirre les sarrazins ou envoier en France *en essil.* Puis establi Charlemainne* esvesques et arcevesques par la terre d'Espaigne. Lors asanbla Charles concille a Conpostele. Et establi
30 pour l'amour de saint Jaque que tuit li *arc*evesque et *li prelat,* li roy, li duc, *li conte et li prestre* qui present estoient et cil qui estoient a venir, fussent obeissant a l'arcevesque saint Jaque. A *Aure* ne vost il pas fere esvesque, ne ne la tint pas pour cité; ainz conmanda qu'ele fust souz mise a Compostele.

[1] *Ms.* alaudabus [2] *Ms.* de ses granz genz

En cel concille je Torpins, arcevesque de Rains, avec touz les arcevesques et les esvesques de [la] terre, par le conmandement Charlemainne,* dediai l'eglyse saint Jaque. Li rois soumist a lui toute la terre d'Espaigne et de Galice *et dona en doaire,* et conmanda que chascun seigneur d'ostel de toute Espaigne y donast chascun an .iiij. deniers de rente, et par ce f(e)ussent quites de touz autres services de roy. Et conmanda Charlemainne* que de cel jour en avant fust l'eglyse saint Jaque apelee (fol. 171 a) siege d'apostre, pour ce que li bons apostres sainz Jaques y gist. Et dist Charles que là fussent tenu li concille des esveques de toute Espaigne.[1] Et les verges et les dignetez des esvesques et les coronnes des rois fussent donees des mains a l'arcevesque saint Jaque 10 en l'enneur de lui. Et se foi et creance defalloit ou apetisoit es autres citez, par le conseil l'esvesque saint Jaque(s) fust reconciliez. Et droiz estoit; car ausi come par monseigneur s[aint] Jehan l'evangeliste, frere saint Jaque, vint foi et creance en la contree d'Oriant en Ephese, et que pour ce est apelee siege d'apostre, ausi, par monseigneur saint Jaque, foi vint et creance en la contree d'Ocidant et en Galice; si en doit estre apelee sieges d'apostre par droit.

Ces[2] .ij. citez, Ephese et Compostele, sont li dui siege que la fame Zebedee requist nostre seigneur, quant ele dit, si conme ele cuidoit qu'il regnast en terre, et dist: "Sire, conmande que mi dui filz soient, li uns a destre et li autres a senestre en ton regne." Et si sont il; car Ephese siet a destre 20 et Compostele a senestre.

Et[2] trois sieges sont principaus seur touz les autres: Rome, Ephese et Galice. Car ausi conme Diex eslut trois apostres principaus seur les autres, Pierre, Jaque et Jehan, (fol. 176 b) a qui il descouvri ses secrez et sa revelacion, ausi par euls veult il que cil troi siege soient sus les autres, et a droit sont cil principal. Car cil troi apostre par la digneté d'euls sont mis desus les autres, et li siege ou il reposent sont mis devant. Par droit est Rome la premiere, car saint Pere fu le premier, et fu principaus des autres par sa predicacion, et il fist Rome de son sanc et de sa sepouture estre beneüree. Apres est Compostele, car monseigneur saint Jaque entre les autres 30 apostres par digneté et par enneur fu apres saint Pere de greigneur non et tient greigneur[3] seignorie de ce qu'il fu li premiers qui martire reçut, et fist Compostele beneüreuse de sa predicacion et de sa sepouture. La tierce si est Ephese, ou monseigneur saint Jehan conmença premierement '*In principio erat*

---

[1] *Ms.* de toute espaigne des esuesques [2] *Grande initiale au ms.* [3] *Ms.* eriues (?)

verbum' par devant touz les esvesques que il meismes avoit mis par les citez, qu'il apele anges en s'apocalipse. [Si] honora ycele cité et de predicacion et d'eglyse, et ilec entra il en terre par[1] sepulture. En toutes les regions, se lois et decrez ne pueent estre desclairiees ne seües, en ces trois citez doivent estre determinees[2] par concille d'esvesques de la terre. Par tele maniere fu la terre de Galice ostee et delivree des mains (fol. 172 a) aus sarrazins.[3]

Puis que li granz Charlemainne,* emperieres de Rome, rois de France, partout douté et cremuz, ot conquise Espaigne a l'enneur Dieu et saint Jaque, il s'en retorna avec son ost d'Espaigne et vint a Panpelune et si se he-
10 berja. En celui tans estoient dui roy sarrazin frere en Cesairanguste et là demorerent: Marsilles et Baliganz. Li amiranz de Babiloinne les avoit envoiez de Perse et il se soumirent a Charlemainne,* mes il le servoient faintement.

Charles leur manda par le conte Guanelon que il receüssent baptesme ou 'il li rendissent treü. Adont li envoierent il .xx. chevaus chargiez d'or et d'argent et des plus granz richeces d'Espaigne, et quatre cenz soumiers aus chevaliers de l'ost touz chargiez de vin, et mil sarrazines mout beles pour fere lor plesir. Et a Guanelon donerent il .xx. chevaus chargiez d'or et d'argent pour ce qu'il leur livrast l'arieregarde a ocirre. Guanelon [le] leur otroia, et prist l'avoir. Et quant il orent la couvenance de la traïson fete et pourparlee,
20 Guanes s'en repera en l'ost Charlemainne* et li presenta l'avoir que cil li enveoient, et dist que Marsilles et Baliganz vendroient a lui en France et là se feroient crestien, et toute la terre d'Espaigne tenroient de lui (fol. 172 b) d'ore en avant. Aus chevaliers de l'ost departi le vin tant seulement, et aus autres menues genz dona les fames. *Pour ce y furent eles envoiees que, quant li crestien seroient yvre, qu'il geüssent aus sarrazines, et par celui pechié leur lessast Diex recevoir mort.* Charles crut ce que Guennes li[4] dist, et s'atorna a passer les porz *de Chypre* por revenir en France, et en prist conseil a Ganelon. Puis conmanda li rois a ses meilleurs barons a fere l'arieregarde, a Rollant son neveu qui quens estoit dou Mans et sires de Blaives, et avec lui
30 les plus hauz homes de l'ost. Et si ot .xx. mile crestiens. Einsint fu fet conme li rois conmanda, par le conseil Guanelon. Ha, Diex! com felonnesse traïson et con male! Et bien doit estre comparee a la traïson Judas. Li rois Charlemainne* s'en ala devant et lessa Rollant son neveu et sa gent en l'ariere

[1] *Ms.* p̃ [2] *Ce mot est répété dans le ms.* [3] *Tout un chapitre manque ici, cp. plus haut p. 24 et p. 43,10.* [4] *Le ms. répète* li.

garde. Mes pour ce que li crestien furent la nuit yvre dou fort vin, si prirent les sarrazines et jurent avec eles et aus françoises, dont assez y avoit, et firent fornicacion, par coi Diex soufri qu'il receüssent martire le jour. Que vous diroie plus?

En dementiers que Charles passoit les porz avec .xx. mile crestiens et avec Guanelon et Tourpin et ses barons, et que[1] Rollant et li .xij. per fesoient l'arieregarde a .xx. mile homes, Marsilles et Baliganz (fol. 173 a) [et li] leur vindrent soudainement a *.xlij.* mile sarrazins et issirent d'un bois au jour parant, et ainsint estoient repost es montaignes et es valees par deus jourz; et tout par le conseil Ganelon. Et firent .ij. batailles rengiees, l'une partie de .xx. mile turs, 10 [l'autre de *.xxij.* mile]. Cele qui fu de .xx. asambla premierement; et ne s'en donerent garde li nostre jusques il les asaillirent par derriere et conmencierent a ferir. Li nostre retornerent seur euls, et conmença la bataille des le matin [et dura] jusques au vespre, si que de touz les .xx. mile sarrazins n'en eschapa pié (?). Apres les desconfiz (?), asambla l'autre eschiele de sarrazins et furent *.xxij.* mile. Li nostre, qui devant ce furent lassé, ne porent l'estour soufrir ne endurer, car il estoient lassé et traveillié et leur armes rompues; si les couvint morir en [se] desfendant.

Einsint furent ocis touz nos bons chevaliers que onques n'en eschapa que Roll[ant] et Baudoyn son frere et Tierri, l'escuier Rollant. Baudoyn et Tierri se[2] 20 tapirent par le bois, quant il furent de la bataille eschapé, et puis vindrent il ariere. Dont se trerent li sarrazin ariere une grant liue. Ci en droit doit en demander pour coi nostre sires soufri ceuls morir em bataille qui n'orent fet fornicacion: car il ne vost pas qu'il reperassent en leur païs, que par aventure plus pechassent (fol. 173 b) et plus griesment, et leur vost rendre loier de martire pour leur deserte. Ceuls qui fornicacion avoient fete soufri il a morir, car il vost qu'il *purjassent par* martire cel pechié. [. . . .] Cil qui furent yvre senefient les prestres et les homes de religion qui combatent[3] contre les vices, a qui il ne loist, ne ne doivent, estre yvre ne a fames abiter. Et se il le font, sachent qu'il seront destruit. 30

Quant la bataille fu fete et Rollant poursivi les sarrazins qui estoient auques loing de lui, il trouva .j. sarrazin let et noir, et mout las estoit de la bataille et s'aloit defuiant par le bois. Rollant le prist, si le lia mout fort a

[1] *Le ms. répète* que. [2] *Ms.* sa. [3] *Ms.* abitent

.j. arbre, et le lessa. Dont monta Roll[ant] en .j. mont et esgarda les sarrazins, et vit que mout en y avoit. Lors revint ariere a la voie de Roncevaus. Par là aloient cil qui les porz voloient passer. Puis sona Rollant son cor, et par l'oïe dou cor se rasamblerent a lui .c. crestien qui s'estoient mucié par le bois. Avec ceuls s'en vint Rollant ariere jusque a celui qu'il avoit a l'arbre lié. Il le deslia, et trest s'espee seur son chief et dist: "Se tu viens avec moi et me moustres Marsille, je t'en lerai aler, et se tu ne le fez, je t'ocirrai." Encore ne connessoit pas Rollant Marsille. Li sarrazins ala avec lui et li moustra Marsille (fol. 174 a) entre les sarrazins et li dist: "Veez le là seur ce cheval rous, a cel escu reont." Dont lessa Rollant le sarrazin aler, et a tant de gent conme il avoit se feri entre les sarrazins. Et en choisi .j. qui plus granz estoit que li autre, et le feri si que a .j. seul cop ocist lui et le cheval, et l'espee coula jusque en terre, et la moitié dou chevalier chaï a destre et l'autre a senestre.

Quant li autre sarrazin virent ce cop, si lessierent Marsille a pou des siens, et s'en foïrent. Dont vint Rollant, si se feri entre les sarrazins qui Marsille avoient enclos, et feroit a destre et a senestre et acraventoit quanque il ateignoit, et Marsille s'en cuida foïr; mes Rollant l'ocist a .j. cop. Là furent ocis li cent compaignon, et Rollant meïsmes fu navrez de .iiij. lances, *et de haches*, d'espees *et de darz*, et tant fu feruz de pierres *et defroissiez de maces*, que a painnes eschapast il.

Quant Baliganz sot la mort de son frere, si s'en foï. Baudoyn le frere Rollant, et Tierri son escuier, s'en aloient par le bois muçant ça et là, et autres crestiens, et li autre passoient les porz. Mes *Charles*, qui ja les avoit passez, ne savoit pas que avenu estoit. Rollant, qui las estoit de la bataille qu'il avoit fete touz seus, tristes de la (fol. 174 b) mort, affliz et malmis des plaies dont il avoit mout, s'en vint au mieulz qu'il pot jusque au piez *des porz* de Cire touz seus, et descendi jouste une pierre de marbre, desouz .j. arbre en .j. pré mout plain d'erbe. Encore avoit il sa bone espee Durandal. Il la trest et tint en sa main, et l'esgarda, [et] a grans pleurs et a criz dist, *ainsint conme nous entendons par les paroles Tierri son escuier qui l'oï et le tesmoigna*. Et dist Rollant en sa plainte:

"La bone espee tres bele, la riens que je plus amoie en l'enneur de droiture! Tres ferme de force, de poing [d'or] et de heult d'yvoire blanche, resplan-

dissant, de croiz d'or, et par desus avironnee des hauz nons nostre seigneur, trenchant et agüe sus toutes autres espees, et riche de la vertu nostre seineur; a qui avras tu mestier d'ore en avant, qui te tendra mes? Ja ne sera veincuz qui t'avra, ne ne doit craindre son anemi, ne fantosme ne li puet mal fere, car tu es aceinte de la divine aïde Dieu. Par toi est destruite la gent sarrazinne, par toi est essauciee la deité, et la loi Dieu et la loi crestienne, et le glorieus non nostre seigneur est par toi essauciez. Espee tres beneüree, a qui nule ne fu onques pareille ne ja mes ne sera, cil qui te fist, ne fist onques la pareille. Qui de toi fu navrez (fol. 175 a) ne pot garir. Se tu d'ore en avant viens en mains de mauves, ne de couart, ne de sarrazins, certes mout 10 en serai dolenz." Par itex paroles se plaignoit il par ce que s'espee ne venist en mains de sarrazins; et feri en la pierre de marbre par trois foiz, pour ce que brisier la voloit. Que vous diroie je plus? En .ij. moitiez fendi la pierre, que onques l'espee mal n'en ot.

Dont conmença Rollant a sonner son cor, pour ce que aucuns crestiens qui fust ou bois repost venist a lui et fust a sa mort et preïst s'espee et son cheval. [....] Lors corna son cor par tel vertu que si grant alainne en issi, que le cor fendi par mi, et *si dist en et cuide que* les veinnes dou col Rollant li rompirent. Cele voiz dou cor em porta li anges jusques aus oreilles Charlemainne, qui ses tentes avoit fichiees, il et son ost, en une valee qu'en apele 20 la val (!) Charlemainne.* Et y avoit *.viij*. luies de là ou Roll[ant] gisoit vers Gascoigne. Dont vost Charles retorner pour secourre son neveu et ses genz. Mes Ganelon, qui bien savoit s'aventure, li dist: "Sire ne retornez, car Roll[ant] vostre neveu se[u]t bien chascun jour buisiner pour pou d'achoison. Et sachiez qu'il n'a ore mestier de vostre aïde, ainz chace a aucune beste par cel bois, et pour ce va il ore cornant." Ha, Dex! (fol. 175 b) tant sont mauves et felon li conseil de Judas. Rollant, qui mout avoit grant soif, se coucha a terre, et Baudoin son frere y vint. Et Rollant li fist signe qu'il avoit grant soif et qu'il li queïst de l'iave pour boivre. Baudoin ala ça et là, mes il n'en pot point trover, ainz revint a lui. Et quant il le vit pres de morir, si le 30 beney. Et ot poür que paiens ne venissent; si prist l'espee Rollant et monta sus son cheval et ala apres l'ost Charle(s). Quant Baudoin s'en fu partiz, lors y vint Thierri son escuier, qui li dist qu'il li garnissoit son cors de foi et de confession. Rollant avoit cel jor meïsmes, au matin, ainz qu'il entrast em bataille, reçu(t) *Corpus Domini* aus prestres de l'ost, *dont mout y avoit*. Et ce

estoit la costume que li esvesque et li prestre, le jour qu'il se *cremoient*, les conmenjoient. Rollant leva ses eulz haut et dist tiex paroles, *si conme Tierri le tesmoingne, qui le vit et oï.*

"Sire Jesu Crist, *pere esperitable,* pour qui foi et creance avancier j'ai mon païs lessié et ving en ces diverses contrees et estranges pour essaucier crestienté! Meintes batailles ai soufertes et fetes contre ceste gent mescreant par t'aïde, et fain et soif enduré, et en ai soufert plus que je ne diroie. A toi, Sire Diex, en cest (fol. 176 a) *point* conmant je l'ame de moi. Si veraiement conme tu daignas nestre de la vierge Marie pour passion sofrir et morir et
10 resouciter pour touz homes, si voirement delivre la moie ame de la voie d'enfer, et me pardone, Sire, ce que je t'ai mesfet, ~~et~~ reçoif m'ame et mez [1] en pardurable repos. *Tu ies cil qui nus cors ne prist; ainçois [i]es(t) enmi eulz vaillanz.* [....] Sire Diex, *qui deïs*: '*Je ne vueil mie la mort dou pecheeur, mes la vie*', je croi de cuer et rejehis de bouche que pour ce veuls tu trere l'ame de cest cors, que tu la faces vivre en meilleur vie. *Cest sens, cest entendement avra ele encore mout meilleur de ce que ele repose en cest cors.*" Puis prist la pel d'entre ses deus mameles et la char d'endroit son cuer, si conme Tierri le disoit. Puis dist criant et plorant: "Jesu Crist, filz Dieu et de la virge Marie! de tout mon cuer rejehis et croi et sai que mes rachetierres vit, [2] et au jour
20 dou juïse resouciterai [3] de terre, et en ceste char meïsmes verrai mon sauveeur." Einsint dit par .iij. fois. Puis mist sa main a ses eulz et dit: "Cist oeil le verront." Apres ouvri ses eulz et esgarda le ciel, et seigna son cors et ses membres et dist: "Toutes choses terriennes ne valent riens *au regart des esperiteux.* Car je (fol. 176 b) *voi* ce que eulz ne puent veoir, ne bouche dire, ne cuer penser, c'est la joie des cieuls que Dex apareille a ceuls qui l'aimment." Lors estendi ses mains et dist ceste priere pour touz ceuls qui estoient mort avec lui en la bataille:

"Sire Diex, la vostre misericorde soit hui esmeüe seur touz ceuls qui martire ont receü avec moi en la bataille pour ta loi essaucier, quar il sont mort
30 pour l'amor de Toi. Et Tu, vueilles eslaver les ordures de leur pechiez, et ne suefre que la mort d'enfer ait en euls part. Envoie tes anges seur euls, qui les ames en porteront et les ostent des painnes d'enfer et les metent en la grant clarté de paradis, si qu'il puissent avec Toi et avec tes sainz martirs

[1] *Ms.* met [2] *Ms.* uint [3] *Ms.* resoucitera

regner sanz fin, qui vis et regnes, Diex! Peres et Filz et Sainz Esperiz, *per omnia secula seculorum!* Amen."

A ces paroles s'en issi l'ame dou cors le glorieus martir Rollant, et fu portee des anges en la celestiele compaignie ou ęle sera parmenablement, par la merite *de sa destre*, et fu conjointe avec les sainz martirs.

Que vous diroie je plus? En dementiers que la beneüree arme de Rollant s'en issoit dou cors, je Tourpins arcevesques de Rains celebroie messe des feüs Dieu devant mon seigneur, en la] (fol. 177 a) valee Charlon, en la *sep[t]me* Kalande de Juing. *Et fu raviz en esperit* et oï chanz et sons mout douz en l'air, et ne savoie que ce estoit [. . . .] et montoient aus cieuls. *Apres ce* 10 *oï je granz ullemenz d'ours et de lyons et de chiens et de pors et d'asnes, et glatissoient et demenoient grant noise.* Et estoient maligne esperit qui estoient chargiez de proie. Je leur demandai que ce estoit qu'il portoient, et il respondirent: "Nos portons *ces genz* en enfer, et Michiex li arcanges avec ses anges emporte l'ame dou beneüré Rollant et de ses compaignons *avec nostre seigneur* em paradis." Quant je oi la messe finee, je ving a monseigneur le roy Charle et li dis: "Sire, sachiez que saint Michiel emporte l'ame de vostre neveu Rol-l[ant] em paradis, et li deable emportent l'ame de Marsille et des siens en enfer, *et li nostres sont sauf, mes je ne sai de quel mort il sont mort."*

En dementieres que je parloie au roy si fetement, es vous Baudoin sus 20 le cheval Rollant son frere; et aportoit son cor et s'espee mout dolanz. *Et Thierri vint apres,* et nous conta la bataille et toute l'aventure, et coment il lessa Roll[ant] gisant en costé le perron, et s'i penoit a la mort. Lors commença li (fol. 177 b) pleurs et li criz par tote l'ost. Et retornerent tuit. Premierement trovasmes Rollant mort, gisant envers, et tenoit les mains croisiees seur son piz. Li rois Charles se lessa cheoir seur le cors de si haut conme il estoit, a granz criz et pleurs et soupirs, et conmença ses poinz a tordre, et ses cheveus a tirer, et sa barbe a errachier, et sa face a esgratiner a ses ongles. Et conmença a plorer et a crier ensamble, et dist:

"Ahi, biau nies Rollant! destre braz de mon cors, enneur de France, espee 30 de joustice, hante qui ne pot onques fraindre, hauberc qui n'enpira onques, hiaume de salut; samblant de bonté et de coustume a Judas le Machabé, a Sanson de force, *a Saül et a Jonatas samblanz en mort;* chevaliers bien creanz,

sages em bataille, *forz seur les forz*, desfendierres de crestiens, murs de clers, *baston d'orfelins, escuz de vueves dames,* viande et refection(s) de povres et de riches, *amours de chevaliers, li sires d'armes,* relevierres et essaucierres de sainte eglyse, langue qui ne sot onques mentir, droituriers en jugement, quens nobles des [1] françois, dus et mareschauz des olz qui contre sarrazins chevauchoient! Pour coi t'amené je morir en estranges cόntrees? Pour coi te voi je ci (fol. 178 a) mort? Pour coi ne muir je avec toi? Pour coi m'as tu lessié vain et tristre derriere toi? Ha, las! que ferai je? Tu, vives avec les anges! Tu, aies joie en la compaignie des martirs et de touz les sainz! Sanz 10 fin je plorerai pour toi, ausi conme David plora et dolosa pour la mort son filz Absalon, et Saül et (de) Jonatas, ses bons amis! Tu t'en vas a Dieu et nous lesses ou monde! La sale de paradis t'est apareilliee, et nous remanons en vie de travail! *Biau nies Rollant, tu ne nous as tenu compaignie que .xxxviij. anz! Vierges et chastes ies montez es ciex!* De ce dont li mondes pleure pour toi, s'esjoist la compaignie des anges!" Par itiex plains dolosa Charles Rollant sont neveu tant conme il vesqui puis. Tantost fist li rois tendre son tref là ou Rollant gisoit *et chascuns plaint son ami.* Le cors Rollant fu tantost embausmiez [2] de mierre, et d'aloël par tout enoint, et [si] fist en grant luminaire en tour et son service hautement, mes ce fu a granz pleurs et a granz criz. 20 Et [si] fist en grant feu toute nuit par le bois, *et chascun quist son ami ou son parent, et firent fere leur service aus clers qui sivoient l'ost.*

L'andemain matin vindrent tuit armé ou champ ou la bataille avoit esté. Si troverent leur amis, *les* (fol. 178 b) *uns morz, les autres devorez, les autres qui vivoient encore, mes a mort estoient plaié.* Olivier fu trouvé gisant mort a terre, envers, estendu en croiz, lïez de quatre harz, par mains et par piez, a piex en terre fichiez, et fu encisiez de coustiaus des les ongles des mains jusque aus ongles des piez, et tous ses membres estoient defroissiez de maces et de bastons. Dont leva grant pleur et grant cri, que onques tel ne fu oï, que chascuns fesoit pour son ami. Tous les monz et toutes les valees 30 estoient plainnes de pleurs et de lermes et de criz et de doleur. Dont jura Charles qu'il ne fineroit tant qu'il avroit ceuls atainz qui ce avoient fet et eschapez estoient. Tantost les sivi avec sa chevalerie, *et lessa ceuls a pié pour garder les morz.* Charles chevaucha, et ses genz a cheval, et le soleil aresta ou ciel, et *dist en que* cil jourz fu aloigniez l'espace de trois jourz. Et

[1] *Ms.* souz. [2] *Ms.* embaussuniez (?)

trouverent les sarrazins jouste l'iave de *Bré* pres de Cesar(r)aguste. *Li .j. se reposoient, li autre menjoient.* Li rois et ses gens leur corurent sus et les ocirent touz, si en y ot .iiij. milliers. Puis s'en revint li rois en Roncevaus et fist porter toz les morz et les navrez jusque là ou li cors Rollant gisoit. *Guenes qui fu a Marsille mesagiers en ot grant blasme par l'ost.* Charles fist enquerre s'il estoit voirs qu'il les eüst traïz, et (fol. 179 a) fu seü et entendu qu'il les avoit venduz et traïs, par Tierri l'escuier, *qui l'en apela de meurtre, et il s'en desfendi par Pinabel son neveu.* Pinabel fu vaincuz *et fu lors traïnez.* Quant la verité fu seüe et esclairiee, li rois Charles conmanda que l'en liast Guanelon le traïteur a .iiij. chevaus par les .iiij. membres et le traïnast en 10 en .iiij. contrees, tant conme piece en porroit durer. Einsint morut Guenes *de laide mort, despite et vilaine.*

Apres ce apareillierent les cors de lor amis por em porter, li uns de mierre, l[i] autre d'encens, li autres de basme, li autres de sel; li autre en getoient fors les boelles et les saloient; li uns les em portoient em bieres de fust, li autre les portoient seur leur chevans et seur somiers, li autre seur leur espaules, li autre entre leur mains. Li autre les enfooient ilec en plorant, li autre em portoient leur amis en France, et li autre jusque là ou il leur covenoit [les] lessier pour la pueur. *Dont les enfooient par [la] voie ça et là ou il venoient.* 20

En celui tans estoient deus cimetieres *de haute digneté;* li uns estoit en *Aleschans a Arle,* et li autres a Bordiaus que nostre sires beneï pas les mains de .vij. arcevesques: (Li uns fu) Maximiens, esvesques d'Es, sainz Trophins (fol. 179 b) d'Arle, Paul de Nerbone, Saturnins de Tolose, Frontins de Pierregort, Marciaus de Limoges, Eutropes de Saintes. Mout de mors furent enfoiz en ces .ij. cimetieres, *et cil autre qui fureut mort devant [a] Mon Jardin en l'oratoire Charle.*

Rollant fu aporté en une litiere sus deus mulez et fu richement atornez, et vindrent jusque a Bla[i]ves. Là fu Rollant honorablement enfoï en l'eglyse saint Romain qu'il avoit edifiee, et si y avoit mis chanoines ruilez. Durendal 30 s'espee fu enfoïe a son chief, et a ses piez fu son cor mis *qui d'ivoire estoit, et si estoit croissiz.*[1] *Puis fu Roll[ant] en haut levé pour signe de sa proesce.* Et puis fu le cor d'yvoire aporté a Bordiaus en l'eglyse saint Severin. *Be-*

[1] *Ms.* croissuz (?).

neüree est l'eglyse saint Romain de Blaives, et la cité meïsmes, qui tel oste ont hebergié. A Belin le chastel fu Olivier enfoï, Gondebuef li rois de Frise, Ogier de Danemarche *qui rois estoit,* Arestains rois de Bretaigne, Garins dus de Loorainne, et meint autre. *Beneüré est le chastel de Belin et la mere eglyse qui tant bons ostes ont hebergiez.*

A Bordiaus en l'eglise saint Severin et ou cimetiere est enfoïz Gaifier *rois de Gascoigne,* Angelier dus d'Aquitaigne et Lambert roy de Boourges, Geliers, (fol. 180 a) Gerins, Renaut de l'Aube Espine, Gautier de Termes, *Guilliaume, Begues,* et avec euls *.v. mile d'autres.* Hoiaus li quens fu portez a
10 Nantes la cité. Quant cist furent einsint enterré, li rois pour salut et pour redempcion de leur ames dona *.x.* mile onces d'argent et autretant de besanz d'or aus povres, en la remembrance de Judas Machabieu, et (li) dona la terre toute qui siet a .vj. liues en viron, a l'eglyse saint Romain *de Blaives,* et le chastel, et ce qui y apent, *et la mer prochaine, et ce qu'il y avoit en franc aluef,* pour l'ame de Rollant; et conmanda aus chanoines que d'ore en avant ne feïssent service pour nul home fors tant seulement por l'arme de son neveu, de ses compaignons, et de touz ceuls qui furent avec lui mort en Roncevaus. Et chascun an, le jour de leur passion, revestissent .xxx. povres pour euls, et si leur donassent a boivre et a mengier, et .xxx. messes chantassent, et .xxx.
20 sautiers leüssent, et feïssent plain service de morz en remembrance de ceuls qui furent ocis en Roncevaus et es autres batailles d'Espaigne. Li chanoine qui adont estoient l'otroierent ainsint, et jurerent a ainsint fere chascun an. *Et l'eglyse le creanta pour ceuls qui revendroient au servise de l'eglyse. Et* (fol. 180 b) *ainsint l'ont fet les uns apres les autres.*

Apres ce li rois Charlemainne* *a toute s'ost* se parti de Blaives et s'en ala par mi Gascoingne et par Toulouse et vin*drent* a Arle la cité. Et là troverent il les bergoingnons qui d'euls estoient departi en Roncevaus. Et par *Orliens* et par Toulouse estoient venuz a touz leur morz et leur navrez qu'il portoient en litiere sus les chars avec euls, pour enfoïr *par les chans*
30 ceuls qui morz seroient. En cel cimetiere fu enfoïz Estouz de Lengres, et Salemons, et Sanses li dus de Bergoigne, *Ernaut de Biaulande, Auberi le Bergoignon, Guimarz,* Estourmiz, Othes, Thierriz, Yvoires, Bernarz de Nubles, Berengiers, Naimes dus de Baviere, et .x. mile d'autres. Costentins li prevolz de Rome en fu portez par mer a Rome *enfoïr, avec ses romains et avec ses plu-*

seurs barons. Pour les ames de ceuls dona Charlemainne* .ij. mile mars d'argent et autant de besanz aus povres d'Arle et [d]'ailleurs.

Puis venismes a Vienne *tuit* ensamble. Et ilec, pour les travaux et pour les painnes que je avoie eües, remés je, *arcevesques Tourpins,* pour sejorner, car mout estoie traveilliez en Espaigne. Li rois Charlemainne* mes sires, qui mout estoit afebloiez par les travaus qu'il avoit eüz, s'en rala a Paris, et ses genz avec lui. Dont asambla il de ses esvesques et de ses barons (fol. 181 a) *et par leur conseil s'en ala a saint Denis.* Et rendi graces a Dieu *et a saint Denis* qui force et pooir li avoit doné de sous metre a soi la loi et la terre des sarrazins. Dont dona a saint Denis toute France en alue, ausi conme 10 saint Pol et saint Climent li aposteles li avoient einçois donee. Et conmanda que touz les rois de France et les esvesques qui estoient *(venu et)* a venir, fussent obeissant a Dieu et a saint Denis, et que nus rois de France ne fust corounez d'ore en avant sanz son asentement, ne esvesque ne fussent [receü] a Rome ne dampné. Apres ce, quant il ot mout doné, si conmanda li rois que chascuns qui tenoit meson en France donast quatre deniers a l'edifiement de l'eglise. Dont s'estut li rois devant le cors saint Denis et pria pour touz ceuls qui ces .iiij. deniers donroient d'ore en avant, et pour touz ceuls qui leur païs avoient lessié et avec lui s'en estoient alé en Espaigne combatre aus turz et avoient deservi par leur martire la corone des ciex. *Et si* 20 *dist: "Sire saint Denis! je vous conmant l'ame de Rollant mon neveu, et de touz ses compaignons. Vous qui estes en France nostre avoez de la loi crestienne, soies avec leur ames vers Dieu nostre pere! Sire saint Denis, toute enneur terrienne vous ai rendue, et ore pren je congié a vous." Il se leva* (fol. 181 b) *einsint dou moustier lermoiant, et touz li pueples plorant, qui le conveoient a Paris.* La nuit apres aparut s[aint] Denis au roy en avision, et li dist: "J'ai prié pour trestouz ceuls qui donront quatre deniers a m'eglyse chascun an; et pour Rollant ton neveu et pour touz ses conpaignons requis je pardon de touz leur pechiez a nostre seigneur. *Et il le m'a otroié dou tout."* L'endemain le raconta Charles devant les genz. Puis avint que qui donnoit les 30 .iiij. deniers de bon cuer et de bon gré, qu'il estoit frans saint Denise, pour ce qu'il estoit [frans] de touz services par le conmandement le roi Charlemainne*; et par ce si furent touz François et la terre Franche [nomee], qui devant estoit apelee Gaule. Puis s'en ala li rois a Ais *a la chapele,* et fist iluec faire les bains d'iave chaude et bien atrempee. Et fist fere l'eglyse nostre dame sainte Marie

a Ais, et l'aorna d'aornemenz d'or et d'argent, et la fist peindre d'estoires anciennes et de noviax testamenz(!) et de viez. Et son palès meïsmes fist peindre de toutes les batailles qu'il avoit fetes en Espaigne et ailleurs, et fist apres peindre *le pooir* des .vij. arz tout.

Gramaire fu premiere fete qui est mestresse de toutes les .vij. arz, et qui nous demoustre et enseigne coment en doit (fol. 182 a) escrire les figures et asambler. *Par cest art sont li clerc adroit lisant et entendant es eglyses et ailleurs, et par ce sevent il entendre ce qu'il lisent; car sanz gramaire aprendre ne puet nus savoir clergié.*

10 Apres est Musique, qui les clers enseigne et aprent les divers chanz a chanter, et par tel art est le service Dieu mout embeliz. Et fu trouvee par voiz d'anges, et par li esperons nous les nostres voiz estre comparees a celes des anges qui devant Dieu chantent.

Dialetique est apres, qui les clers enseigne a desputer l'un a l'autre, et connoistre le voir dou faus et le faus dou voir, et le bien dou mal.

Rectorique est apres, qui nous enseigne a droit parler et par beles paroles, et rent l'aise aus clers bien parlanz et belement et haut et bas.

Geometri est apres, qui nous enseigne les mons et les valees a mesurer et les hauz et les bas, et toutes les amples terres, et par la furent contees et 20 devisees premierement les *luies* d'un leu a autre.

Arimetique est apres, qui nous enseigne le pooir de conter. Qui bien justement le set, si doit savoir quantes pierres il a en une haute tour, et quanz (fol. 182 b) grains il a en .j. muy de blé.

Aristologie est apres, qui devise le pooir et le cours des estoiles, et enseigne les choses qui sont a venir. Et si enseigne les cheances et les mescheances des rois et des autres genz. [....] Et chascune de ces vij. arz a une *fille souz soi, des queles Fusique est une, qui fet connestre les maus.*

Apres ce, *ne mie lonc tans, si* fu conmise a moi la mort mon seigneur Charle par verais signes, et oez conment: Je Tourpins arcevesque de Rains, si 30 conme je estoie a Vienne .j. jour dedenz l'eglyse devant l'autel, si fui raviz ausi conme en esperit. Je disoie mes prieres a Dieu et estoie en cestui siau-

me dou sautier qui conmence: *Deus, in adjutorium.* Lors si oï compaignie de chevaliers passer devant moi, et s'en aloient vers Loorainne. Quant il furent presque touz passez, si en y choisi .j. plus noir d'un mor, et aloit mout en sus des autres. Je li demandé: "Ou alez vous?" "Nous alons, dist [il], a Ais *la Chapele,* a la mort Charle, pour l'ame a porter en enfer, se nous poons." Je dit a celui: "Je te conjur, de par le non dou grant Dieu qui vit, que, quant tu et ta compaignie auroiz fet [la voie], que vouz revenez par ci par moi." Dont s'en alerent si tost, que a painnes oi je finé le siaume (fol. 183 a) que je disoie, quant il furent revenu. Je dis a celui a qui je avoie parlé premierement: "Dites moi que vous avez fet." Cil respondi: "Neent, car Jaques 10 li apostres le nous a tolu, car il mist em balance tant de pierres d'eglise[s] qu'il avoit fondees et tant de bo[i]s et tant d'aornemenz d'or et d'argent, que plus poise son bien que son mal, et pour ce l'en porte saint Jaque, et le nous a tolu." Donques s'en alerent. Ainsint soi je certainement la mort Charlemainne* a ce jour que s'ame estoit portee es ciex par l'aïde saint Jaque. Car le jour meïsmes que je parti de lui a Vienne li avoie je prié que, se il pooit estre, qu'il y envoiast certain mesage. Car des lors qu'il parti d'Espaigne amaladi li rois, et fu mors ou jour et en l'eure que je oi veüe l'avision de lui. Si fu en la quinte Kalande de Fevrier, en l'an de l'incarnacion Dieu le Pere .viij. c. et .xiiij., et fu enfoïz en l'eglyse madame sainte Marie *la reonde* a Ais *la Chapele* qu'il avoit 20 fondee et edifiee. Je Tourpins oï deviser et soi les signes qui estoient avenuz devant, et si furent tel:

Le soleil et la lune par .vij. jourz furent converti et mué; ses nons qui fu escriz et painz *a or musique* (!) sus le chancel de l'eglyse, par soi meïsmes esfaça; li porches qui estoit entre la sale et la (fol. 183 b) chapele par ou en aloit a l'eglyse, chaï le jour de l'acenssion devant sa mort; .j. pont de fust qu'il avoit fet fere et haut et grant, a Maience, par .vij. anz, s'en ala touz aval l'iave; devant le roy meïsmes, si conme il s'en aloit d'un leu en autre, oscurci et atenebri li jourz, et une flambe passa devant lui et vint vers destre et passa a senestre; li rois en ot tel poour qu'il chaï de son cheval *d'une part,* et *par la regne qu'il tenoit d'autre part* le releverent si compaignon et si chevalier. 30 Et puis que cil signe avindrent ne vesqui il pas granment. Bien puet en savoir, et je bien le sai, qu'il est en la celestiele compaignie; et par lui savons nos que grant aumosne et haute et bele est de sainte eglyse fere edifier.

C. Bons est li biens que nous nous racontons .j. grant miracle que Diex fist por Rollant et pour sa priere a sa vie. Rollant avec grant plenté de gent avoit asis Granopole et y fu a siege bien .vij. *anz;* .j. jour li vindrent nouveles que li rois Charles ses oncles estoit asis *de sarrazins en une tour a Nourmaise en la contree [...] de .iiij. rois et de gandlois* et de sesnes et de frisons *et d'autres genz assez.* Charles a cel tans que je di manda Rollant son neveu (fol. 184 a) qu'il le secoureüst et delivrast. Rollant fu moult angoisseus de son oncle secourre, et mout dolenz estoit, quant ainsint li couvenoit lessier le siege ou il avoit tant fis(?) et tant traveillié et pené, et volentier l'eüst mise a
10 la loi crestienne. *Moult doit estre bien par tout loee la valeur de Rollant, et bien doit en ouvrer si conme il ouvra et là et ailleurs.* Par trois jourz et par trois nuiz fu il là en oroisons, qu'il ne menja ne ne but, *se pou non.* Et apela Deu en s'aïde et dist: "Sire Diex, qui en *trois* (!) parz trenchas la rouge mer et conduisis par mi le peuple Israël, et trebuchas le roy Pharaon en cele mer avec toute s'ost; Sire Diex, qui le mur de Jerusalem feïs cheoir par le son des buisines, sanz ce que nus les atouchast; Sire Diex piex et verais! destrui les murs et abat de ceste cité par ta poissance, et destrui la gent païenne qui ne te croient, ou tu, fez qu'ele soit convertie a ta loi, et sachent qu'il n'est Dieu fors Toi!" Que diroie je plus? Par la volenté nostre seigneur
20 avec la priere de Rollant fondirent li mur de Granopole, et li païen furent pris et achetivé et mort, et *li auquant furent baptisié.* Rollant avec sa gent s'en ala au secours Charlemainne* et le delivra et osta des mains aus sarrazins.

(fol. 184 b) Tourpins li bons arcevesques, martir nostre seigneur, apres la mort Charle, vesqui mout petit. Et demora a Vienne tant que par les doleurs et par les painnes que il avoit eües en Espaigne si amaladi et morut moult belement, et fu enfoï d'autre part de Rosne devers France, vers oriant, en une eglyse. Ses cors i fu trovez *au tanz* Eusepe le pape en .j. mout biau sarqueu et mout riche, et estoit vestuz de moult biax aornemenz conme arcevesques. D'ilec fu il ostez et aportez en une autre eglyse en la cité, et là est
30 il encore; et a la coronne des ciex, ce savons nos bien, car il l'aquist en terre. Et devons bien croire que cil qui reçurent martire en Espaigne et en Roncevaus sont coronné devant Dieu. Charlemainne* [et] Tourpins, pour ce s'il ne furent ocis en Espaigne, ne sont il mie mains parçonnier de la gloire Dieu, car li apostres dit que, "se il furent conpaignon (en Espaigne) en paines, ausi sont il conpaignon en desertes." *Rollant, cist moz nous dit autretant conme*

rolles d'escience. Oliviers senefie ber et verais escuz de misericorde, car il fu sages et hardiz et frans et deboneres seur touz. Charles senefie lumiere de char, car il fu seur touz rois posteiz, et sires deseur touz apres Dieu, tant conme il dura. Tourpins senefie ausi conme turcoples, sages et douz (fol. 185 a) *et biaus, car ledes œuvres haoit et vilainnes paroles, durement et mout amoit Dieu et cremoit.* En la .xvj. kalende de juignet est leur anniversaire. Adont doit en fere plenier servise pour euls des morz; et non mie tant seulement pour euls, mes pour touz ceuls qui *en Surie et en Grifonnie* et en Espaigne *et ailleurs* sont mort pour l'enneur Dieu avancier.

Ci poez vous savoir et oïr coment il avint en Espaigne apres la mort Charle. Uns granz sires que l'en apeloit l'aumaçour de Cordres vint avant et dit qu'il voloit avoir toute la terre que Charlemainne* avoit tolue aus Sarrazins. Dont asambla ses olz et ala toute la terre degastant par Espaigne ça et là, et vint jusques a monseigneur saint Jaque, et prist et roba quanque il trova en l'eglyse, et livres, et galices, et dras de soie, et toute rien. Et firent estables a leur chevax et firent leur besoignes par tout vilainement; por coi l'une partie de ceuls covint *morir. Car par desouz leur sailloit le sanc et les boelles*, par le conmandement saint Jaque, et li autre avugloient. Qu'en diroie je plus? Li aumaçours meïsmes fu en(tre)pris d'autretel maladie, et fu avuglez. Mes par le conseil d'un prestre de l'eglyse conmença a apeler l'aïde Dieu, et dist: "Li Diex des crestiens (fol 185 b), Dex *sainz Peres,* Dex sur toutes choses! Se tu me renz santé, je ne mesferé ja mes riens encontre toi, et renoierai Mahonmet mon Dieu, ne ja mes ou mostier saint Jaque rapine ne ferai. Ha, s[aint] Jaque, qui si granz sires ies! Se tu me renz santé, je te rendrai tout ce que je t'ai robé et mes genz ausi." Apres ce .xv. jourz fu touz gariz *et rendi a double ce qu'il i avoit pris, et aus eglyses et aus genz ausi.* Et issirent de la cité, et dist li amiranz que li diex aus crestiens estoit seur touz les dex poissanz, et saint Jaque estoit de haute merite. Li aumaçours s'en ala en Espaigne gastant [tout], tant qu'il vindrent a une vile qu'en apele *Ozius,* ou il avoit une eglise de saint Romain qui mout estoit richement aornee de vessiaus d'or et d'argent et de pailes. Li amiranz et ses genz roberent quanqu'il y troverent, et tout gasterent. Et quant hebergié se furent, uns dus de sa mesnice entra ou mostier saint Romain, et vit les coulombes de pierre riches qui soustenoient les mestres pilers, qui avoient les chapitiaus dorez. Par couvoitise

[1] *Ms.* kl'

prist cil .j. coing de fer et le feri entre les jointures. Et si conme il le feroit a force enz eles [1] a .j. mail de fer, pour l'or avoir dou piler, par la volonté de Dieu et de saint Romain devint pierre li chevaliers, et est encore d'autel couleur (fol. 186 a) conme sa quote estoit au jour qu'il devint pierre, *et dient li pelerin qui l'ont veüe que ele est de male oudeur et si put.* Quant li aumaçours le vit, si dist: "Certes mout fet a honorer et a douter le Dieu aus crestiens et li saint qui apres leur mort se vengent si malement de leur anemis. Jaques sanz teste me toli avant ier les eulz; Romains *cist autres* m'a fet une pierre d'un de mes chevaliers. Mes Jaques est plus deboneres que *cist* Romainz, car 10 Jaque me rendi santé et clarté, et *cist* Romains ne me veult rendre mon home. Il n'i a plus mes, fuions nous en de ci!" Lors s'en parti li aumaçours et toutes ses genz, ne onques puis en la contree saint Jaque ne retorna, ne onques puis nus sarrazins ne li osa mal fere.

D. [2] Si conme l'estoire le dit et aferme, Iulius Cesar envoia Nubilicus es cors cornvalois pour Espaigne conquerre, pour ce qu'il ne li voloient rendre treü. Et conmanda qu'il tuassent touz les homes, et aus fames ne feïssent nul mal. Quant il furent venuz en Espaigne, et il furent arivé, si despecierent et ardirent toutes leur nes a Bajole, et essillierent la terre toute jusques a Cesaraguste. Mes il ne porent aler avant, car cil du païs s'asamblerent et les vain-20 quirent, et les chacierent (fol. 186 b) hors dou païs, et assez en ocirent. Cil qui s'en foïrent s'en alerent sus la mer entre Nasres et Panpelune et Bajone, en la terre de Biscarre et d'Alerne. Et là firent mout forz chastiaus, et ocirent les homes et prirent lor fames, dont il orent puis enfanz. Cil enfant apres leur peres furent apelé Navars, et ce sont cil de Navarre. Et dist autretant navars conme 'non(s) verais', pour ce qu'il ne furent pas estret de droit lignage. Nadavre fu une citez qui fu en Aufrique, et y preescha saint Mahi l'apostre. Et de cele cité Nadavre si ont encor non cil de Navarre et avront tout jourz; car cil qui les en chasierent les nomerent einsint. Ci faut et fine l'estoire Charlemainne.

---

[1] *Ms.* ei (?) [2] *Ce dernier chapitre manque au ms. 1850; cp. les rubriques, ci-dessus p. 43, 12.*

[A continuer].

EN TIDSBILD

FRÅN

SEKLETS BÖRJAN.

INBJUDNINGSSKRIFT

TILL DEN HÖGTIDLIGHET,

HVARMED

PROFESSOREN I BOTANIK,

FILOS. DOKTORN

HERR **FREDRIK WILHELM CHRISTIAN ARESCHOUG**

KOMMER ATT I EMBETET INSTÄLLAS

AF

KONGL. CAROLINSKA UNIVERSITETETS

REKTOR.

UG

Som bekant, framträdde under sista hälften af förra seklet, vid sidan af den herskande förståndsupplysningen, och till en viss grad i motsats mot densamma, en känslosamhet, som ofta nog antog sjukliga former. Den kan visserligen återföras på Rousseau; men Rousseau sjelf var ett barn af tiden och tillmöteskom en tidsträngtan. Den förkonstlade rococobildningen väckte längtan efter ett naturenligare verldsskick; man drömde om ett förhistoriskt naturtillstånd, då menniskan var enkel, oskyldig och dygdig. Endast på känslans väg, ej på förståndets, kunde ett tillnärmelsevis liknande tillstånd uppnås, ty i känslan slumrade ännu den oförderfvade menniskonaturen. För Rousseau var känslan ofelbar, var menniskans rätta ledare. Att denna känslorigtning i sin reaktion mot det sunda förståndets öfvermagt samt inom tillbörliga gränser hållen var fullt berättigad, är icke tvifvel underkastad; den har äfven fruktbringande inverkat på literaturen och på naturuppfattningen. Men den innehöll frön till förvildning och föranledde i sitt urartande en sentimentalitet, hvilken som en farsot härjade Europa. Den satsen, att känslan har rätt, förde lätt till en förvexling af känslosamhet och moralitet. Man fann något förtjenstfullt, man fann en dygd redan deri, att man hade ömma känslor, att man blef rörd; och om man dertill gjorde en god gerning, gaf en behöfvande like "den sista tolfskillingen" [1], så frossade man i njutningen af sin dygd. Dermed stod i sammanhang ett af denna sentimentalitets svåraste lyten: sjelfförgudningen, den ständiga reflexionen på det egna inre och den deraf alstrade beundran för den egna förträffligheten och föraktet för alla, som icke voro lika ömsinta och känslosaliga.

"Den känslolöse är ej värd
Att känslans tårar se" [2].

---

[1] Se t. ex. Lybeckers "Den ensamme eller Hjertats filosof". Ups. 1795.
[2] C. Lindegren Saml. Arb. s. 285.

Att känslan ofta skulle sammanstöta med den hårda verkligheten, var lätt att förutse; den känslofulles hjerta var som ett ägg utan skal, ömtåligt för den minsta beröring; men i dessa kollisioner var den känslofulle nästan alltid det oskyldiga offret. Han kunde dock, äfven han, duka under för frestelsen, ja, han var just på grund af sin känslighet mycket lätt utsatt för denna fara, men föll han, visste han att äfven af samvetsförebråelsen bereda sig en källa till njutning; han störtade sig med passion i en sjelfanklagande ånger, kunde sjelfbehagligt fördjupa sig äfven i denna känsla samt finna sig i densamma mycket intressant. Ty i grunden var det dock icke så farligt med hans förseelser, hjertat var ändock ömt och godt, ögat fylldes lätt af tårar vid anblicken af likars nöd, och så var den känslofulle midt upp i sina utsväfningar ändock alltid dygdig. Men en följd häraf blef också, att lättsinnigheten, ja, rent ut sagdt, liderligheten ofta nog bildar denna känslosamhets föga tilltalande frånsida. Vi hafva på annat ställe lemnat en skildring af det sätt, hvarpå denna sjukliga tidsrigtning yttrade sig inom vår literatur på 1790-talet och vi hafva der namngifvit flera författare, som ur densamma hemtat sina ingifvelser [1]. Några föllo för den ett offer, då de i sin lefnad sökte omsätta sin verldsåskådning. Den mest betydande, rikast utrustade och derföre mest beklagansvärde af alla dem, hvilka i början af detta sekel dukade under för nämnda tidssjukdom, var dock CARL JOHAN LINDEGREN.

Hans fader var prosten och kyrkoherden i Lindesberg, d:r JOHAN LINDEGREN (1712—90), en lärd och allmänt aktad man. Muncktell i "Westerås Stifts Herdaminne" säger om honom, att han var "en exemplarisk lärare utan att väcka uppseende", samt att han "dog, som han lefvat, lugn". Modren, ANNA CATHARINA RABENIUS, dotter af prosten i Stora Tuna, mag. N. Rabenius, var född år 1726 och blef vid 31 års ålder gift med den då 45:årige prosten Lindegren. Hon var utrustad med goda själsgåfvor samt hade, för ett fruntimmer på den tiden, ovanliga kunskaper, men var i icke ringa mån berörd af tidens sentimentalitet och i skötande af sitt hus och sina affärer fullkomligt bortkommen. Nyssnämnde Muncktell förklarar henne vara "ett vittert fruntimmer, som, utom kännedom af lefvande språken, läste latinska poeter med lätthet och smak, men var oskicklig i hushållningen, så att hon, utan anhörigas understöd, skulle hafva

[1] "Sv. Vitterhetens Häfder" II. kapitlet "Småskalderna och Sentimentaliteten".

dött i misère.” Gjörwell kallar henne ”ett fruntimmer, högaktadt af alla kännare för dess vittra insigt och smak” [1].

På modren bråddes i snillegåfvor som i svagheter enda barnet, sonen Carl Johan [2]. Han var född 1770, åtnjöt i hemmet fadrens undervisning och inskrefs 1781, således vid 11 års ålder, såsom student i Upsala. År 1791, eller året efter fadrens död, tog han den filosofiska graden. Om Lindegren under hans Upsalatid känna vi ingenting; han tyckes dock icke trifts synnerligen väl vid lärosätet, ty längre fram skref han i en resebeskrifning:

”Bland de ställen jag mest hatar, sätter jag Upsala främst. Det gör mig ondt, att jag ej hinner spotta på hvar sten, jag der trampat, och säga en ohöflighet åt hvar menniska, jag der sett.”

Från Upsala begaf han sig till Stockholm och ingick i konungens kansli, utan att han dock på den vägen vann någon befordran. I stället störtade han sig in uti hvirflen af hufvudstadens nöjen. Såsom enda barnet har han tydligen af modren tidigt blifvit förklemad: hans ovanligt snabba uppfattning, hans rika själsanlag, hans känsliga natur voro för henne källor till glädje, stolthet och rika förhoppningar, och i hennes ögon inneburo de tillräckliga ursäkter för hans ungdomliga lättsinne, hvilket ju icke var så farligt, då ändå hjertat var godt. I Stockholm blef han såsom en angenäm och qvick sällskapsbroder uppburen i åtskilliga glada ungkarlskretsar och bragte kärleken och vinet flitiga offer. Redan då hade han gjort sig känd som skald; han hade skrifvit vers vid sin faders graf 1790 samt vid magisterpromotionerna i Upsala 1791 och 1794. I en dikt från 1792 benämner han sig ganska målande ”hjertats och begärens slaf”, och man finner, att han redan då, liksom allt framgent, kastades emellan utsväfningar och ånger.

”Jag kan ej bära dessa plågor.
Förtärd af ångrens tända lågor,
Förgäten af det milda hopp,
Jag nalkas evighetens stränder,
Och jagadt i ett villadt lopp
Jag söker lugn i dödens länder.

Lugna, stilla, tysta graf!
Göm mig undan mina öden.

[1] Muncktell Westerås Stifts Herdaminne II. s. 27. — Gjörwell Kongl. Bibl. Tidning. 1767. II.

[2] Biogr. Lexikon, artiklen *Lindegren*. — Hammarsköld Sv. Vitterheten. — Svenska Historiska Samlingar I. s. 6—12.

Vräkt omkring på lifvets haf,
Hjertats och begärens slaf,
Son af grämelsen och nöden,
Låt mig finna ro i döden."

Allmänna uppmärksamheten fäste han vid sig först 1795, då han skref och fick uppförda tvenne dramer i Kotzebues stil, *Den blinde älskaren* och *Den försonade fadren*, af hvilka synnerligast det senare vann mycket bifall och blef på begäran tryckt samt tillegnades Hertigen-regenten; det är öfversatt både på tyska och danska [1]. Edelcrantz, som då var andre direktör vid kongl. teatren, beslöt att åtaga sig den hoppgifvande unge dramatiske författaren. Han anställde honom 1796 såsom sekreterare i teaterkansliet med lön och bostad på Operahuset och använde honom derjemte såsom öfversättare för teatren. Men redan följande året hade Lindegren så i grund förstört sina affärer, att han från "Högvakten d. 20 Oct. 1797" kunde sända följande biljett till Leopold, som tyckes hafva bisprungit honom med lån:

"Allt är förbi — Ensam, glömd och öfvergifven, utan de nödvändigaste behof — utan pengar, utan vänner, utan humeur — min roll är spelt — Pjesen var en tragedi — Farväl — Förebrå mig ej — Du har säkerhet i min lön — och ränta i min gråtande tacksamhet — Jag svälter, fryser eller sörjer snart till döds, men alltid som din vän

Carl Lindegren."

Edelcrantz skaffade honom dock utlöst och ordnade hans affärer. Emellertid började Lindegren att 1798 utgifva veckobladet *Colportören*, mest för att derpå förtjena penningar, hvilket han också öppet tillstod i svaret på en recension af Silfverstolpe. Han säger der till öfriga tidningsskrifvare: "Vi lefva ju alla af glosan; låtom oss derföre icke för våra prenumeranter och köpare yppa vår hemlighet: under sken af att *upplysa* dem, skrifva vi ju alle för det kära brödet." I öfverensstämmelse dermed och för att vinna afsättning lade han an på att smeka sina medmenniskors sämsta lidelser. Utom inrikes nyheter, recensioner och vitterhet skulle tidningen innehålla sådana *dagens händelser*, "som händt femtio steg från läsarens hemvist", dock förbehöll sig förf. att kläda dessa händelser i drägt af en saga, en anekdot, en fabel, ett epigram och att i stället för de rätta namnen begagna Tirsis, Doris, Damon m. fl. Följden deraf blef, att hvarje historia, som berättades i "Colportören", innebar eggelse att gissa hvem, som dermed åsyftades, hvarvid gisningarne naturligtvis gingo åt skilda håll, föranledande mycken förargelse; en annan följd var, att Lindegren ådrog sig många

---

[1] Den danske öfversättaren var Jens Kragh Höst. (Se Klemming, Sverges Dram. Lit. s. 165). Enligt Overskou, har detta stycke icke i Danmark blifvit uppfördt.

fiender. Hvad tidningens innehåll angår, så finnes i den, oaktadt löftet, hvarken inrikes nyheter eller recensioner, med undantag af en anmälan af Münchhausens resor; vitterheten utgöres af några dikter och berättelser, och allusionsartiklarne äro färre, än man skulle förmoda, samt uppgår på sin höjd till 6 à 7. Föröfrigt fyldes bladet af anekdoter, mer och mindre utförliga, några ledande artiklar ("Om tillämpningar"; "Om handlens förmenta företräden"; "Dueller"), två sentimentala och lättfärdiga resebeskrifningar, två polemiska uppsatser, tre biografiska (Mirabeau, Suvarow och Potemkin) samt några öfversättningar. Stilen är mycket ojemn, emellanåt god, på andra ställen vårdslös och närmande sig ett sjelfsvåldigt samtalsspråk. Kongl. Förordningen af d. 26 Mars 1798, enligt hvilken utgifvare af icke privilegierade periodiska skrifter skulle skaffa sig privilegium, blef tidningens död; "Colportören" kunde icke erhålla privilegium, och måste följaktligen upphöra; dess sista nummer (n:o 30) är af d. 2 April 1798. Både i St. Posten och i "Läsning i Blandade ämnen" förekommo hvassa kritiker öfver "Colportören"; i den senare tidskriften var det Silfverstolpe, som tog den i upptuktelse och särskildt framhöll det omoraliska i det öppna tillkännagifvandet att artiklarne innehölle allusioner [1].

Under tiden hade Lindegren fortsatt sitt oordentliga lefnadssätt samt försummat sina tjenståligganden, hvarföre ock Edelcrantz fann sig föranlåten att tillsäga honom lemna sin befattning. Lindegrens bekymrade moder vände sig nu till Anna Maria Lenngren med anhållan om hennes bemedling. Fru Lindegren hade någon tid efter sin mans död emottagit anbud af sin syster, Margaretha Magdalena, enka efter hofgravören, direktör N. Suther, att bo på hennas egendom Farsta i Ytter Jerna socken i Södermanland; men med sonen, Carl Johan, ville fru Suther icke hafva att skaffa. Efter fru Suthers död tillföll stället hennes son, kapten Per Niclas Suther [2]; och denne upplät det fortfarande till vistelseort åt sin moster, fru Lindegren. Derifrån skref hon d. 20

[1] St. Posten 1798 n:o 39. — "Läsning i blandade ämnen" häftet n:o 9 och 10.

[2] Lindegrens dikt "Till min rika slägting" (Saml. Arbeten I. s. 259) är egnad denne hans kusin, hvilken tyckes hafva lefvat på stor fot i hufvudstaden. Han besatt en stor tafvel- och konstsamling, sannolikt i arf efter fadren; när efter hans död kreditorerna försålde hans lösegendom, omnämnde auktionsannonsen i Post-Tidningen hans "stora samling af utvalda målningar och porträtter, statuer, buster och vaser af bronz, marmor, bly och tackjern, piedestaler, åtskilliga sällsamma pjeser i guld, silfver, bronz, marmor, elfenben och trä, guld- och silfver-nipper, medaljer, antiker och carnioler m. m." Auktionen på dessa saker räckte sex dagar. (P. T. 1803 n:o 132, 143, 146). Han bodde i s. k. Sutherska huset vid Hornsgatan och innehade tvenne våningar derstädes.

Nov. 1798 ett bref till fru Lenngren, hvarur vi meddela några utdrag, karakteristiska för både mor och son, på samma gång de meddela upplysningar om den senares lefnadsförhållanden. Sedan brefskrifvarinnan förklarat, att hennes son ofta med henne talat om fru Lenngren, "med den aktning och sympati, som alltid förenar goda hjertan", bad hon att få "i förtroende" yttra några ord om denne sin son, samt fortsatte sålunda:

"Denne olycklige och älskvärde yngling har af naturen fått ett ömt, känslofullt och godt hjerta; uppfostrad på landsbygden i vänskapens och oskuldens sköte hos sina föräldrar, der han såg menniskokärlek och medlidande för de olycklige, handledd af en dygdig och upplyst fader, delades hans tid emellan studier, nyttiga samtal och glada ungdomsnöjen. Men ack! denna glada utsigt försvann; hastigt dog hans hulda fader, just då han som bäst behöft hans hjelp, råd och ledande; han hade ej fyllt 18 år [1]. Till påökning dogo vid samma tid hans farbröder i London samt alla våra närmaste slägtingar och vänner, af hvilka vi kunnat vänta ömhet och understöd. Kreditorerna togo vår lilla egendom, och det lilla jag besparade af mitt nådår, användes till fortsättande af hans studier i Upsala, lemnad till sig sjelf vid denna farliga ålder. Jag kunde ej mera bistå honom; nöden tvingade att hit taga min tillflykt, derest jag nu på femte året ätit ett tårstänkt bröd. Min son flöt sedan som vatten om stenar, utan tillflykt, utan hjelp; upplifvad af hoppet och kärleken till mig böd han till att draga sig fram och genom sitt snille göra lycka. Men nöd och behof tryckte honom. Min aflidna syster, hård och noga, tyckte det vara nog att gifva mig tillflykt och nekade honom all tillgänglighet. Det var just vid den tiden, som den ädelmodige och af mig in i döden vördade Edelcrantz lärde känna och drog honom in i samhället. Han gick således in i stora verlden, utan verldskännedom genom egen erfarenhet. Kanslirådets kärlek och ömhet hade ock visst gjort hans lycka, om han förstått att bevara denna skatt. Uppriktig, öppenhjertad och utan förställning, hatade han lasten och all slags bedrägeri och nedrighet; smickrad för sitt snille såg han ej annat än glada utsigter och den *gyllne tiden;* lättrörd och oförsigtig ville han hjelpa och tjena alla, och blef snart ett offer för *afund, bedragare* och *egennyttiga vänner.* Han ville lysa; hans utgifter öfverstego hans tillgångar; han föll — blef olycklig som yngling. Kanslirådet var nog ädelmodig att åter bistå honom. Han började sin veckoskrift: *Colportören.* Men detta blef hans första olycka; hans satiriska lynne uppeldades af ungdomslättsinnighet och oförsigtighet och andras illistiga inrådan, ehuru hans goda hjerta hade deruti ingen del. Stötte sig med folk och störtades ned i det djupa qval, förtviflan och elände, hvaruti han nu befinner sig. Han har förlorat sin ädelmodige beskyddares, kanslirådets, gunst och vänskap, utan att jag känner rätta orsaken dertill, mer än kanhända försummelse i sin syssla, som är ett stort fel, men dock kan botas."

Brefskrifvarinnan bönföll derpå hos fru Lenngren att medla hos Edelcrantz, på det sonen må återfå "syssla, lön och sina rum på operan, med samma förmåner, som voro honom lofvade och som han blef narrad att försaka" [2]. Hon

---

[1] Här gör Fru Lindegren sig skyldig till ett misstag; ty enligt alla samstämmande underrättelser var C. J. Lindegren född 1770 och fadren dog d. 10 Febr. 1790.

[2] Detta uttryck tyckes tyda på, att Lindegren skulle sjelf begärt afsked.

upprepade, att sonen vore en älskvärd yngling, som ej genom laster, utan genom "oförsigtighet och tillfälligheter" blifvit störtad i sin svåra belägenhet; hon försäkrade, att han nu af nöden och olyckan blifvit klok och att han skulle med fördubblad uppmärksamhet uppfylla sina pligter, om han blefve hulpen; nu "hade en djup melankoli och sorg förstört hans helsa, gjort honom nedslagen och förqväft snillets verksamhet."

Dessa försök att bemantla sonens fel och skrifva hans missöden på tillfällighetens och dåligt inflytandes räkning, vittnar väl om modrens outsinliga ömhet, men ock om hennes svaghet, på samma gång de lägga i dagen den moraluppfattning, som sonen synes med henne hafva delat.

Julafton samma år sände hon fru Lenngren sonens sista bref till genomläsning, emedan, såsom hon skref, det "bättre talar än allt hvad jag kan säga." Fru Lenngren, alltid god och hjelpsam, synes hafva åtagit sig medlarerollen och äfven lyckats att ställa allt till rätta. Men redan mot slutet af 1799 måste en ny brytning hafva varit förestående, ty i ett nytt bref till fru Lenngren af d. 20 Dec. skrifver den olyckliga modren om sina bekymmer och sina sömnlösa nätter samt ber henne ännu en gång fälla ett ord till sonens förmån "hos någon öm menniskovän." Hon yttrar:

"Min sons oförsigtighet har kastat honom i ett djup, hvarifrån han ej mer kan räddas. Hans obesinning, lättrördhet m. m. skymmer och ger en falsk dag åt hans verkligen goda och hederliga hjerta. Olycksomständigheter, utan hjelp och tröst, hafva ock skyndat hans öde. Nu är han förlorad, ingen syssla lärer han mera hoppas på, fattig och tärd af tysta sorger." [1]

Äfven denna gång tyckes nåd hafva gått för rätt, och följande året finna vi att Lindegren riktat scenen med icke mindre än tre nya teaterstycken: *General Eldhjelm, Kärlek och hemsjuka* samt *Lycksökaren*. Enligt Dahlgren skulle Lindegren år 1801 upphört att vara sekreterare vid teatren; men af en annons i Post-Tidningen, d. 20 Juni 1804, synes att då ännu kallades han "sekreterare vid kgl. spektaklerna" samt sorterade under Nedre Borgrätten. Vi känna sålunda icke med bestämdhet, när tålamodet trutit Edelcrantz och Lindegren nödgats lemna sin tjenst. Enligt Hammarskölds uppgift, skall han kring denna tid börjat skrifva Jacobinska visor, hvilka funnit en stor spridning och ansenligt höjt hans skalderykte. Att med anledning af dessa visor "hela Sverige började tala om Lindegren som en af fäderneslandets ypperste skalder", hvilket Hammarsköld påstår, torde dock innehålla en öfverdrift; men utan tvifvel har

[1] Dessa fru Lindegrens bref till fru Lenngren finnas i Svenska Akademiens arkiv.

han haft att fröjda sig åt rätt stor popularitet, ty dessa och dylika visor, hvilka under det på denna tid herskande trycktvånget i afskrifter genomflögo landet, sjöngos inom många kretsar med stor förtjusning; likaså är väl äfven sannolikt att Lindegren på grund af sitt lefnadssätt och sina gäldstuguöden varit en af dem, hvilka mest läto tala om sig, under det att derjemte hans sentimentala dikter kommo månget medlidsamt hjerta att klappa.

I Juli 1802 skrifver Choræus till Franzén: "Häromdagen mötte jag Lindegren med sin fru på gatan, men jag talade ej med dem. Hon är mycket vacker. Lindegren är nu ordentligare än förr" [1]. Hustruns namn var Beata Sofia Silfversvärd, dotter af major Carl Silfversvärd; modren, född Hjerta, var död vid dottrens giftermål. Detta giftermål ingicks sannolikt 1801, ty, enligt skaldens egen uppgift, föddes hans andra dotter d. 12 Mars 1803. Palmblad säger, att Lindegren "flera gånger genom lyckans gynsamma vändningar kommit i bättre läge"; möjligen har vid denna tid en dylik gynsam vändning inträffat, efter han kunnat tänka på att träda i äktenskap. Men om så varit, har han snart förslösat hvad han bekommit och ånyo råkat i betryck. I den 1805 utkomna första delen af hans "Samlade Arbeten" läses en "Romance", skrifven på gäldstugan till hustrun, och i den följande år utgifna delen finner man ytterligare tvenne gäldstugudikter, hvadan han sålunda mellan ofvannämnda tid och tiden för ingåendet af sitt giftermål måste hafva varit häktad för skuld. I den ena af de båda sistnämnda dikterna, med öfverskriften "Till ***", klagar han, att han sitter ensam, tröstlös, öfvergifven "inom dessa gallers verld"; hvarpå han fortsätter:

"Knappt jag hann den bittra kalken tömma,
Förrän nästan hvarje gammal vän
Tog till dagens lösen: Låt oss glömma
Denne vän, tills han blir rik igen."

Denna sista rad tyckes bestyrka att han förut varit i välstånd. För öfrigt säger dikten, att den ende, utom hans älskade Sofi, som tröstat honom i hans olycka, var den vän, åt hvilken sången var egnad, och hvilken sökt honom

"icke blott som andra hundra
För att se hur bysatte se ut —
Och på dessa galler stå och undra
Och traktera med ett glas till slut."

Den andra af dessa visor, "Till S...", börjar:

"Fåfängt dessa dystra galler
Stå emellan mig och dig.

[1] Rancken, J. Oskar I. "Michael Choræus" s. 52.

Månens milda stråle faller
Lika leende på mig.
Och S—s kyssar smyga
Som små lurendrejare
Genom dem, och mina flyga
Åter till den älskade.

— — — — — — — —

Äktenskapets ok ej trycker
Våra skuldror min S—i!
Jag mig än som fästman tycker,
Dig som fästmö glad och fri.
Och det evigt, evigt samma,
Ljussaxen af Hymens bloss,
Detta gnäll af Pappa, Mamma,
Tröttar, Gud ske lof, ej oss."

Om äktenskapets lycka är deraf beroende, att "det evigt, evigt sammas ljussax" icke kommer till användning, så sörjde Lindegren samvetsgrannt för sin och sin hustrus lycka genom beredande af ständig omvexling, ty ömsom tillbragte han sin tid på gäldstugan, ömsom i hemmet.

Enligt samstämmande uppgifter från flera håll skall Lindegren en tid varit egare af Farsta säteri; men huru dermed förhållit sig kan endast genom forskningar i vederbörande häradsrätts protokoller tillförlitligt inhemtas. Hans kusin, egaren af Farsta, d. v. majoren och öfveradjutanten P. N. Suther, gjorde på våren 1803 en resa till Hamburg och dog der d. 28 Juni s. å. Han hade då förstört en stor del af sin förmögenhet, och hans utländska resa uppfattades af kreditorerna såsom en flykt [1]. Under September—December månader försåldes hans till borgenärerna afstådda lösa egendom, och förberedelser vidtogos att äfven försälja den fasta. Men om Farsta uppkom rättegång emellan major Suthers borgenärer och hans arfvingar, hvilken rättegång ännu 1807 icke var afslutad. Under tiden har egendomen otvifvelaktigt innehafts af arfvingarne. Hvad angår Lindegren under denna tid, så blef han d. 20 Juni 1804, på egen begäran, af Nedre Borgrätten ställd under sin svärfaders, major Silfversvärds, förmynderskap,

[1] Genom en annons i Post-Tidningen 1803 (n:o 50) blefvo Suthers kreditorer sammankallade i Sutherska huset vid Hornsgatan "för att meddela kuratorerna instruktion"; kallelsen är dat. d. 19 April 1803; men d. 11 Maj 1803 lät Suther i samma tidning införa en förklaring, att han vid sin ankomst till Hamburg blifvit öfverraskad af att finna, det man, utan hans vetskap och lagliga hörande, tillkännagifvit, att han ämnade afstå sin egendom; han ville till fullo betala hvad han kunde vara lagligen skyldig. Sju veckor derefter var han död.

och kort derefter gjorde han konkurs. Men d. 5 Jan. 1807 tillkännagaf Silfversvärd i en annons, att han då "i det nogaste liqviderat" svärsonens skulder, men tillade, att så väl Lindegren som dennes mor ännu stodo under hans förmyndarskap, samt varnade enhvar att med dem inlåta sig i affärer. Medel hafva sålunda funnits till gäldande af skulden, och förmodligen hafva dessa till en del bestått i afkomsten af Farsta [1]. En annan inkomstkälla lemnade sannolikt Lindegrens "Samlade arbeten". Den 10 Juni 1804, således kort innan Lindegren blef ständ under förmyndare, offentliggjorde han en subskriptionsanmälan på dessa sina arbeten, i hvilken anmälan han säger sig beslutat att utgifva dem, "befald af sin närvarande ställning samt ömheten för en älskad familj." Dessa arbeten, heter det, utgifvas "utan alla anspråk på en högre poetisk förtjenst, men torde likväl roa och måhända gagna inom vänskapens, kärlekens och nöjets krets". En månad derefter, d. 9 Juli 1804, gör han reda för planen och säger, att han utom teaterstyckena skall lemna en "pluralitet af hittills i allmänhet mindre kända poemer, bland hvilka *de, som under senare tiders sorgsna öden blifvit inspirerade af en fars och makes känslor*, ej torde sakna allt värde för ömhetens vänner och bekante. Äfven som vissa gladare sånger, som här och der skola blicka fram som en solstråle bland molnen, födda af en vidgad kännedom af menniskor och tider, ej skola måhända misshaga den menlösa satirens (vänner?). Ett supplement till dessa två delar, bestående af vissa valda stycken, skall som en *desert* efter en kanske nog tarflig måltid slutligen utdelas till prenumeranterna — men blott till dem."

I båda dessa tillkännagifvanden uppmanas alla i hufvudstad och landsort, som hafva några dikter af L:s "fabrik", att sända dem till författaren, ty en samling, som han sjelf egt, hade förkommit. Men det har icke gått så lätt att få materialet samladt; ty de flesta af de upptagna dikterna äro från de närmast liggande åren. Att sålunda de kanske mest spridda sångerna icke af läsaren återfunnos i samlingen [2], innebar nog ett af skälen hvarföre, såsom Hammarsköld och Palmblad intyga, samlingen "med köld" emottogs; ett annat skäl till denna kallsinnighet har man att söka

[1] Förestående uppgifter äro hemtade ur annonsafdelningen i Post-Tidningen samt förf. benäget meddelade af v. bibliotekarien Aug. Palm.

[2] I Svenska Historiska Samlingar I. s. 7 heter det: "När hans skrifter skulle utgifvas och manuskriptet lemnas till trycket, hade han mycken möda att hopsamla det, samt påminna sig de personer, för hvilka han skrifvit och af dem anhålla om afskrifter; men derigenom blefvo äfven många af honom författade poesier af värde bortglömda och ej uti samligen införde."

i frånvaron af de i politiskt hänseende mest rafflande visorna, hvilka icke kunde tryckas. Dessa *"Samlade Arbeten"* utkommo i tre delar åren 1805—7; men deserten uteblef. Utom lyriska stycken intogos i denna samling Lindegrens äldre dramer, med undantag af *Den försonade fadren*, samt dessutom skådespelen *Doktor Petit, Skyddsenglen* och *Masken*.

Hammarsköld säger, att Lindegren 1810 "lät, i förmodan att på det sättet åter uppsvinga sig till sin forna ära, förleda sig till ett anfall mot Polyfem, men nödgades snart, utan att hafva förvärfvat sig några lagrar, draga sig ur striden." Hvad Lindegren afsett med sitt uppträdande, känna vi icke; men hvad vi veta är, att han icke saknade befogenhet för sitt handlingssätt, emedan han var den angripne. I n:o 18 af Polyfem inflöt en artikel: "Om tungusiska teatren (ur kapten Baggfots papper)", deri på Polyfems manér Stockholms aktörer och aktriser under förvridna eller anagrammatiska namn förlöjligades, och om pjeserna bland annat sades, att de flesta teaterstycken, som i Tungusien uppföras, äro öfversättningar af några kosteliga pjeser af den store abderitiske poeten *Thlaps* (Kotzebue), hvadan de äfven kallades *Thlapsodier*. "Man träffar väl äfven stundom", heter det, "några tungusiska original-thlapsodier, såsom t. ex. *Den försonade modren, General Glödhatt* m. fl., men hvilka äro så precist lika de abderitiska urbilderna, att man, utan anvisning på titelbladet, icke skulle veta annat, än att de voro fria öfversättningar. Alla dessa Thlapsodier äro författade i obunden stil, ömsom så pöbelaktigt tokrolig, ömsom så blomsterrikt svulstig, att det är en glädje att höra och läsa dem." I harmen öfver detta anfall skref Lindegren en broschyr: "Till Sjökapten Baggfot i anledning af dess Historiola om Tungusiska teatren i n:o 18 af Polyfem" (1810). Vi hafva icke sett denna skrift, men af Polyfems svar i n:o 25—26 finner man, att Lindegren mest klandrat, att Polyfem utpekat personer under diktade namn, en förebråelse, som har en underlig klang i f. d. Colportör-redaktörens mun; derjemte lär han förespeglat Baggfot möjligheten af ett kok stryk. Polyfems svar, skrifvet af Livijn, har sin förnämligaste udd deri, att den vänder Lindegrens klander tillbaka mot honom sjelf. — När polyfemisterna väl engång fått fast i den arme Lindegren, släppte de honom icke; i n:o 43 förekommer han under namnet *General Glödhatt*, och i "den tungusiska tragicomedien Rimmarbandet", af Atterbom, spelar han en hufvudroll under namnet *Stupidobex* och tår, synnerligen i noterna, uppbära mycken smälek.

Stor var icke den ära, polyfemisterna skördade genom denna polemik, ty Lindegren var vid denna tid redan temligen djupt sjunken. Hans svärfar

hade visserligen lyckats till större delen betala hans äldre skulder, men det ofvannämda tillkännagifvandet af d. 5 Jan. 1807 tyckes visa, att Lindegren då var på god väg att samla sig nya. År 1808 d. 25 Nov. dog fru Lindegren på Erstaberg, nära Södertelje, och på samma ställe vistades i början af 1809 hennes son. Om Sutherska kreditorerna vunnit processen om Farsta, eller om Lindegrenska familjen afhändt sig egendomen, veta vi icke, men vid denna tid synes icke Lindegren hafva innehaft den [1]. Med 1809 blef också hans ställning allt betänkligare. Det ekonomiska betrycket synes hafva varit i tilltagande, och detta så väl som hans oordentliga lefnadssätt föranledde mången huslig scen, hvilken i sin ordning gjorde den vackra hustrun tillgängligare för förförares lockelser, och deraf föddes svartsjuka och nya scener. Kortligen, sistnämnda år befans skilsmessa nödvändig [2], sannolikt föranstaltad af hustruns slägtingar; samma år i Maj nedlade Silfversvärd sitt förmynderskap, och Lindegren blef åter berättigad att "sin egendom sjelf råda" [3]. I anledning af skilsmessan skref Lindegren tvenne sånger: den ena, början de: "Farväl, Sophie, vi se hvarandra åter", säges vara författad vid utgåendet ur konsistorium; den andra börjar: "Suckar, böner, tårar, knäfall, sånger". Båda vunno en ofantligt stor popularitet, isynnerhet hos det täcka könet, sjöngos öfver hela landet och framlockade otaliga tårar.

För Lindegren bar det numera alltjemt utföre; på gäldstugan vistades han sannolikt sin mesta tid, åtminstone var han under åren 1812—1815 sällan, om någonsin, på fri fot.

Djupet af hans moraliska förnedring visa några från gäldstugan skrifna, nu i offentliga samlingar befintliga tiggarbref till hans gamla vänner och gynnare. Uti ett sådant till Wallmark af d. 7 Jan. 1815 undertecknar han sig: "En gammal olycklig och hungrig vän". En biljett till samma person lyder så:

"Här d. 28 Febr.

En *tolfva* är en million för mig,
En tolfva är och blir *det* blott för dig.

P. S. För Guds skull, jag besvär dig, låt ej gossen komma utan en enda slant tillbaka, annars blir jag förtviflad."

---

[1] TUNELD i sin Geografi säger, att Farsta 1807 tillhörde kapten Suther och sedan kgl. sekreteren Lindegren; den förstnämnde uppgiften är dock origtig, enär S dog 1803.

[2] Se Biogr. Lexicon, ny reviderad uppl. s. 429. — Hustrun skall, enligt uppgift i Anreps ättartaflor, hafva trädt i nytt gifte "med en vid namn Engman". Hon var född 1780 och dog 1846.

[3] Se en annons i Post-Tidningen d. 27 Maj 1809.

Men det bref, som nästan gör det obehagligaste intryck och visar honom i all hans ömklighet, är följande till hans frånskilda hustru:

"Här d. 1 April 1813.

I döden älskade Sophie!

Gud välsigne dig för min delicieusa middag. Jag eger nu hvarken humör eller styrka att rätt tacka dig! Men snart skall du få en bättre och redigare tacksägelse. Jag återsänder nu den ena hemtaren. För Guds skull låt mig få behålla den lilla till Lördagen. Ack! de grillerade äggen, och den sillen och köttet! Jag hade svält, om du ej förbarmat dig i dag. Och det brödet! Jag har litet brottom; jag har en grafskrift, som är beständ. Jag är derföre kort! Kyss Charlotte och Emma, klappa Ciganka [1] och vänta ett längre och intressantare bref nästa gång från din

olycklige vän

Carl Lindegren.

Servietten skall återkomma om Lördag. Millioner tack för den sköna skjortan! Ack, om du visste allt! —!!! Glöm ej en aldeles olycklig, men ändå ej nog straffad brottsling! Gud välsigne er alla!

Denna skrifvelse tarfvar inga kommentarier. Emellanåt lär Lindegren lidit så stor nöd att han icke haft något att äta, och en liten fosterflicka hos gäldstuguvaktmästaren brukade då dela med honom sin knappa föda. När hon lemnade sin fosterfars hem, skref Lindegren till henne en dikt: *"Afsked till lilla Christine"* [2].

Under vistandet på gäldstugan, synes hans hufvudsakliga sysselsättning hafva varit att rimma; än skref han på beställning begrafnings- och bröllopsdikter, än sammanrafsade han tiggarbref; sentimentala versar till hustrun omvexlade med andra, i hvilka hans ömhet är mera tvifvelaktig; dessemellan sammansatte han supvisor för att roa sina kamrater; en längre dikt, kallad "Tyska Prosten", utgaf han 1813; den är hållen i sagostilen, ledigt skrifven, på sina ställen qvick, men nästan planlös. Många af dessa dikter äro råa och simpla. På Lunds bibliothek finnes en samling af hans visor, alla tryckta i Gefle 1813; flera af dem äro äldre och förut utgifna, andra tyckas tillhört den uteblifna "Deserten", de flesta äro dock gäldstugufabrikater. I en visa till Sofi berättar han, att han ligger sjuk, och att sjukvaktarne intet högre önska, än att han måtte dö, på det att hans fru, som *fått en tunna guld*, måtte göra grafól. I en annan rekommenderar han hos henne sin hund Ciganka, som han sänder henne, emedan den svälter hos honom; han slutar så:

[1] Namnet på Lindegrens hund.

[2] Sv. Hist. Saml. I. s. 8—9.

"Då du henne ädelmodigt föder
Och med stek och kraftig soppa göder,
Gör du, evigt älskade Sofi,
Mycket godt emot dess stackars herre,
Som nu sliter tio gånger värre
Än då han var lycklig, gift och fri."

Slutvändningen är just icke mycket artig. Ändtligen d. 1 Maj 1815 slutade han på gäldstugan sitt ömkliga lif. Den siste April hade han till sin forne välgörare, brukspatron Björkman, skrifvit en reqvisition på

Några pennor, litet snus,
Liten god men svag kardus,
Några ark diverse papper,
För att hålla rimmarn tapper;
Kaffebönor några lod,
Socker efter ädelmod;
Noch en kortlek af de sämsta,
Som dock här blir den förnämsta;
Herre Gud! om härtill kom,
Litet brännvin eller rom,
För att tankarne justera;
Så behöfs ju icke mera,
Att en fattig göra rik.
Nödens vän, Er alltid lik,
Har välsignelse att vänta
Af en man som, fordom fet,
Nu är mager som en get,
Och att fylla olycksmåttet,
Seqvesterad på det slottet,
Som tar kropp och själ i pant,
Och der f—n är kommendant.

Apostill.

Budet medför tomma korgen;
Gör poeten ej den sorgen,
Att han, liksom friaren,
Får den lika tom igen!

Dessa rim afsände han jemte en korg på morgonen kl. 6 d. 1 Maj, men innan det efterlängtade budet hann återkomma, hade skalden aflidit kl. 10 f. m. af slag [1]. Han begrofs i all tysthet på S:t Maria kyrkogård i Stockholm; ingen minnesvård utmärker stället der hans stoft hvilar.

[1] I Sv. Hist. Saml. I, hvarifrån dessa uppgifter äro hemtade, säges, att L. liggande i sängen tillbragte tiden, då han väntade på budets återkomst, med att skrifva en i nämnde Saml. anförd Majvisa; men denna visa är tryckt redan 1813.

Denna framställning af Lindegrens lif och verksamhet gör säkert för läsaren lätt nog att bilda sig en föreställning om hans personlighet. Begåfvad med en öm och lättröd, men icke djup, känsla, var han af barndomen van att lyda dess tillskyndelser. Utan förmåga af sjelfbeherrskning, hängaf han sig åt ögonblickets intryck, och lät tanken på det förflutna och det kommande nedtystas af stundens njutningar. Wieselgren ser i honom endast ett offer för dryckenskapslasten; men det onda låg djupare, och dryckenskapen var blott en af symptomerna. I lif som i diktning brast honom sedlig hållning; förvända åsigter hade hos honom försvagat känslan af rätt och orätt och på vissa punkter utplånat gränsen emellan båda.

I sin hållningslöshet kastades han emellan otyglade sinliga njutningar och sjelfanklagelser. Han besjunger ena minuten kärleken och vinet, och den andra utropar han:

"Ensam lemnad i naturen,
Fins en uslare än jag?
Blott till qval och plågor buren,
Bannar jag min födslodag".

I en af sina vackrare dikter, "Fantask efter Mozartz musik", manar han sin hustru att med honom sluta sitt lif genom sjelfmord samt taga deras lilla dotter med, på det hon må bedja Gud om förlåtelse för fadren; och Gud

"Skonande glömmer
De ångrade brott,
Begångna på jorden —
Och mins och berömmer
Det ringaste godt".

Men hur mycket menskan än må förgå sig, så har hon dock i sitt goda, ömma hjerta till slut sitt gällande aflatsbref. Om detta sitt hjerta skrifver Lindegren:

"Du var likväl skapadt just för vänner
Öppet, känslofullt och svagt och godt,
Du vid andras plågor plåga känner,
Suckar, dömmer ej vid andras brott.
Ofta, ofta känner jag dig blöda,
Då jag nödens usla söner ser.
Ofta böd du mina tårar flöda,
Då jag intet kunde gifva mer".

En dikt, *Från pappa till dess lilla Emili,* uti hvilken vackra ställen omvexla med smaklösheter, är betecknande för hans sjelfbedrägeri. Den är skrif-

ven med anledning af dottren Emilis födelse, kort efter det makarne förlorat en äldre dotter, Clara. Han börjar med en naturalistisk skildring af sin hustrus barnsäng och hennes plågor, berättar sedan, att han, sittande vid sin lilla Millas vagga, sett hur den lilla systern Clara sjunkit ned på en silfversky från himlen, åtföljd af två små englar; först hade hon tryckt en kyss på den slumrande modrens läppar, samt hviskat henne i örat ord, hvilka skalden icke kunnat uppsnappa; sedan hade hon gått till vaggan och sagt till den lilla systern, att de dagar, döden beröfvat Clara sjelf, skulle systren få, hon skulle bli en trogen afbild af sin mor, men

"Likna pappa i hans hjerta bara;
Från hans lefnads grymma öden skall
Jag och dygden troget dig bevara,
Och din själ från fläck, din fot från fall.

Slutligen vänder sig den lilla barnenglen till fadren:

"Äfven du är god", hon vänligt sade,
"Och på lilla listan(?) tecknad här —
Och har många, många vänner glade
Att få se min pappa engång der.

Sörj ej, jag bevakar dina öden —
Jag står väl hos Gud — Han känner dig —
Och har gett befallning ren åt döden,
Att engång förena dig med mig".

Man har jemfört Lindegren med Lucidor och med Lidner. Men Lucidor saknar helt och hållet den sentimentalitet, som är så utmärkande för Lindegren; sentimentaliteten har Lindegren deremot gemensam med Lidner; men Lidner är en mera naiv natur, hvaremot Lindegren är starkt reflekterande. Lidner kan i medlidande med "uslingen" helt och hållet glömma sig sjelf; Lindegren förgäter icke ett ögonblick sig sjelf hvarken i medlidandet eller i utsväfningen.

Skalden Lindegren liknar menniskan. I besittning af en smidig formtalang söker han efterbilda än den ene, än den andre af samtida skalder. Så skrifver han sagor i Silfverstolpes manér ("Borgmästaren och Oxarne"), groteska genrebilder i fru Lenngrens stil ("Salig farbror Marcus Gräl"), barnidyller efter Franzén ("Lilla Calle"), ingendera misslyckade, bäst kanske dock den förstnämnda sagan, hvilken, då den trycktes i "Colportören", väckte rätt mycket uppseende. Värre var det, när han gaf sig till att imitera Shakespeare; denna imitation, ehuru berömd af Hammarsköld, förefaller oss som frukten af ett falskt och uppblåst patos, och är allt annat än Shakspearisk. Bättre har han lyckats med en

"Imitation efter Metastasio", hvilken är ett af hans bättre stycken. Hans ballader skulle äfven kunna räknas till hans imitationer. En af dessa, som börjar: "Jag vid min harpa sjunga vill", är oaktadt dess sentimentalitet rätt läsbar; hvaremot "Tilma" och tvenne andra, — den ena börjande: "Låt opp! låt opp!", den andra: "Der lemningen af kojan står" —, i sin sträfvan att väcka ömkan eller rysning slå öfver i det löjliga; den sistnämnda, som berättar

"En händelse så öm och svår,
Att hvem, som nekar den
En suck, en känsla och en tår,
Bör aldrig höra den;"

är af en nästan oemotståndligt komisk effekt.

Detta letande efter mönster, dessa försök att tillegna sig andras egendomlighet vittna om den osjelfständighet, detta eftergifvande för hvarje intryck, som äfven i lifvet utmärkte Lindegren. Dock har han sin bestämda poetiska egendomlighet, och denna röjer sig företrädesvis i en vek och öm känslofullhet, åt hvars uttryck han stundom lyckas gifva en poetisk form, ehuru den visserligen ofta slår öfver i blödighet eller utgör en hållningslös klagan vare sig öfver ödets hårdhet eller öfver hans egna, dessvärre, sjelfförvållade olyckor. Flera af grafdikterna äro i sitt slag rätt lyckade, t. ex.: "Vid Doktor J. Lindegrens graf", "Vid syskonen Regina och Jean Paul D'A—s graf", "Lilla Clara till sin gråtande mor"; den senare står dock på gränsen af pjunk. De bästa af hans öfriga stycken äro: "Den 15 Maj 1804", "Till Sofi, nyårsdagen 1803", "Hoppet", "Sång" (Ledsen och trött m. m.), "Öfver en kanariefågels död", m. fl.; härtill komma de flesta ofvannämnda imitationerna.

Öfverhufvud lida Lindegrens dikter af stor ojemnhet, så att ofta vackra och smaklösa ställen omvexla med hvarandra. Gäldstugudikterna äro af denna art. Ett annat lyte hos Lindegren är hans benägenhet att öfverdrifva; känslan antager ofta en rent konvulsivisk karakter, medan det å andra sidan är obestridligt, att, såsom Hammarsköld säger, "den störda inre harmonien ger sig tillkänna genom en vild, frambrusande hetsighet, hvilken rycker läsaren med sig och ger stycket en viss kraft". Hammarsköld yttrar om dryckesvisorna, att de äro misslyckade, emedan "man märker der icke den af Lyaios uppdrifna känslan, som ovilkorligt frambryter i häftigt svall, med dityrambisk glömska af alla andra förhållanden, utan en kall lystnad efter ruset, som antingen vill resonnera från sig alla invändningar emot utsväfningen eller bortgömma förebråelsen derför genom trugade varningar till måttlighet". Förmodligen måtse

härmed syftas på L:s otryckta och för oss okända dryckessånger, ty om de få sådana, som i hans "Samlade Arbeten" äro intagna, kan detta omdöme knappast sägas gälla. Ett par af dem, "Snart är din sällhets tid förfluten" och "Pressa drufvan, glaset fyll", äro ganska lyckade och finnas upptagna i flera antologier.

Inom dramat var Kotzebue hans förebild, och af honom har Lindegren hemtat mången god lärdom beträffande det tekniska. Denne produktive författare, oskäligt nedsatt af nyromantikerna, är obestridligen en af tyska literaturens största dramatiska talanger. I planens anläggning, i intrigens knytande och upplösning förråder han en fyndighet och en behändighet, som mera påminna om fransmannen, än om tysken. Med stor lätthet diktade han sina talrika stycken; skådebanan kände han i grund, och visste att med stor skicklighet anordna sina scener, förträffligt gruppera och åstadkomma slående effekter. Utan sådana egenskaper skulle han aldrig hafva lyckats, att, såsom han gjorde, beherrska scenen icke endast i sitt hemland, utan äfven i utlandet. Hans hufvudsakliga brister voro karakterslöshet samt brist på sedligt allvar och djup; dessa brister afspegla sig i hans författarskap, och dessa var det som hindrade honom att blifva mera, än han blef. Han fogade sig efter tidens smak och lynne, smekande äfven dess fördomar och dess missrigtningar; men derföre öfverlefde han icke heller länge denna tid. Hans lätthet att alstra öfvergick ofta till vårdslöshet, och så finner man i hans stycken verkligen poetiska ställen vid sidan om trivialiteter, lyckade qvickheter vid sidan om plattheter. Ehuru vida underlägsen i talang, har dock Lindegren med Kotzebue vissa likheter. Han har sålunda samma brist på sedlig hållning och samma förmåga att tillegna sig alla former; men då den sjukliga sentimentaliteten var för Kotzebue blott en form af de många, hvilka han upptog, emedan den behagade publiken, så hade Lindegren med sin sentimentalitet det djupaste alvar, enär den var bestämmande för hans hela lifsåskådning. Liksom hos Kotzebue omvexla hos Lindegren det rörande och det frivola; och samma realism i teckningen af hvardagslifvet, som utmärker mästaren, finna vi äfven hos Lindegren. Slutligen utvisa Lindegrens dramer flera af de tekniska företräden, som utmärka den tyske författarens arbeten; de äro i hög grad teatraliska samt skickligt anlagda för frambringande af den åsyftade verkan; karaktererna äro tecknade med raska konturer, men utan alla de finare skiftningar, hvilka endast för den skarpsynte själsmålaren yppa sig. I dramerna från Lindegrens senaste period röjer sig en sträfvan att något frigöra

sig från Kotzebues manér. Ja, Kotzebue blir till och med föremål för klander i skådespelet "Masken", der hjelten säger:

"Man bör inte vara så obillig mot den stackars kärleken. Gift och honing gömmas ofta i kalken af samma blomma — valet står oss fritt — är det då blommans fel om vi välja gift, då vi kunde välja honing?"

Och derpå svarar en hans vän, kapten Glad:

"Bravo! Alldeles à la Kotzebue — charmant — och falskt".

Men nämnda sträfvan lyckades icke rigtigt. Lindegren kände föröfrigt äfven det franska lustspelet som ock det engelska dramat; han hade läst Shakespeare, ur hvilken han emellanåt lånat motton till sina tillfällighetsstycken [1]; men något inflytande af den store engelsmannen märker man knappast, såvida man icke vill finna det deri, att Lindegren icke så noga håller på tids- och rumsenheten.

Hammarsköld yttrar, att man i L:s teaterstycken träffar "det Kotzebueska hvardaglighetsmaneret, der hunger och fattigdom och spenabarn skola tjena som medel att trycka på tårpåsarne hos läsaren och åskådaren, och der slutligen den ståndaktiga dygden, eller helst den af en öfverdrifven ömhet felande, men ångerfulla brottslingen, till lastens varnagel, belönas med bankosedlar; der andryga tanter och franska guvernanter, såsom omåttligt giftsjuka, skenheliga och vidskepliga, gifvas till pris åt galleriets hånlöje; der det hör till ordningen, att finna de höga och ädla tänkesätten hos kammarjungfrurna, och der alla vinklar af betjentsjälen med ytterlig psykologisk noggranhet utvecklas". Denna karakteristik är gjord väl mycket på fri hand. I ingen af sina pjeser begagnar Lindegren hunger, ja, näppeligen ens fattigdomen för att väcka medlidande [2]; spenabarn förekomma ingenstädes, men väl i två stycken barn om 7 à 10 år, de der genom sin naivitet äro beräknade att väcka åskådarnes ömma känslor. Det är icke heller rätt att påstå, det L. låter den ståndaktiga dygden eller den af öfverdrifven ömhet felande, ångerfulle brottslingen belönas med bankosedlar. Ingenstädes förekommer någon person, hvars ståndaktighet i dygden sättes på hårdt prof; och ingen af L:s hufvudpersoner felar af öfverdrifven ömhet. Lindegrens flesta hjeltar hafva en viss likhet med honom sjelf; antingen hafva de varit eller också äro de utsväfvande, men, om än aldrig så djupt sjunkne, hafva de alltid ett ömt d. ä. ett oförderfvadt hjerta, och derigenom blifva de räddade

[1] Se t. ex. Vid prosten Noræi graf d. 26 Sept. 1802.

[2] I "Kärlek och hemsjuka" förekommer en i torftiga omständigheter stadd officersenka, fru Elding, med sina tvenne barn, och denna torftighet framhålles i rörande syfte uti tvenne scener, men hon är en bifigur och förekommer blott i 2:a akten samt i en scen af 4:e.

och komma i besittning af den dyrkade, som lyckligtvis alltid är rik. I andra stycken har han af hufvudpersonerna velat skapa dygdeidealer, sådana han från sin ståndpunkt fattade dylika. Ett exempel är Wilhelm i "Den försonade fadren". Dennes handlingar äro väl ingalunda så mönstergilla, men djupt genomträngd af medvetandet om sin dygd, talar han om densamma hvarje ögonblick och riktigt slösar med de ädlaste tale- och tänkesätt, de der dock emellanåt hafva det fel, att deras moraliska renhet kan åtminstone ifrågasättas. Ett annat sådant ideal, men mera åt det praktiska hållet liggande, är öfverste Glower i "Kärlek och hemsjuka"; väl är han häftig och misstänksam, men han har detta ädelmod, denna frikostighet, som aldrig förfela sin verkan på publiken; i öfrigt har författaren utrustat honom med de egenskaper, som i mer eller mindre grad tillhöra hans älsklingsfigurer, och i hvilka han säkert fann en ursäkt för sina egna svagheter. "Hans hjerta", säger öfverstens älskarinna, "är godt och ädelt, men häftigt, vildt och lättrördt — ytterligt i alla passioner". Äfven Eldhjelm i pjesen af samma namn är en Lindegrensk mönsterbild, hvarom mera längre ned. — När älskarne i Lindegrens dramer hafva en biroll, äro de betydelselösa; så i "General Eldhjelm" och "Petit".

Att Lindegren till mål för hånlöjet framhåller andryga tanter och fransyska guvernanter, som äro omåttligen giftsjuka, skenheliga och vidskepliga, är icke heller fullt sant. Blott en guvernant förekommer i hans stycken, och denna är visst ej tecknad som giftsjuk; men när ett anbud göres henne, tackar hon och tager emot. Deremot är den andryga tanten en figur, som af Lindegren flera gånger blifvit anbragt; men hon är hvarken giftsjuk, skenhelig eller vidskeplig, utan hvad som i hennes person förlöjligas är bördshögfärden och svagheten för goda tonen; tanten är derjemte vanligen litet elak. För äldre damer, vare sig gifta eller ogifta, är Lindegren icke svag, ty nästan utan undantag skildrar han dessa löjliga. De komiska figurerna på karlsidan äro gemenligen militärer; dock är det icke på ståndet författaren syftar — några af hans ädlaste figurer tillhöra detta stånd —, utan snarare på den af kornetter, kaptener m. fl. representerade salongsbildningen med dess ytlighet och narraktighet. Af Rousseauska naturlighetsdogmen, ej mindre än af förderfvet inom de högre klasserna, särdeles i Frankrike, hade det blifvit en följd, att dygden ansågs tillhöra de lägre stånden, företrädesvis den med naturen i förtroligt förhållande stående landtmannen. Lindegren skattar något, men icke mycket, till denna fördom — att hos honom endast kammarjungfrurna hysa höga och ädla tänkesätt, är grundfalskt. Hans ädlare karakterer tillhöra så väl de högre klasserna som medelklassen; hvad

han väsentligen vänder sig emot och gör till skottafla för sin satir, är andrygheten, sällskapslifvets flärd, affektationen att vilja vara så fransysk som möjligt i tal och seder, samt först och sist den kalla beräkningen i dess motsats till känslan. Han uppställer som mönster den naturenliga, låt vara litet råa, bildningen, af hvilken han gifvit en bild i General Eldhjelm.

Af Lindegrens åtta teaterstycken äro sex förlagda till Stockholm, ett spelar i Frankrike och ett i Venedig. I de förstnämnda ingå visserligen rätt många konventionella teaterdrag, men dessemellan ser man dock, att han tecknat efter naturen, och för kännedomen af dåtidens hufvudstadslif äro dessa stycken icke utan värde.

Äfven Hammarsköld erkänner, att Lindegrens stycken röja noga bekantskap med teatren och alla dess tillgångar, skicklighet att göra effekt och genom ett klokt användande af de lättast i ögonen fallande medlen väcka en rörelse eller en uppvällning af känslan, om ock ytlig och hastigt öfvergående, samt att han har en ganska lätt dialog och ett flytande hvardagsspråk. Samme kritiker anknyter till detta yttrande en förebråelse mot direktionen vid kgl. teatrarne, hvilken vid den tiden (1819) lagt afsides Lindegrens arbeten, "som dock äro af äkta inhemsk tillverkning".

Hufvudfelen äro otvifvelaktigt den falska, resonnerande sentimentalitet, som ligger till grund för dessa stycken, som ock den tvetydiga moral, de predika. Vi gå nu att för dem i korthet redogöra.

Det äldsta, *Den blinde älskaren*, komedi i 2 akter, uppfördes första gången d. 28 Febr. 1795 och har till innehåll, att en baron låtsar sig vara blind för att pröfva styrkan af sin utkorades kärlek; hon, dotter af en rik brukspatron, består profvet och lyckliggöres med baronens hand. Baronen tecknar sig sjelf på följande sätt:

"Jag har sökt sällheten som ett bi söker honingen, sväfvande från blomma till blomma. Jag har ledsnat att söka den förgäfves. Jag är emellertid glad *att från alla dessa utsväfningar hafva hemfört ett rent och obefläckadt hjerta*, och det skall tillhöra min lilla Bina, och aldrig skiljas från henne".

Stycket har gifvits 20 gånger[1].

Den försonade fadren, dram i tre akter, uppfördes första gången d. 30 Maj 1795 och helsades då, såsom förut blifvit nämndt, med stort bifall.

---

[1] Denna uppgift, liksom de följande af samma art, är hemtad från Dahlgrens "Anteckningar om Stockholms teatrar" och afser endast representationerna i hufvudstaden.

Öfverste Stjernbloss hade, öfvertalad af sin högmodiga och rangsjuka syster, majorskan Högfeldt, beslutat gifta sin dotter Carolina med en grefve, som denna ej fördrog. Hon rymde då med sin älskare, en målare Wilhelmi, hvilken dock är son af en landsflyktig general Caroli, och emedan han är inbegripen i den öfver fadren fälda domen, nödgas dölja sitt namn och sitt stånd. Öfversten är okunnig om hvem det är, som bortfört hans dotter. "Tjust af kärlekens behag glömde Carolina i början följderna af detta förhastade steg"; men slutligen vaknade hos henne önskan att försona sig med fadren, som dock var oblidkelig, oaktadt alla försök till medling, som Carolinas bror, Fredrik, dristat företaga. Sju år hafva förflutit sedan Carolina rymt, och Wilhelmi är nu med henne och sin lille son Carl bosatt i samma stad, der fadren bor. Frun, förtviflad öfver fadrens hårdhet, är vid denna tid blottstäld för en kapten Strutz's förförelseförsök, hvilket dock mannen tager temligen lugnt. — General Carolis kamrat, den rättframme, bottenärlige general Eldhjelm upptäcker dock på ett oförklaradt sätt, att Wilhelmi är hans gamle väns son; han uppsöker denne, erbjuder honom sin hjelp och förer med sig till honom äfven öfverste Stjernbloss, likaledes en vän af Caroli. Wilhelmi visar denne sin svärfar, som icke känner honom, sina taflor, alla föreställande sådana ämnen, som äro beräknade att uppmjuka öfverstens hårda hjerta, och när han slutligen kommer till porträttet af Carolina och, sedan han först berättat hennes historia, aftäcker det, och fadren, djupt uppskakad, i porträttet igenkänner sin dotter, kommer denna in och kastar sig i hans armar, och försoningen försiggår. Carolis far har under tiden fått nåd.

Flera af dessa scener äro skickligt anlagda på att röra och hafva säkert icke förfelat denna verkan. Wilhelmi är rätt ett ideal i tidens smak; han är ädel och, som vi redan nämndt, håller långa tal, som flöda af de vackraste maximer. Han föraktar all verldslig flärd och fåfänga, finner sig lycklig med sin lott och sin ställning, likväl icke derföre att han uteslutande lefver för sin konst — på konstsvärmeri förstod sig icke denna tid; det kom med romantiken — utan derföre att han lefver för sin *dygd*. Han frågar sin hustru:

"Skulle du vilja återvända från den stilla boning, der friden och sällheten bo, till en verld, der du förgäfves skall söka dessa gudomligheter? .... Nej min ömma Carolina! Låtom oss fly lyckan och menniskorna; låtom oss draga igen gardinerna för vår lilla hyddas fönster, stänga vår dörr, och stoppa till alla draghål för lyckan, och då vi sedan höra stormarne rasa utanföre, kunna vi lägga handen på hjertat och säga: här är lugnt!"

En annan gång förklarar han, att om han återfinge sitt ärfda namn, sina fäders rikedomar och deras titlars glans, skulle han le och förakta dem.

"Och om lyckan ännu engång nalkades mig, så skulle jag taga dygden vid handen, lyfta min Carl på mina armar, och trycka min Carolina till mitt bröst och säga: se här min sällhet, jag behöfver dig icke falska Gudinna".

Men hur oklar Wilhelmi i sjelfva verket är i sin öfversvinneliga dygdekänsla, synes t. ex. när hans hustru benämner sitt förhållande mot fadren ett brott. Då utbrister den dygdige maken:

"Ditt brott Carolina? Det utgöres af ditt *hjertas stora dygd*. Du har föraktat högheten, du har uppoffrat dess villor åt en *dygdig kärleks behag*. Du har intet att förebrå dig, om ej det är ett brott att tänka ädlare, än sin far".

Här, som på många andra ställen i Lindegrens pjeser, kan man med kapten Glad utropa: "Alldeles à la Kotzebue! Charmant — och falskt!"

Stycket gafs icke mindre än 74 gånger.

En af personerna i "Den försonade fadren", General Eldhjelm, synes hafva vunnit publikens synnerliga gunst; ty Lindegren gjorde honom några år derefter till hufvudfigur i en efter honom uppkallad komedi. *General Eldhjelm*, komedi i tre akter, uppfördes första gången d. 11 Jan. 1800.

Generalen har från lågt stånd tjenat sig upp till sin nuvarande post, men bibehållit en naturlig rättframhet och enkelhet i sitt hela uppträdande; han är "en demant af första rangen, men rå och äkta, som han bröts ur klippan, utan slipning, utan facetter"; han begagnar icke galoscher och kommer i sociététen med smutsiga stöflor, gjorda af pump och tvära framtill; han skriker och larmar då han talar med damer; han har ingen aktning för den fina sällskapstonen och han kan icke ett ord fransyska. Han är gift med en älskvärd hustru af förnäm familj och har i huset en dennas gamla andryga och intriganta tant. Vidare har han upptagit en sin systerdotter, Lovisa, och för henne göra en hofjunkare och ett landtråd sin cour i den tro, att hon skall ärfva generalen. Men Lovisa älskar en sin barndomsvän, Monell, som äfven är i generalens hus, ovisst i hvad egenskap. Eldhjelm låter tanten och landtrådet intrigera, utan att låtsa sig märka det, och anlägger sjelf en kontramina, låter den springa, blottande båda intriganternas ömklighet och löjlighet, samt gifver Lovisa åt Monell, hvilken han erkänner som sin son, frukten af en ungdomsförbindelse.

Då generalen yppar hemligheten af Monells börd, skulle man tro, att denna öfverraskning icke för hans hustru vore så synnerligen angenäm, men långt derifrån; till läsarens förvåning kastar hon sig i Eldhjelms famn och utropar: "Bästa, älskansvärda man!" Ännu ett drag må vi anföra. Monell är ingenting, eger ingenting och gör ingenting; det faller honom icke ett ögonblick in att han bör söka sig arbete, för att i en framtid kunna försörja sig sjelf och sin Lovisa; han blott klagar öfver sitt hårda öde. När Eldhjelm öfverraskar de älskande och aftvingar dem bekännelsen om deras ömsesidiga kärlek, ställer han sig till en början missnöjd och frågar dem, om de tänka att lefva af väder och vind.

Lovisa.

"Min morbrors godhet!

Monell.

Herr generalens ädelmod!

Generalen.

Ja, godhet och ädelmod, ja! — Det är alltför vackra ord det der, men vet ni hvad de betyda på svenska? Jo så här ungefär: Jag Fredrik Monell, och jag Lovisa Hederman tycka så der smått om hvarandra och ville gerna bli man och hustru, om det vore möjligt, men vi ha ingenting, och kunna ingenting och äro lata till på köpet; var derföre så god och kläd oss och föd oss, herr general! så skola vi tacka er och bjuda er till fadder åt våra ungar — och så vidare. — Hvaba?"

Onekligen är denna öfversättning alldeles korrekt; men förf. tager sjelf parti för sina älskande. Den ömma Lovisa känner sig djupt upprörd af en sådan misstanka, som generalen uttalat, och utbrister, "nästan gråtande":

"Ni är för hård, min morbror. — Jag trodde er intet om det. — Vi ha förtjent förebråelser, men ingen förnedring. — Ni förkrossar oss.

Generalen (med mildare ton).

Nå, nå Lovisa — gråt bara inte — mente inte så illa —" o. s. v.

"General Eldhjelm" gjorde icke lika stor lycka, som "Den försonade fadren". Den gafs blott 28 gånger.

Lycksökaren, komedi i fyra akter, uppförd första gången d. 20 Juni 1800, behandlar ett för Lindegren synnerligen lämpligt ämne.

Svindler, som blifvit förskjuten af sin far på grund af sina utsväfningar samt ett "fel" eller ett brott, har efter sex års kringströfvande i utlandet, der han uppehållit sig genom spel och bedrägerier, återkommit till Sverige och anländer till en provinsstad för att der söka lyckan i skepnad af en rik enka, till hvilken han erhållit rekommendation. Han och hans trogne tjenare, Löpeld, sätta genast några bedrägerier i scen; men enkan befinnes vara hans ungdoms älskade, och sedan hon pröfvat hans kärlek genom att byta roll och kläder med sin kammarjungfru, räcker hon lycksökaren sin hand. Till staden anländer Svindlers far, som ångrat sin hårdhet och sörjt sig blind; han återfinner och försonas med sin son.

Denne Svindler är en äkta Lindegrensk figur. Han lefver af bedrägerier, han och hans betjent stjäla klädesplagg från resande, som ligga öfver natten på samma gästgifvargård, lura bönder på skjutspengar, spela falskt, m. m.; men — han för bok öfver alla han bedragit, för att, när han engång fångat lyckan, godtgöra dem. Hvari hans "ungdomsbrott" har bestått, får man icke veta, men hans trolofvade Carolina säger på ett ställe, att han ådragit sig förakt genom sitt utsväfvande lefnadssätt; dock tillägger hon:

"Stackars Wilhelm! med alla dina fel, under alla dina utsväfningar, var *likväl ditt hjerta aldrig brottsligt* — men du hade en hård far — han slet dig ur min famn, han jagade dig från sin åsyn — och du var för stolt att tigga nåd..... Ack! jag skall förlåta honom, blott hans hjerta är sig likt."

Förf. finner tydligen, liksom Carolina, ett bevis på sinnets ädelhet i sonens "stolthet" att icke vilja bedja den förorättade fadren om förlåtelse; ty han låter Svindler sjelf säga:

"Eller borde jag lågt och föraktligt tigga den nåd, som jag nästan egde rätt att fordra af ett fadershjerta".

Ännu några utdrag för karakteriserandet af Svindler, i hvilken figur Lindegren säkert i mycket tecknat sig sjelf! Sedan betjenten i 1 akt. 6 sc. lemnat sin herre, yttrar denne:

"Du har rätt, trogne gosse, hvarken du eller jag äro födda till skälmar. Det är hårdt likväl att genom följderna af ett enda fel se sin hela vackra lycka förstörd och störtas i ett djup af namnlöst elände. — — — Nöden, denne skapare af brott, har varit min beständige ledsagare, har redan till en del förstört mitt hjertas ädla böjelser, har vant mig att småningom anse lasten mindre stygg och dygden mindre skön, har lärt mig att hata menniskor och förakta mig sjelf. Återkommen fattig och okänd till mitt fosterland, hvart steg utmärkt af ett nytt bedrägeri, i behof af det nödvändigaste, nödgas jag ännu vara skälm för att lefva. O, min far! O, min Carolina! Er grymhet har gått för långt. — Ännu är ej brottet en vana för min själ — ännu svider mitt hjerta vid hvart offer jag ger lasten och bedrägeriet. — Men snart, snart! . . . jag är glömd, välan! jag skall också bjuda till att glömma. — Tystnen, j känslor af dygd och heder, som ännu talen i mitt bröst. Ödet har beslutat att jag skulle bli en skälm, och jag går med förtviflan att följa dess kallelse. — Ingen nåd mer för oskuld, rätt och mensklighet! Flickor, akten er oskuld! Rike, akten edra skatter! Jag förklarar krig mot hela menskligheten."

Sådan framställer sig Svindler sjelf vid pjesens början, och man finner, att det är på hög tid att han räddas, ehuru det onekligen talar godt för honom att han i sex år praktiserat som bedragare, utan att bedrägeriet blifvit för honom en *vana*.

Den trogne Löpeld är sin herres trogne afbild. Han yttrar:

"Också jag förstår hvad dygd och last är — och tro mig, herre! hvartenda knep vi begått tillsammans, har svidit lika mycket i mitt ringa hjerta som i ert..... men hvad förmår icke kärleken för en god herre hos en trogen tjenare? Det är intet så godt att se den, man älskar, lida nöd; *man kan lätt bli skälm genom ett för mycket godt hjerta.*

Svindler.

Du sade en sanning, kära Löpeld, som våra filosofer i sin höga moral aldrig kunnat drömma om."

Denna nyupptäckta sanning utgjorde nog en af hufvudpunkterna i den stackars skaldens eget moralsystem.

Genom sin spännande intrig och sina än komiska, än rörande scener gjorde emellertid stycket mycken lycka och gafs 33 gånger på Stockholmsteatrarna, samt bibehöll sig länge på landsortsscenen.

Samma år, som de två sistnämnde pjeserna uppfördes, gafs äfven *Kärlek och hemsjuka,* dram i fem akter, första gången d. 16 April.

Sir *Charles Glower*, engelsman och öfverste i svensk tjenst, plågas af hemsjuka, men qvarhålles af sin besvarade kärlek till Amalia, dotter till en narraktig kommerserådinna von Cours. Men plötsligen börjar han misstänka, att Amalia älskar en löjlig kapten Binner. Han blir svartsjuk, rasar, vill genast resa till England; men slutligen öfvertygad om grundlösheten af sina misstankar, stannar han qvar och blir Amalias man.

Det vill synas som om Lindegren velat i detta stycke försöka en ny genre, och utan att lemna sin vanliga grund och botten, hvardagslifvet inom den högre medelklassen, skildra passionen i större stil, än vanligt, och pröfva sina krafter

på en karaktersmålning. Var det månne studiet af Shakespeare, som här lockade? Men krafterna räckte icke till; han saknade den skarpa psykologiska blick, den finhet i teckningen, som den dramatiske karaktersmålaren icke kan undvara. Kärlek och hemsjuka äro de känslor, som skulle bilda den kollision, i hvilken Glower var ställd; men redan i andra akten har svartsjukan trängt båda de kolliderande magterna åt sidan och tagit dem båda i sin tjenst såsom plågomedel. Den blindhet och det misstroende, som svartsjukan föder, äro till öfverflöd målade, men framställningen saknar dock djup, oaktadt alla ansträngningar att gifva den ett sådant. Äfven plananläggningen är icke så lycklig som vanligt; det af Amalia och öfverstens vän påfunna medlet att bota Glowers hemsjuka befinnes i grunden vara alldeles öfverflödigt, hur mycket än det omtalas. Åtskilliga skefva reflexioner förekomma, och särskildt har förf. haft svårt att reda förhållandet emellan hemsjuka och fosterlandskärlek.

Stycket slog icke synnerligen an, och blef blott 9 gånger uppfördt.

Masken, skådespel i 3 akter, trycktes först 1806 i "Saml. arbeten", men synes icke hafva blifvit uppfördt i Stockholm [1], möjligen derföre att scenen vexlar flerfaldiga gånger i hvarje akt. Intrigen har likhet med intrigen i "Den blinde älskaren"; här är det dock älskarinnan, som sätter älskaren på prof, spelande dubbla roller och visande sig än vacker och dum, än intelligent och ful; såsom ful bär hon mask. Älskaren föredrar fulhet, qvickhet och älskvärdhet framför skönhet och dumhet; och så blir allt bra. För öfrigt har äfven denne älskare flere af de Lindegrenska dragen. Emellertid är stycket rätt fyndigt anlagdt och borde med några ändringar i dialogen ännu kunna ses från scenen.

Doktor Petit eller Operationen, skådespel i fem akter, gafs första gången d. 26 Mars 1803. Scenen är förlagd i Frankrike.

Presidenten Lamoignon är farligt sjuk af en halsböld; tvenne tillkallade läkare af medicinska fakulteten i Paris hafva förklarat honom räddningslöst förlorad, och hans enda hopp är, att den berömde doktor Petit måtte operera honom, mot hvilket dock de båda pariserläkarne protestera i fakultetens namn. Presidenten och hans hustru styras af den förres elaka syster, fru Rivaise; på hennes tillskyndan har presidenten kört bort en gammal trädgårdsmästare, som brutit af sig benet, och har vidare afskedat sin sekreterare, Boutin, emedan denne älskade och var älskad af hans dotter, fröken Clara. Innan Petit vill företaga operationen, för hvars lyckliga utgång han ansvarar, fordrar han, att trädgårdsmästaren skall pensioneras samt Boutin tagas till nåder och erhålla Claras hand. Slutligen beqvämar sig presidenten att gifva efter, och med orden: "Soli deo gloria! Bort med qvinfolken! Kom närmare, go' herrar! Nu skär jag er, herr President!" närmar sig Petit presidenten, och förhänget faller.

---

[1] Dahlgren upptager icke "Masken" bland de på Stockholms teatrar uppförda stycken.

De svårare lytena af Lindegrens sentimentala verldsuppfattning komma mindre i dagen i detta stycke än i de öfriga. Det är spännande anlagdt och väl lämpadt för scenen, hvarföre det också på 1840:talet omarbetades af fru Jeanette Stjernström och uppfördes under benämningen "Doktor Herman" på Mindre teatren. I sin första form är det uppfördt 22 gånger och i den omarbetade 10 gånger.

Skyddsengeln, skådespel i 5 akter, uppfördt första gången d. 8 Juli 1803, rörer sig i helt andra sferer, än de, der vi vanligen träffa Lindegren. Liksom Kotzebue från de naturalistiska familjemålningarne öfvergick till romantiska ämnen, så lemnar äfven Lindegren för en gång Stockholmssocieteten och förflyttar åskådaren till det romantiska Napoli med dess markiser, banditer, glädjeflickor och giftblanderskor.

Lord Belmour har mördat sin hustru, emedan han öfverraskat henne i en mans armar, och irrar sedan omkring på kontinenten förande ett utsväfvande lefnadssätt. Men hvar han befinner sig, följes han af en skyddande genius, som undanrödjer alla faror, betalar hans skulder m. m. Detta förmynderskap retar honom, han vill lära känna hvem, som så vågar behandla honom, och då han en dag i Neapel på samma gång varnas för banditdolkar, legda af en rival, och för gift, honom beredt af en älskarinna, med hvilken han knutit en löslig förbindelse, beslutar han att trotsa faran, för att skaffa sig visshet om hvem skyddsenglen är. Han upptäcker, att denne är hans egen hustru, som ej dött, utan blifvit återställd, och som är oskyldig, emedan det var en efter lång frånvaro hemkommen broder, som omfamnade henne, då hon öfverraskades af sin man.

Då Lindegren här varit hänvisad till sin egen fantasi, har han icke kunnat inlåta sig på någon teckning efter naturen [1]; älskaren är dock bildad efter samma mönster, som Lindegrens andra utsväfvande älskare, endast med den skillnad, att lord Belmours utsväfningar härleda sig ur melankoli och afse att döfva minnet. Granskar man närmare detta stycke, så finner man, att det hvimlar af både fysiska och psykologiska osannolikheter, men det teatraliska är med så stor talang utfördt, de beräknade effekterna så skickligt åstadkomna, att åskådaren villigt låter udda vara jemt och icke räknar så noga med möjligheterna. Kanske har L. icke i något af sina stycken visat en så stor teknisk färdighet. Till förhöjande af den romantiska verkan äro i en af akterna sånger inlagda, bland hvilka en, "Den lustige Alfreds romans" (Uppå de höga Alperne m. m.),

---

[1] När det gälde något, som låg utom hans vanliga erfarenhetssfer, tog L. det icke så noga med troheten. De förhållande, han skildrar i "Skyddsenglen", påminna nästan mera om Venedig än om Neapel, till hvilket senare ställe äfven Marcustorget, der sista akten spelas, är förlagdt. Likaså beskrifvas i "Den försonade fadren" taflor af Van Dyk och Rubens af den beskaffenhet, att det icke ens kunnat falla nämnde konstnärer in att måla dylika.

blifvit mycket spridd och länge sjungen. Skyddsenglen uppfördes på Stockholms teatrar 27 gånger, senast 1832, men ännu in på 1840:talet gafs den med bifall på landsortsscenen.

De här nämnda teaterstycken äro upptagne i Lindegrens "Saml. arbeten"; men dessutom har han skrifvit och fått uppförda: *Slängkapporna,* komedi i en akt (1801), *Recetten,* fars i 1 akt (1801) samt tvenne Epiloger (1795 och 1801) alla otryckta. Vidare har han under åren 1797—1801 öfversatt för kgl. teatrcn nio större och mindre stycken [1].

Enligt en uppgift i Sv. Hist. Samlingar skall Lindegren hafva mot slutet af sitt lif skrifvit ännu ett stycke, kalladt *Alfred eller den rike tiggaren,* dram i 5 akter, hvilket dock aldrig blef uppfördt. Är uppgiften tillförlitlig, finna vi, att hans fantasi ännu vid lifvets gräns helst sysslat med rikedomen och dess njutningar, liksom, enligt sägen, den törstige ökenvandraren vanligen drömmer om vatten.

Då vi kallat ofvanstående teckning en *tidsbild,* hafva vi icke dermed velat säga, att föremålet för denna teckning framställer en bild af tiden i dess helhet; Lindegren är endast en representant för en rigtning, egendomligt tillhörande denna tid. Denna rigtning var sjuklig, och det kan derföre icke förundra oss om läsaren skulle finna bilden föga behaglig. De andliga epidemierna hafva dock kraf på vetenskapsmannens uppmärksamhet lika väl som deras motsvarigheter i naturen, der forskaren med lika outtröttlig ifver skärskådar och undersöker det artfulländade och det missbildade, det friska och det osunda.

I och för uppodlandet af naturens mångfaldiga och olikartade forskningsfält har detta universitet, särskildt under innevarande sekel, inlagt stora förtjenster, och många äro de, som på detta arbetsområde förvärfvat sig ett i vetenskapens häfder berömdt och lysande namn. En af dessa har nyligen afslutat sitt arbete i universitetets tjenst. Efter 45 års verksamhet som universitetslärare har *Pro-*

[1] "Blaise och Babet", komedi med sång i 2 akter af *Monvel* (1797); "Richard Lejonhjerta", skådespel med sång i 3 akter af *Sedaine* (1797); "De ädelmodige bönderna", operett af *Monvel* (1797); "Allas vän", komedi i 5 akter af *Demoustier* (1798); "Rosen i Salenci", pastoral-komedi i 3 akter af *Masson de Pezay* (1798); "Grefve d'Albert", skådespel i 2 akter af *Sedaine* (1799); "Camilla", dram med sång i 3 akter af *Marsollier* (1800); "Juden", dram i 5 akter af *Cumberland* (1800); "Claudine", komedi med sång i 1 akt af *Deschamps* (1801). Se Dahlgren s. o. s. 649.

fessoren i botanik, Kommendören af Kgl. Nordstjerneordens första klass, Ledamoten af Kgl. Vetenskapsakademien m. fl. lärda akademier och sällskap, Med. och Fil. Doktorn Herr JACOB GEORG AGARDH d. 23 Maj 1879, på egen begäran, erhållit nådigt afsked. Universitetet känner djupt den förlust det genom hans afgång gör; men det är dock en tröst att veta, det endast lärosätet, icke vetenskapen, förlorat honom, och att så väl frukterna af hans verksamhet, som ock den ära, han genom dem förvärfvar, skola fortfarande komma detta lärosäte till godo. Säkert är det ock för honom, liksom det är för oss, glädjande, att han erhållit en värdig efterträdare i sin närmaste man vid universitetet, *Adjunkten i botanik, Ledamoten af Kgl. Vetenskapsakademien m. m. Fil. Doktorn* FREDRIK WILHELM CHRISTIAN ARESCHOUG, hvilken såsom lärare länge framgångsrikt verkat och genom talrika vetenskapliga arbeten förvärfvat sig allmänt erkännande och ett väl grundadt anseende, samt derföre, utan att han anmält sig såsom sökande, blifvit af sektion och konsistorium föreslagen och af Kgl. Maj:t d. 11 Juli 1879 i nåder utnämnd och förordnad till *Professor i Botanik vid Lunds Universitet.*

Om sina lefnadsöden har professor ARESCHOUG, på begäran, lemnat följande meddelande:

Jag, Fredrik Wilhelm Christan Areschoug, är född i Cimbrishamn d. 9 Oktober 1830. Mina föräldrar voro Handlanden P. J. Areschoug och Marie Louise Fallén. Efter i hemmet åtnjuten enskild undervisning och d. 27 Mars 1847 aflagd studentexamen inskrefs jag d. 29 Mars samma år såsom student vid det Karolinska Universitetet, undergick filosofie kandidatexamen d. 3 April 1852, disputerade pro gradu d. 25 April 1853 och promoverades d. 23 Juni samma år till filosofie doktor. Jag disputerade *pro venia docendi* d. 24 April 1854, kallades till docent i botanik d. 23 Maj samma år, disputerade för adjunktur d. 25 April 1857, utnämndes till adjunkt i botanik och botanices demonstrator d. 30 April 1858 och blef d. 11 Juli innevarande år utnämnd till professor i botanik vid detta universitet.

Under den tid jag varit lärare vid Lunds universitet har jag haft förordnande att vikariera för den ordinarie professoren i botanik en kortare tid af vårterminen 1856, h. t. 1862, hela läseåret 1863, h. t. 1865, alla vårterminerna åren 1866—72, v. t. 1874 och v. t. 1879. Under hösten 1873 höll jag på uppdrag af högskoleföreningens i Stockholm styrelse botaniska föreläsningar i nämnde stad. Sedan 1867 har jag varit lärare i botanik vid Alnarps landtbruksinstitut.

Dels på egen bekostnad dels med understöd af allmänna medel har jag företagit följande utrikes resor i vetenskapligt ändamål: 1855 till Istrien, Illyrien, Kärnthen och Steiermark, 1858 till Berlin, 1860—61 till Tyskland och Schweitz, 1867 till Tyskland och Frankrike, 1869 till Holland, Belgien, Frankrike och Tyskland, 1871 till England, 1873 och 1875 till Tyskland.

Utgifna skrifter:

Revisio Cuscutarum Sueciæ, Lund 1853 (disp. pro gr.).
Botaniska Observationer. Lund 1854 (disp. f. doc.).
Bidrag till Groddknopparnes morfologi och biologi. Lund 1857 (disp. f. adj.).
Botanikens Elementer. Lärobok för skolor. Lund 1863; andra uppl. Lund 1869.
Skånes Flora, innefattande de fanerogama och ormbunkartade växterna. Lund 1866.
M. W. v. Düben's Handbok i växtrikets naturliga familjer, andra omarb. uppl. Stockholm 1870.
Betraktelser öfvsr växtens bygnad och lif. Stockholm 1875 (Ur vår tids forskning).
Naturlära för Elementarläroverken, II. Läran om växterna. Lund 1875; andra uppl. Lund 1878.

I Lunds Universitets Årsskrift:

Bidrag till den skandinaviska vegetationens historia.
Om bladets inre bygnad.
Om den inre bygnaden af de trädartade växternas knoppfjäll.
Beiträge zur Biologie der Holzgewächse.

I Fysiografiska Sällskapets Minnesskrift:

Jemförande undersökningar öfver bladets anatomi.

I Vet. Akademiens Öfversigt:

Adnotationes criticæ de speciebus nonnullis generis Rumex.
Om Trapa natans och dess i Skåne ännu lefvande form. (Öfvers. i Journal of Botany 1873).

I Skand. Naturf. möt. Förhandlingar 1860 och 1868:

Om bastcellers ombildning i kristallförande parenchym.
Om de groddknoppalstrande växternas utveckling.
Om den europeiska vegetationens ursprung.

I Botaniska Notiser:

Om några Rumex-former.
Om Galeobdolon luteum Huds.
Betraktelser i anledning af Stud. Alfr. Nathorsts fynd af fossila högnordiska växter i de Skånska torfmossarne.
Om de skandinaviska Rubus-formerna af gruppen Corylifolii.
Om Rubus idæus, dess affinitet och ursprungliga hemland. (Öfvers. i Journal of Botany 1873).
Förberedande redogörelse för några undersökningar öfver bladets anatomi.
Ytterligare om Rubus idæus.
Om de mekaniska cellväfnaderna i bladet.
Om de i "Beiträge zur Biologie der Holzgewächse" använda benämningar för de olika slagen af grenar hos vissa vedartade växter.

I Landtbruks Akademiens Tidskrift 1876:

Om de tyska växtfysiologiska försöksstationernas verksamhet.

I Norges Flora, af A. Blytt:

Norges Rubi.

I ett ännu ej publiceradt häfte af fregatten Eugenies resa, Botanik:

Plantæ sub itinere navis bellicæ Eugeniæ a N. J. Andersson circa Guayaquil collectæ.

I 11;te uppl. af Hartmans Skand. Flora:

Skandinaviens Rubi.

I Verhandl. des Bot. Vereins für Brandenburg, 1860:

Tortula papillosa Wils., ein neuer Bürger der deutschen Flora.

I Botanische Zeitung:

Über gegitterte Parenchymzellen in der Rinde.
Über ein Paar Weihesche Rubi.

I de af Generalstabens Topografiska Afdelning utgifna Topografiska och Statistiska Uppgifter om Malmöhus, Kristianstads och Kronobergs län: Skildringar öfver vegetationen i nämnde län.

Dessutom mindre uppsatser, anmälanden och kritiker i Nord. Univ. Tidskrift, Pedagogisk Tidskrift, Bot. Notiser samt Skand. Naturf. mötets Förhandlingar.

Sitt nya embete kommer Prof. Areschoug att tillträda med en föreläsning öfver *Hufvudströmningen i våra dagars biologiska naturforskning.*

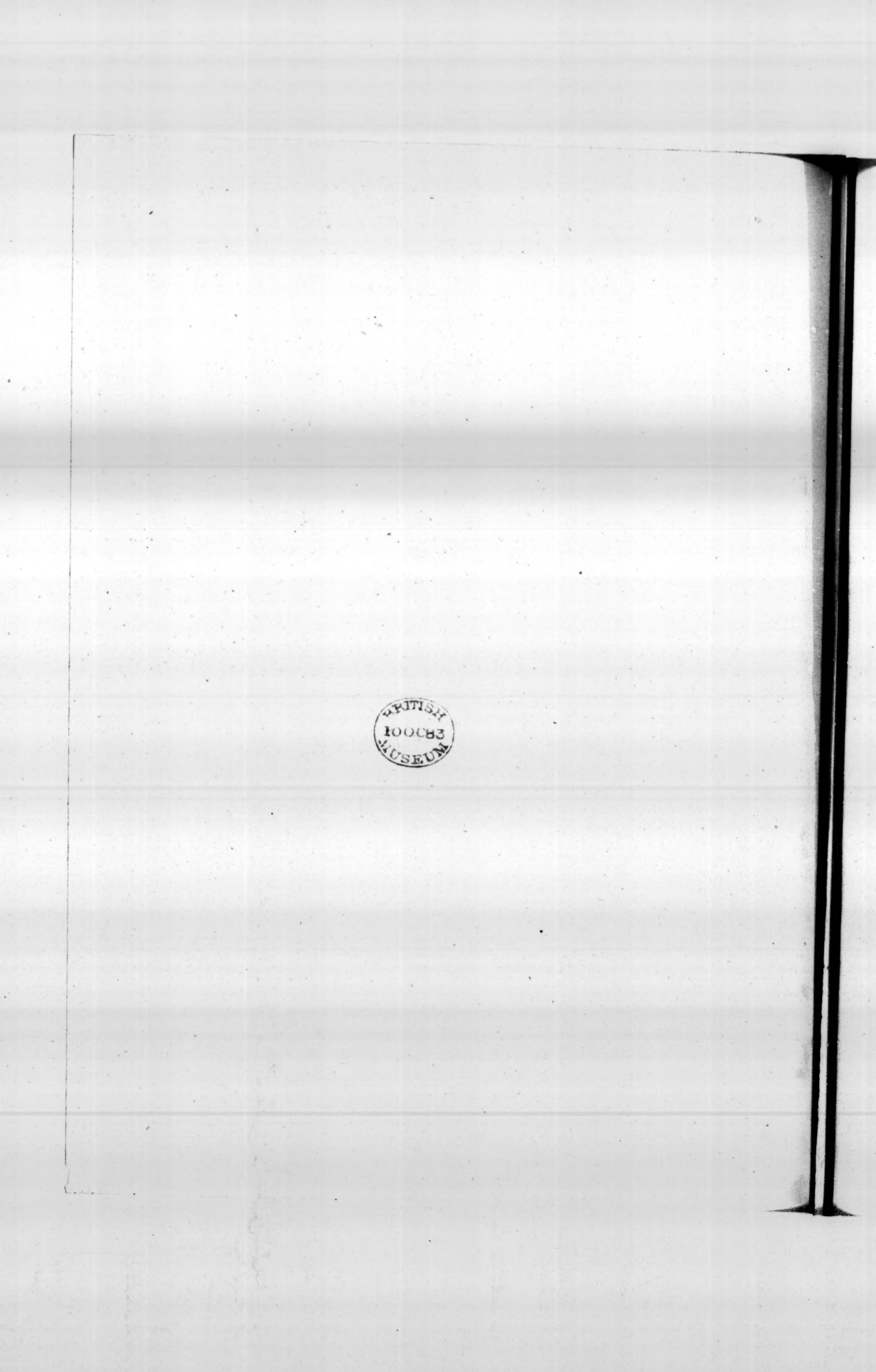
Vi hafva grundade anledningar till vår förhoppning att vid detta tillfälle få se närvarande Universitetets högtvördade *Kansler, f. d. Envoyén, En af de aderton i Svenska Akademien, Riddaren och Kommendören af Kongl. Maj:ts orden, Riddaren af K. Carl XIII:s orden, Riddaren af Kongl. Danska Elefanterorden, Ledamoten af Kongl. Vetenskaps-Akademien m. m. m. m., Juris Utr. och Filos. Doktorn Herr Grefve* HENNING HAMILTON; och torde detta, så vidt vi veta, vara första gången någon universitets-kansler bivistar en professors inställande i sitt embete vid detta universitet. Vördsamt anhåller jag, att *Universitetets Prokansler, Biskopen i Lunds stift, Kommendören med stora korset af Kongl. Nordstjerneorden m. m., Teol. och Filos. Doktorn Herr* WILHELM FLENSBURG täcktes med sin närvaro hedra denna fest, till hvilken Universitetets Lärare, Embetsmän, Tjenstemän och studerande ungdom samt vetenskapens Gynnare, Idkare och Vänner vördsamt och vänligen inbjudas.

Samlingen sker i Konsistorii Sessionsrum Måndagen d. 22 Sept. kl. 1/2 11 f. m., och afgår processionen derifrån kl. 11 f. m. till Akad. Föreningens festsal.

Lund d. 20 Sept. 1879.

Gustaf Ljunggren.

INBJUDNINGSSKRIFT

TILL

FILOSOFIE DOKTORS-PROMOTION

OCH

DEN DERMED FÖRENADE FESTLIGHET,

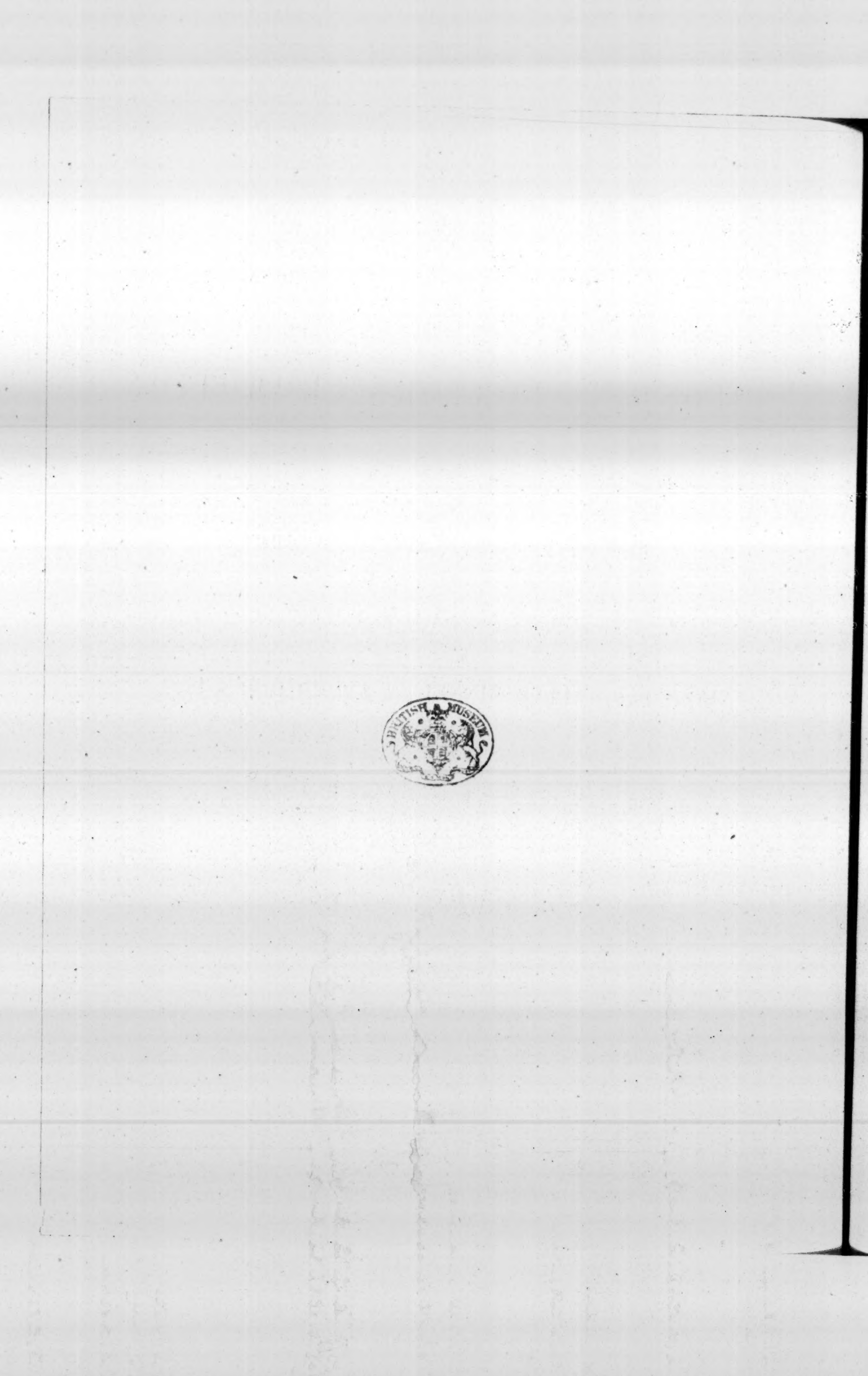
HVARMED FILOSOFISKA FAKULTETEN

HÖGTIDLIGHÅLLER MINNET AF PROMOTIONEN 1829,

MÅNDAGEN DEN 31 MAJ 1880,

AF

FAKULTETENS DEKANUS.

Innevarande år skulle efter de under en lång tidsföljd också i lag bestämda trienniiperioderna vara tidpunkten för en af dessa högtidliga Filosofie Doktorspromotioner, som länge utgjort ett betydelsefullt moment i vårt Svenska Universitetslif och hvartill vid utlandets högskolor knappast finnes något motsvarande.

Hvad som ej minst bidragit till det lifliga intresse, hvarmed dessa promotionsfester såväl af Universitetet sjelft som af den utom stående allmänheten omfattats, är det sammanhang, hvari de länge ställts med de ett halft århundrade tidigare hållna, i det de ännu qvarlefvande bland de dervid promoverade till jubeldoktorer kreerats, på samma gång de unga kandidaterna efter öflig sed doktorsinsignierna emottagit.

Den promotion, med hvilken den under år 1880 infallande skulle på detta sätt sammanhöra, är den äfven i andra afseenden så särskildt minnesvärda af år 1829 [1]).

Emedlertid hafva, som väl är bekant, förhållandena med afseende på våra gamla promotionsfester blifvit väsendtligen andra än de förr varit. Utan afseende på de ofta upprepade skälen för och mot promotionernas fortsatta bibehållande, var det, såsom väl är bekant, i första hand den ändrade examensordningen af 1870 med kandidatexamen utbytt mot på en gång kandidat- och licentiatexamen, hvarigenom, på samma gång den senare ej behöfde betraktas som den förras sjelfskrifna fortsättning och afslutning, promotionsfrågan åtminstone så till vida inträdde i ett nytt skede af sin utveckling, att det tydligen, under sådana förhållanden minskade antalet af till promotion berättigade, såsom redan i det första promotionsprogrammet på 1870-talet blef särskildt framhållet måste antagas medföra en i samma mån minskad benägenhet för promotionernas

---

[1]) Då mellantiden utgöres af 17 triennier, kommer den tydligen alltid att med ett år öfverskrida det halfva århundradet.

anställande på förut öfligt sätt. Det afgörande steget togs dock först, då med de nya universitets-statuterna af 1877 den bestämda tidsföljden, hvari promotionerna skulle efterträda hvarandra, ej längre blef i lag föreskrifven, och på samma gång åt fullkomligt tillfälliga omständigheter öfverlåtet att afgöra, huruvida Filosofie Doktorspromotionerna, sådane de af föregående generationer till oss öfverlemnats, öfverhufvudtaget skola efter detta förekomma eller icke.

Enligt de nya statuterna medgifves dem, som genom aflagda prof gjort sig berättigade till Doktorsgradens vinnande, att till doktorer promoveras, "antingen med lämplig högtidlighet då de dertill i tillräckligt antal sig anmäla, eller ock så, att de vid läsårets slut å dag, som Fakulteten utsätter, af vederbörande dekanus till doktorer offentligen utnämnas."

Promotionen af 1877 blef också, såsom ock af årets promotor såsom sannolikt angafs, den sista med fullkomligt bibehållande af den gamla ordningen, utan afseende på de mer eller mindre oväsendtliga förändringar i ceremonielet, som tid efter annan förekommit, och hvarpå promotionen såsom högtidlighet betraktad i allmänhet snarare vunnit än förlorat.

Hade den gamla ordningsföljden äfven derefter fortfarit, skulle vid promotionen 1880, jubelpromotionen till 1829, antalet promovendi utgjort till det aldra minsta 19. Då alldeles samma tal tidigare förekommit omkring 10 år före den nya examensordningens införande, skulle således väsendtliga hinder ej från denna sida mött i fråga om promotions anställande efter det förra af de två alternativen, eller, såsom dermed synes vara afsedt, med förr öflig högtidlighet.

På grund af derom under vårterminens lopp hos Fakulteten gjord ansökan måste emedlertid promotion anställas förlidet år, således första gången med brytande af den gamla tidsföljden. Ehuru närmast afsedd att vara och också i programmet betecknad som doktorsutnämning och icke som promotion i gammal mening, hade dock det under sådana förhållanden rätt betydliga antalet (14) promovendi till naturlig följd, att flertalet af de vid de gamla promotionerna sedvanliga högtidligheter äfven härvid förekommo, om också med de modifikationer, t. ex. i fråga om platsen för sjelfva aktens utförande, hvartill omständigheterna föranledde. Det ej minst vigtiga momentet, jubeldoktorernas närvaro, felades dock, då den långt framskridna tiden ej medgaf deras tillkallande, hvartill, då promotion en gång skulle försiggå, visserligen anledning ej saknats, lika litet som det önskvärda deri blef af Fakulteten förbisedt.

Då sålunda ännu ej ett år förflutit, sedan promotion senast hölls, kunde af lätt insedda skäl i antalet af dem, som sedan dess aflagt sina doktorsprof,

för ingen del finnas någon anledning till högtidligare promotions anställande under innevarande år. Man skulle haft att välja mellan ingen promotion, så vidt ej särskildt på sådan yrkats, eller enkel utnämning i detta ords strängare bemärkelse med diplomets öfverlemnande inför sittande Fakultet.

Men Fakulteten kunde ingalunda på grund häraf räkna sig som fritagen från den skyldighet, som visserligen ingen skrifven lag men fäderneärfd sed densamma ålade, att nu, då tiden dertill ovillkorligen var inne, till emottagande af en ny lager inbjuda de ännu qvarlefvande bland dem, som 1829 promoverades och således innevarande år efter gammal ordning skulle som jubeldoktorer helsas.

Med beslutet härom följde också såsom en naturlig konsequens beslutet om promotions anställande, för så vidt högtidligheterna dervid kunde göras oberoende af det i hvad fall som helst ringa antalet af dem, som, efter hvad förutses kunde, komme att sig dertill anmäla.

Det var dock härutöfver ännu ett särskildt minne, som ej mindre ovillkorligt måste i Fakultetens erinring återkalla samma 1829 års promotion, och med om möjligt ännu mera bjudande makt mana henne att, så vidt på henne ankom, ej låta tidpunkten för den promotion gå spårlöst förbi, som till densamma skulle anslutit sig som jubelpromotion — minnet af den välbekanta episod af densamma, då *Esaias Tegnér* satte lagerns krona på *Adam Oehlenschlägers* hufvud.

Det var alltså det genom tillfälligheternas spel underligt sammanflätade minnet af den Skandinaviska nordens båda största skalder, hvilka ej endast samtiden erkände såsom de första hvar i sitt land, som dittills framträdt, utan till hvilka också vi i våra dagar ett halft århundrade senare blicka med vördnad tillbaka, såsom bärarne framför alla andra af den nordiska diktningens glansperiod; å ena sidan Frithiofs sångare, hvars skalderykte ännu ofördunkladt flyger öfver verlden; han, som vi här glädja oss att framför andra kunna räkna som vår; som, liksom vi efter honom, år efter år, när sommarsolen vändt åter till våra bygder, njutit af slagskuggorna under Lundagårdens väldiga kastanjträn eller på Helgonabacken, med jätten, som haft sin kula derunder, ryktbar vorden genom honom — för visso oftare än vi nu, då sedan dess så många andra "doftande lunder" hunnit uppväxa omkring oss — af blicken emot hafvets blånande strimma i vester eller mot slätten österut med dess "hvita kyr-

kor skymtande fram ur säden"; han som här lefvat och verkat såsom heppgifvande lärjunge och som älskad och beundrad lärare; som här diktade de sånger, med hvilka hans rykte föddes och med hvilka det för all framtid skall lefva, så länge svenskt tungomål höres; åt hvars minne vi här förvarat den oansenliga byggnaden i närheten af den då föga betydande gata, der våra dagars penningskapande prosa nu som bäst bygger sina palatser, men mot hvilka den i all sin litenhet framstår endast så mycket större, derför att det var der han bodde, der Axel och Gerda och så många andra af hans sångmös alster först sågo dagen; med ett ord, på en gång vår Carolinska högskolas förste son och bland Sveas skalder den erkändt förste, hvars i bronsen förevigade bild derför möter främlingen här, på platsen, som efter honom tagit namn, tätt invid Lundagård, ställd att vittna för kommande slägten om värdet och betydelsen för hela vårt Svenska folk af det lifsarbete han utfört i dess tjenst, och på samma gång, att det varit vårt universitet och vårt samhälle, som de vigtigaste skedena af detsamma närmast tillhörde; — och å andra sidan Hakons och Aladdins sångare, hvars outtömliga skaldeåder lät diktens blommor välla fram med en rikedom, hvartill väl sällan annars sökes en motsvarighet; som, vägledd af skaldens slagruta, visste att framleta och för sitt folk fruktbargöra den fornnordiska sagans länge undangömda, ännu visserligen otömda rikedomar; den främste skaparen af det Danska dramat, en diktart, för hvilken vår Svenska sångmö synes en gång för alla sakna anlag af högre ordning; med ett ord, den Danske sångaren, för hvilken Tegnér, honom sjelf visserligen ej minst till berömmelse, med aktning och beundran böjde sitt hufvud och vid tillfället i fråga, med lagern som symbolen för hvad i de välbekanta orden uttalades, nedlade sin hyllningsgärd, egnad den nordiske sångarekungen; hvars bild i bronsen nu möter oss i kungastaden på andra sidan sundet tätt invid det den Danska konstens tempel, åt hvilket hans lifs gerning i första rummet var egnad, ett vittnesbörd slägte efter slägte om betydelsen af den rika insats, han å sin sida gjort i sitt folks kulturlif.

Det är öfverflödigt att här erinra om de närmare omständigheterna vid denna minnesvärda episod, de tillfälligheter, hvaraf den framkallats, eller betydelsen af de konseqvenser, som deraf kunna härledas, hvad som föranledde, att de båda skalderna här möttes vid den Carolinska lagerfesten, eller huru det dervid dem emellan timade kunde blifva uppslaget till alla dessa s. k. skandinaviska möten, hvarigenom det "söndringens tid är förbi" till sist kunde blifva till full sanning, som då profetiskt uttalades i helsningsorden till sångarbro-

dren med de "beslägtade toner" och sedan dess af Svensk och Dansk så ofta upprepats.

Det är så mycket mera öfverflödigt att härom erinra, som icke endast i enlighet med de af Fakulteten träffade bestämmelser det *Tegnér-Oehlenschläger-ska minnet* från promotionen 1829 skall utgöra ett hufvudföremål för öfvermorgonens festlighet, utan ock uppdraget att närmare utveckla hvad i detsamma innebäres, blifvit öfverlemnadt åt och emottaget af den bland Fakultetens medlemmar, som visserligen bättre än någon annan skall veta att tolka dess betydelse, målsmannen för det Fakultetens läroämne, inom hvars vida ram också skaldernas konst inrymmes, forskaren framför alla andra nu lefvande i den Svenska diktningens häfder, och sjelf en verksam deltagare i det skandinaviska förbrödringsarbetet, hvari den andel Lund tagit ingalunda är den minsta.

Det är sålunda framför allt en minnenas fest, hvartill allmänheten härmed inbjudes, en minnesfest i den dubbla mening, hvartill promotionen 1829 föranleder, såväl i och för sig med närmast afseende på dem, som sjelfva en gång personligen deri deltogo och nu uppmanats att efter ett halft sekels förlopp till den gamla lärostaden återvända för att ånyo derom erinras; och å andra sidan såsom den der i vårt Universitets historia inskrifvit en minnesruna, som i all sin tillfällighet skall städse blifva en af de dyrbaraste erinringarne från den tid i vårt århundrades början, då Frithiofs och Sveas skald tillhörde vårt Universitet, såsom det visserligen ej minst betydelsefulla moment deraf, då han härifrån, om också till sin embetsställning ej längre en af de våra, så, som endast på en gång fosterlandsvännen och skalden det förmådde, lät impulsen utgå till den så länge fördröjda närmare anslutningen mellan Nordens folk.

Det egentliga festtalet med detta särskilda minne till sitt föremål kommer att hållas af Professorn i Æsthetik, Konst- och Literatur-Historia, en af de Aderton i Svenska Akademien *Gustaf Ljunggren.*

Den Filosofie Doktorspromotion, som derefter följer och som af förut angifna nära liggande skäl ingalunda kan göra anspråk på att i någon mån motsvara en af dessa gamla promotionsfester, hvaraf den skulle utgöra en svag erinring, skall i enlighet med af Kanslern stadfästadt beslut af undertecknad i egenskap af Fakultetens Dekanus utföras, och kommer den egentliga akten att inledas med några ord om *våra Fil. Doktorspromotioners ursprung och betydelse.*

Vid promotionen 1829 var Chemiæ Professorn *Jonas Albin Engeström* promotor.

Den inbjudningsskrift till promotionsfesten, som af promotor utfärdades, är derutinnan särskildt anmärkningsvärd, att den — eget nog, som ett af bevisen för det erkännande, som af gammalt lemnats åt naturvetenskapernas betydelse som bildningsmedel — meddelar en summarisk öfversigt öfver alla de Fil. Doktorspromotioner vid vårt Universitet, hvaraf densamma föregåtts, med uppgift på promotor, primus och ultimus med deras vigtigaste lefnadsdata samt antalet promoti. Då nu ett halft sekel sedan dess förflutit och då dertill kommer, att en afgörande vändpunkt i våra promotioners historia nu synes hafva inträdt, har jag trott det ej skulle sakna sitt intresse, om enahanda förteckning, fullföljd ända till närvarande tid, om också i väsendtligen förkortad form, här meddelades.

Filosofie-Doktors-promotionerna vid Lunds Universitet.

		Promotor.	Primus.	Ultimus.	Promoti.
1.	28/1 1670.	C. Hahn.			14.
2.	28/1 1688.	Andr. Stobæus.	Canutius.		15.
3.	25/11 1692.	Joh. Lundersten.			28.
4.	5/12 1698.	Andr. Riddermark.			33.
5.	26/1 1706.	Haquin Stridsberg.			24.
6.	11/12 1719.	Conrad Qvensel.	L. Bützov.		34.
7.	24/5 1723.	C. Schultén.	M. Frodelius, Ög.	Silertz.	33.
8.	8/12 1726.	M. Rydelius.			27.
9.	19/6 1730.	M. Rydelius.	E. Lang, Sdrm.		33.
10.	10/6 1734.	Arvid Möller.	A. Westring, Upl.		55.
11.	15/5 1738.	Kilian Stobæus.	C. J. Benzelius.	Joh. Hjelm, Sm.	71.
12.	27/6 1741.	Daniel Menlös.	Jonas Hjelm, Sm.		62.
13.	18/6 1745.	G. Harmens.	G. E. v. Bildstein, Stkh.		65.
14.	21/6 1748.	N. Stobæus.			46.
15.	4/7 1751.	Sven Bring.	P. O. Osander, Sm.		45.
16.	22/6 1754.	Joh. Nelander.			47.
17.	23/6 1757.	L. Liedbeck.	C. Nyrén, Ög.		40.
18.	20/6 1760.	S. J. Munthe.	D. Widegren, Sm.		40.
19.	19/6 1763.	L. Laurell.	M. Klintin, Sm.	E. M. Duker, Sm.	32.
20.	23/6 1766.	J. H. Burmeister.	Th. Weideman, Sk.	A. J. Retzius, Sk.	27.
21.	29/6 1768.	E. G. Liedbeck.	L. Anderson Synnreberg, Vg.	A. Broman, Sm.	75.
22.	23/6 1772.	C. B. Trozelius.	A. Lidtgren, Vg.	A. F. Kjellin, Verml.	41.
23.	23/6 1775.	Chr. Wollin.	C. A. Schlyter, Blek.	A. Hylander, Vg.	40.
24.	23/6 1778.	N. Schenmark.	A. W. Ekebom, Gb.	C. Edberg, Sk.	40.
25.	23/6 1781.	A. P. Stobæus.	C. Runkrantz, Kalm.	J. Alexandersson, Ög.	40.

		Promotor.	Primus.	Ultimus.	Promoti.
26.	$^{23}/_{6}$ 1784.	E. S. Bring.	P. O. Bruhn, Gb.	M. Lammerus, Sm.	40.
27.	$^{23}/_{6}$ 1788.	G. Sommelius.	E. P. Älf, Ög.	A. G. Lemchen, Sm.	45.
28.	$^{23}/_{6}$ 1790.	Mathias Norberg.	P. Ulmgren, Sm.	M. Stolz, Sk.	40.
29.	$^{22}/_{6}$ 1793.	Matheus Fremling.	S. J. Collin, Sm.	A. C. Kullberg, Sk.	59.
30.	$^{23}/_{6}$ 1796.	L. P. Munthe.	Elof Tegnér, Verml.	L. J. Engeström, Sk.	65.
31.	$^{22}/_{6}$ 1799.	A. Jah. Retzius.	J. L. Wickelgren, Sm.	M. Jacobsson, Kalm.	40.
32.	$^{23}/_{6}$ 1802.	P. Tegman.	Esaias Tegnér, Verml.	M. Lagerlöf, Verml.	34.
33.	$^{23}/_{6}$ 1805.	Joh. Lundblad.	O. J. Lagerheim, Vg.	P. Granstrand, Sm.	43.
34.	$^{23}/_{6}$ 1808.	A. Lidbeck.	A. Hagelberg, Sm.	J. B. Kallenberg, Sk.	70.
35.	$^{21}/_{6}$ 1811.	N. H. Sjöborg.	Joh. Blomstrand, Sm.	B. Bergqvist, Bl.	60.
36.	$^{22}/_{6}$ 1814.	F. J. Cederschiöld.	A. G. Elfström, Kalm.	J. Ekelund, Gb.	56.
37.	$^{21}/_{6}$ 1817.	C. E. Kjellin.	J. Ekstrand, Sm.	C. J. Hill, Ög.	29.
38.	$^{22}/_{6}$ 1820.	Esaias Tegnér.	Joak. Åkerman, Sk.	M. S. Malmström.	37.
39.	$^{20}/_{6}$ 1823.	C. F. Fallén.	A. Sandberg, Kalm.	C. G. Berlin, Sk.	42.
40.	$^{23}/_{6}$ 1826.	Carl Ad. Agardh.	Nils Lindgren, Sm.	O. G. Billberg, Sk.	40.
41.	$^{23}/_{6}$ 1829.	J. A. Engeström.	Hans Magnus Melin, Sk.	P. Johansson, Sm.	46.
42.	$^{23}/_{6}$ 1832.	A. O. Lindfors.	Joh. G. Ek, Sm.	P. E. Oseen, Sm.	42.
43.	$^{23}/_{6}$ 1835.	J. Brag.	N. P. Ljunggren, Kalm.	N. V. v. Düben, Frih.	36.
44.	$^{23}/_{6}$ 1838.	E. S. Bring.	E. J. Rietz, Sk.	W. G. Wetter, Sm.	50.
45.	$^{23}/_{6}$ 1841.	C. G. Brunius.	M. F. Brag, Sk.	V. Flensburg, Sk.	35.
46.	$^{22}/_{6}$ 1844.	B. M. Bolmér.	J. A. Ahlander, Sm.	S. K. Peterson, Bl.	71.
47.	$^{23}/_{6}$ 1847.	C. A. Hagberg.	B. P. A. Hjelmqvist, Sm.	A. Bruzelius, Sk.	37.
48.	$^{22}/_{6}$ 1850.	C. J. Hill.	C. W. Blomstrand, Sm.	S. Borgström, Sk.	45.
49.	$^{23}/_{6}$ 1853.	S. Nilsson.	A. Rundbäck, Sm.	Chr. Cavallin, Sk.	68.
50.	$^{31}/_{5}$ 1856.	J. G. Ek.	J. L. Stenberg, Sk.	J. Hagerlöf, Sk.	36.
51.	$^{1}/_{6}$ 1859.	N. J. Berlin.	A. Z. Collin, Sk.	C. Chr. Herslov, Sk.	19.
52.	$^{31}/_{5}$ 1862.	J. G. Agardh.	Th. Wisén, Kalm.	M. J. J. Weibull, Sk.	21.
53.	$^{7}/_{6}$ 1865.	C. J. Tornberg.	E. H. V. Tegnér, Sk.	J. O. Rosenberg, Sk.	31.
54.	$^{29}/_{5}$ 1868.	A. Nyblæus.	E. F. Gustrin, Vg.	C. M. A. I. Falk, Sk.	34.
55.	$^{3}/_{6}$ 1871.	G. Ljunggren.	V. P. Jung, Gb.	C. M. Zander, Sm.	20.
56.	$^{3}/_{6}$ 1874.	C. W. Blomstrand.	N. O. Holst, Bl.	S. J. Cavallin, Sk.	35.
57.	$^{6}/_{6}$ 1877.	A. T. Lysander.	A. Lindstedt, Dalk.	R. M. Wickberg, Sm.	21.
58.	$^{31}/_{5}$ 1879.	A. V. Bäcklund.			14.

Vi finna, att med afseende på tidsföljden mellantiden mellan promotionerna under det första halfva århundradet var helt och hållet tillfällig, 4, 6, 8 ända till 13 år, under de två derpå följande årtiondena endast vexlande mellan 4, som visade en omisskännelig tendens att bli det normala, och 3 år, hvarefter 3-talet blef ovillkorlig regel. Hvad med afseende på promotorerna nu inträffat, tydligen ett nytt brott mot förut bestående ordning, beroende derpå, att äfven sättet för promotors utseende blifvit ett annat än förut, eller att samma person vid två olika promotioner (1874, 1880) som promotor fungerar,

har visserligen en gång förr (1723, 1726) inträffat, men ingalunda, som man kunde förmena, derför att ännu ej i detta hänseende fullt stadgad ordning blifvit införd. Orsaken var rent tillfällig, i det Prof. Magnus Rydelius 1723 fungerade som promotor i sin broder Andreas Rydelii ställe, 1726 deremot såsom sjelf i laga ordning dertill utsedd. För att andra gången komma i tur efter omloppets utgång, har tjenstetiden varit för kort. Äfven i fråga om primatet kunde det nu på sista tiden förekommande anses visa tillbaka till universitetets tidigaste period med ännu så att säga outvecklade plägseder och bruk. Det torde dock vara utom allt tvifvel, att de felande namnen på primus och ultimus vid flera af de tidigare promotionerna ingalunda berott derpå, att sådana ej blifvit utsedda, utan endast på bristfälligheten i de uppgifter, som legat till grund för den meddelade öfversigten. I hvad fall som helst är visst, att det vid förra årets promotion, så långt fullständigare urkunder gå, var första gången, som tillsättande af hedersrummen, ett af hufvudmomenten vid våra gamla promotionsfester, ej förekommit. Om för framtiden årliga doktorsutnämningar blifva regel utan allt afseende på de åtminstone till 1928 återkommande perioderna för jubeldoktorernas tillkallande, skulle tydligen denna gamla sedvänja, liksom alla andra för våra hittills varande promotioner betecknande, för alltid tillhöra det förflutna.

Aldra mest vid tanken på hufvudföremålet för dagens festlighet kan man i fråga om hedersrummen knappast undgå att uppmärksamma återkommandet af namnet Tegnér i primus-raden 3 särskilda gånger, skalden sjelf, den äldre brodren Elof, hvars minne han besjungit, och sonsonen Esaias, som nu pryder en lärostol vid vårt Universitet.

Till och med den enkla uppgiften om dagen för promotionernas anställande är ej utan sin betydelse i fråga om deras och till och med i viss mån Universitetets egen historia i yttre hänseende. Till en början hölls promotionen under midvintern. Resurserna voro små, den stora allmänhetens deltagande ej synnerligen att påräkna. Blef så tiden framflyttad, tills i en lång följd datum för midsommarsaftonen eller en åtminstone derintill liggande betecknar deras höjdperiod såsom fester i detta ords fulla mening. Tiden för tillbakaflyttandet till slutet af Maj, eller så vidt möjligt fram i början af juni, i och med den ändrade fördelningen af lästerminerna sammanfaller temligen med den successiva återgången i betydelse såsom sådana.

Med afseende på antalet promovendi vid hvarje särskild promotion finna vi, att den år 1768, således vid universitetets första secularfest, intager första

rummet med 75 promoti, dernäst 1808 och 1844 med resp. 70 och 71. Det minsta antalet har, oafsedt de båda första med 14 och 15 samt den sista, som dock egentligen vore att sammanräkna med den för innevarande år, med likaledes 14, förekommit vid promotionen 1859 med 19 samt 1871 och 1877 med 20 och 21 promoti. Då hela summan af sedan universitetets stiftelse promoverade fil. doktorer skulle utgöra 2368, blir medeltalet för samtliga de 58 promotionerna i det närmaste 41 (40,83), hvilket antal tydligen ej för framtiden kan uppnås äfven med förutsättning af mellantider, motsvarande de förr i lag föreskrifna. De väsendtligen stegrade fordringarne särskildt på disputationsprofvet, i samma mån studierna inom fakulteten allt mera öfvergått till rena fackstudier, måste tydligen fortfarande såsom under senast förflutna tid föranleda en väsendtlig minskning af det absoluta antalet promovendi.

Men vi återgå till 1829 års promotion, som ligger oss närmast.

Det är redan förut angifvet, att hela antalet vid densamma promoverade utgjorde 46, oberäknadt den, som kom att bland dem i så många afseenden intaga en särskild hedersplats såsom lagerkransad.

Ännu qvarlefvande bland dessa, och som således vid innevarande års promotion skola emottaga jubelkransen, äro 13, hvilket antal, såsom utgörande mer än en fjerdedel ($28^1/_3$ proc.) af det hela, ej obetydligt öfverskrider hvad efter regeln förekommit. Vid promotionen 1829 voro jubeldoktorerna endast 5 eller jemt $^1/_8$ ($12\ ^1/_2$ proc.) af de 40, som år 1778 promoverades. Af dessa fem, kyrkoherdarne J. H. Engelhardt i Fellingsbro, B. M. Lindvall i Ryssby, R. Åkerman i Högestad och C. Edberg i Esphult samt Reg.-pastorn B. Santesson, var endast en (den sistnämnde) vid promotionen närvarande.

Såsom äfvenledes redan vid den tabellariska öfversigten är angifvet, intogs första hedersrummet vid promotionen af *H. M. Melin*, som väl utan fråga ännu i närvarande stund kan räknas som en af denna promotions förnämsta prydnader. Magisterfrågan, som efter öflig sed skulle af honom såsom primus besvaras, är märklig redan derför, att den framställdes genom en bland oss ännu qvarlefvande, af hvars hand vi erhållit en genomförd skildring af den Tegnérska tiden i Lund, eller dåvarande Adjunkten i Österl. språk, numera jubeldoktorn sedan 5 triennier tillbaka *Ach. Kahl.* I och för sig är den anmärkningsvärd såsom innehållande ett kemiskt spörsmål: "An disciplina atomorum chemicarum necessario cogat, eas insecabiles et individuas per se haberi," som för närvarande alldeles särskildt tar kemisternas uppmärksamhet i anspråk. Det är mig obekant, huru den sedermera så frejdade theologen, med det alltid

på samma gång lefvande intresset för naturens stora under, för tillfället fann sig föranlåten att besvara den qvistiga frågan. Det vissa är, att den ännu i närvarande stund är obesvarad.

Jag tror mig särskildt bereda jubilarerna ett nöje genom att efter programmet meddela en fullständig förteckning öfver de 1829 promoverade, med tillägg af summariskt affattade uppgifter, för så vidt sådana kunnat för tillfället anskaffas, rörande dödsåret och den samhällsställning, som åtminstone närmast dessförinnan intogs. Fullständigare biografiska meddelanden har jag ansett vara för det afsedda ändamålet obehöfliga.

Vid Promotionen 1829 till Doktorer promoverade.

Hedersdoktor: *Adam Oehlenchläger*, f. d. 14 Nov. 1799, † d. 20 Jan. 1850.

Ostrogothi: 1. *A. M. Stenkula*. 2. *G. W. Kemner*. 3. *Anders Gustaf Dahlhom*, f. $^{3}|_{3}$ 1806. E. o. prof. i entomologi vid Lunds Univ. † $^{3}/_{5}$ 1859.

Vestrogothus: 4. *Carl Th. Agrell*, f. $^{21}/_{5}$ 1809. Borgmästare i Uddevalla. † 1852.

Smolandi: 5. *Julius Fredrik Vult von Steijern*, f. $^{1}/_{12}$ 1808. Auskultant i Götha hofrätt. † $^{2}/_{4}$ 1834. 6. *L. E. Carblorg*. 7. *Andreas Andersson*, f. $^{22}/_{7}$ 1801. Collega Scholæ i Jönköping till 1848. † $^{10}/_{12}$ 1878. 8. *O. Ståhl*. 9. *Johan Magnus Rosengren*, f. $^{13}/_{11}$ 1802. Conrector vid Jönköpings skola. Pensionerad 1864. † $^{7}/_{8}$ 1879. 10. *P. M. Lönblad*. 11. *Sven Harald Almqvist*, f. $^{24}/_{7}$ 1804. Reg.-past. vid andra lifgardet. Ledamot af Hof-konsist. Sekr. i prestetåndet från 1850. † $^{29}/_{10}$ 1876. 12. *Samuel Fredrik Krook*, f. $^{2}/_{4}$ 1805. Adjunkt i Österl. språk vid Lunds Univ., sedan prost och kyrkoh. i Reng, Lunds st. † $^{10}/_{9}$ 1868. 13. *Pehr Johansson*, Ultimus, f. $^{2}/_{3}$ 1804. Conrector Scholæ i Wexiö. † $^{1}/_{11}$ 1839. 14. *C. H. Ståhl*.

Scani: 15. *Assar Lindeblad*, f. $^{19}/_{12}$ 1800. Prost och Kyrkoh. i Öfved. † $^{3}/_{3}$ 1848. 16. *Paul Johan Boström*, f. $^{29}/_{3}$ 1802. Läroverksadjunkt i Lund. † $^{17}/_{1}$ 1876. 17. *Erik Tornberg*, f. $^{19}/_{5}$ 1802. Prost och Kyrkoh. i Borlunda. † $^{23}/_{3}$ 1870. 18. *Lars A. Boström*, f. $^{6}/_{5}$ 1806. Med. D:r. Reg. Läkare vid Wendes Artilleri. † $^{7}/_{9}$ 1857. 19. *Peter Olof Liljewalch*, f. $^{24}/_{1}$ 1808. Med. Dr. Konungens förste lifmedicus. K. W. O. † 1877. 20. *A. C. J. Raab*. 21. *Gustaf Lindström*, f. $^{11}/_{7}$ 1805. Prost och Kyrkoh. i Hjortsberga (Blek.) † $^{31}/_{10}$ 1871. 22. *Hans Magnus Melin*, Primus. Född $^{14}/_{9}$ 1805. Theol. Prof. och Domprost i Lund, en af de Aderton i Sv. Ak. K. N. O. † $^{17}/_{11}$ 1877. 23. *Chr. Tegnér*. 24. *Fredrik Johan Berling*, f. $^{3}/_{4}$ 1808. Akademiboktryckare. † $^{19}/_{2}$ 1876. 25. *Carl Gustaf Berling*, f. $^{25}/_{3}$ 1809. Prost och Kyrkoh. i Höja. † $^{7}/_{3}$ 1863. 26. *Wilhelm Adolf Nolleroth*, f. $^{30}/_{3}$ 1809. Med. D:r. Reg. Läkare vid Sk. Husar-Reg. † $^{10}/_{1}$ 1880. 27. *Johan Gustaf Billberg*, f. $^{14}/_{4}$ 1809. Med. D:r. Bat. Läkare vid Sk. Dragon-Reg. † $^{2}/_{1}$ 1839. 28. *H. O. Schönbeck*. 29. *S. L. Lovén*. 30. *Abraham P. Cronholm*, f. $^{22}/_{10}$ 1809. E. o. Prof. i Historia vid Lunds Univ. † $^{27}/_{5}$ 1879.

Blekingus: 31. *Nicolaus Johan Steenhoff*, f. $^{19}/_{6}$ 1805. Th. D:r. Prost och Kyrkoh. i Karlshamn. † $^{7}/_{1}$ 1879.

Gothoburgenses: 32. *Joh. Petersson*, f. $^{14}/_{3}$ 1797. † $^{26}/_{2}$ 1830. 33. *Olof Abraham Appelberg*, f. $^{25}/_{6}$ 1802. v. Pastor i Tölö. † $^{27}/_{12}$ 1838. 34. *Carl August Landberg*, f. $^{27}/_{8}$ 1802. Prost och Kyrkoh. i Nafverstad. † 1871. 35. *Anders Lundgren*, f. $^{31}/_{12}$ 1800. E. o. hofpredikant. Pastorsadjunkt vid Jakob i Sthlm. † $^{11}/_{6}$ 1838. 36. *Jonas Samuel Bagge*, f. $^{1}/_{7}$ 1803. Lärare i mekanik vid Falu bergsskola. Prof. L. V. A. † $^{4}/_{1}$ 1870. 37. *G. Peterson.* 38. *N. Kullberg.* 39. *Peter Niclas Wetterberg*, f. $^{31}/_{8}$ 1808. Kapten vid Skaraborgs Reg. Majors r. † 1868. 40. *Gustaf Magnus Öhrvall*, f. $^{7}/_{7}$ 1807. † $^{30}/_{12}$ 1833.

Calmarienses: 41. *Jöns Forssell*, f. $^{16}/_{6}$ 1799. Prost och Kyrkoh. i Smedby och S. Möckleby. † $^{5}/_{12}$ 1848. 42. *P. M. Erlandsson.* 43. *Lars Peter Brunnér*, f. $^{29}/_{4}$ 1804. Lärare i Nat.-Hist. vid Kalmar Gymn. † $^{27}/_{12}$ 1835.

Vermlandus: 44. *Johan Erik Nordahl*, f. $^{8}/_{8}$ 1804. Konrektor i Karlstad. Kyrkoherde i Åmål. † $^{29}/_{10}$ 1854.

Norrlandi: 45. *Johan Matthias Löfmark*, f. $^{8}/_{5}$ 1808. Akademiräntmästare i Lund. † 1850. 46. *Axel Christian Böös*, f. $^{5}/_{1}$ 1811. † i Lund läsåret 1834—35.

Vi finna af denna förteckning att ej mindre än 8, således nära en sjettedel af de 46 promoverade afledo i yngre år, eller redan under loppet af de närmast följande 10 åren (Vult von Steijern, Billberg, Petersson, Appelberg, Lundgren, Öhrvall, Brunnér och Böös). Inom olika samhällsställningar räkna vi många högt aktade namn. Såsom af lätt insedda skäl tidigare ännu mer än nu måste varit fallet, hafva de fleste egnat sig åt kyrkans tjenst eller af hela antalet 23, bland hvilka 19 blifvit kyrkoherdar i egna församlingar. Oafsedt de ej få af dessa, som till en början tjenstgjorde som skolmän, räkna vi 7, som uteslutande varit som sådana verksamma. I universitetets tjenst finna vi förutom Th. Prof. och Domprosten Melin, som ibland dem intager första rummet, L. Or. Adjunkten, sedan Kyrkoherden Krook, Räntmästaren Löfmark samt två E. O. Professorer, Dahlbom och Cronholm, som båda hvar inom sitt område utvecklat en aktningsvärd författareverksamhet. Naturforskningen har, utom den förstnämnde af dessa två, endast funnit en, som uteslutande gjort densamma till sin uppgift, men i hvilken vi berömma oss att kunna räkna en zoolog af första ordningen och åt hvars närvaro vi nu skulle särskildt gladt oss. Till samma kategori kan dock äfven den såsom lärare i Fahlun med stor heder verksamme Prof. Bagge hänföras. Ibland fyra läkare har i synnerhet en (Liljewalch) intagit en särskildt framstående ställning såsom sådan. Slutligen finna vi tvenne, som egnat sig åt den juridiska banan, samt en åt den militära.

Bland de redan bortgångna hafva tvenne aflidit så nära den innevarande tiden, att de strängt taget redan hunnit jubelåret såsom Fil. Doktorer, nemligen Nolleroth och Rosengren. Särskildt hvad den sistnämnde beträffar, kan man ej undgå att beklaga, att lifstråden sålunda skulle slitas, innan den af rent yttre förhållanden beroende tidpunkten hade inträdt för jubelhelsningens öfverbringande, då väl för visso vårt läroverk sällan om någonsin har funnit en lärjunge, hvilken såsom han ej endast i handling ådagalagt, utan ock i hjertats innersta känt den tacksamhet mot detsamma, hvartill ungdomsminnena manade.

Det återstår nu endast att i vanlig ordning meddela den närmare uppgiften så väl på jubeldoktorerna som dem, hvilka nu första gången skola emottaga lagerkransen. Att de förras antal (13) till och med betydligt öfverstiger de senares (5), är under närvarande förhållanden lätt förklarligt. Under tiden för de i full mening sedvanliga promotionerna har något liknande endast en gång förr inträffat, nemligen vid den förr omnämnda promotionen 1859 med 21 jubeldoktorer från den ovanligt stora promotionen 1808 emot 19 vid tillfället promoverade.

I. **Jubel-Doktorer, promoverade den 23 Juni 1829.**

Östgöta Nation:

ANDERS MARTIN STENKULA. "Född den 6 April 1800 i Östra Skruckeby socken af Linköpings stift och län, blef Student i Lund v. t. 1819; promoverades i Lund till Filos. Doctor 1829; blef Docent i Ekonomi vid Lunds Universitet 1835; Kyrkoherde i Ringarum af Linköpings stift ooh län 1856; tillträdde 1857; Honor. Prost 1859."

GUSTAF WILHELM KEMNER. "Född den 5 Febr. 1806 i Skeninge. Föräldrar: Rådm. och Magistrats-Sekr. i Wadstena v. Häradshöfding Johan Kemner och Brigitta Kristina Zetterstedt. Student i Lund h. t. 1823. Prom. fil. Doktor derst. 1829. v. koll. vid Söderköpings Läroverk v. t. 1830. v. Rektor i Skeninge h. t. s. å. och v. t. 1831. Kollega ord. i Söderköping den 22 Dec. s. å. Besökte Upsala Universitet h. t. s. å. och v. t. 1832. Koll. vid Wadstena skola den 27 Nov. 1833. v. Koll. derst. v. t. 1834 tilltr. s. å. v. Rektor i Wadstena v. t. 1840, hela året 1841. Prestv. i Linköping d. 21 Aug. 1842, underg. pastor. ex. s. å., åter v. Rekt. i Wadstena h. t. s. å. och v. t. 1843. v. Koll. i Norrköping h. t. s. å. Ord. Koll. derst. den 11 Okt. s. å. Tillika Lärare vid Ebersteinska Söndags-skolan i Norrköping den 18 April 1849. Kyrkoh. i Tjellmo den 26 Nov. s. å., tilltr. 1850. Prost 1859. v. Kontr. prost 1872. Led. af Link. B. S. och af Ö. H. S. — Gift 1:sta gg. 1842 med Amalia Zetterstedt från Blekinge † 1861. 2:dra gg. med Constance Euphrosyne Siljeström fr. Linköping."

Tr. Arb., *Acad. Disp.* Theophrasti Characteres, Græce et Suethice. Lund 1824. — De Hemipteris. Sueciæ. Lund 1829. — Tillfällighetsverser. Linköping 1869.

Smålands Nation:

OLOF STÅHL. "Född den 17 Okt. 1805. Student i Lund h. t. 1823. Magister den 23 Juni 1829. v. Apologist i Wexiö den 1 Sept. s. å. Ord. Apologist den 11 Dec. 1829. Kollega vid Wexiö skola den 17 Mars 1830. Konrektor vid Wexiö Lärdomsskola den 27 Juni 1840. Rektor vid samma Läroverk den 4 Aug. 1843. Prest- och Pastoralexamen år 1846. Prestvigd i Wexiö den 23 Maj 1847. Kyrkoherde i Skirö den 4 Okt. 1847; tillträdde den 1 Maj 1848. Prost öfver egna församlingar år 1849. Kontraktsprost i Östra Härads kontrakt den 8 Juni 1863. Ledamot af Kongl. Majt:s Nordstjerne-Orden den 29 Juli 1869."

PEHR MAGNUS LÖNBLAD. "Född i Hestra den 2 Febr. 1804. Föräldrar: Prosten och Kyrkoherden i Hestra Magnus Lönblad och Petronella Katarina Collin. Student i Lund h. t. 1822. Filos. Kand. i Lund den 19 Dec. 1827. Disputerat pro gradu 1829. Prestvigd i Kalmar den 15 Febr. 1828. Pastoralexamen 1834. Komminister i Herråkra den 19 Juni 1839. Tillträdde den 1 Maj 1841. Kyrkoherde i Kalfsvik den 20 Augusti 1855. Tillträdde den 1 Maj 1858.

CARL HENRIK STÅHL. "Född i Skirö den 8 Juni 1808. Föräldrar: Kontraktsprosten, Kyrkoherden i Skirö, Jubelmagistern, Theol. Doktorn Johan Ståhl och Anna Margareta Almqvist. Student i Lund h. t. 1825. Magister den 23 Juni 1829. v. Kollega i Wexiö den 1 Sept. 1830. Ord. Kollega den 9 Nov. s. å. Konrektor d. 30 April 1844. Prestvigd d. 21 Febr. 1847. Rektor vid H. Lärdoms- och Apologistskolan i Wexiö den 13 Dec. 1847. Kyrkoherde i Svartorp och Lekeryd den 5 Okt. 1849, tillträdde den 1 Maj 1850. Prost s. å. Riksdagsfullmägtig för Wexiö Stift 1856—1858. L. N. O. 1860. Höll tal å Wexiö Läroverks vägnar den 2 Dec. 1844 med anledning af konung Oscar I:s kröning, samt vid prestmötet i Wexiö 1859 till minne af framlidne Biskopen m. m. Es. Tegnér."

LARS ERIK CARLBORG. "Född den 4 Juli 1804 i Brunnsnäs af Brunns socken och Wenersborgs Län. Min fader var Regements-pastorn vid Elfsborgs regemente Johan Carlborg, min moder Anna Christina Unge, dotter till Borgmästaren i Ulricehamn Erik Unge. Min fader dog redan i min späda barndom, hvarefter min mor ingick nytt gifte med Lagmannen J. C. Lemchem. Intogs först i Skara skola, flyttade sedan, efter min moders andra gifte, till Jönköpings skola, från hvilken jag öfvergick till Wexiö Gymnasium. Efter slutade studier der inskrefs jag som student vid Lunds universitet år 1822, aflade Filologie Kandidatexamen 1827 och Filosofie Kandidatexamen 1829 samt promoverades s. å. Har ett år tjenstgjort såsom tillförordnad Kollega vid Jönköpings Trivialskola samt ett år såsom Apologist vid Wexiö skola. Derefter har jag egnat mig åt privatundervisning, dels vid Upsala Akademi, dels på landet."

Skånska Nationen:.

AXEL CARL JACOB RAAB. "Född den 8 Aug. 1808. Fadren Kaptenen och egendomsegaren Frih. Johan Jacob Raab. Student i Lund 1823. Fil. D:r 1829. Prestvigd den 8 Juni 1840. Pastoralexamen den 8 Juni 1841. Har under nära 27 år oafbrutet tjenstgjort dels som Adjunkt dels som v. Pastor i St. Ibb och Herrestad, Winslöf, Esphult m. fl. församlingar, har sedan 1867 varit delvis tjenstfri, men intill den sista tiden på olika ställen ofta utfört presterlig tjenstgöring. Bland de Kyrkoherdar, hos hvilka jag biträdt och åtnjutit en synnerlig välvilja, minnes jag särskildt Kontraktsprostarne Ramberg i Höxeröd och Simonsson i Örtofta."

Af trycket utgifvet: Interpretatio vaticinii Joëlis. Dissertatio Acad. 1832.

CHRISTOFER TEGNÉR. "Född i Lund 1807. Student 1823. Disp. pro exercitio 1824: "Explanatio methodi quadratorum minimorum" 1824. Præs. mag. Christian Gissel Berlin. Philologiæ candidat 1827. Philosophiæ candidat 1829. Disp. pro Gradu 1829 "Granskning af Statseconomiens grundläror" Præs. Professor m. m. C. A. Agardh. Philos. Doctor 1829. Præsiderade för Docentur 1831. Docens i Arab. Lit. 1831. v. Conrector i Malmö Högre Lärdomsskola 1832. Constituerad 1832. Examen pædagogicum för Rectorat 1832. Præsiderade för Rectorat 1833. Prest- och Pastoralexamen 1838. Prestvigd 1838. Rector vid Malmö Högre Lärdomsskola 1838. Kyrkoherde i Kjellstorp och L. Bedinge församlingar 1839. Tillträdde 1841. Prost 1843. Ledamot af Kongl. Nordstjerneorden 1853. Ledamot af Sällskapet för nyttiga kunskapers spridande bland allmogen 1835. Ledamot af Lunds Stifts Bibelsällskap sedan dess stiftelse 1846. Medlem af Svenska Diakonissällskapet 1864, af Sv. Bibelsällskapet 1874, af föreningen "kyrkans vänner" 1878."

Tryckta arbeten: Sura korani XLV arabice et suethice. Specimen för Docentur 1831. Aphorisme Paedagogici pro munere Rectores 1833. Kyrk-historisk Handbok af D:r J. G. V. Engelhardt. Tredje Bandet. Öfversättning 1837.

HENRIK OLOF SCHÖNBECK. "Född den 28 April 1810. Student 1824. Filosofie Doktor 1829. Idkade studier vid universitetet i Köpenhamn 1825, 1829, 1830 och 1831. Utnämndes till Docens i Astetik vid Lunds universitet 1831. Uppfördes s. å. å förslag till adjunktur i teoretisk och praktisk filosofi vid samma universitet. Undergick kansli-examen i Stockholm 1833, samt prest- och pastoral-examen i Lund 1838. Förestod ästh. professionen en kortare tid af h. t. 1838. Utnämndes till Kyrkoherde i Hesslunda 1840. Kallad till revisor af riksbankens afdelningskontors i Malmö räkenskaper och förvaltning 1842 och till revisors suppleant 1844. Företog en resa i Tyskland 1846 och besökte universiteten i Berlin, Halle och Leipzig, samt öfvervar det fria kyrkomötet i Neustadt; Riksdagsfullmäktig 1856—1858. Kyrkoherde i Qvistofta 1859. Inspektor vid Landskrona elementarläroverk s. å., entledigad derifrån på begäran 1864. Folkskoleinspektör åren 1862—1867. Statsrevisor 1865. Prost i Rönnebergs kontrakt 1869. På begäran derifrån entledigad 1873. L. N. O. 1869. Af Malmöhusläns landsting vald till ledamot i Riksdagens första kammare för åren 1876—1884."

Utgifna Skrifter: Om södra Skottlands folkpoesi, akad. afhandling 1831. De poena capitis (spec. för adj. i fil.) 1831. Strödda predikningar 1846. Biskop Wilh. Faxes historia 1:sta Delen 1848; supplement dertill s. å Riksdagsmannen Knut Perssons biografi 1851. Memorialer föredragna i presteståndet 1856. Berättelser om folkundervisningen i Christianstads och Blekinge Län 1864 och 1866, samt i Malmö län 1868. Personal och Kulturbilder under signatu[illegible] —ck i Ny Illustrerad tidning 1877—1878, och i särskildt tryck jemte bilagor, Helsingborg 1878.

SVEN LUDVIG LOVÉN. "Född 1809. Student i Upsala 1823, i Lund 1824. Docens i Zoologi 1830. Professor och Intendent vid det Naturhistoriska Riks-Musei afdelning för lägre Evertebrater 1841. Med. Doctor Honorarius vid Lunds Universitets Jubelfest 1868. K. N. O. 1:a Kl. K. D. D. O. 1:a Kl. Off. B. Leop. O. Ledamot af K. Wetenskaps-Akademien, K. Landtbruks-Akademien, K. Musikaliska Akademien, K. Wet. Societeten i Upsala, K. Fysiografiska Sällskapet i Lund, K. Wetensk. och Witterh. Samhället i Göteborg, af Svenska Läkaresällskapet, samt af åtskilliga utländska Akademier och Samfund."

Utgifna Skrifter, alla i Zoologiska ämnen, äro intagna i K. Wetenskaps-Akademiens publikationer."

Göteborgs Nation:

GUNNAR PETERSSON. "Född den 17 Jan. 1801 uti Qville församling af Norra Bohuslän, fadren bonde. Intogs i Uddevalla Trivialskola 1817, och på Göteborgs Gymnasium 1819. Student i Lund 1822. Prestvigd 1828. Promoverad Philosophie Doctor derstädes 1829. v. Collega i Uddevalla s. å. E. o. Bataljons-predikant vid Göta Artilleri-Regemente i Göteborg 1830. Ordinarie Bataljonspredikant vid samma Regemente 1832. Regementspastor vid mernämnda Regemente 1841. Utnämnd Kyrkoherde i Warbergs Pastorat 1844, tillträddde 1846. Prost öfver egna församlingar 1849, v. Kontraktsprost s. å. Ordinarie Kontraktsprost 1864. Ledamot af K. N. O. 1874."

NILS KULLBERG. "Född den 2 Oct. 1806 uti Tvååker, Halland, Fadern Prost, L. N. O, Jubeldoktor i Lund 1847. Student i Lund 1823. Promov. Filos. Dokt. 1829. vic. Apolog. vid Christ församlings skola i Göteborg 1830. Rektor vid samma skola 1831. Lärare i Engelska språket vid Göteborgs Gymnasium 1838. Lärare i fremmande Lefvande språk derstädes. Rektor vid H. Apologist-skolan 1841. Rektor för den förenade H. Lärdoms- och H. Apologist-skolan 1849. Prestvigd 1845. Pastoral-examen 1845. I nåder utnämd till Kyrkoherde i Råda, Skara Stift 1853, tillträdde 1854."

Kalmar Nation:

PEHR MAGNUS ERLANDSSON, född den 1 Sept. 1804. Student i Lund den 9 Okt. 1823. Aflade Filologisk Kandidat-examen den 18 Juni 1828, Filosofisk d:o den 13 Maj 1829. Promoverad samma år. Conrector i Kalmar 1837. Eloquentiæ & Poëseos Lector vid Kalmar Gymnasium 1848. Kyrkoherde i Högby på Öland 1850. Prost.

II. Filos. Doktorer vid nu förestående promotion.

Vestgöta Nation:

ANDERS SAHLÉN. Född den 12 Febr. 1834. Aflade Studentexamen i Lund den 27 Maj 1853 och Filosofie-Kandidatexamen derstädes den 29 Maj 1863. Ventilerade på samma ställe den 10 Sept. 1869 en afhandling för Filosofiska gradens vinnande öfver ämnet: Öfversigt af samhällstillståndet i Frankrike under tiden närmast före Ludvig XIII:s tronbestigning. Befullmäktigades som Adjunkt vid Wenersborgs högre elementarläroverk den 16 Aug. 1865, efter att den 17 Juni 1864 ha blifvit till samma befattning konstituerad; har vid nämda läroverk från och med höstterminen 1864 oafbrutet tjenstgjort intill slutet af höstterminen 1868 såsom adjunkt, men från och med 1869 års vårtermin till och med detta års vårtermin såsom vikarierande Lektor. Företog med statsunderstöd år 1876 en utrikes resa till England och Frankrike för språkstudiers idkande. Har författat och låtit trycka, men ej ventilera en för lektorsbefattning afsedd afhandling, med titel: "Samhällsutvecklingen i Frankrike under tiden från Ludvig XIII:s tronbestigning till fördraget i Nimes 1629."

Skånska Nationen:

CARL JUSTUS FREDRIK AF PETERSENS. Född i Lund den 15 April 1851. Genomgått Malmö h. Elementarläroverk. Mogenhetsexamen den 28 Maj 1869. Student vid Lunds Universitet den 20 Sept. s. å. Ex. stili latini den 23 Maj 1870. Fil. kand. ex. den 15 Sept. 1873. Fil. lic. ex. den 29 Maj 1878. Disp. för doktorsgraden den 13 Sept. 1879. Genomgick Filologiska Seminariets i Lund afdelning för nordisk språkforskning, läsåret 1873—74. E. o. amanuens vid universitetsbiblioteket den 6 Maj 1874. Förestod amanuensbefattningen vid universitetets historiska museum samt mynt- och medaljkabinettet den 9 Febr.—31 Maj 1878. Docent i nordiska språk den 30 Sept. 1879.

Tryckt Skrift: Jómsvíkinga saga (efter Cod. AM. 510, 4:o) samt Jómsvíkinga drápa Lund 1879. XXXVIII + 136 (+ 1) sidd. 8:vo. (Gradualdisp.)

SVEN AXEL THEODOR TULLBERG. Född i Landskrona 1852. Föräldrar: Handlanden Carl Magnus Tullberg och Elisabeth Charlotta Mellberg. Aflade maturitetsexamen vid Malmö Högre Elementar-Läroverk den 27 Maj 1871. Student den 18 Sept. s. å. Filosofie Kandidat den 15 Sept. 1877. E. o. Amanuens vid Geologiska Institutionen i Lund den 22 Sept. s. å. Filosofie Licentiat den 23 maj 1879. Disputerade pro gradu den 24 Maj 1880. Geolog vid Sveriges Geologiska Undersökning den 1 Aug. 1879. Tjenstgjorde såsom andre lärare vid Göteborgs och Bohusläns folkhögskola läsåret 1875—1876 och vid Westmanlands folkhögskola å Tärna läsåret 1876—1877. Ledamot af Geologiska Föreningen.

Tryckta Skrifter: Om Agnostus-arterna i de kambriska aflagringarne vid Andrarum 4:o 37 sid. 2 taflor. 1 tabell och en kartskiss. Stockholm 1880. Gradualafhandling. I *Botaniska Notiser* 1873 s. 65—71: Öfversigt af de skandinaviska arterna af slägtet Ranunculus L., gruppen Batrachium D. C.; sid. 130—136 (i förening med J. Eriksson): Bidrag till Skånes flora; 1876 s. 136—140: Om några på Möen förekommande Primula-former. I *Geologiska Föreningens Förhandlingar* 1880 Band. 5, N:r 2 sid. 39—43 med en tafla: Några Didymograptus-arter i undre graptolitskiffer vid Kiviks-Esperöd; N:r 3, sid. 86—101: Om lagerföljden i de kambriska och siluriska aflagringarne vid Röstånga (med 1 karta).

BENGT JÖNSSON. Född i Kattarp den 5 Okt. 1849. Genomgick Helsingborgs högre Elementarläroverk. Student vid Lunds Universitet den 12 Sept. 1870. Aflade latinskt stilprof för filos. Doktorsgraden den 2 Dec. 1871. Aflade filos. Kandidatexamen den 31 Januari 1874, samt filos. Licentiatexamen den 31 Maj 1878. Disputerade för filos. Doktorsgraden den 14 Febr. 1880. Utnämndes till Docent i Botanik den 8

Mars 1880. Utnämndes till Föreståndare för Frökontrollanstalten i Lund den 22 Dec. 1879 och till Lärare i Botanik vid Alnarps Landtbruksinstitut den 23 Mars 1880. Genomgår för närvarande profårskurs vid Lunds allmänna läroverk. Företog såsom Battramsk stipendiat en resa i Tyskland år 1878—1879.

Af trycket utgifvet: Bidrag till kännedomen om bladets anatomiska bygnad hos Proteaceerna. (Disp. p. grad.)

Göteborgs Nation:

PONTUS ERLAND AND:SON FAHLBECK, född den 15 Okt. 1850 i Ölme socken af Karlstads stift. Genomgick Göteborgs högre Elementarläroverk. Aflade dersammastädes Studentexamen den 27 Maj 1870. Inskrefs såsom Student vid Lunds Universitet den 10 Okt. s. å. Undergick examen stili latini den 10 Dec. 1873, Filosofisk Kandidat-examen den 28 Maj 1875 och Filolosofisk Licentiat-examen den 23 April 1879 samt disputerade pro gradu philosophico den 26 Maj 1880.

Afhandling: Kritiska Studier öfver det frankiska rikets äldsta samfundsskick. 217 sid. in 8:o. (Disp. p. gradu).

Till ytterligare erinran om det särskilda minne ifrån 1829 års promotion, hvilket ej minst föranledt den mera festliga prägel, som åt den nu blifvande skall tilldelas, och med omedelbar föranledning deraf har fakulteten velat med sin genom lagerkransen betecknade lärdomsgrad hedra tvenne utlandet tillhörande män, som synts henne intaga en särskildt framstående plats bland nu lefvande öfversättare af *Esaias Tegnérs* skaldeverk. Hon har alltså med Kanslerns medgifvande utsett till

III. **Hedersdoktorer vid denna promotion:**

JACOB GROT, Geheimeråd, Excellens, Ledamot af kejserliga Vetenskaps-akademien i Petersburg, Riddare af S:t Annæ Ordens första Klass m. m.

Författare till en mängd arbeten i historia, vitter kritik och filologi. Har särskildt gjort sig förtjent af vårt lands litteratur genom sin både af ryska och svenska granskare högt berömda ryska öfversättning af Frithiofssagan, hvilken utkommit i två upplagor.

OTTO GOTTFRIED, Freiherr von LÜTTGENDORFF-LEINBURG, Meister des freien Deutschen Hochstifts in Frankfurt, Riddare af Wasaorden, Ridd. af hertigl. Anhaltska Albrecht Björnens Orden m. m.

Har genom sina arbeten verkat mycket för att i Tyskland sprida kännedomen om skandinavisk, särskildt svensk vitterhet (har t. ex. utgifvit Hausschatz der Schwedischen Poesie; Öfversättning af Carl XV:s dikter, af Oehlenschlägers Helge m. m.). I synnerhet förtjent såsom öfversättare af Tegnérs verk, af hvilka han bland annat utgifvit Frithiofs-sagan såväl i prosaisk öfversättning som i poetisk, den senare utkommen i icke mindre än 11 upplagor.

Då utsigt ej finnes att få se vid den förestående festligheten närvarande Universitetets vördade *Kansler, f. d. Envoyén, En af de Aderton i Svenska Akade-*

mien, Riddaren och Kommendören af Kongl. Maj:ts orden, Ridd. af K. Carl XIII:s orden, Riddaren af Kongl. Danska Elefanterorden, Ledamoten af Kongl. Wetenskaps-Akademien m. m. m. m., Filosofie Doktorn, Herr Grefve **HENNING HAMILTON,** anhåller jag vördsammast, att *Universitetets Prokansler, Biskopen i Lunds stift, Kommendören med stora Korset af Kongl. Nordstjerneorden m. m., Theol. och Filos. Doktorn Herr* WILHELM FLENSBURG behagade densamma öfvervara och vid promotionsakten efter öflig sed meddela venia promovendi.

Enär anledning är att vänta, att *Hans Excellens Statsministern, Kommendören med stora korset af Kongl. Nordstjerneorden, Herr Grefve* ARVID RUTGER FREDRIKSON POSSE samma dag till staden anländer, tillåter jag mig vördsamligen anhålla, det han täcktes med sin närvaro hedra vår promotionsfest.

Då minnena från promotionen 1829 i ej oväsendtlig mån beröra äfven vårt broderland Danmark, är det oss en så mycket större tillfredsställelse att äfven kunna emotse närvaron af *Köpenhamns Universitets Rektor, Juris Doktorn och Professorn, e. o. Assessorn i Höieste Ret, R. D. O.* AUGUST HERMAN FERDINAND CARL GOOS.

Vördsamt och vänligen varda äfven till deltagande i promotionshögtidligheten inbjudna: *Öfversten och Chefen för Kongl. Södra Skånska Infanteriregementet* AXEL ISAC VON PORAT; Herrar *Jubeldoktorer från tidigare promotioner, Professores Emmeriti m. m.*, 93-åringen, jubilaren sedan 6 triennier SVEN NILSSON, C. J. SCHLYTER och ADAM EKELUND samt *Förste Stadskomministern och Kyrkoherden m. m.* ACH. KAHL; öfriga universitetets och vetenskapens gynnare och vänner, samt universitetets egna medlemmar, dess lärare och tjenstemän och dess studerande ungdom.

Samlingen sker i Consistorii Sessionsrum Måndagen den 31 Maj kl. ½ 11 f. m., och afgår processionen kl. 11 f. m. till Akademiska Föreningens festsal.

Lund den 29 Maj 1880.

C. W. Blomstrand.

Pris 2 Kr. 67 öre.

Mc. 100

ACTA UNIVERSITATIS LUNDENSIS.

LUNDS UNIVERSITETS ÅRS-SKRIFT.

TOM. XVI.

1879—80.

MATHEMATIK OCH NATURVETENSKAP.

MED 14 TAFLOR.

LUND, 1879—81.
FR. BERLINGS BOKTRYCKERI OCH STILGJUTERI.
DISTRIBUERAS GENOM C. W. K. GLEERUPS FÖRLAGSBOKHANDEL I LUND.

Tom. XVI utgifves i 2:ne Afdelningar: I. Philosophi, Språkvetenskap och Historia.
II. Mathematik och Naturvetenskap.

ACTA UNIVERSITATIS LUNDENSIS.

LUNDS UNIVERSITETS ÅRS-SKRIFT.

TOM. XVI.

1879—80.

LUND, 1879—81.

FR. BERLINGS BOKTRYCKERI OCH STILGJUTERI.

DISTRIBUERAS GENOM C. W. K. GLEERUPS FÖRLAGSBOKHANDEL I LUND.

